

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 42 (2006): 1

Sociologický časopis Czech Sociological Review

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Published by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic

České vydání

Šéfredaktor: Marek Skovajsa

Výkonná redaktorka: Vladimíra Bohatová

Redakční rada: Marie Čermáková (*SOÚ AV ČR, Praha*); Dušan Drbohlav (*PřF UK, Praha*); Dana Hamplová (*SOÚ AV ČR, Praha*); Michal Illner (*SOÚ AV ČR, Praha*); Tomáš Lebeda (*SOÚ AV ČR, Praha*); Radim Marada (*FSS MU, Brno*); Hana Maříková (*SOÚ AV ČR, Praha*); Jiří Musil (*FSV UK, Praha*); Zdeněk R. Nešpor (*SOÚ AV ČR, Praha*); Peter Ondrejko (*UKF, Nitra*); Miloslav Petrusek (*FSV UK, Praha*); Klára Plecítá (*SOÚ AV ČR, Praha*); Dan Ryšavý (*FF UP, Olomouc*); Jan Sedláček (*FF UK, Praha*); Jan Spousta (*Česká spořitelna, Praha*); Csaba Szaló (*FSS MU, Brno*); Jadwiga Śanderová (*FSV UK, Praha*); Gerlinda Šmausová (*Universität des Saarlandes, Saarbrücken*); Jiří Šubrt (*FF UK, Praha*); Jiří Večerník (*SOÚ AV ČR, Praha*); Jiří Vinopal (*SOÚ AV ČR, Praha*)

English edition

Editor-in-Chief: Jiří Večerník

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Maarten Keune (*Brussels*); Zdenka Mansfeldová (*Prague*); Petr Matějů (*Prague*); Georges Mink (*Paris*); Stein Ringen (*Oxford*); Marek Skovajsa (*Prague*); Michael Steiner (*Graz*); Iván Szelényi (*Yale and Budapest*); Georg Vobruba (*Leipzig*)

Redakce/Editorial Office

sekretariát/Secretary: Eva Strnadová ▲ sazba/Typeset by: Martin Pokorný, Praha 4

návrh obálky/Cover Design: Filip Blažek ▲ tisk/Printers: Tiskárna ÚJI, Praha 5

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Poděbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc.p.post.cz a redakce. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 česky, 2 anglicky). Cena 66 Kč bez DPH, v zahraničí 3 € (3 \$), Slovensko 66 Kč, roční předplatné v ČR 396 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: sreview@soc.cas.cz. One issue costs 3 \$ (3 €).

The Review is cited in publications of the Institute for Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

KNIHOVNA AV ČR

PE 4584

Roč. 42, 2006, č. 1-3

91950/08

<i>Editorial (Marek Skovajsa)</i>	5
---	---

TEMATICKÝ BLOK THE EUROPEAN SOCIAL SURVEY (ESS)

<i>Úvodem k tematickému bloku The European Social Survey (ESS) (Klára Vlachová)</i> ..	8
<i>Klára Vlachová, Tomáš Lebeda: Aktivní občanství a spokojenost s demokracií v Evropě</i>	11
<i>Dana Hamplová: Životní spokojenost, štěstí a rodinný stav v 21 evropských zemích</i>	35
<i>Jana Chaloupková, Petra Šalamounová: Postoje k imigrantům a dopadům migrace v evropských zemích</i>	57

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Marcel Tomášek: Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabituující jednotlivce v České republice</i>	81
--	----

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Blanka Řeháková: Měření hodnotových orientací metodou hodnotových portrétů S. H. Schwartz</i>	107
<i>Jiří Vinopal: Empirická přístupnost levo-pravé politické orientace</i>	129

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>Jindřich Krejčí: Mezinárodní sociálněvědní komparativní výzkum a Česká republika: Přehled výzkumů a dostupných dat</i>	149
---	-----

DOKUMENTY

<i>Úvodem k bloku textů ke 40. výročí založení Sociologického ústavu AV ČR (Marek Skovajsa)</i>	175
<i>Sociologický ústav AV ČR od včerejška k zítřku (Marie Čermáková)</i>	176
<i>Několik pamětnických poznámek k výročí založení Sociologického ústavu a obnově sociologie v šedesátých letech 20. století (Pavel Machonin)</i>	179
<i>Sociologický ústav na Akademii věd 1965–2005 (Marek Skovajsa)</i>	183
<i>Poznámky ke čtyřiceti letům Sociologického ústavu AV ČR (Jiří Musil)</i>	189
<i>Myslím, že to s námi jde do kopce (Michal Illner)</i>	192

<i>Malá bilancia vzájomných vzťahov (Magdalena Piscová)</i>	194
<i>Úspěch je zdroj poučení (Oto Sedláček)</i>	197
<i>Nebořte chrámy! (Miloslav Petrušek)</i>	200

MEDAILON

<i>Milena Hübschmannová (1933–2005) (Eva Davidová)</i>	203
--	-----

JUBILEUM

<i>Devadesátiny prof. Jaroslava Krejčího (Pavel Machonin)</i>	207
---	-----

RECENZE

<i>Jan Keller: Dějiny klasické sociologie</i>	
<i>Sociologie jako krizová disciplína (Radim Marada)</i>	211
<i>Poznámky ke Kellerovu pojetí moderní společnosti a modernity (Jiří Musil)</i>	217
<i>Charles-Henry Cuin, François Gresle: Dějiny sociologie,</i>	
<i>Jan Keller: Dějiny klasické sociologie,</i>	
<i>Marc Montoussé, Gilles Renouard: Přehled sociologie (Jadwiga Šanderová)</i>	221
<i>Miroslav Novák, Tomáš Lebeda a kol.: Volební a stranické systémy. ČR</i>	
<i>v mezinárodním srovnání (Ladislav Cabada)</i>	223
<i>Jan Hendl: Přehled statistických metod zpracování dat. Analýza a metaanalýza dat</i>	
<i>(Blanka Řeháková)</i>	226
<i>Martina Urbanová, Miloš Večeřa a kol.: Ženská delikvence. Teoreticko-empirická</i>	
<i>studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních</i>	
<i>žen (Eva Ehnertová)</i>	229
<i>Marek Hrubec (ed.): Demokracie, veřejnost a občanská společnost (Ondřej Štěch)</i> ...	232
<i>Dušan Lužný: Hledání ztracené jednoty. Průnik nových náboženství a ekologie</i>	
<i>(Milan Fujda)</i>	236
<i>Richard Münch: Soziologische Theorie; Band 3: Gesellschaftstheorie</i>	
<i>(Marek Německý)</i>	239
<i>Stephen Hunt: Religion and Everyday Life (Zdeněk R. Nešpor)</i>	242

ZPRÁVY

<i>Čím žije česká sociologie? Konference Masarykovy české sociologické společnosti</i>	
<i>a Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity (Miloslav Petrušek)</i>	246
<i>Valné shromáždění Masarykovy české sociologické společnosti (Eliška Jungová)</i>	250
<i>Konference Gender a politika v rozšířené Evropě (Zuzana Uhde)</i>	251
<i>Prezentace časopisu Восточноевропейские исследования (Marek Skovajsa)</i>	253

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis je impaktován v *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Chce napomáhat rozvoji sociálních věd, včetně jejich výuky, a být užitečný při řešení společenských problémů a tvorbě politik.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři nejlépe oboustranně tištěné kopie, které neobsahují jméno ani údaj o pracovišti autora. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Kromě toho jsou autoři povinni rukopis redakci poskytnout v elektronické podobě v editoru Word, a to buď na disketě či CD přiložených k vytištěným kopiím nebo e-mailem.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce si vyhrazuje právo provést anonymizaci textu, tj. odstranění údajů usnadňujících identifikaci autorů, předtím, než text postoupí do recenzního řízení. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu abstrakt (do 20 řádků), *název statí v angličtině a češtině a abecední seznam citované literatury*. Zvlášť musí být přiložena stručná informace o autorovi. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům SC. Rukopisy musí být tištěny na tiskárně počítače a splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 2. Stránky musí být číslovány. Stati, výzkumné a metodologické texty by neměly přesahovat 30 normostran (tj. 54 000 znaků s mezerami), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. Pro grafy a obrázky vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excel, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
<http://sreview.soc.cas.cz>

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. The review is impacted in the *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review is a scholarly review that focuses on the field of sociological theory and methodology, the dissemination of research results, and the interpretation of sociological research. It concentrates on the development of and education in the field of sociology and related social sciences, while simultaneously striving to help solve practical problems in Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, preferably double-sided, which do not state the name or workplace of the author. The accompanying letter should contain complete contact information, including address, telephone number and e-mail address.

The authors are also required to submit the manuscript in electronic format in Word, either on a floppy disc attached to the printed copies or by e-mail. The editorial review process is anonymous on both sides. The editors reserve the right to ensure the anonymity of the text's content, i.e. to eliminate any information or data that could facilitate identification of the author, before submitting the text to the review process. Submission of a manuscript to another journal while it is under review by the SC/CSR is considered unethical.

Manuscript format: Along with the manuscript please submit an abstract (no more than twenty lines), *the title of the article in English, and an alphabetical list of references for literature cited in the text*. Brief information on the author should be attached separately. Bibliographic references must be complete and comply with SC/CSR standards. Manuscripts must be computer printed with numbered pages and meet Czech Standard (ČSN) 880220. Manuscripts must be double-spaced, with 60 characters per line and 30 lines to an A4 page, or should use font size 12 and be double-spaced. The maximum length of research and methodological essays is 30 pages (54 000 characters with spaces), 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Please submit all tables, graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created, with graphs preferably in Excel and illustrations preferably in TIF or EPS. The editors reserve the right to review and edit the text.

Address: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic
Tel.: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
Fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
<http://sreview.soc.cas.cz>

Daniel Kunštát (ed.)

České veřejné mínění: výzkum a teoretické souvislosti

Publikace je souborem odborných statí, který si klade za cíl poskytnout komplexní přehled o výsledcích kontinuálních výzkumů veřejného mínění prováděných Centrem pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, a to na pozadí teoretického diskurzu pojmů jako veřejnost, veřejné mínění či média a s přihlédnutím k základním metodologickým otázkám.

Širší společenský a historický kontext tvoří ve spojení s analýzami dat z konkrétních šetření v českém prostředí unikátní příspěvek k aktuálním tématům i otázkám výzkumu veřejného mínění.

Kniha je určena především profesionálním uživatelům výstupů výzkumů, tj. zejména novinářům, sociologům a politologům. Důraz na vysvětlení terminologie a metod, stejně jako přehledné uspořádání textů však ocení též studenti a učitelé společenských věd.

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006.

Distribuce: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143, e-mail:

Eva.Strnadova@soc.cas.cz

Cena publikace je 229,- Kč + poštovné a balné, 226 s.

Další informace o publikacích vydaných v Sociologickém ústavu AV ČR:

<http://www.soc.cas.cz/>

od počátku letošního roku se na přípravě českých čísel *Sociologického časopisu* podílí nová redakční rada. Při příležitosti obměny hlavního poradního grémia časopisu si dovoluji vyjádřit poděkování za vykonanou práci minulé redakční radě, která byla redakci neobyčejně platným partnerem při sestavování čísel vydaných během čtyřletého období 2002 až 2005. Dík patří členkám a členům redakční rady a spolu s nimi i několika desítkám anonymních recenzentů rovněž za to, že svými povětšinou velmi pečlivě formulovanými stanovisky pomohli rozhodnout recenzní řízení u více než 200 rukopisů, které *Sociologický časopis* obdržel k publikaci v českých číslech. S redakční radou v novém složení časopis hodlá i nadále usilovat o udržení vysoké vědecké úrovně, solidní citovanosti a především zajímavosti pro stále se rozšiřující okruh pravidelných i občasných čtenářů a předplatitelů.

První letošní číslo SČ přináší tematický blok příspěvků od týmu autorů ze Sociologického ústavu Akademie věd ČR, které se věnují analýzám kvantitativních dat z celoevropského výzkumného programu *European Social Survey* (ESS). Ze všech údajů, které editorka Klára Plecitá-Vlachová zařadila do úvodníku k tomuto bloku, zde lze zopakovat jen jeden jediný, ale mimořádně významný: program ESS byl jako vůbec první v oblasti společenských a humanitních věd v roce 2005 vyznamenán prestižní Descartesovou cenou, již uděluje Evropská komise vynikajícím evropským vědeckým projektům.

První stať bloku ESS, jejímiž autory jsou Klára Plecitá-Vlachová a Tomáš Lebeda, analyzuje proměňující se formy politické participace a jejich souvislost se spokojeností s demokracií v evropských zemích. Jedním z řady zajímavých zjištění tohoto textu je skutečnost, že celkový výskyt mimovolebních forem politické participace je v postkomunistických zemích a státech jižní Evropy stále výrazně nižší než v západní Evropě a zejména Skandinávii. Následující příspěvek Dany Hamplové je věnován otázce vlivu rodinného stavu na životní spokojenost populací evropských zemí. Analýza rozsáhlého souboru dat autorce umožňuje mimo jiné konstatovat, že rozdíly v míře rozvodovosti v různých evropských zemích nemají prokazatelný dopad na rozdíly, které mezi těmito zeměmi existují v celkovém (vždy více nebo méně pozitivním) vlivu manželství na životní spokojenost jejich obyvatel. Třetí empirická studie obsažená v bloku ESS se zaměřuje na problém imigrace, jehož aktuálnost Evropa pociťuje stále naléhavěji. Jana Chaloupková a Petra Šalamounová v textu zkoumají postoje obyvatel evropských zemí k imigrantům a jejich hodnocení dopadů, jež pro každou zemi imigrace má. K důležitým zjištěním tohoto článku patří, že omezení přistěhovalectví se těší vyšší podpoře v těch společnostech, kde jsou hodnoceny jeho dopady negativněji, což jsou méně vyspělé evropské země, kam směřují přistěhovanci z méně rozvinutých zdrojových států.

K bloku článků k ESS tematicky náleží příspěvek otevírající metodologickou rubriku, v němž jeho autorka Blanka Řeháková představuje metodu tzv. hodnotových portrétů, využívanou při zkoumání hodnotových orientací, která byla vyvinu-

ta izraelským sociálním psychologem Shalomem H. Schwartzem a je uplatňována mimo jiné v šetřeních ESS.

Metodologické rubrice předchází článek Marcela Tomáška, který přináší kvalitativní analýzu českou sociologií dosud jen velmi nedostatečně prozkoumaného fenoménu mladých lidí žijících bez stálého partnera, což je kategorie, pro niž se i v češtině nabízí jako nejprůběhavější anglické označení *singles*. Tomášek ukazuje, že *singles* představují vnitřně dosti rozrůzněnou skupinu, jejíž představitelé se liší způsoby aktualizace i definování svého stavu.

Druhý článek metodologické rubriky nabízí úvahu nad možnostmi zjišťování příslušnosti k politické levici nebo pravici v kvantitativních sociologických šetřeních. Autor příspěvku Jiří Vinopal zdůrazňuje, že nástroje užívané pro měření ideologické příslušnosti, sebezarázovací otázky a baterie, nevystihují koncept levo-pravé orientace jednoznačně, a musí proto být uplatňovány se značnou metodologickou opatrností. Poslední, sedmý příspěvek čísla 1/2006 je určen zejména čtenářům zajímajícím se o data z mezinárodních komparativních výzkumů realizovaných za účasti České republiky. Jindřich Krejčí podává fundovanou souhrnnou informaci o šetřeních s českou účastí doprovázenou vyčerpávajícím přehledem příslušných datových zdrojů. Čtenáři jistě ocení uváděné internetové odkazy, které jim umožňují téměř okamžitě získat další informace nebo mnohdy dokonce samotná data, jež mohou využít ve vlastních sekundárních analýzách.

Loňský rok 2005 byl rokem 40. výročí založení Sociologického ústavu Akademie věd ČR, který je vydavatelskou institucí *Sociologického časopisu*. Sekce Dokumenty věnovaná tomuto výročí přináší proslovy přednesené významnými hosty na slavnostním shromáždění, které se při této příležitosti konalo v prosinci 2005 v Praze. Součástí sekce je i text Pavla Machonina věnovaný zamyšlení nad společenským kontextem působení Sociologického ústavu v letech 1965–1970. Znalcům historie této instituce neunikne, že s jejím výročím souvisí i medailon loni tragicky zesnulé přední české romistky Mileny Hübschmannové, která se v letech 1968–1975 na Sociologickém ústavu věnovala výzkumu Romů a iniciovala zde vznik několika pozoruhodných publikací k této problematice.

Zprávou velmi radostnou pro pozorovatele panoramatu českých společenských věd nepochybně bylo, že v lednu 2006 se dožil neuvěřitelných 90 let přední český ekonom a sociolog Jaroslav Krejčí. Stále otevřené dílo této mimořádné osobnosti připomíná v rubrice Jubileum Pavel Machonin.

Recenzní rubrika obsahuje zejména recenze na nedávno vydané české publikace. Zvláštní pozornost je vyhrazena nejen svými rozměry výjimečné práci Jana Kellera o dějinách klasické sociologie, již se z různých úhlů pohledu a s různou obšírností věnují tři recenze. Neméně pestrá než recenzní rubrika je tentokrát sekce informací. Miloslav Petrusek podává zprávu velmi bystrého pozorovatele z konference, jež se pod patronací Masarykovy české sociologické společnosti a Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity konala v lednu 2006 v Brně a nesla v názvu věru nelehkou otázku *Čím žije česká sociologie?* Jedna přiměřeně malá část odpovědi se nachází na následujících stránkách.

Marek Skovajsa

Tematický blok

The European Social Survey (ESS)

Editor

Klára Vlachová

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha

2006

Úvodem k tematickému bloku The European Social Survey (ESS)*

Evropský sociální výzkum (ESS) je mezinárodní kvantitativní výzkumný program zaměřený na zkoumání politicky významných postojů a hodnot, které sdílejí občané v evropských demokraciích. ESS patří od svých počátků mezi přední výzkumné projekty Evropského výzkumného prostoru (ERA) a je zařazen mezi významné panevropské Výzkumné infrastruktury (Research Infrastructures). Od svého počátku sleduje dodržování výjimečně vysokých výzkumných standardů v oblasti kvantitativních šetření. V roce 2005 byl Evropskou komisí oceněn jako vůbec první evropský výzkumný projekt z oblasti sociálních a humanitních věd prestižní Descartesovou cenou.

Výzkumný program ESS byl iniciován Stálým výborem pro Sociální vědy v Evropské nadaci pro vědu (ESF), která sídlí ve Štrasburku, a vypracován Centrálním koordinačním týmem ve složení Roger Jowell (NCSR, UK), Peter Mohler (ZUMA, Německo), Björn Henrichsen (NSD, Norsko), Jaak Billiet (Univerzita v Leeuwenu, Belgie), Willem Saaris (Univerzita v Amsterdamu, Nizozemsko) a Ineke Stoop (Social en Cultureel Planbureau, Nizozemsko).

V rámci ESS pracuje na přípravě výzkumných šetření několik orgánů. Na vrcholu stojí Centrální koordinační tým (Central Coordinating Team), který je odpovědný za design a koordinaci ESS. Jako odborný poradní orgán je mu k dispozici Vědecký poradní výbor (Scientific Advisory Board), což je mezinárodní výbor složený z odborníků na kvantitativní výzkumná šetření z účastnících se zemí, zástupce Evropské komise a zástupce Evropské nadace pro vědu. Panel pro výběry (Sampling Panel) je tým specialistů, kteří s národními koordinátory konzultují a schvalují design výběrů v účastnících se zemích. Národní koordinátoři jsou odborníci působící v účastnických zemích, kteří na sebe berou odpovědnost za provedení šetření v dané zemi. K dispozici je jim také Komise pro překlady – tým specialistů na překlady výzkumných instrumentů z anglické zdrojové verze do národních jazyků. Kromě výše uvedených orgánů v rámci ESS působí také metodologická skupina, která dohlíží na technické a metodologické aspekty výzkumu.

Na počátku výzkumného programu ESS bylo poznání, že ve většině evropských zemí chybí relevantní a kvalitní data, která by umožňovala zkoumat společnosti těchto zemí v časové a mezinárodní komparativní perspektivě. V mnoha zemích sice běží kvalitní velké dlouhodobé národní i mezinárodní komparativní výzkumné projekty, ty však nepřinášejí dostatečně obsáhlá, standardizovaná a komparovatelná data o všech evropských demokraciích. Proto si projekt ESS dal za cíl zabývat se obsáhlé populacemi všech demokratických zemí západní, střední i východní Evropy a to v časové i mezinárodní perspektivě.

* <http://www.europeansocialsurvey.com>

V rámci projektu ESS probíhají šetření každé dva roky. Během těchto šetření jsou v účastnících se zemích sbírána socio-demografická a socio-strukturální data (podobně jako v rámci European Household Panel Survey či European Labour Force Survey) a data o sociálních, politických a kulturních postojích, míněních a orientacích (jako v rámci Eurobarometer, European Values Survey a ISSP). ESS však nenahrazuje žádný z dosavadních velkých mezinárodních výzkumných projektů a jeho cílem je sloužit jiné klientele než zmíněné výzkumy.

ESS se věnuje výzkumu politických témat a problémů (kriminalita, nerovnosti, ...), postojů k demokracii (spokojenost s demokracií, legitimita demokracie, důvěra v instituce, politická orientace, ...), zapojení se do politiky (zájem o politiku, politická participace, volební chování, ...), sociální a politické orientace (individuálizace, viktimizace, postmaterialismus, ...), využívání médií a komunikace (čtení novin a časopisů, sledování TV, poslech rádia, užívání internetu, ...), sociálně politické identity (národní identita, etnocentrismus, xenofobie, patriotismus, ...) a jiných témat. Samozřejmostí je zjišťování socio-demografických a socio-strukturálních charakteristik dotázaných a jejich domácností.

Dvě třetiny tematického obsahu šetření zůstávají v každé vlně stabilní, jedna třetina je proměnlivá. Jde o rotační moduly, na které je každý druhý rok vypisován tendr. V rámci ESS I byl poskytnut prostor rotačním modulům *Občanství, občanská angažovanost a demokracie* a *Imigrace*. V druhé vlně ESS byly zahrnuty moduly *Ekonomická morálka, Vyhledávání zdravotní péče* a *Rodina, práce a blahobyt*. Pro třetí vlnu ESS, která se uskuteční v letech 2006–2007, v tendru zvítězily moduly *Osobní a sociální blahobyt: vytváření indikátorů pro prosperující Evropu* a *Časování života: organizace životní dráhy v Evropě*.

V rámci ESS probíhá výběr šetřených populací ve všech zemích striktně pravděpodobnostní metodou. Minimální efektivní velikost výběru je specifikována na 1500 dotazovaných ve věku od 15 let výše (resp. 800 v zemích s populací menší než 2 miliony obyvatel) a cílová návratnost je stanovena na 70 %. Sběr dat probíhá za pomoci tří typů instrumentů – kontaktního formuláře, hlavního dotazníku a několika variant metodologického doplňkového dotazníku.

Kromě hromadných dat sbíraných pomocí kontaktního formuláře, hlavního dotazníku a doplňkových dotazníků jsou během doby terénního sběru dat v každé zemi shromažďována i tzv. „event data“ – data o důležitých událostech, která mohou ovlivnit výsledek šetření. Tato data jsou archivována na internetu na adrese http://www.scp.nl/users/stoop/ess_events/events_overview.htm.

První vlna výzkumu ESS proběhla v letech 2002–2003, druhá v letech 2004–2005. První vlny se zúčastnilo 22 zemí. Velikosti souborů jsou v těchto zemích následující: Belgie 1899 respondentů, ČR 1360, Dánsko 1506, Finsko 2000, Francie 1503, Irsko 2046, Itálie 1207, Lucembursko 1552, Maďarsko 1685, Německo 2919, Nizozemsko 2364, Norsko 2036, Polsko 2110, Portugalsko 1511, Rakousko 2257, Řecko 2566, Slovinsko 1519, Španělsko 1729, Švédsko 1999, Švýcarsko 2040 a Spojené království Velké Británie a Severního Irska (UK) 2052 respondentů. Druhou vlnu ESS dokončilo 24 zemí – Belgie, Česká republika, Dánsko, Estonsko, Finsko,

Francie, Irsko, Itálie, Lucembursko, Maďarsko, Německo, Nizozemsko, Norsko, Polsko, Portugalsko, Rakousko, Řecko, Slovensko, Slovinsko, Španělsko, Švédsko, Švýcarsko a Spojené království Velké Británie a Severního Irska a Ukrajina.

Účast jednotlivých zemí závisí na tom, zda se jim podaří získat finanční prostředky na terénní sběr dat na jejich území. Jedním ze zdrojů financí pro ESS jsou sice prostředky získané Centrálním koordinačním týmem od Evropské nadace pro vědu a Evropské komise, z těch jsou však hrazeny náklady spjaté s bazální existencí programu (vývoj výzkumných instrumentů, schůzky orgánů ESS, pilotáže rotačních modulů, archivování a distribuce dat, atd.). Za Českou republiku připravilo obě vlny šetření ESS výzkumné oddělení Hodnotové orientace ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR, národním koordinátorem ESS byla Klára Plecítá-Vlachová. Terénní sběr dat provedla v první vlně agentura STEM, v druhé vlně SC&C. ESS I finančně podpořilo Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, ESS II Grantová agentura České republiky. Datové soubory z obou vln a jejich dokumentaci pro mezinárodní archivaci připravil Sociologický datový archiv Sociologického ústavu AV ČR.

ESS chce jako klientelu oslovit zejména akademickou komunitu v celé Evropě a přístup k datům je otevřen také politické komunitě a veřejné správě. Zájemem ESS je, aby data z výzkumů byla co nejrychleji dostupná a to ve formátu, který je široce analyzovatelný. Proto byly veškeré archivační a dokumentační práce na datových souborech a stejně tak distribuce datových souborů svěřeny norskému datovému archivu NSD (Norwegian Social Science Data Services), který vždy zveřejňuje první spojený datový soubor jeden rok po oficiálním zahájení sběru dat z dané vlny. Podle pravidel ESS lze distribuovat a analyzovat pouze spojené mezinárodní datové soubory, které připravil archiv NSD. Data z ESS jsou dostupná na European Social Survey Archive Web Site na internetové adrese <http://ess.nsd.uib.no>. Na těchto stránkách funguje i systém pro vyhledávání, distribuci a analýzu sociálních dat NESSTAR. Podmínkou pro bezplatné získání dat i dokumentace je pouhá registrace.

Klára Vlachová

Aktivní občanství a spokojenost s demokracií v Evropě*

KLÁRA VLACHOVÁ, TOMÁŠ LEBEDA**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Active Citizenship and Satisfaction with Democracy in Europe

Abstract: In this article the authors describe what forms of political participation, outside the electoral process, the populations of twenty-one European countries tend to employ and to what degree. They identify three types of non-electoral political participation: active-conventional, active-demonstrational, and passive participation. Overall non-electoral political participation is considerably lower in the post-communist and Mediterranean countries than in the Western European and Scandinavian countries. In the latter countries the passive type of political participation is clearly a much stronger form of participation than the other two types. Conversely, in the Mediterranean countries passive participation is weaker and is exceeded in places by the active-conventional type of participation. The Mediterranean area is also notable for the unusually strong presence of the active-demonstrational type of participation. The authors also examine the social micro- and macro-conditions related to these three types of political participation. In conclusion they attempt to address the question of whether there is a connection between political activity and satisfaction with the way democracy works.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 1: 11–34

Je pro demokracii lepší vysoká míra účasti občanů v politice, nebo je jí na škodu? To je otázka, která byla vždy předmětem zájmu politické sociologie. V jejím rámci existují tři teorie politické participace: teorie elitní demokracie, teorie racionálního výběru a teorie participační demokracie [c.f. Faulks 1999]. Zastánci teorie elitní demokracie jako Schumpeter [2004] považují za důležitější zachování politické stability než zachování demokracie. Preferují osvícené vládnutí elit před velkou politickou aktivitou mas, které jsou apatické a nevzdělané. Podobně minimalisticky chápe politickou participaci i teorie racionálního výběru [Downs 1957; Olson 2000]. Podle této teorie je znakem racionality občanů nízká participace, protože jedinec účasti v politice nezískává o mnoho více, než když se neúčastní. Chceme-li tedy, aby se občané politiky účastnili, pak je musíme přesvědčit, že svou účastí získají více než vynaloží. Všechny formy politické participace však nejsou stejné. Některé jsou ná-

* Tato stať vznikla v rámci projektu „Evropský sociální výzkum II“, který podpořila Grantová agentura ČR (grant č. 403/04/1219).

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. et Mgr. Klára Plecitá, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: klara.plecita@soc.cas.cz a PhDr. Tomáš Lebeda, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: tomas.lebeda@soc.cas.cz

kladnější na čas i energii, které je na ně nutno vynaložit (např. přesvědčování voličů známé jako canvassing), jiné jsou v těchto ohledech méně nákladné a jsou proto rozšířenější (např. volební chování).

Teorie elitní demokracie a teorie racionálního výběru jsou instrumentalistické teorie participace. Politickou participaci chápou jen jako prostředek k dosažení určitých cílů. Naopak teorie participační demokracie považuje politickou participaci v demokraciích za klíčovou. Politická aktivita není jen prostředkem k dosažení určitých cílů, ale pomáhá upevňovat občanskou společnost a vychovávat občany k umění vládnout. Podle této teorie existuje předpoklad, že demokracie může vzkvétat jen, pokud se občané o politiku zajímají, informují se a jsou politicky aktivní. Nezájem a politická apatie nejsou v demokracii chvályhodnými vlastnostmi, neboť umožňují pokles kvality demokratického vládnutí či dokonce snadnější uzurpaci moci.

Faktem však je, že v moderních demokraciích se zdaleka ne všichni občané o politiku zajímají a zdaleka ne všichni v politice participují. Moderní společnosti se vyznačují rozvinutou dělbou práce a také politické role jsou vysoce diferencované a specializované. To umožňuje některým jedincům věnovat plnou pozornost komplexním politickým tématům, která moderní společnost přináší, a jiným naopak věnovat veřejným záležitostem minimální pozornost a pokud politici dělají svou práci dobře, není pro ně důvod do politiky vstupovat.

Občané hrají v politice dvojí roli. Jsou jak účastníci, tak objekty systému vládnutí, a to je nutí ve svém každodenním životě obě role vyvažovat. Podle Milbratha [1965] pak ti, kteří jsou průměrně aktivní v politice, snáze dosahují spokojenosti se systémem vládnutí. Průměrná míra participace umožňuje nalézt ve společnosti rovnováhu mezi konfliktem a konsensem. Je paradoxem, že témata vedoucí k nadprůměrné politické aktivitě jsou často kontroverzní. Řada autorů [např. Almond a Verba 1963; Milbrath 1965] se shodne na tom, že vysoká míra politické participace a zájmu zpravidla nebývají pro demokracii příznivé, avšak ani průměrná míra participace nemusí znamenat podporu demokracii. Již Almond a Verba [1963] doporučovali umírněnou participaci a obávali se participace nadměrné. Podle jejich „mýtu občanské kompetence“ by participace měla být umírněná ve své četnosti a formách. V moderních demokraciích jsou podle nich důležité nikoliv politicky aktivní občané, ale politicky kompetentní občané, kteří věří, že pokud by chtěli, mohli by ovlivňovat politický proces. Příliš mnoho a příliš málo participace může být stejným ohrožením jemné rovnováhy systému.

Muller [1977] předpokládá, že nespokojenost s fungováním demokracie může občany mobilizovat zejména k nekonvenční politické participaci, zatímco konvenční typ participace roste s růstem spokojenosti s fungováním demokratického systému.¹ Ale stejně tak je možné, že nespokojenost s fungováním demokracie povede k neochotě participovat v politickém procesu a k politické apatii. Faktem však je, že *neexistují žádná pevná kritéria pro posuzování míry participace* [McDonough, Shin a Moi-

¹ Dalton [1996] našel slabý vztah mezi nespokojeností s demokracií a protestním potenciálem v USA, Británii, Německu a Francii.

ses 1998]. Západní demokracie prokázaly, že jsou daleko silnější, než řada analýz ukazovala. Křehké poválečné demokracie přežily ve svých počátcích nízkou míru politické participace, která měla údajně ohrozit jejich životnost. Všechny západní demokracie pak přežily vzestup protestních hnutí na konci šedesátých let, které měly také ohrozit existenci těchto demokracií.

V současné době někteří autoři upozorňují na pokles volební účasti, nízkou angažovanost v politických stranách a politicky orientovaných skupinách a považují to za neduh moderního demokratického státu. Jiní, např. Dalton a Kuechler [1990], Topf [1995], Kaase a Newton [1995], McAdam, McCarthy a Zaid [1996], Smith [1997], Beck [1997] či Norrisová [1999], se nedomnívají, že by tyto konvenční formy politické participace byly na ústupu, ale jsou symbioticky doplňovány novými formami občanské angažovanosti orientovanými na postmateriální hodnoty jako mír, ekologie a práva zvířat.

Tyto změny jsou připisovány všeobecnému růstu vzdělanosti a vlivu postmoderní politické kultury, v níž hrají prominentní roli média. Ta je prováděna poklesem institucionalizovaných politických aktivit a poklesem podpory pro tradiční instituce propojující občany a stát. Existuje předpoklad, že pod jejím vlivem bude klesat zejména volební účast a naopak budou vzrůstat jiné formy politické participace, zejména ty, které nevyužívají tradiční kanály formálních institucí jako jsou politické strany či veřejná správa. Bude narůstat zejména přímá participace a bude nabývat forem, které by dříve byly považovány za nekonvenční. Zatímco moderní politická participace byla orientována na specifické politické cíle (instrumentální participace), postmoderní je formována hédonistickou racionalitou a nabývá expresivních forem [Huntigton 1974]. Podle Topfa [1995] jsou však expresivní formy participace, stejně tak jako politická apatie, častěji přítomny v méně vyvinutých demokraciích, zatímco v těch vyvinutějších je častější participace instrumentální.

Západ versus střední a východní Evropa

Mnoho vědců zabývajících se transformací ve střední a východní Evropě se obávalo, že se nové postkomunistické demokracie budou potýkat s politickou apatií a nízkou politickou participací, které budou z dlouhodobého hlediska pro konsolidaci těchto demokracií nepříznivé. Zatímco první volby v postkomunistických společnostech měly účast 80–90 % a počet kandidujících stran dramaticky vzrostl, vědci brzo identifikovali „post-honeymoon effect“ – pokles volební účasti, pokles členství v politických stranách a občanských asociacích a pokles zájmu o politiku [Dalton 2000; Inglehart a Catterbergová 2002]. Poklesem politické aktivity v České republice a na Slovensku se v období mezi lety 1990 a 2002 zabýval Mišovič [2003].

Slabá politická participace a nízká míra zájmu občanů o politiku jsou považovány za důsledek zkušenosti s komunistickou politikou, oslabenou občanskou společností a nízkou mírou mezilidské důvěry [Putnam 1993]. Totalitní represe spojená s komunistickým režimem devastovala občanskou společnost mnohem více než represe v autoritářských režimech. Do roku 1989 měla většina občanů v komunistických ze-

mích zkušenost s nedobrovolnou politickou a občanskou participací v zájmových organizacích, v komunistických stranách či na veřejných manifestacích. Menšina občanů se pak účastnila protestních aktivit (demonstrací, stávek, petic) s cílem vyjádřit protest proti vládě či systému vládnutí. Zkušenosti s dobrovolnou konvenční politickou participací zde byly minimální. Vynucená politická participace v době totalitního systému vládnutí může být příčinou nechuti ke konvenční participaci v nových demokraciích, ale stejně tak masové členství v komunistických stranách a zájmových organizacích mohlo fungovat jako socializace k participaci, která se mohla pozitivně projevit i v demokratickém systému vládnutí [Bahry a Silver 1990; Letki 2004].

Poslední analýzy některých forem politické participace neukazují výrazné rozdíly v participaci mezi postkomunistickými demokraciemi a konsolidovanými demokraciemi [Barnes a Simon 1998; Letki 2004]. Státy střední a východní Evropy se mezi sebou velmi liší v míře politické participace podobně jako demokracie stabilní.

Formy politické participace v demokratických zemích

Není jednoduché stanovit úplný výčet forem politické participace. Poměrně vyčerpávající hierarchii forem *konvenční* politické participace sestavil v šedesátých letech dvacátého století Milbrath [1965](tabulka 1). Tato hierarchie zahrnuje většinu poli-

Tabulka 1. Hierarchie forem participace

Zastávat vysoké veřejné nebo stranické funkce	
Stát se kandidátem na funkci	
Získávat finanční zdroje pro stranu či kandidáta	Gladiátorské aktivity ²
Zúčastnit se stranického volebního shromáždění či strategického mítinku	
Účastnit se politické kampaně	
Zúčastnit se politického mítinku nebo sjezdu	
Finančně přispět straně nebo kandidátovi	Přechodové aktivity
Kontaktovat úředníka státní správy/samosprávy nebo politického lídra	
Přípnout si odznak či nalepit si nálepku na auto	
Pokusit se s někým hovořit o tom, jak volit	
Iniciovat politickou diskuzi	Divácké aktivity
Volit	
Vystavit se politickým stimulům	
Zdroj: [Milbrath 1965].	

² Rozdělení je reminiscencí na role zastávané během římských gladiátorských zápasů.

tických aktivit, které jsou charakteristické pro normální demokratický proces. Aktivita se v hierarchii liší podle času a energie, které je na ně třeba vynaložit. Čím výše aktivita v hierarchii stojí, tím více času a energie vyžaduje. A čím výše aktivita v hierarchii stojí, tím méně lidí se jí věnuje. Hierarchie také postihuje kumulativnost politických aktivit. Ten, kdo se účastní aktivit na vrcholu hierarchie, činí i aktivity na nižších příčkách hierarchie. Podobně Verba a Nie [1972] popsali politickou participaci jako multi-dimenzionální fenomén, v němž se aktivity liší podle nákladů a užitku.

Škálu *nekonvenční* politické participace sestavil v sedmdesátých letech minulého století Marsh [1977]. Zahrnovala aktivity od podepsání petice až po demonstrace, obsazení budovy, ničení majetku a násilí proti osobám. Marsh dal tyto činnosti do kontextu „tlaků na změnu“ a měřil jimi protestní potenciál.

Politická participace je funkcí stimulů, osobních faktorů, politického prostředí a sociálního postavení [Milbrath 1965] a její míru ovlivňují jak sociální mikropodmínky (politické postoje – zájem, důvěra, vnitřní a vnější politická účinnost – efficacy, či osobní charakteristiky – věk, pohlaví, vzdělání, sociální status, religiozita, ...), tak i makropodmínky (délka trvání demokracie, typ demokracie, ekonomická vyspělost, politický systém, snadnost participace, ...).

Současný vzorec politické participace v demokratických zemích je velmi dobře známý [Parry, Moyser and Day 1992; Dalton 1988]. Nejčastější formou politické aktivity je volební chování. Volební chování je zvláštní formou politického chování v tom smyslu, že se uskutečňuje jednou za čas a je silně ovlivněno mechanismy sociální kontroly a potřeby [Marsh a Kaase 1979]. Není již proto řazeno mezi konvenční formy politické participace. Jiné, nevolební formy politické angažovanosti, a zejména ty spjaté s politickými stranami, jsou méně četné.

Tyto méně četné formy politické participace, jejich typy a míra nás však zajímají. Při porovnávání této nevolební participace mezi zeměmi, kulturami a subkulturami je třeba opatrnosti – různé formy politické participace jsou v nich různě zakořeněny. To, co je přirozenou politickou aktivitou střední třídy, nemusí být přirozené v třídě dělnické. To, co je běžnou politickou aktivitou v protestantských zemích, nemusí být běžné v zemích katolických. Navíc dochází i k dynamickým změnám ve vzorcích politické aktivity. Politické činnosti, které dříve byly považovány za nekonvenční, jsou nyní často mainstreamové – jako např. podepisování petic [Norris 1999], naopak dle starších výzkumů se konvenční formy participace mohou stát nekonvenčními (jak plyne z našich analýz, jde např. o připínání si odznaku, vypltování nálepek, apod.).

V této studii se pokusíme ukázat, zda v evropských demokraciích existují nějaké typy nevolební politické participace, jak se míra nevolebních politických aktivit liší mezi evropskými zeměmi a jak se politická participace liší na základě některých vybraných mikro- a makropodmínek. Závěrem ukážeme, jak souvisí politická participace se spokojeností s demokracií.

Data

Pro naše analýzy jsme použili data z první vlny European Social Survey (více informací viz Úvodem k tematickému bloku The European Social Survey (ESS)). První vlny se zúčastnilo 22 zemí,³ ale vzhledem k tomu, že jsme chtěli analyzovat politické aktivity v evropských zemích, použili jsme soubor 21 zemí a z celkového souboru vyloučili mimoevropský Izrael.

Ve výzkumu ESS bylo sledováno deset forem nevolebních politických aktivit, kterými se občané mohou „pokoušet zlepšit různé záležitosti v (zemi), nebo předejít jejich zhoršování“. (původní znění otázky a položek politických aktivit příloha 1):

- kontaktování politiků nebo úředníků státní správy či místní samosprávy,
- práce v politické straně nebo aktivistické skupině,
- práce v jiné organizaci či sdružení,
- veřejné nošení nebo vystavení znaku/ nálepky kampaně,
- podepsání petice,
- účast na legální veřejné demonstraci,
- bojkot určitého zboží,
- koupě zboží z politických, etických či ekologických důvodů,
- darování peněz politické straně či skupině,
- účast na nelegálním protestu.

Výsledky

Průměrná míra celkové nevolební politické participace⁴ (zahrnuje všechny zkoumané formy) je napříč Evropou velmi proměnlivá. Tabulka 2 a graf 1 ukazují, jak se zkoumané země liší či podobají na základě deseti výše uvedených nevolebních politických aktivit. Z hlediska průměrné míry celkové politické participace lze sledovat jisté podobnosti ve čtyřech geografických regionech – Severní Evropa, respektive Skandinávie (Švédsko, Norsko, Finsko), západoevropské státy (Německo, Dánsko,⁵ Francie, Belgie, Nizozemsko, Lucembursko, Velká Británie, Irsko, Švýcarsko a Rakousko), středomořský prostor respektive jižní Evropa (Španělsko, Portugalsko,

³ Velikosti souborů za jednotlivé země viz Úvodem k tematickému bliku The European Social Survey (ESS).

⁴ Průměrná míra celkové nevolební participace představuje aritmetický průměr z počtu participačních aktivit, které respondenti v minulém roce realizovali (otázka viz Příloha 1).

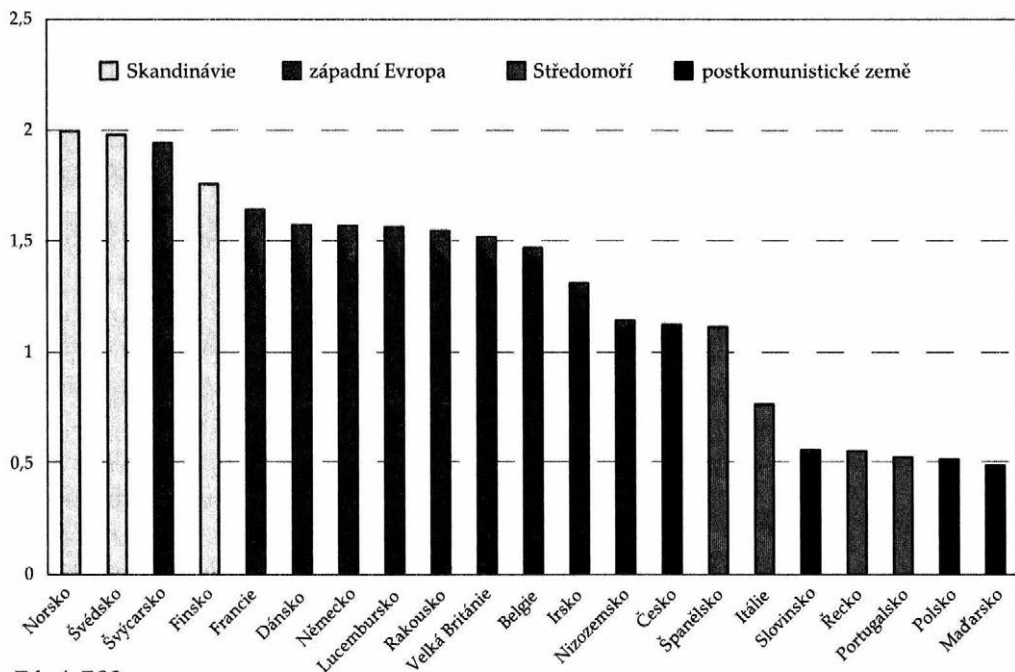
⁵ Dánsko bývá často geograficky řazeno mezi skandinávské země. Aktivita Dánů se však shoduje s průměrnou participací v západoevropských zemích. Jeho „kontinentální“ poloha jde ruku v ruce s podobnou mírou i strukturou politické participace jakou mají západoevropské země. Struktura participace v Dánsku je bližší např. struktuře participace v sousedním Německu než v Norsku a Švédsku.

Tabulka 2. Účast na nevolebních politických aktivitách

	Belgie	Česko	Dánsko	Finsko	Francie	Irsko	Itálie	Lucembursko	Maďarsko	Německo	Nizozemsko	Norsko	Polsko	Portugalsko	Rakousko	Řecko	Slovinsko	Španělsko	Švédsko	Švýcarsko	Spojené království
Kontaktování politiků	17,8	22,8	17,8	24,4	17,6	22,1	12,4	18,4	14,7	12,8	14,5	23,8	9,6	12,3	18,5	14,6	12,2	12,4	16,5	17,4	18,2
Práce v pol. straně/aktivist. skupině	5,4	4,7	4,1	3,4	4,9	4,7	3,0	3,7	2,9	3,9	3,4	9,4	2,9	4,2	10,3	4,8	3,5	6,1	5,0	7,8	3,4
Práce v jiné org. či sdružení	23,2	15,1	17,3	30,7	17,6	13,8	7,6	16,4	2,8	17,8	23,1	28,1	5,8	4,2	19,1	5,7	2,3	16,7	24,6	17,3	9,2
Darování peněz pol. straně či skupině	9,5	11,6	9,1	6,9	3,0	10,5	3,1	15,0	1,7	9,2	7,9	11,5	9,2	3,9	11,4	2,3	6,5	5,3	6,5	18,1	7,8
Vystavení znaku/nálepky kampaně	7,4	5,0	5,1	15,7	11,5	9,4	7,3	5,2	3,2	5,8	3,8	22,8	2,9	6,5	7,9	2,7	2,1	9,8	10,7	9,4	9,8
Koupě zboží	27,0	22,6	43,8	41,8	28,1	24,6	6,6	30,0	10,5	39,2	25,7	36,7	9,8	6,9	29,7	6,6	9,6	11,6	55,2	44,6	32,3
Podepsání petice	33,9	16,1	28,2	24,0	34,8	27,6	17,4	29,0	4,2	30,4	22,4	37,3	6,9	7,3	27,3	4,7	11,8	24,2	40,8	39,4	40,0
Bojkot zboží	12,8	10,8	22,9	26,8	26,6	13,6	7,6	15,8	4,8	26,1	10,4	20,3	3,6	3,4	21,5	8,5	5,1	8,0	32,5	31,4	26,1
Účast na legální demonstraci	8,4	4,6	8,33	2,0	17,9	7,1	11,0	20,9	3,7	10,6	2,9	9,0	1,3	4,3	9,6	4,5	2,7	17,5	6,4	7,9	4,4
Účast na nelegálním protestu	2,4	1,4	1,1	0,3	0,8	0,8	1,8	3,6	0,8	1,2	0,4	0,8	0,2	0,3	1,3	1,5	0,8	1,7	0,8	1,9	0,8

Zdroj: ESS.

Poznámka: Procenta těch, kteří uvedli, že danou aktivitu dělali během posledních 12 měsíců před výzkumem.

Graf 1. Srovnání průměrné míry celkové nevolební participace ve zkoumaných zemích

Zdroj: ESS.

Itálie a Řecko) a postkomunistické země střední Evropy (Česko, Polsko, Maďarsko, Slovinsko).

Mezi zeměmi, které vynikají vysokou průměrnou mírou celkové nevolební participace, dominují severské země, zejména Norsko a Švédsko, ale též Finsko. Vysoká míra participace je však typická i pro Švýcarsko. Ostatní západoevropské země jsou si velmi podobné, participace je zde nadprůměrná s výjimkou Nizozemska. Naopak nejnižší je průměrná míra celkové participace v postkomunistických zemích střední Evropy – v Polsku, Maďarsku, Slovinsku, a v dnes již bývalých post-autoritářských zemích jižní středomořské Evropy – Řecku, Portugalsku a Itálii.

Zajímavým trojlístkem je Nizozemsko, Česko a Španělsko – tři země s velmi podobnou mírou participace, které jsou ve svých regionech abnormální. Nizozemsko má oproti ostatním západoevropským zemím nižší a celkově podprůměrnou participaci. Naopak Češi a Španělé participují podstatně více než obyvatelé zbylých postkomunistických, resp. jihoevropských zemí. Při pohledu na zastoupení jednotlivých aktivit (tabulka 2) však zjistíme, že Španělsko má výrazně jinou strukturu participace než Česko a Nizozemsko. Silně zastoupená je zde účast na demonstracích, která výraznou měrou přispívá k nadprůměrné participaci Španělů v rámci středomořských zemí. Naopak struktura participačních aktivit Čechů se blíží podstatně více modelu západní Evropy než strukture participace v ostatních postkomunistických zemích. Výrazně vyšší míru participace v České republice oproti Slovinsku zaznamenal již Mišovič [2003].

Velké rozdíly v průměrné míře celkové nevolební participace jsou z grafu 1 více než zjevné. Nejvyšší míra participace v Norsku dosahuje čtyřnásobku nejslabšího Maďarska. *Celková nevolební participace je výrazně nižší v postkomunistickém a středomořském prostoru než v západoevropských a zejména skandinávských zemích* [c.f. Barnes a Simon 1998; Letki 2004].

Průměrná míra celkové nevolební participace znázorněná v grafu 1 je výsledkem dvou jevů. Zaprvé je dána poměrem aktivních a apatických obyvatel v jednotlivých společnostech. Zadruhé je způsobena mírou aktivity participujících občanů. Ta je dána tím, kolika různých aktivit se průměrný participující občan účastní. Všechny tři ukazatele pro jednotlivé země shrnuje tabulka 3. Podíl apatického (vůbec neparticipujícího) obyvatelstva (sloupec 1) znázorňuje ty, kteří se v období posledního roku před dotazováním nezapojili do žádné z deseti výše zmíněných politických aktivit. Mezi společnostmi, kde podíl apatických občanů převažuje nad aktivními, patří země středomořského a postkomunistického prostoru s jedinou výjimkou, kterou je Česko. Stejně země se vyznačují i nejnižší průměrnou mírou celkové participace (sloupec 3, odpovídá hodnotám v grafu 1). Postkomunistické země mají navíc i naprosto nejnižší míru participace na jednoho participujícího (sloupec 2) opět však s výjimkou Česka. To se více blíží hodnotám západoevropských zemí.

Na průměrnou míru celkové participace (sloupec 3) má podstatně větší vliv to, kolik lidí je naprosto apatických a naopak kolik jich v nějaké míře participuje (sloupec 1, $r = -0,980^{***}$),⁶ než jak hodně tito lidé participují (sloupec 2, $r = -0,785^{***}$). S celkovou mírou participace v jednotlivých zemích mnohem přesněji koresponduje podíl apatického (či naopak aktivního) obyvatelstva, než průměrná míra aktivit na jednoho participujícího občana. To zjistíme i pouhým porovnáním posloupností hodnot ve sloupcích 1 a 2 oproti sloupci 3. Mezi zeměmi existují větší rozdíly v počtu aktivních občanů, než v tom, kolika aktivit se tito lidé účastní.

Naším cílem nebylo pouze porovnat průměrnou míru celkové participace ve zkoumaných zemích, ale také nalézt latentní typy nevolební politické participace, které by odpovídaly typům popsáním v literatuře. Proto jsme deset výše zmíněných položek analyzovali na celém souboru explorační faktorovou analýzou. Tato analýza extrahovala tři faktory (tabulka 4). První z nich silně koreloval s položkami „kontaktování politiků“, „práce v politické straně či aktivistické skupině“, „práce v jiné organizaci či sdružení“, „darování peněz politické straně či skupině“ a „nošení nebo vystavení znaku či nálepky kampaně“. Druhý silně koreloval s položkami „podepsání petice“, „bojkot zboží z politických důvodů“ a „nákup zboží z politických důvodů“. Třetí silně koreloval s položkami „účast na legální demonstraci“, „účast na nelegálním protestu“ a taktéž s položkou „nošení nebo vystavení znaku či nálepky kampaně“. Tato položka korelovala s třetím faktorem silněji než s faktorem prvním.

⁶ U všech korelačních koeficientů použitých v této práci jsou použity jednotné symboly: *** znamenají statistickou významnost na hladině spolehlivosti 0,001, ** značí statistickou významnost na hladině spolehlivosti 0,01 a * indikuje statistickou významnost na hladině spolehlivosti 0,05.

Tabulka 3. Apatie a aktivita v politické participaci v jednotlivých zemích

	podíl vůbec neparticipujícího obyvatelstva (v%)	průměrná míra participace na jednoho participujícího obyv.	průměrná míra celkové participace
Norsko	26,57	2,72	1,99
Švédsko	22,81	2,57	1,98
Švýcarsko	30,16	2,78	1,94
Finsko	28,25	2,45	1,76
Francie	37,26	2,62	1,64
Dánsko	32,20	2,32	1,57
Německo	36,66	2,48	1,57
Lucembursko	35,57	2,43	1,56
Rakousko	41,65	2,65	1,55
Velká Británie	35,48	2,35	1,52
Belgie	38,60	2,39	1,47
Irsko	45,75	2,42	1,31
Nizozemsko	46,91	2,15	1,14
Česko	46,18	2,09	1,12
Španělsko	58,94	2,71	1,11
Itálie	67,61	2,37	0,77
Slovinsko	69,12	1,81	0,56
Řecko	73,50	2,10	0,56
Portugalsko	77,17	2,32	0,53
Polsko	72,75	1,91	0,52
Maďarsko	74,54	1,93	0,49
Souvislost s celkovou participací	$r = -0,980^{***}$	$r = 0,785^{***}$	

Zdroj: ESS.

r – Pearsonův korelační koeficient

Položky spadající pod první faktor (1 až 4) a pod třetí faktor (5 až 7) bychom mohli označit jako aktivní projevy participace. Občan se musí k takové formě participace předem rozhodnout a vynaložit určité úsilí k její realizaci. Zatímco první faktor čítá položky konvenční participace, kterou lze realizovat i relativně skrytým, neveřejným způsobem, třetí faktor obsahuje aktivity, které mají jasně veřejný a manifestační charakter. Občan jde s kůží na trh a veřejně deklaruje svůj postoj. Druhý faktor (položky 8 až 10) naopak reprezentuje aktivity spíše pasivního charakteru. K participaci tohoto typu obvykle není třeba vynaložit velkého úsilí a často může být taková forma participace dána spíše příznivými okolnostmi (např. potkali jsme mís-

Tabulka 4. Typy participace

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
1 Kontaktování politiků či úředníků	0,663	0,145	-0,050
2 Práce v pol. straně/aktivist. skupině	0,692	-0,078	0,241
3 Práce v jiné org. či sdružení	0,572	0,204	0,161
4 Darování peněz pol. straně či skupině	0,593	0,104	0,023
5 Nošení, vystavení znaku/ nálepky kampaně	0,417	0,138	0,495
6 Účast na legální demonstraci	0,189	0,181	0,696
7 Účast na nelegálním protestu	-0,063	0,004	0,758
8 Podepsání petice	0,224	0,556	0,319
9 Bojkot zboží	0,060	0,812	0,096
10 Koupě zboží z polit., etických či ekol. důvodů	0,119	0,823	-0,010
% vysvětlené variance	18,8	17,8	15,0

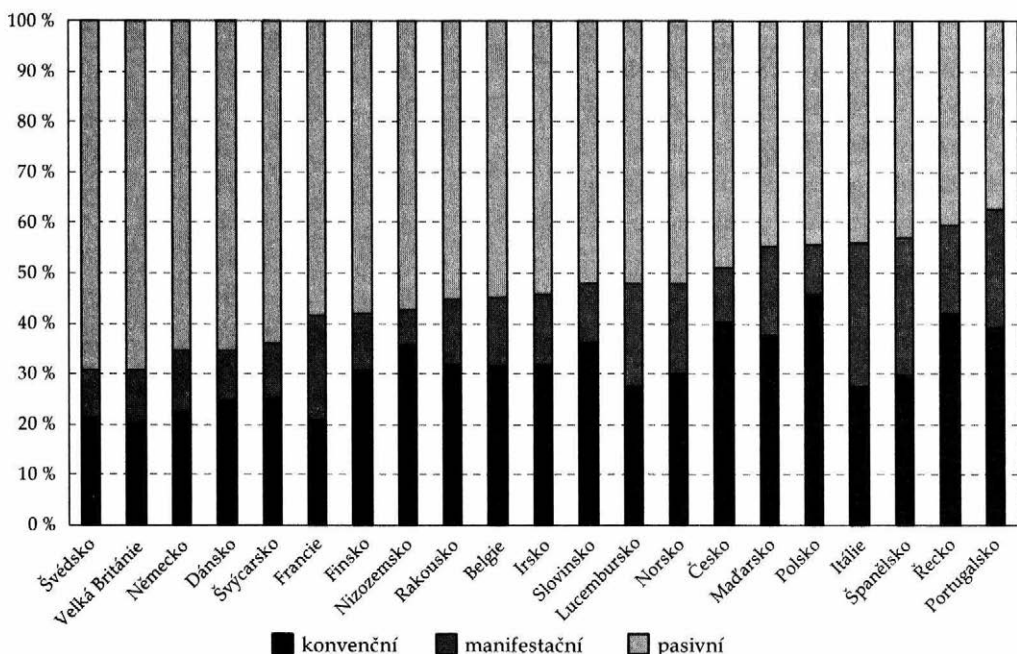
Zdroj: ESS.

Poznámka: Faktorová analýza, rotované řešení, metoda varimax

to, kde se podepisuje petice, mohli jsme se rozhodnou mezi více druhy zboží a tím některé z nich bojkotovat anebo naopak z politických, etických či ekologických důvodů zakoupit). Nelze také přehlédnout, že za druhým a třetím faktorem stojí do značné míry položky, které popisují politické aktivity více či méně nekonvenční. Navíc vztah položky „nošení nebo vystavení znaku či nálepky kampaně“ se jeví jako ambivalentní – konvenční i nekonvenční.

Z položek, za nimiž stojí tyto faktory, jsme pro účely dalších analýz zkonstruovali součtové škály. Ty vznikly sečtením aktivit spadajících pod daný typ participace u každého respondenta. První z nich jsme v souladu s dřívějšími výzkumy označili jako aktivní konvenční typ participace (položky 1 až 4), žádná ze dvou dalších škál však neodpovídala původní definici participace nekonvenční. Druhou škálu jsme proto označili jako aktivní manifestační typ (položky 5 až 7) a třetí jako pasivní typ (položky 8 až 10).

Reliabilita těchto škál byla pod doporučenou hodnotou 0,75. U škály konvenční participace (položky „kontaktování politiků“, „práce v politické straně či aktivistické skupině“, „práce v jiné organizaci či sdružení“, „darování peněz politické organizaci či skupině“) bylo Cronbachovo alfa rovno 0,54, u škály pasivní participace („podepsání petice“, „bojkot zboží z politických důvodů“ a „nákup zboží z politických důvodů“) 0,64 a v případě škály manifestační participace („účast na legální demonstraci“, „účast na nelegálních protestech“ a taktéž s položkou „vystavení znaku či nálepky kampaně“) 0,47. Je zřejmé, že položky nevolební politické participace použité ve výzkumu neměří zcela reliabilně vzorce politické participace pro tak velký počet evropských zemí. Faktorové analýzy provedené v jednotlivých zemích zvláště ukázaly, že v šesti analyzovaných zemích – Portugalsku, Švédsku, Spojeném

Graf 2. Vzájemný podíl jednotlivých typů participace ve zkoumaných zemích⁷

Zdroj: ESS.

království, Řecku a Španělsku existují dva latentní faktory politické participace, v ostatních zemích tři, přičemž ne v každé zemi nalezené latentní typy participace odpovídaly typům nalezeným na evropské úrovni. Přesto námi zkonstruované typy participace použijeme jako proměnné v dalších analýzách, neboť lepší nástroj ke srovnání politické participace v evropských zemích v tuto chvíli nemáme.

Analýza rozptylu potvrdila, že průměrná míra konvenční, manifestační a pasivní participace se mezi zeměmi statisticky významně liší více, než průměrná míra těchto typů participace uvnitř jednotlivých zemí.⁸ Na základě celkové participace a stejně tak jejích jednotlivých typů však nelze v Evropě identifikovat homogenní regiony, které by se mezi sebou lišily. Tři typy identifikované nevolební politické participace jsou ve zkoumaných zemích zastoupeny v různých poměrech. V západoevropských a skandinávských zemích jednoznačně převažuje pasivní typ participace nad oběma zbylými. Největší převahu má ve Švédsku, následně pak v Británii,

⁷ Škála konvenční participace je v originální podobě čtyřbodová, zatímco manifestační a pasivní jsou pouze třibodové. Pro účely tohoto srovnání byly transformovány na škály o stejné metrice. Průměrné hodnoty za jednotlivé státy pak byly vůči sobě vyjádřeny v procentech, která nalezneme v grafu 4.

⁸ Konvenční participace: $F = 63,6$, manifestační participace: $F = 60,0$, pasivní participace: $F = 283,7$, vše statisticky významné na hladině 0,001.

Německu, Dánsku a Švýcarsku. Pasivní typ participace ztrácí své predominantní postavení v postkomunistických a ještě výrazněji ve středomořských zemích. V Řecku, Portugalsku a Polsku je pasivní typ participace natolik slabý, že nad ním dokonce převládá její konvenční typ. Středomořský prostor je dále zajímavý nadstandardně silným podílem manifestačního typu participace. Podobný trend v mírnější podobě zaznamenáváme i ve Francii, která je protestními aktivitami proslulá. S výraznějším zastoupením manifestačního typu se setkáme i v Lucembursku a Norsku.

Co ovlivňuje míru a typy participace v jednotlivých společnostech? Jak už jsme zmínili výše, jsou to jak sociální mikropodmínky (politické postoje či osobní charakteristiky jednotlivce), tak i sociální makropodmínky (ekonomické, sociodemografické, sociokulturní a politické charakteristiky té které společnosti). V následující části se budeme věnovat některým mikro- a makrofaktorům, které jsou ve významném vztahu s celkovou politickou participací nebo jejími jednotlivými typy.

Mikroanalýza politické participace

Prvním důležitým faktorem, který významně ovlivňuje všechny typy participace, je *zájem o politiku*. Ten byl u respondentů měřen prostřednictvím dvou proměnných: 1) subjektivně deklarovaným zájmem politiku⁹ a 2) jak často dotazovaný diskutuje o politice a současných událostech. Sledovali jsme vztah těchto dvou proměnných k celkové nevolební participaci a k jejím třem typům. Subjektivně deklarovaný zájem o politiku je vůbec nejsilněji související proměnnou s celkovou mírou politické participace (viz tabulka 5). Ve všech zkoumaných zemích jsme našli velmi silné a statisticky významné vztahy. Nejvyšší korelace jsme zaznamenali ve Velké Británii ($r_s = 0,391^{***}$),¹⁰ Francii, Portugalsku, Itálii a Rakousku. Tento faktor měl ve dvou třetinách zemí větší význam než diskuse o politice. Tato druhá proměnná je taktéž velmi významná, síla vztahu se však mezi jednotlivými zeměmi více liší. Skutečnost, jak často respondenti diskutují o politice, měla nejsilnější vliv ve Španělsku ($r_s = 0,449^{***}$), Británii, Švýcarsku, Itálii a Francii. Jak subjektivní zájem o politiku, tak frekvence diskusí o politice výrazněji ovlivňovaly pasivní a konvenční typ participace. Nezanedbatelný vztah měly i k manifestačnímu typu.

Zajímavé je, že vztah k celkové politické participaci má i *levo-pravá sebeidentifikace* dotázaných. Participace, zejména její manifestační a pasivní typ, stoupá s levicovostí dotázaných. Aktivita jako demonstrace, bojkoty zboží či petiční akce jsou

⁹ Velké rozdíly mezi evropskými zeměmi najdeme i v otázce zájmu o politiku. Nejčastěji zájem o politiku vyjadřují Nizozemci (66 %), za nimi následují Němci, Dánové (po 63 %) a Švýcaři (61 %), nejméně obyvatel deklaruje politický zájem v České republice, Řecku, Itálii (po 32 %) a v Portugalsku (36 %).

¹⁰ V celé mikroanalýze používáme k měření korelací Spearmanův koeficient, který označujeme r_s . Pokud zmiňujeme výčet zemí, u kterých nacházíme nějaký vztah souvislosti, hodnotu korelačního koeficientu uvádíme pouze u té, kde je vztah nejsilnější, nebo naopak nejslabší.

v západních demokraciích více využívány levicově orientovanými politickými aktéry a na podporu témat, která mají ve svém programu levicové strany a hnutí. Levicová orientace se nejsilněji pojí s růstem pasivní participace ve vyspělých západoevropských společnostech: ve Švýcarsku, ($r_s = -0,209^{***}$), Německu, Dánsku a Rakousku. Podobně je tomu v případě manifestační participace, kde byly nejsilnější vztahy zaznamenány ve Francii ($r_s = -0,248^{***}$), Rakousku, Německu, Lucembursku, Dánsku a Španělsku. Takovéto korelace však nenacházíme v postkomunistických zemích. V Maďarsku, Česku a v menší míře i v Polsku se celková míra participace a zejména manifestační (Maďarsko $r_s = 0,159^{***}$) a pasivní typ participace pojí s deklarovanou pravicovostí dotazovaných, nebo zde podobně jako ve Slovinsku žádné vztahy neexistují. S takovým jevem se prakticky v žádné z ostatních zemí nesetkáme. Jak ukazuje situace v Maďarsku po parlamentních volbách v roce 2002, manifestační politických aktivit se účastnili zejména pravicově orientovaní občané – na demonstracích žádali přepočítání hlasů, neboť poražená pravicová koalice nesouhlasila s jejich výsledky. Krátká zkušenost s demokracií a její ne vždy uspokojivé fungování přivádí řadu pravicově orientované občanů zemí střední Evropy k manifestačním a pasivním politickým aktivitám. Navíc nelze vyloučit, že zde přetrvává nechuť deklarovat levicovou politickou orientaci, neboť termín „levice“ je kontaminován představou o nedemokratickém způsobu vládnutí spojeném s předchozím komunistickým režimem.

Míra religiozity, ať již subjektivně deklarovaná, nebo měřená frekvencí návštěv kostela, se často pojí s mírou politické participace. Jak tento vztah konkrétně vypadá však záleží zejména na typu společnosti. V převážně protestantských společnostech je vazba s politickou participací pozitivní (Británie, Norsko, Švédsko, Nizozemsko, Švýcarsko). Naopak v zemích se silnějším podílem katolicismu lidé silněji věříci a častěji praktikující participují méně než ostatní (Španělsko, Itálie, Portugalsko, Řecko, Irsko, Lucembursko, Polsko). Nejvýznamněji se to projevuje u manifestačního a pasivního typu. V ostatních zemích nehraje religiozita vzhledem k politické participaci roli, nebo jsou vztahy k jednotlivým jejím typům proměnlivé. Jako vhodnější se ukázalo sledovat *příslušnost k náboženské konfesi*. Ta ovlivňuje nejen míru participace, ale i aktivitu v rámci jejích tří typů. Katolíci celkově participují v menší míře než protestanti a lidé bez konfese. Katolíci jsou nejméně aktivní v rámci pasivního typu participace. Nejsilněji se to projevuje v převážně katolických zemích: v Portugalsku ($r_s = -0,167^{***}$), Španělsku, Irsku, Itálii a v dalších. Vztah manifestačního typu participace ke katolictví je také záporný: Francie ($r_s = -0,153^{***}$), Itálie, Rakousko a Portugalsko. Naopak protestantismus ovlivňuje celkovou míru participace spíše pozitivně, přičemž nejsilnější souvislost má s pasivním a manifestačním typem. Čím je to způsobeno? Protestantské církve jsou zřejmě úspěšnější v socializaci svých členů k politické a občanské participaci mimo církevní organizaci (Jones-Correa a Leal 2001). Jde však o hypotézu, kterou je třeba dále zkoumat i proto, že např. v Dánsku má protestantismus na zmíněné dva typy participace mírně negativní vliv.

Napříč Evropou je nejsilnějším socio-demografickým faktorem *výše dosaženého vzdělání*. Ve všech zemích bez výjimky rostoucí vzdělání zvyšuje celkovou parti-

cipaci, pochopitelně v různé míře od Francie ($r_s = 0,370^{***}$), Polska, Nizozemska, Belgie až po Česko a Řecko ($r_s = 0,195^{***}$). Výše dosaženého vzdělání se nejsilněji pojí s pasivním typem participace a na druhém místě s konvenčním typem. Nejvýznamnější výjimkou, kde má výše vzdělání mnohem silnější vztah k manifestační participaci ($r_s = 0,255^{***}$) než ke konvenční ($r_s = 0,181^{***}$), je Francie. I tam však na prvním místě vzhledem k dosaženému vzdělání zůstává pasivní participace ($r_s = 0,364^{***}$). Podobně je tomu již pouze v Řecku. Fakt, že s růstem vzdělání roste i politická participace, je dlouhodobě znám. Vzdělanější lidé jsou vnímavější k politickým stimulům, o politiku se více zajímají, snáze se orientují v politických informacích a častěji chtějí sami ovlivňovat politický proces, neboť k tomu mají více informací, času a energie. Proces vzdělávání je v současných demokratických také považován za rituál, při němž se dospělý člověk stává členem politické komunity. Věk dosažení politických práv, která umožňují politickou participaci, se v těchto společnostech zpravidla shoduje s dosažením významnějšího certifikovaného vzdělání (např. maturity) [Kamens 1988].

Další proměnnou s nezanedbatelným vlivem je *výše příjmu domácnosti*. Ve všech zemích bez výjimky participují lidé s vyššími příjmy častěji. Nejsilněji se projevuje tento vztah v Portugalsku ($r_s = 0,263^{***}$), Francii, Španělsku, Lucembursku, Británii a Irsku. Výše příjmů má nejsilnější pozitivní vazbu s pasivním typem participace a naopak nejslabší anebo vůbec žádný vztah s protestním typem. Vyšší příjmy mají zpravidla vzdělanější lidé, kteří jsou také politicky aktivnější. Vyšší příjem je však také významným zdrojem umožňujícím jednu z forem pasivní participace – nákup zboží z politických, ekologických či humanitárních důvodů.

Věk je proměnnou, která významně ji ovlivňuje zejména manifestační a pasivní typ participace. Neplatí to však ve všech zemích bez výjimky. Mladší lidé nejčastěji převažují u manifestačního typu participace. Příkladem může být Lucembursko ($r_s = -0,292^{***}$), Španělsko, Dánsko, Česko, Francie a Itálie. Pasivní typ participace bývá taktéž typičtější pro mladší generaci, nejvíce je to patrné ve Španělsku ($r_s = -0,222^{***}$), Finsku, Česku, Norsku a Švédsku. Ani to není překvapení, jelikož se jedná o moderní způsob participace, který je mladší generaci bližší. Naopak konvenční typ je ve většině případů na věku nezávislý anebo s věkem mírně stoupá.

Velikost obce, ve které lidé žijí, má ve většině zemí mírný vliv na pasivní typ participace. Výrazněji to můžeme pozorovat ve Finsku ($r_s = 0,195^{***}$), Francii, Švýcarsku a Španělsku. Napříč Evropou lze pozorovat i mírný vztah věku k manifestačnímu typu participace, ten je však slabší. Městské obyvatelstvo je aktivnější v pasivním typu participace než venkovské, neboť formy pasivní participace jsou ve městech snáze realizovatelné (nabízí se zde širší škála produktů k nákupu či bojkotu, petiční archy jsou dostupnější např. na veřejných prostranstvích). Obdobné je to i s manifestační participací – demonstrace jsou snadněji realizovatelné ve městech než na venkově.

Drobné rozdíly najdeme i mezi *muži a ženami*. Pokud zde existují statisticky významné vztahy, tak většinou tradičně převažuje aktivita mužů nad aktivitou žen. Nejvíce se převaha mužů projevuje u konvenčního typu participace a to nejvíce

Tabulka 5. Faktory ovlivňující politickou participaci v Evropě

	celková	politická konvenční	participace manifestační	pasivní
zájem o politiku	0,389***	0,294***	0,188***	0,335***
jak často diskutuje o politice	0,377***	0,267***	0,212***	0,328***
levo-pravá sebeidentifikace	-0,122***	-0,052***	-0,155***	-0,122***
míra religiozity	-0,118***	-0,008***	-0,089***	-0,125***
návštěva kostela	-0,096***	-0,008	-0,063***	-0,116***
katolíci (římský i řecký)	-0,191***	-0,067***	-0,061***	-0,223***
protestant	0,111***	0,063***	-0,031***	0,132***
bez konfese	0,111***	0,024***	0,079***	0,125***
pohlaví	-0,042***	-0,098***	-0,036***	0,022***
věk	-0,085***	0,008	-0,123***	-0,090***
velikost obce	-0,074***	-0,014*	-0,086***	-0,084***
vzdělání	0,363***	0,235***	0,160***	0,345***
příjem	0,262***	0,153***	0,072***	0,264***

Zdroj: ESS.

*** korelace je významná na hladině spolehlivosti 0,001.

* korelace je významná na hladině spolehlivosti 0,05.

Použit je Spearmanův korelační koeficient

N = 39 860, váženo population size weight

Použité otázky k nahlédnutí v dotazníku ESS, který je ke stažení na adrese:

<http://www.europeansocialsurvey.com> v sekci Questionnaire – Main questionnaire – Round 1.

v Česku ($r_s = -0,170^{***}$), Itálii a Rakousku. Aktivita spadající do konvenčního typu participace patří mezi ty, které jsou nákladnější na čas i energii. Jsou proto spíše doménou mužů, kteří v mnoha Evropských zemích doposud nenesou výraznější časovou a energetickou zátěž péče o rodinu. Naopak jediným typem participace, kde v některých zemích významněji převažují ženy nad muži, je pasivní typ. To si vysvětlujeme zejména skutečností, že ženy častěji nakupují, což jim dává více příležitostí k nákupu a bojkotu zboží z politických, ekologických a dalších podobných důvodů. Právě u nákupu zboží se rozdíly pohlaví projeví nejlépe. Příklady bychom mohli hledat ve Skandinávii např. ve Finsku ($r_s = 0,178^{***}$) nebo Švédsku.

Některé výše popsané vztahy se mohou velmi silně projevit v některých zemích, ale v jiných přítomny být nemusí. To pak může vést ke skutečnosti, že zkoumáme-li „evropskou“ populaci všech jedenadvaceti zemí dohromady, tedy jako celek, jsou některé vztahy slabší. Naopak jiné vztahy mohou být v celoevropské perspektivě mnohem silnější než v jednotlivých zemích, protože jsou dány právě rozdíly mezi jednotlivými společnostmi. Přehled vztahů platných pro populaci všech evropských zemí nabízí tabulka 5.

Makroanalýza politické participace

Pomocí analýzy agregovaných dat jsme zmapovali klíčové faktory, které ovlivňují rozdílnou míru politické participace mezi jednotlivými zeměmi. Do analýzy vstoupily jednotlivé země jako samostatné případy. Závislými proměnnými, které jsme sledovali, byly průměrné hodnoty celkové participace a průměrné hodnoty všech jejích tří typů. Jako nezávislé vysvětlující proměnné jsme zvolili objektivně měřitelné veličiny, převzaté z mezinárodních srovnávacích statistik (zdroje viz tabulka 6). Mezi ně patřily makroekonomické, sociodemografické, sociokulturní a politické ukazatele. Podařilo se nám identifikovat šest širších faktorů, které ovlivňují rozdílnou míru politické participace mezi jednotlivými zeměmi. Nelze je pochopitelně vnímat odděleně, jelikož jsou navzájem silně provázány.

Nejvýznamnějším faktorem, který je spjat s mírou participace v jednotlivých zemích, je *délka demokratické zkušenosti*. Tu jsme měřili dvěma konstruovanými proměnnými: 1) pomocí délky nepřetržitého trvání demokratického zřízení v zemi a 2) délkou celkové demokratické zkušenosti země. Ta k první proměnné přidává délku trvání demokratického uspořádání v dřívějších obdobích, která byla přerušena různými nedemokratickými periodami. Obě proměnné mají vůbec nejsilnější vztah k celkové participaci a mimořádně silné vazby mají i k pasivnímu a konvenčnímu typu participace. Země třetí vlny demokratizace – postkomunistické a středomořské země vyjma Itálie – dosahují nejnižších hodnot celkové a pasivní participace. Naopak země s dlouhou demokratickou tradicí zaznamenávají nejvyšší hodnoty. Silnější vztah jsme přitom zjistili u celkové demokratické zkušenosti, což by naznačovalo, že se zde projevuje určitá mezigenerační „paměť společnosti“. To by například vysvětlovalo vyšší míru participace v České republice v porovnání s ostatními postkomunistickými zeměmi.

Dalším významným faktorem je *ekonomická vyspělost* země, která byla měřena pomocí HDP na hlavu v paritě kupní síly. Obyvatelé bohatších a ekonomicky vyspělejších zemí projevují vyšší míru participace jak celkové, tak jejích typů. Nejsilnější vazbu má ekonomická vyspělost s manifestačním typem participace, vztah ke zbylým dvěma typům je však také velmi silný.

S ekonomickou vyspělostí je provázán další faktor, kterým je *společenská vyspělost* země. Proměnné, které ji v analýze zastupovaly, byly následující: human development index,¹¹ podíl celoživotně se vzdělávajících obyvatel a střední délka života. I zde platí, že obyvatelé vyspělejších zemí participují častěji a jejich participace má větší škálu forem. Podíl celoživotně se vzdělávajících obyvatel má velmi silnou souvislost s pasivním typem participace, ke konvenční participaci má vztah slabší a s manifestačním typem nemá vůbec žádný vztah.

¹¹ HDI je složený index měřící průměrnou míru dosažené úrovně ve třech základních dimenzích lidského vývoje: délce a zdraví života, životním standardu a vzdělání (podrobně viz. stránky Rozvojového programu OSN – UNDP http://hdr.undp.org/statistics/data/indic/indic_8_1_1.html).

Čtvrtým faktorem je *tradiční*, či naopak *moderní charakter společnosti*. Známký tradičnějšího uspořádání společnosti jsme se pokusili identifikovat pomocí zvýšeného podílu zaměstnanců v zemědělství a vyššího počtu členů společně žijících v jedné domácnosti.¹² Tradičněji uspořádané společnosti celkově participují méně, přičemž nejvýznamněji se to projevuje u pasivního typu. Naopak moderní společnosti s opačnými znaky, navíc s větším rozšířením internetu a vyšším podílem zaměstnanců ve službách, prokazují vysokou míru participace, zejména v její moderní podobě, tj. v jejím pasivním typu.

Důležitým faktorem, který jsme v individuální podobě identifikovali už na mikroúrovni, je *konfesní složení společnosti*. Se stoupajícím podílem obyvatel hlásících se ke katolické církvi klesá celková participace. Významněji než u celkové participace se však tento vztah objevuje u konvenčního typu a u manifestačního typu participace se tento vztah k podílu katolíků vůbec neprojevuje. Naopak u společností se stoupajícím podílem protestantského obyvatelstva¹³ stoupá pasivní, celková a méně významně i konvenční participace. Jedinou formou, na kterou nemá protestantství pozitivní vliv, je opět participace manifestační. Ta jediná je na jakékoli konfesi nezávislá.

Posledním faktorem je převažující *forma zprostředkování zájmů* ve společnosti. Ta byla měřena pomocí míry pluralismu zájmových skupin [viz Lijphart 1999: 177].¹⁴ Jedná se o proměnnou, která definuje kontinuum mezi neokorporativním a pluralitním modelem zprostředkování zájmů. Čím je větší pluralismus zájmových skupin, tím roste míra pluralitního zprostředkování zájmů ve společnosti a naopak nízké hodnoty pluralismu zájmových skupin indikují neokorporativní model zprostředkování zájmů. Participace je nejsilnější právě v systémech s neokorporativními mechanismy. S přibývajícím pluralismem zájmových skupin participace klesá. Nejsilněji se tento vztah projevuje vůči konvenčnímu typu participace. Domníváme se, že úlohu individuální politické participace v systémech s rostoucím pluralismem zájmových skupin mohou přebírat právě tyto zájmové skupiny. Konkuruující si zájmové organizace, skupiny a lobby typické pro pluralitní model tak přebírají funkci artikulace zájmů, či samotné politické participace. Tím se může snižovat potřeba jednotlivých občanů k individuálním aktivitám. Náš závěr podporuje i fakt, že se tento vztah projevuje nejsilněji u konvenčního typu participace, která má nejužší vazbu na rozhodovací proces. Silný a významný je tento vztah i u pasivního typu. U manifestačního typu však tato korelace neexistuje. Vysoce organizované a monopolizované zájmové skupiny (zejména odbory a zaměstnavatelské a profesní svazy), které se v neokorporativních systémech často spoluúčastní schvalovacího procesu vládních politik, sami zajišťují, aby jejich široká členská základna dojednané kompromisy respektovala a aktivně proti nim nevystupovala. Proto nenacházíme vztah mezi neokorporatismem a manifestačním typem participace.

¹² Hodnoty průměrného počtu členů společně žijících v jedné domácnosti byly k dispozici jen pro 15 z 21 zemí.

¹³ Podíl protestantského obyvatelstva nebyl k dispozici pro postkomunistické země.

¹⁴ Lijphart neuvádí tyto hodnoty pro postkomunistické země. Proto nebylo Česko, Polsko, Maďarsko a Slovinsko do této analýzy zahrnuto.

Tabulka 6. Faktory ovlivňující míru nevolební politické participace jednotlivých zemí

	nevolební participace				N	Zdroj dat
	celková	konvenční	manifestační	pasivní		
délka demokracie	0,826***	0,709***	0,529*	0,810***	21	5
celková demokrat. zkušenost	0,857***	0,762***	0,534*	0,834***	21	5
HDP na hlavu v PKS	0,694***	0,622**	0,693***	0,602**	20	2
human development index – HDI	0,787***	0,668***	0,632**	0,742***	21	3
celoživotní vzdělávání	0,591**	0,482*	0,023	0,678***	20	2
střední délka života	0,655***	0,514*	0,633**	0,609**	21	3
počet osob v jedné domácnosti	-0,716**	-0,511	0,062	-0,792***	15	2
podíl zaměst. v zemědělství	-0,653**	-0,495*	-0,517*	-0,633**	20	1
podíl zaměst. ve službách	0,679***	0,568**	0,517*	0,636**	20	1
rozšíření internetu	0,666***	0,592**	0,137	0,715***	21	1
podíl katolíků	-0,541*	-0,595**	-0,066	-0,551*	20	1
podíl protestantů	0,655**	0,586*	0,394	0,652**	17	1
pluralismus zájmových skupin	-0,718***	-0,801***	-0,127	-0,655**	17	4

Zdroj: ESS.

Případy, které vstupovaly do analýzy, byly jednotlivé země.

Použit je Pearsonův korelační koeficient

*** Korelace je významná na hladině spolehlivosti 0,001.

** Korelace je významná na hladině spolehlivosti 0,01.

* Korelace je významná na hladině spolehlivosti 0,05.

1 – CIA, World Factbook, 2002 <http://www.cia.gov/cia/download2002.htm>

2 – Eurostat, <http://epp.eurostat.cec.eu.int>

3 – Rozvojový program OSN (UNDP), Human development report, <http://hdr.undp.org/statistics/data>

4 – Lijphart (1999) str. 177 resp. str. 80–81.

5 – Proměnné zkonstruovány na základě: Dahl (1995) str. 211–219 a Huntington (1991) str. 13–26.

Politická participace a spokojenost s fungováním demokracie

V této části se budeme věnovat testování hypotéz, že nespokojenost s fungováním demokracie má vztah k nekonvenční politické participaci, zatímco spokojenost s fungováním demokratického systému přeje participaci konvenční. Spokojenost s fungováním demokracie byla v ESS měřena otázkou: „A jak jste celkově spokojen/a s tím, jak funguje demokracie v (název země)?“ Tento indikátor měří vnímaný rozdíl mezi tím, jaká by demokracie měla být, a mezi tím, jaký demokratický proces ve skutečnosti je. Nespokojenost s fungováním demokracie nutně neznamená, že lidé nepodporují demokratické principy.

Z našich analýz plyne, že ve zkoumaných evropských demokraciích jsou vztahy asociace mezi spokojeností s fungováním demokracie a politickou participací velmi slabé, nebo nejsou přítomny vůbec. Mezi země, kde nebyly prokázány žádné statisticky významné lineární vztahy mezi spokojeností s demokracií a konvenční, manifestační a pasivní participací, patří Irsko, Itálie, Maďarsko, Německo, Portugalsko, Slovinsko a Spojené království.

Nespokojenost se stavem demokracie měla nejsilnější vztah k protestní participaci v Rakousku ($r_s = -0,106^{***}$). V Rakousku také slabě souvisela se spokojeností s demokracií participace pasivní. Naopak ve Finsku byl nalezen slabý avšak statisticky významný pozitivní vztah mezi protestní participací a spokojeností s fungováním demokracie.

Je otázkou, zda jde o dlouhodobé vztahy, či spíše jen o souvislosti dočasné, ovlivněné aktuálními událostmi (tj. konkrétními stimuly), které probíhaly v době, kdy byla data sbírána. V Rakousku v té době probíhaly táhlé několikaměsíční negociace o budoucí vládní koalici, které vyvrcholily opětovným uzavřením dohody mezi ÖVP Wolfganga Schüssela a kontroverzní pravicově populistickou FPÖ. Právě první účast Svobodných ve vládě byla v minulém období důvodem politického bojkotu Rakouska ze strany ostatních zemí EU. FPÖ navíc původní koalici rozbila. Proti účasti Svobodných ve vládě veřejně demonstrovala řada Rakušanů.

Zeměmi, kde měla spokojenost se stavem demokracie nejsilnější vztah k participaci konvenční, byla Česká republika ($r_s = 0,117^{***}$) a Lucembursko ($r_s = -0,111^{***}$). Zatímco v ČR však rostoucí spokojenost s fungováním demokracie šla ruku v ruce s rostoucí konvenční participací, v Lucembursku tomu bylo naopak – více konvenčně participovali ti, kteří s demokracií spokojeni nebyli. Podobný vztah měla v Lucembursku se spokojeností s fungováním demokracie také participace pasivní ($r_s = -0,100^{***}$). Podobně jako v ČR, slabé statisticky významné pozitivní vztahy mezi spokojeností s fungováním demokracie a konvenční participací byly prokázány také v Dánsku, Řecku, Švýcarsku, Nizozemsku, Norsku, Polsku a Švédsku. V těchto zemích tedy více konvenčně participovali občané spokojenější s fungováním systému vládnutí, zatímco v Lucembursku konvenční participaci ovlivňovala nespokojenost s demokratickým procesem. Co se týče pasivní participace, slabé avšak významné negativní vztahy se spokojeností s fungováním demokracie byly nalezeny kromě Rakouska a Lucemburska také ve Španělsku a Polsku, pozitivní v Belgii, Finsku, Francii, Norsku, Nizozemsku a Švýcarsku.

Závěr

V současné demokratické Evropě můžeme identifikovat aktivní a pasivní typy participace, přičemž aktivní se rozpadá na konvenční a nekonvenční – manifestační podtyp. Konvenční participace představuje tradiční pokojné formy politických aktivit od kontaktování politiků přes práci pro strany nebo jiné politicky aktivní skupiny až po jejich finanční podporu. Tento typ vyžaduje aktivní a cílený přístup, který

však nemusí být prezentován veřejně. Naopak druhý typ aktivní participace – manifestační – představuje participaci projevovanou veřejně a zjevně, od nošení znaku nějaké kampaně, přes legální demonstrace až po nelegální protesty. Manifestační typ participace je napříč Evropou nejslaběji zastoupen, není pravidelným typem politické participace a nastupuje, pokud občané cítí nespokojenost s fungováním demokratického systému.

Jestliže manifestační typ participace jde ruku v ruce s nespokojeností s fungováním politického procesu, pojí se také konvenční participace se spokojeností s fungováním demokracie? V některých zemích ano – výrazněji například v České republice, kde konvenčně participující vykazují vyšší míru spokojenosti demokratickým systémem vládnutí, v jiných nikoliv (opakem ČR je Lucembursko, kde konvenčně participují více obyvatelé nespokojení). A v řadě zemí neexistuje žádný lineární vztah mezi žádným z typů politické participace a spokojeností s fungováním demokracie.

Novým způsobem participace, který naplňuje definici postmoderní participace a který v evropských zemích oproti dřívějším výzkumům identifikujeme, je pak její nekonvenční, pasivní typ. Spadají do něj v první řadě bojkot či zakoupení zboží z politických, etických, či ekologických důvodů. Výsledky našich analýz k těmto formám přiřazují i podepsání petice. Bojkot a nákup zboží představují nové formy participace, které se stávají typické pro vyspělé společnosti a umožňují lidem reagovat na politické problémy v globalizovaném světě (např. bojkot amerického zboží v Evropě po zahájení akcí v Afghánistánu či Iráku,¹⁵ či naopak bojkot francouzského zboží v USA poté, co Francie tyto akce kritizovala). Podepisování petic dlouho patřilo mezi okrajovou a nekonvenční politickou aktivitu, dnes jde o hojně využívanou formu politické participace.

Politická participace je na úrovni jednotlivých společností nerovnoměrná. Více participují ti, kteří mají pro participaci lepší zdroje – větší zájem, více informací, vyšší vzdělání, vyšší příjem a čas. Politická participace je vychýlena ve prospěch těch jedinců, kteří jsou v tomto ohledu privilegovaní.

Celková politická participace je v evropských zemích velmi různá. Ve skandinávských zemích je nejvyšší, vysoká je i v západní Evropě, nižší je ve středomoří a v postkomunistických zemích, kde občané participují několikanásobně méně. S vysokou mírou politické participace se setkáváme v moderních, bohatých, vyspělých zemích s dlouhotrvajícím a plně etablovaným demokratickým systémem. Je však skutečností, že největší podíl zaujímá v rozvinutých společnostech právě onen nekonvenční, pasivní typ. Je otázkou, zda je hluboce zakořeněná demokracie výsledkem vysoké míry soustavné participace občanů, nebo zda naopak dlouze a dobře fungující demokracie vede občany k politické aktivitě.

¹⁵ V Německu například restaurace vyvěšovaly sdělení, že se omlouvají zákazníkům, ale za současné politické situace se Coca-Cola nepodává.

KLÁRA PLECITÁ-VLACHOVÁ (1971) vystudovala Fakultu sociálních věd (Mgr. a Ph.D.) a Právnickou fakultu UK (Mgr.). Je vedoucí oddělení Hodnotové orientace ve společnosti SOÚ AV ČR. Zabývá se výzkumem politických a národních hodnot a postojů, jejich kontinuity a změny, a vztahu k lidskému chování. V letech 1999–2003 připravovala výzkumy ISSP v České republice (Náboženství, Životní prostředí, Rodina a gender role, Sociální sítě, Národní identita). Od roku 2001 je českou národní koordinátorkou výzkumného programu ESS a připravila šetření ESS I a ESS II. Společně s Petrem Matějů je spolueditorkou knihy Nerovnost, spravedlnost, politika, která vyšla v roce 2000 v nakladatelství SLON.

TOMÁŠ LEBEDA (1976) vystudoval obor politologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze (2001), kde získal i doktorát v témže oboru (2005). Je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR. Působí v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti. Přednáší několik kurzů na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na oblast voleb a volebních systémů a jejich vlivu na konstituování stranických systémů. Dále se soustředí na oblast hodnotových orientací a postojů veřejnosti souvisejících s politikou.

Literatura

- Almond, A. G., S. Verba. 1996. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Bahry, D., B. D. Silver. 1990. „Soviet Citizen Participation on the Eve of democratization.“ *American Political Science Review* 84 (3): 821–847.
- Barnes, S. H., J. Simon. 1998. *The Postcommunist Citizen*. Budapest: Erasmus Foundation.
- Beck, U. 1997. *The Reinvention of Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Dahl, R. 1995. *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria publishing.
- Dalton, R. J. 1988. *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Britain, West Germany and France*. Cambridge: Polity Press.
- Dalton, R. J., M. Kuechler. 1990. *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*. New York: New York University Press.
- Dalton, R. J. 1996. *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*. Chatham: Chatham House.
- Dalton, R. J. 2000. „Citizen Attitudes and Political Behavior.“ *Comparative Political Studies* 33 (6/7): 812–40.
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.
- Faulks, K. 1999. *Political Sociology. A Critical Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Huntington, S. P. 1974. „Postindustrial Politics: How Benign Will it Be?“ *Comparative Politics* 6: 163–191.
- Huntington, S. P. 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. London: University of Oklahoma Press.
- Inglehart, R., G. Catterberg. 2002. „Trends in Political Action: The Developmental Trends and the Post-Honeymoon Decline.“ *International Journal of Comparative Sociology* 43 (3–5): 300–316.
- Jones-Corre, M. A., D. L. Leal. 2001. „Political Participation: Does Religion Matter?“ *Political Research Quarterly* 54 (4): 751–770.

- Kaase, M., K. Newton. 1995. *Beliefs in Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Kamens, D. H. 1988. „Education and Democracy: A Comparative Institutional Analysis.“ *Sociology of Education* 61 (2): 114–127.
- Letki, N. 2004. „Socialization for Participation? Trust, Membership, and Democratization in East-Central Europe.“ *Political Research Quarterly* 54 (4): 665–679.
- Lijphart, A. 1999. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. London: Yale University Press.
- McAdam, D. J., D. McCarthy, M. N. Zaid. 1996. *Comparative Perspectives on Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marsh, A. 1977. *Protest and Political Consciousness*. London: Sage.
- Marsh, A., M. Kaase. 1979. „Background of Political Action.“ Pp. 56–71 in S. H. Barnes, M. Kaase (eds.) *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills: Sage.
- McDonough, P., D. C. Shin, J. A. Moises. 1998. „Democratization and Participation: Comparing Spain, Brazil, and Korea.“ *Journal of Politics* 60 (4): 919–953.
- Milbrath, L. W. 1965. *Political Participation*. Chicago: Rand McNally & Company.
- Mišovič, J. 2003. „O změnách politické aktivity veřejnosti v ČR.“ *Politologická revue* 9 (2): 152–169.
- Muller, E.N. 1977. „Behavioral Correlates of Political Support.“ *American Political Science Review* 71 (2): 454–467.
- Olson, M. 2000. *The Logic of Collective Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Parry, G., G. Moyser, N. Day. 1992. *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, R. D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions In Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Norris, P. 1999. *Critical Citizens*. Oxford: Oxford University Press.
- Schumpeter, J. 2004. *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno: CDK.
- Smith, T. 1997. „Factors Relating to Misanthropy in Contemporary American Society.“ *Social Science Research* 26 (1): 170–196.
- Topf, R. 1995. „Participation Beyond Voting.“ Pp. 52–91 in H.D. Klingemann, D. Fuchs (eds.) *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Verba, S., N. Nie. 1972. *Participation in America: Political Democracy and Social Inequality*. New York: Harper Row.

Internetové zdroje:

- CIA, World Factbook 2002. <http://www.cia.gov/cia/download2002.htm>
- Eurostat. <http://epp.eurostat.cec.eu.int>
- Evropský sociální výzkum. <http://www.europeansocialsurvey.com>
- Rozvojový program OSN (UNDP), Human development report. <http://hdr.undp.org/statistics/data>

Příloha 1

There are different ways of trying to improve things in [country] or help prevent things from going wrong. During the last 12 months, have you done any of the following?

Firstly ... **READ OUT**

Contacted a politician, government or local government official

Worked in a political party or action group

Worked in another organisation or association

Worn or displayed a campaign badge/sticker

Signed a petition

Taken part in a lawful public demonstration

Boycotted certain products

Deliberately bought certain products for political, ethical or environmental reasons

Donated money to a political organisation or group

Participated in illegal protest activities

Kategorie odpovědí: Yes, No, Don't know

Životní spokojenost, štěstí a rodinný stav v 21 evropských zemích*

DANA HAMPLOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Satisfaction with Life, Happiness, and Family Status in Twenty-one European Countries

Abstract: The article focuses on the relationship between marital status and life satisfaction in the countries of Europe. The first part of the article discusses subjective evaluations of life satisfaction and the theoretical concepts that explain differences in the levels of life satisfaction according to marital status. The second part of the article is devoted to empirical analyses of data from the European Social Survey (ESS), the results of which indicate that in the countries studied married people tend to be more satisfied with life than others, even though the strength of this effect varies. The differences in the effect of marriage cannot be ascribed to a given society's divorce rate. In some countries the life satisfaction of the cohabiting population is almost as high as for married people, while in other countries it is closer to the level of life satisfaction observed among single people, and in other countries the level of satisfaction of the cohabiting individuals lies midway between married and single people.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 1: 35–55

Celá řada sociologických, psychologických i lékařských výzkumů ukazuje, že významným faktorem, který ovlivňuje jak fyzické a psychické zdraví člověka, tak jeho celkovou životní pohodu, spokojenost a kvalitu života, je rodinný stav. Vztahem mezi rodinným stavem a životní spokojeností se zabývá i tento článek, soustřeďuje se přitom na srovnání dvaceti jedné evropské země a hledá odpovědi na tři otázky: 1) Platí ve všech zkoumaných společnostech, že jsou ženatí muži a vdané ženy šťastnější a spokojenější než lidé, kteří žijí mimo manželství? 2) Jakou roli v tomto jevu hraje hladina rozvodovosti v dané zemi? 3) Nakolik se nesezdaná soužití ve svém vlivu na psychickou pohodu podobají manželství?

Vzhledem k tomu, že štěstí, spokojenost, pohoda a kvalita života patří mezi hojně používané, ale jen velmi vágně vymezené pojmy, první část studie se velmi stručně věnuje definici, vývoji a měření těchto pojmů. Druhá část shrnuje výsled-

* Tato stať vznikla v rámci projektu „Evropský sociální výzkum II“ podpořeného GA ČR, číslo grantu 403/04/1219.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Dana Hamplová, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: dana.hamplova@soc.cas.cz

ky dosavadních výzkumů, které zkoumaly sociodemografickou podmíněnost štěstí a životní spokojenosti, a ve třetím oddíle se formulují hypotézy o vztahu mezi životní pohodou a rodinným stavem a ověřují se na datech mezinárodního výzkumu European Social Survey I (ESS I).

1. Co to je kvalitní a šťastný život?

Výzkum kvality života bývá označován za jedno z nejvýznamnějších, i když jedno z nejkontroverznějších témat soudobé sociologie [Rapley 2003]. Kontroverzní je především skutečnost, že neexistuje jasný a jednoznačný koncept, co „kvalita života“ znamená. Na počátku 20. století se pod „kvalitou života“ rozuměla především materiální úroveň společnosti, v 60. letech se začalo uvažovat o širším pojetí tohoto pojmu a „kvalita života“ se začala chápat jako nematerialistická dimenze života [Veenhoven 1996, cit. dle Rapley 2003; Duffková 1986]. V dalším vývoji se výzkum kvality života výrazně individualizoval a dnes se orientuje převážně na subjektivní vnímání a hodnocení vlastního života [Rapley 2003; Diener, Lucas 2000b; Diener, Diener 1995].¹

Přechod od „kvality života“ ke „štěstí“ a „životní spokojenosti“ však problém s definicí nevyřešil. Zprvce, není opět jasné, co tyto pojmy přesně znamenají, a zadruhé se liší názory na to, jaký je mezi nimi rozdíl. Často se rozlišuje štěstí jako stav, ve kterém převažují pozitivní emoce nad negativními, a životní spokojenost, v níž se odráží rozumové hodnocení vlastního života [např. Diener, Lucas 2000a; Kim, Hatfield 2004; Stack, Eshleman 1998]. Tato definice však není univerzální a například Haybron [2003] nechápe štěstí jen jako afektivní kategorii, ale naopak pro něj představuje nadřazený pojem, který zahrnuje jak afektivní, tak kognitivní stránku lidské mysli.² Averill a More [2000] pojem štěstí rozšířili ještě víc a zahrnuli do něj stav radosti, povznesené nálady, spokojenosti, pokoje, klidu a duševní rovnováhy, ale tím se stále ještě nevyčerpává. Někteří lidé jsou podle nich nejšťastnější, když se věnují nějaké činnosti a svých emocí si nejsou vůbec vědomi, a tuto skutečnost je podle nich třeba do definice štěstí rovněž zahrnout. Averill a Moore proto navrhuji „objektivnější“ definici, podle které je štěstí „emocionální stav spojený se zapojením se do smysluplné činnosti“ [ibid. 664].³ Širokou definici štěstí používají i Waite a Gal-

¹ Neznamená to, že by objektivisticky založené pojetí kvality života zcela vymizelo, ale není příliš časté. Je třeba si rovněž uvědomit, že kvalita života se zkoumá nejen na celkové spokojenosti se životem, ale např. i na spokojenosti s dílčími oblastmi, např. s bydlením [Lux 2005; Sunega 2002] nebo s rodinným životem a prací [Glenn 1975; Hamplová 2004].

² Haybron [2003] rozlišuje tři „verze“ štěstí, i když uznává, že se jejich definice prolínají. Zprvce se štěstí chápe jako stav, ve kterém pocity příjemného převažují nad pocity nepříjemného (štěstí jako hédonismus). Štěstí však lze identifikovat i s postoji vůči vlastnímu životu – pokud má člověk pozitivní postoj k vlastnímu životu, můžeme hovořit o spokojeném/šťastném člověku (životní spokojenost). Konečně afektivní pojetí spojuje štěstí s pozitivními emocionálními stavy.

³ Štěstí má v tomto pojetí dvě dimenze: rovinu aktivity a rovinu objektivity. Na rovině aktivity se šťastný člověk může pohybovat na škále od stavu vysoké aktivity (radost, extáze) po

lagher [2000], které subjektivní blaho/pohodu, štěstí a spokojenost nerozlišují a hovoří o psychologickém blahu/pohodě, jež charakterizují jako optimismus, pocity štěstí a vědomí vlastní hodnoty, dostatek energie a aktivní účast na životě společnosti. Do pojmu štěstí tak zahrnují vše pozitivní, co se týká lidského života.

I přes značné rozdíly má většina definic životní spokojenosti, štěstí a subjektivního či psychologického blaha společné, že zdůrazňuje subjektivitu hodnocení – lidé jsou spokojení a šťastní, pokud se tak cítí nebo pokud o sobě říkají, že se tak cítí.⁴ S tímto pojetím štěstí a životní spokojenosti se pracuje i v tomto textu: vychází se z toho, že lidé jsou šťastní, pokud se tak ve výzkumu sami označují.

2. Dá se štěstí změřit?

Nejednoznačná definice štěstí a spokojenosti i její subjektivita činí poměrně problematické snahy o empirický výzkum. Psychologové štěstí, spokojenost a pohodu měří poměrně složitými indexy [Ryff 1989; Bradburn 1969; Cantril 1965; Andrews, Withey 1976; cit. dle Smith 1979], běžně se však životní spokojenost a štěstí hodnotí pomocí jen jedné otázky, ve které mají lidé sami o sobě říct, jak jsou celkově spokojení či šťastní [např. Bjornskov 2003; Kim, Hatfield 2004; Near et al. 1978; Smith 1979; Toth et al. 2002]. Používání více otázek a škál je samozřejmě lepší než použití jednoduché otázky, protože dokáže postihnout vícerozměrný koncept spokojenosti a štěstí, oba způsoby měření štěstí a životní spokojenosti jsou však překvapivě spolehlivé [Diener, Lucas 2000a].

3. Proč se mají někteří lidé lépe než jiní?

Základní otázkou empirického výzkumu životní spokojenosti je, jaké okolnosti a osobnostní charakteristiky ovlivňují subjektivní hodnocení vlastního života. Výzkum se soustřeďuje na celou řadu faktorů a speciální pozornost mimo jiné přitahují rozdíly mezi různými kategoriemi rodinného stavu. Dnes existují již desítky psychologických, sociologických či lékařských výzkumů, které systematicky dokumentují, jak kvalita a délka života, psychologické i fyzické zdraví a spokojenost se životem souvisí s rodinným stavem. Ženatí muži a vdané ženy se dožívají vyššího věku a mají nižší pravděpodobnost úmrtí [Joung et al. 1997; Lillard, Waite 1995; Kučera 1994; Ross et al. 1990], trpí méně často psychickými poruchami [Brown 2000; Earle et al. 1998; Coombs 1991; Ross et al. 1990], jsou zdravější [Waite, Gallagher 2000; Cheung 1998; Coombs 1991; Ross et al. 1990] a šťastnější a spokojenější [Hamplová 2004; Ryan et al. 1998; Mastekaasa 1994; Coombs 1991].

stav nízké aktivity (pokoj, spokojenost). Dimenze objektivity poukazuje na to, zda lze emocionální stav spojit se subjektivními nebo objektivními kritérii, tj. zda se jedná jen o pozitivní prožitek nezávislý na realitě či o prožitek, který odráží nějakou skutečnou událost.

⁴ Výjimku v tomto ohledu představuje např. Averill a More [2000], kteří běžné definice kritizují právě pro jejich subjektivitu a navrhuji objektivnější míry.

Pozitivní vliv manželství se navíc zdá být téměř univerzální. Stack a Eshleman [1998] porovnávali celou řadu zemí a zjistili, že ženatí muži a vdané ženy byli šťastnější v 16 zemích ze studovaných 17 (výjimkou bylo Severní Irsko). Ryan et al. [1998] potvrdili pozitivní vztah mezi manželstvím a životní spokojeností v 7 z 8 zkoumaných zemí (výjimkou bylo v jejich datech Finsko). Pozitivní vztah mezi manželstvím a životní spokojeností uvádí i Mastekaasa [1994], který srovnával 19 zemí světa.

Proč by se měli mít ženatí muži a vdané ženy lépe než ostatní? Obvykle se uvažuje o dvou typech důvodů: selekci a kauzalitě. Teorie selekce („selection theory“) vychází z toho, že lidé nejsou spokojenější a zdravější, protože žijí v manželství, ale že do manželství vstupují lidé s určitými charakteristikami, které je předurčují k tomu, aby byli zároveň šťastnější a spokojenější [diskuse viz Stack, Eshleman 1998; Mastekaasa 1994, 1992; Ross et al. 1990]. Např. temperamentové a osobnostní charakteristiky jako neurotismus nebo extraverte⁵ ovlivňují hodnocení vlastního života [Mastekaasa 1992; Blatný et al. 1998; Blatný, Osecká 1998] a zároveň lze očekávat, že tyto osobnostní charakteristiky budou ovlivňovat i schopnost navazovat a udržovat dlouhodobé vztahy.

„Teorie selekce“ je však stále častěji zpochybňována na základě tří skutečností. Zaprvé, longitudinální výzkumy, které měřily psychický i fyzický stav lidí před vstupem a po vstupu do manželství, selektivní efekt buď nenašly žádný, nebo jen relativně slabý a pomocí selekce dokázaly vysvětlit jen malou část rozdílů mezi manžely a ostatními [Brown 2000; Cheung 1998; Horwitz et al. 1996; Marks 1996]. Zadruhé, vdovy a vdovci ztrácejí s úmrtím partnera výhodu manželského stavu a čelí stejným rizikům jako svobodní lidé⁶ [Lillard, Waite 1995]. Zatřetí, lékařské výzkumy naznačují, že svobodní lidé neumírají častěji na geneticky podmíněné choroby, ale naopak na nemoci vysvětlitelné rozdílným životním stylem [Waite, Gallagher 2000; Rogers 1995; Ross et al. 1990].

Pokud tedy nelze lepší fyzické i psychické zdraví ženatých mužů a vdaných žen připsat selekci určitých osob do manželství, jak jinak je vysvětlit? Zastánci „kauzálního vysvětlení“ uvádějí tři druhy vysvětlení. Zaprvé, život v manželství vede k zdravějšímu životnímu stylu, protože přítomnost partnera v domácnosti má preventivní účinek na rizikové chování, jako je kouření či nadměrné pití alkoholu, partneři sledují navzájem svůj zdravotní stav a povzbuzují se k včasné návštěvě lékaře, a pokud onemocní závažnou chorobou, mají – díky rodinné péči a podpoře – vyšší šance na přežití než lidé, kteří jsou sami [Waite, Gallagher 2000; Joung et al.

⁵ Ukazuje se, že např. extroverti jsou šťastnější, i když jsou sami. Ačkoliv osobnostní charakteristiky jako extraverte, neuroticismus, optimismus a pozitivní vnímání sebe sama ovlivňují, jak jsou lidé šťastní, jejich vliv se liší mezi kulturami, např. vztah mezi extravertí, sebeúctou a životní spokojeností je silnější v individualistických kulturách [Diener, Lucas 2000a]. Existují i odhady, podle nichž lze přibližně 80 % rozdílů v tom, jak jsou lidé šťastní, připsat genetickým faktorům [Lykken, Tellegen 1996, cit. dle Averill, More 2000].

⁶ Podobně platí, že i rozvedení jsou na tom stejně či hůře než svobodní, v jejich případě lze ale uvažovat o selektivním efektu (určitý typ lidí může být náchylnější k rozvodům i psychickým problémům) [Mastekaasa 1994].

1997; Goldman et al. 1995; Kučera 1994; Rogers 1995; Ben-Shlomo et al. 1993, cit. dle Joung et al. 1997]. Zadržet, ženatí a vdané bývají bohatší a mívají vyšší životní standard, protože společně hospodaří, sdílejí výdaje a v případě nezaměstnanosti či nemoci za sebe přebírají ekonomickou zodpovědnost [Stack, Eshleman 1998; Joung et al. 1997; Rogers 1995; Wilmoth, Koso 2002; Holden, Kuo 1996]. Lepší ekonomická situace přitom zlepšuje jak „objektivní“ indikátory kvality života, jako je úmrtnost a fyzické zdraví, tak subjektivní spokojenost se životem [Miech, Shanahan 2000; Luo, Waite 2005]. Zatřetí, na lepší životní pohodu ženatých a vdaných působí emocionální podpora partnera, která člověku dodává pocit hodnoty, smysluplnosti a pomáhá mu čelit životním problémům [Ryan 1998; Ross et al. 1990; Joung et al. 1997]. Ženatí a vdané jsou rovněž lépe zapojeni do sociálních sítí, mohou častěji využívat sociální podporu [Ross et al. 1990; Stack, Eshleman 1998] a manželství pomáhá udržovat a budovat osobní identitu mužů i žen [Berger, Kellner 1979].

4. Manželé a manželky

Poměrně značnou pozornost vyvolala otázka, zda manželství zlepšuje život mužů i žen. Diskusi na toto téma vyvolala v 70. letech americká autorka Jessie Bernardová [1972; 1975], která formulovala hypotézu, že manželství prospívá jen mužům, zatímco ženám škodí. To, že jsou vdané ženy podle výzkumů šťastnější, podle ní totiž neznamená, že šťastné opravdu jsou, ale že své odpovědi přizpůsobují společenským normám, podle kterých by vdané ženy šťastné být měly.⁷ Bernardová svou teorii dokazovala pomocí velmi selektivních zdrojů a ignorovala velkou část odporujícího empirického výzkumu [Marks 1996], její zásluhou se však otázka rozdílů mezi ženatými muži a vdanými ženami dostala do popředí pozornosti a podnítila rozsáhlý výzkum.

Dnes již v empirické sociologii i psychologii panuje shoda, že se pozitivní vliv manželství projevuje u mužů i u žen a že se ženatí muži i vdané ženy dožívají vyššího věku, jsou zdravější a trpí méně často depresemi, úzkostmi a dalšími psychickými problémy [např. Earle et al. 1998; Joung et al. 1997; Lillard, Waite 1995; Mastekaasa 1994; Goldman et al. 1995 cit. dle Joung et al. 1997; přehled starších studií viz Ross et al. 1990]. Zůstává však stále nezodpovězena otázka, zda je tento pozitivní vliv manželství stejně *silný* u mužů i u žen. I když některé studie ukazují, že rozdíly mezi ženatými a svobodnými muži jsou větší než rozdíly mezi vdanými a svobodnými ženami [Marks 1996; Kučera 1994; Ross et al. 1990; Gove et al. 1983],⁸ podle jiných

⁷ Autorka rovněž dodává, že relativní spokojenost vdaných žen lze vysvětlit i tím, že všechny alternativy k manželství jsou ještě horší. Za relativní spokojenost však vdané ženy platí podle Bernardové svým psychickým zdravím, protože častěji trpí psychickými poruchami a depresemi.

⁸ Podle Gove et al. [1983] sice manželství zlepšuje kvalitu života mužů i žen, muži však získávají z manželského života větší prospěch. Stack a Eshleman [1998] tento výzkum kritizují z metodologického hlediska (rozdíly mezi muži a ženami nebyly testovány žádným statistick-

práci manželství prospívá více ženám než mužům [Hirschl et al. 2003; Cheung 1998; Glenn 1975, cit. dle Mastekaasa 1994], zatímco další studie žádné rozdíly mezi muži a ženami nenašly [Stack, Eshleman 1998; Horwitz et al. 1996; Mastekaasa 1994; Lillard, Waite 1995]. Horwitz et al. [1996] dospěl na základě longitudinálního výzkumu k závěru, že muži i ženy těží ze vstupu do manželství přibližně stejně, ale v jiných oblastech života (muže podle jeho výzkumu manželství ochraňuje před depresi, ženy před alkoholismem). Podle Stacka a Eshlemana [1998] ale otázku rozdílů mezi muži a ženami komplikuje fakt, že ženatí muži se sice těší lepšímu psychickému zdraví než vdané ženy, stejně ale platí, že svobodní muži mají méně psychických problémů než svobodné ženy. Stejně nelze opomenout ani skutečnost, že muži a ženy často trpí jiným typem duševních poruch, a tak je objektivní srovnání velmi obtížné [Rosenfield et al. 2000].

5. Štěstí, rodinný stav a rozvody

I když je pozitivní vliv manželství na životní spokojenost dobře popsán, není jasné, nakolik se síla tohoto vlivu liší v různých společnostech a jaké faktory v tom hrají roli. Odborné diskuse vyvolala například otázka, zda vysoká rozvodovost zvyšuje nebo naopak snižuje výhody manželství, resp. rozdíly mezi lidmi, kteří žijí v manželství a kteří jsou sami.

Stack a Eshleman [1998] předpokládají, že v zemích, kde je rozvod stigmatizující nebo nákladnější, bude mnoho lidí uvězněno v nešťastných manželstvích, zatímco v zemích, kde jsou rozvody běžnější, budou spolu zůstat jen spokojené páry, a zvýší se tak pozitivní vliv „průměrného“ manželství. Mastekaasa [1994] naproti tomu formuloval protikladnou hypotézu, protože očekává, že ve společnostech, kde je jen málo svobodných a rozvedených, čelí lidé, kteří nežijí v manželství, vyššímu tlaku a stigmatizaci. Navíc poukazuje na skutečnost, že ve společnostech s vysokou rozvodovostí manželství neposkytuje tak vysoké záruky a bezpečí jako ve společnostech s nízkou rozvodovostí, protože lidé čelí zvýšenému riziku, že je partner opustí.⁹

Empirických dat o tom, zda rozvodovost ovlivňuje vztah mezi štěstím, spokojeností a rodinným stavem, je málo. Mastekaasa [1994] svoji hypotézu ověřoval na datech z 19 zemí světa a nenašel žádnou souvislost mezi rozvodovostí a silou vlivu rodinného stavu na životní štěstí. Stack a Eshleman [1998] sice došli k závěru, že jejich hypotéza je správná a že manželé jsou v průměru spokojenější v zemích, kde je vysoká rozvodovost, avšak jejich analýzy jsou z metodologického hlediska více než pochybné. Nestudovali totiž přímo vztah mezi rozvodovostí, manželstvím a životní

kým testem) a tvrdí, že dosavadní výzkum nijak nepotvrzuje hypotézu o tom, že by manželství přinášelo mužům víc prospěchu než ženám [viz Stack 1990].

⁹ Podobný argument používá i Becker, který tvrdí, že pokud je rozvod složitější a nákladnější a manželé mají méně alternativ mimo manželství, více do vztahu investují a následně z manželství čerpají více výhod [Becker 1996 [1981]].

spokojeností, ale srovnávali spokojenost manželů podle míry rozvodovosti v dané zemi, aniž by brali v úvahu, že se průměrné štěstí a spokojenost v různých zemích liší.¹⁰

6. Nesezdaná soužití a životní spokojenost a štěstí

Odborný zájem vyvolala rovněž otázka, jak životní spokojenost ovlivňují nesezdaná soužití. Američtí autoři poměrně dobře zdokumentovali, že ve Spojených státech jsou na tom lidé, kteří žijí s partnerem bez sňatku, sice lépe než ti, kteří žijí sami, ale hůře než manželé¹¹ [Waite, Gallagher 2000; Brown 2000; Stack, Eshleman 1998]. Velmi málo se ale ví, zda a jak jsou závěry jejich výzkumů přenositelné do ostatních společností, protože funkce, typ i postavení nesezdaných soužití se v různých zemích liší [Billari 2004]. Lze např. očekávat, že rozdíly mezi manželstvím a nesezdaným soužitím by mohly být silnější v jižní části Evropy, kde jsou nesezdaná soužití vzácná, a slabší ve Skandinávii, kde manželství a nesezdané svazky téměř splynuly [viz Billari 2004; Duvander 1999; Carmichael 1995]. Stack s Eshlemanem [1998] sice dospěli k závěru, že i v evropských společnostech je stejně jako v USA vliv nesezdaných soužití na životní spokojenost nižší než vliv manželství, analyzovali však sloučená data za 17 zemí, a není proto možné rozlišit, zda jejich závěry opravdu platí pro všechny země, nebo zda celkové výsledky ovlivnilo několik málo zemí, kde je tento efekt silný.

7. Výzkumná otázka a hypotézy

Data Evropského sociálního výzkumu (ESS) poskytují jedinečnou možnost ověřit vliv rodinného stavu na celkovou životní spokojenost a štěstí v 21 evropské zemi, a mohou tak přispět k poznání, nakolik je tento vztah univerzální a nakolik lze rozdíly mezi manžely a ostatními vysvětlit lepší finanční situací a lepším zdravotním stavem. Díky relativně vysokému počtu zemí, které se ESS účastnily, lze na těchto datech rovněž ověřit teorie, jak rozvodovost v dané zemi mění pozitivní vliv manželství na životní spokojenost a štěstí. Data ESS rovněž nabízejí příležitost analyzovat vliv nesezdaných soužití na životní spokojenost a jejich podobnost či nepodobnost s manželstvím.

Na základě těchto výzkumných otázek formulují čtyři konkrétní hypotézy:

¹⁰ Je například možné si představit situaci, že v zemi A manželé hodnotí svoji životní pohodu a štěstí v průměru 7 body a svobodní jen 3,5 body, v zemi B manželé hodnotí svoji životní pohodu známkou 8 a svobodní známkou 9. Podle modelů, které analyzují jen ženaté a vdané, by byl pozitivní efekt manželství v zemi B silnější, protože jsou tam ženatí a vdané spokojenější.

¹¹ Tato skutečnost se připisuje relativní nestabilitě neformálních svazků [Brown 2000].

- Hypotéza 1:** *Lidé žijící v manželství deklarují vyšší životní pohodu (štěstí) než lidé bez partnera ve všech zkoumaných zemích. Výhody manželů lze do značné míry vysvětlit jejich lepším zdravotním stavem a lepší ekonomickou situací.*
- Hypotéza 2:** *I když manželství působí pozitivně na životní štěstí ve všech zkoumaných společnostech, síla tohoto vlivu se v jednotlivých zemích liší.*
- Hypotéza 3:** *Nesezdaná soužití sice mohou přinášet stejné výhody jako manželství, ale tento efekt není univerzální a vliv nesezdaných soužití se v různých evropských společnostech liší.*
- Hypotéza 4:** *Vztah mezi rodinným stavem a životní pohodou souvisí s rozvodovostí v dané zemi. Teoreticky lze najít pozitivní i negativní vztah mezi rozvodovostí a výhodami manželského stavu.*

8. Data a použitá metoda

Podkladem analýz jsou data ESS I za 21 zemí z roku 2002, ve kterém respondenti odpovídali na otázku „Když zvážíte všechny okolnosti, jak byste řekl(a), že jste šťastný(á)“¹² na jedenáctibodové škále, kde 0 bodů znamenalo „zcela nešťastný“ a 10 bodů „zcela šťastný“. Data z Izraele nebyla pro analýzu použita, protože tato země nezveřejňuje údaje o míře rozvodovosti. Z dat byli vybráni pouze respondenti ve věku 18–70 let,¹³ 143 respondentů muselo být z analýz vynecháno, protože neodpovědělo na otázku, jak jsou šťastní, a u 107 neznáme rodinný stav. Celkově se tedy analyzují odpovědi 33 175 mužů a žen. Při analýzách se používají váhy kontrolující složení populace v jednotlivých státech (tj. váha d-weight v datech ESS).

Data se zpracovávají pomocí lineární regrese a víceúrovňového modelování (multilevel modeling – ML). Regresní modely se používají při odhadování vlivu rodinného stavu a kontrolních charakteristik (příjmu, zdraví či rozvodovosti), pomocí víceúrovňových modelů se odhaduje, zda se vliv rodinného stavu na celkové životní štěstí liší v jednotlivých zemích. K odhadům se používá statistický program STATA, resp. jeho podprogram GLLAMM pro odhad víceúrovňových modelů.

Principy víceúrovňového modelování lze nejlépe vysvětlit na rozdíl oproti klasické lineární regresi [více viz Hamplová 2005; Hox 2002; Bryk, Raudenbush 2002]. V lineární regresi se odhaduje konstanta a regresní koeficient, který vyjadřuje, jak vysvětlující proměnná ovlivňuje úroveň analyzovaného jevu. Předpokládá se přitom, že analyzovaný datový soubor je víceméně homogenní a že se jednotlivé podskupiny výrazně neliší ani ve velikosti konstanty, ani v síle vlivu vysvětlující pro-

¹² V angličtině otázka zněla: „Taking all things together, how happy would you say you are?“

¹³ Šetření se zúčastnili respondenti od 15 let, do srovnání však vstupují pouze lidé od 18 let, kteří již mohli uzavřít sňatek.

měnné. Při ML-modelování se naopak očekává, že se konstanta a regresní koeficient v různých podskupinách datového souboru liší, což se vyjadřuje jejich označením jako tzv. „náhodné koeficienty“¹⁴ (random coefficients). Cílem víceúrovňového modelu pak je tuto „náhodnost“ vysvětlit pomocí skupinových charakteristik.

Víceúrovňové modely vyžadují relativně vysoký počet skupin (v ideálním případě 100 a více) a data ESS této podmínce nevyhovují. Hox [2002] však uvádí simulace, podle kterých lze ML modely odhadovat i s nižším počtem skupin (méně než 10), je však třeba počítat s tím, že odhad podhodnocuje standardní chybu. Doporučuje proto, aby se za statistickou významnost nepovažovala hladina $\alpha = 0,05$, jak je běžné v sociálních vědách, ale vyšší číslo (0,09, pokud se počet skupin pohybuje mezi 20–30).

Odhadované modely se srovnávají pomocí poměru věrohodnosti (likelihood ratio test – LRtest) [viz např. Blossfeld, Rohwer 2002: 96] a bayesovského informačního kritéria BIC [viz např. Raftery 1995]. Poměr věrohodnosti (LRtest) lze uplatnit jen v případech, kdy je jeden model podmodelem druhého (tzv. nested models), BIC lze na rozdíl od standardního poměru věrohodnosti použít i pro srovnání nehierarchizovaných modelů, dává však přednost úspornějším modelům. LRtest statistika má chí-kvadrátové rozdělení (počet stupňů volnosti = rozdíl v počtu vysvětlujících proměnných srovnávaných modelů), BIC porovnává odhadovaný model s nulovým či saturovaným modelem a jeho záporná hodnota naznačuje, že testovaný model je lepší než nulový, resp. saturovaný model. Raftery [1995] navrhuje následující kritérium pro hodnocení průkaznosti rozdílů v BIC: 0–2 slabá průkaznost, 2–6 pozitivní, 6–10 silná a 10 a více velmi silná. Datům lépe vyhovuje model s nižším BIC.

Pokud se pracuje s interakčními efekty, je hlavním měřítkem, podle kterého se určuje statistická významnost efektu, poměr věrohodnosti (LRtest) a BIC, nikoliv statistická významnost jednotlivých koeficientů. Pokud totiž model obsahuje jak interakční efekt, tak nezávislý efekt proměnné, vliv proměnné se rozloží a statistická významnost koeficientu sama o sobě nemusí potvrzovat, že je interakční efekt významný [Jaccard, Turrisi, Wan 1990; Hox 2002].

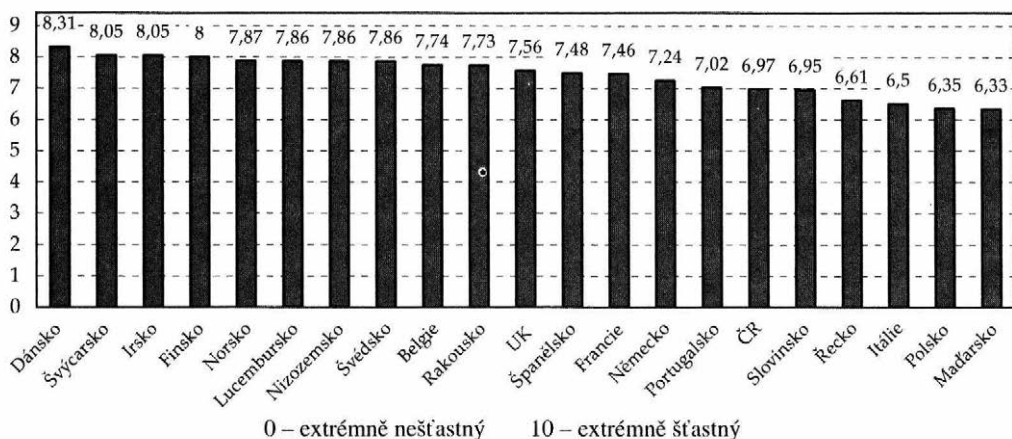
9. Deskriptivní statistiky

Graf 1 ukazuje „průměrné životní štěstí“ v 21 zkoumaných evropských zemích na škále 0 (minimum) – 10 (maximum). Z grafu je na první pohled patrné, že převažovaly pozitivní odpovědi a že se lidé ve většině evropských zemí cítili vcelku či dost šťastní. Data neměla normální rozdělení (byla tzv. pravostranně zešíklá), a proto se rozdíly mezi evropskými zeměmi ověřovaly pomocí Kolmogorova-Smirnova testu. Srovnávací kategorií byla Česká republika.

Nejspokojenějším evropským národem byli Dánové (rozdíly mezi nimi a Švý-

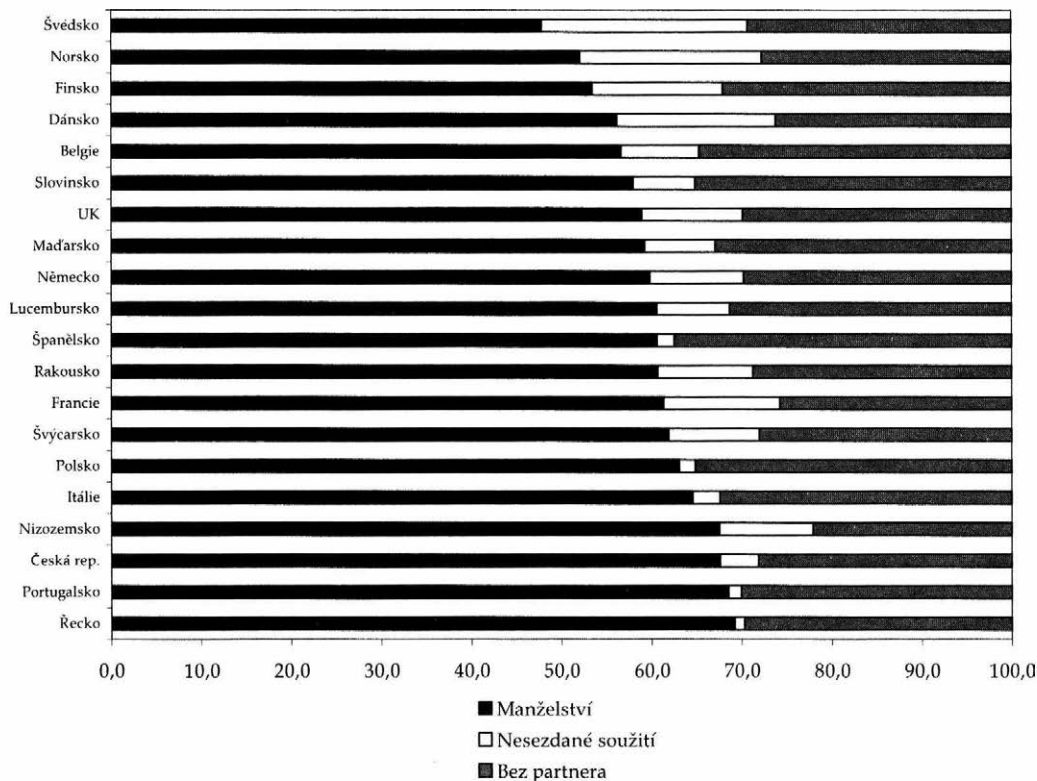
¹⁴ Tato terminologie může být matoucí, protože i konstanta se nazývá „náhodným koeficientem“.

Graf 1. Průměrná odpověď na otázku „Jak jste šťastný(á)?“ v 21 evropských zemích

Zdroj: ESS 2002.

Graf 2. Podíl respondentů podle rodinného stavu a země

Zdroj: ESS 2002.

cary na druhém místě byly statisticky významné). Češi patřili k méně šťastným evropským národům, byli na tom však lépe než Italové, Maďari a Poláci (rozdíl mezi ČR a těmito zeměmi byly statisticky významné). Podobnou úroveň životního štěstí jako Češi deklarovali ještě Slovinci a Řekové. Výsledky „průměrné“ životní pohody a štěstí v různých zemích je ale třeba interpretovat velmi opatrně, protože se v nich odráží i kulturní představy o tom, co to je být opravdu šťastný a zda je přijatelné, aby člověk přiznal, že šťastný není.

Graf 2 přináší informace o podílech respondentů v jednotlivých zemích podle rodinného stavu. Data jsou převážena vahou d-weight. Z grafu je patrné, že ve všech zemích převažují respondenti, kteří žijí v manželství, i když se jejich relativní podíly výrazně liší. Nejméně ženatých a vdaných bylo ve vzorku ze Švédska, nejvíce naopak v Řecku. Tyto země rovněž představují extrémy z hlediska zastoupení nesezdaných soužití: v Řecku žilo jen 1,1 % respondentů v partnerství bez sňatku, zatímco ve Švédsku jejich podíly dosahovaly 22 %. Nižší podíly ženatých a vdaných a vyšší podíly nesezdaných soužití lze najít i v ostatních skandinávských zemích, zatímco všechny země jižní Evropy (spolu s Polskem) jsou typické nízkým výskytem neoddaných párů.

10. Vysvětlující a kontrolní proměnné

Hlavním cílem tohoto textu ale není zhodnotit „průměrné“ životní štěstí jednotlivých evropských národů, ale jeho souvislost s rodinným stavem. *Kontrolní proměnné* v analýzách zahrnují základní demografické charakteristiky: *věk, pohlaví a zemi*. *Rodinný stav* se měří třemi kategoriemi: manželství, nesezdané soužití a bez partnera. Svobodní, rozvedení či ovdovělí tak mohou být zahrnuti jak v kategorii „nesezdané soužití“, tak v kategorii „bez partnera“. Při této kategorizaci se vychází z toho, že klíčovým prvkem je právě přítomnost partnera v domácnosti, případně jeho forma.

Obvykle se uvažuje o tom, že rodinný stav ovlivňuje životní štěstí pomocí tří základních mechanismů: finanční situace, zdravotního stavu a emocionálního zážemí. Data ESS neumožňují měřit kvalitu partnerského vztahu, ale poskytují informaci o subjektivním vnímání příjmu a zdravotního stavu. *Zdravotní stav* byl hodnocen pomocí pěti kategorií (velmi dobrý, dobrý, uspokojivý, špatný, velmi špatný) a *spokojenost s příjmem* čtyřmi kategoriemi (příjem je pohodlný, lze vyjít, vychází se špatně, vychází se velmi těžko). Po zahrnutí těchto kontrolních proměnných můžeme odhadovat, zda lze vliv rodinného stavu připsat lepší finanční situaci či lepšímu zdravotnímu stavu i v evropských zemích a jaký je jeho „čistý vliv“.

Úroveň rozvodovosti ve zkoumaných zemích se měří dvěma indikátory: *úhrnnou rozvodovostí* a *hrubou mírou rozvodovosti*.¹⁵ Úhrnná rozvodovost (kumulativní po-

¹⁵ Základní údaje byly získány z publikace *Recent Demographic Development in Europe* [Council of Europe 2001]. Pracuje se s úhrnnou rozvodovostí v roce 2001, v případě Řecka, Španělska a Velké Británie za rok 1995. Hrubá míra rozvodovosti se vztahuje k roku 2000.

díl rozvodů) udává počet rozvodů ve sledovaném kalendářním roce na 100 výchozích sňatků. Hrubá míra rozvodovosti je konstruovaná jako počet rozvodů ke střednímu stavu obyvatelstva v daném roce [Mnohojazyčný demografický slovník 2005].

11. Výsledky

Při odhadech regresních modelů se uplatňovala následující strategie: nejprve se odhadovaly modely pro jednotlivé země a poté se analyzovala sloučená data za všechny země, pro nedostatek místa se zde však uvádějí pouze modely za sloučený datový soubor. Pouze v případě, kdy tyto výsledky nebyly jednoznačné, se komentují i výsledky pro jednotlivé země. Z analýz bylo rovněž vynecháno 275 respondentů (0,83 %), kteří neuvedli, jaký je jejich zdravotní stav nebo finanční situace.

První model v tabulce 1 zahrnuje pouze základní demografické charakteristiky (věk a pohlaví). Zdá se, že se muži a ženy v pocitu štěstí obecně nijak neliší, slabý efekt *pohlaví* bylo možné najít pouze ve třech z celkového počtu dvaceti jedné země (Belgii, Finsku a Švýcarsku), kde byly ženy v průměru šťastnější než muži.

Koeficient *věku* je statisticky významný, BIC statistika se pohybuje v záporných číslech (-91), a vliv věku na štěstí ve sloučeném vzorku za všechny zkoumané země je tedy „velmi silně“ průkazný. Koeficient pro věk má zápornou hodnotu, což naznačuje, že s tím, jak lidé stárnou, mají méně důvodů k radosti. Koeficient determinace R^2 tohoto modelu je však rovný nule, takže můžeme konstatovat, že vliv věku sice existuje, ale je slabý a věk sám o sobě nijak nepřispívá k vysvětlení rozdílů v tom, jak jsou lidé šťastní.¹⁶ Relativně slabý efekt věku lze do určité míry připsat i tomu, že přibližně ve třetině zemí se efekt věku vůbec neprojevil.¹⁷

Model 2 přidává informaci o *rodinném stavu*. Koeficienty pro manželství i nesezdané soužití jsou statisticky významné a zahrnutí rodinného stavu do modelu snížilo BIC o 1 077 bodů (rozdíl v BIC již o 10 bodů se považuje za velmi silnou průkaznost statistické významnosti). Rovněž F-test tohoto modelu ukazuje, že použité proměnné jsou statisticky významné. I když je koeficient determinace celkově velmi malý (což je mimo jiné dané nízkým počtem vysvětlujících proměnných),¹⁸ přidání dvou dummy proměnných pro rodinný stav jej zvýšilo o 0,04.

Koeficienty pro manželství a nesezdané soužití mají kladné znaménko a jsou přibližně stejně velké, můžeme tedy odvodit, že lidé, kteří žijí v manželství nebo nesezdaném soužití, jsou výrazně šťastnější než ti, kteří žijí sami. Tyto analýzy byly zopakovány pro každou zemi zvlášť: i když statisticky významný pozitivní efekt manželství se projevil ve všech zemích, nesezdaná soužití ve třetině zemí životní štěstí neovlivňovala (viz níže).

¹⁶ Používá se tzv. adjustované R^2 , tj. R^2 vztažené k počtu stupňů volnosti.

¹⁷ Věk nebyl statisticky významný v následujících zemích: Rakousku, Belgii, Švýcarsku, Německu, Nizozemsku, Norsku a Švédsku.

¹⁸ Vysokou hodnotu koeficientu determinace bychom mohli očekávat jen v případě, že by rodinný stav byl jediný nebo klíčový faktor, který ovlivňuje životní štěstí.

Model 3 kontroluje subjektivní vnímání *zdravotního stavu*. Všechny koeficienty jsou statisticky významné, BIC modelu se snížil na -3272 a čtyři dummy proměnné pro subjektivní zdravotní stav zvýšily koeficient determinace o 0,09. Všechny koeficienty jsou záporné, což naznačuje, že špatný zdravotní stav zhoršuje životní pohodu. Z tohoto modelu je rovněž patrné, že pozitivní efekt manželství na životní štěstí lze částečně připsat lepšímu zdravotnímu stavu manželů (nebo alespoň jeho subjektivnímu vnímání).

Model 4 připojuje informaci o subjektivním *hodnocení příjmu*. Opět došlo k velkému poklesu BIC (o -2698), všechny koeficienty jsou statisticky významné a přidání těchto tří dummy proměnných zvýšilo R^2 o 0,07. Všechny koeficienty jsou záporné, tj. čím hůře lidé vnímali svoji finanční situaci, tím méně byli celkově šťastní. Důležité je i to, že vliv manželství, ale především nesezdaného soužití poklesl a že lepší hodnocení vlastního života manželů a lidí s partnerem lze částečně vysvětlit jejich lepší finanční situací.

Poslední model 5 v tabulce 1 bere v úvahu *rozdíly mezi zkoumanými zeměmi*. I v tomto případě se model výrazně zlepšil, BIC klesl o -1384 a přidání 20 dummy proměnných pro jednotlivé země zvýšilo koeficient determinace o 0,04. Z modelu lze odvodit, že pokud kontrolujeme věk, rodinný a zdravotní stav a finanční situaci, jsou nejšťastnější evropskými národy Dánové a Finové, nejméně šťastní jsou naopak Italové. Češi jsou šťastní přibližně jako Němci a Portugalci.

Z hlediska hlavního tématu tohoto článku je ale zvlášť důležité zjištění, že v modelu, který kontroluje „průměrnou úroveň štěstí“ v dané zemi, se změnil efekt rodinného stavu. V modelech, které nebraly v úvahu rozdíly v „průměrném“ štěstí v dané zemi, byl vliv manželství i nesezdaných soužití relativně stejně silný, ale pokud rozdílou úroveň „štěstí“ v jednotlivých společnostech vezmeme v úvahu, efekt manželství začne být výrazně silnější než efekt nesezdaného soužití (95% interval spolehlivosti pro manželství = 0,593–0,687, pro nesezdané soužití = 0,379–0,510). To by naznačovalo, že pozitivní efekt nesezdaných soužití je do značné míry daný tím, že v zemích, kde lidé hodnotí své štěstí v průměru více, je procentuálně větší zastoupení nesezdaných soužití. Rovněž se může z tohoto výsledku usoudit, že rozdíly v tom, jak nesezdaná soužití ovlivňují životní štěstí v jednotlivých zemích, jsou větší než rozdíly ve vlivu manželství.

Regresní modely pro jednotlivé země ukazují, že rodinný stav ovlivňuje celkové štěstí ve všech zkoumaných zemích. Zůstává však otázka, zda manželství a partnerský život působí všude stejně nebo zda jsou v některých zemích rozdíly mezi ženatými a svobodnými (či mezi lidmi s partnerem a bez něho) větší než v jiných. Abychom na tuto otázku mohli zodpovědět, přidalo se do modelu dalších 21 interakčních efektů Země*Manželství, celkově se tedy odhadoval model s 53 vysvětlujícími proměnnými (zde neuvádím). Výsledek byl příliš složitý pro interpretaci a měl velmi malou vypovídací hodnotu (z hlediska bayesovského informačního kritéria datům výrazně lépe odpovídal model bez interakcí, což je dané příliš vysokým počtem vysvětlujících proměnných). Odhaduje se proto velmi jednoduchý víceúrovňový model, ve kterém není pro zjednodušení vliv příjmu a zdravotního sta-

Tabulka 1. Regresní modely se závislou proměnnou „Když zvážíte všechny okolnosti, jak byste řekl(a), že jste šťastný(á)?“

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Konstanta	7,785 **	7,542 **	7,704 **	8,198 **	-7,948 **
Věk	-0,008 **	-0,015 **	-0,002 **	-0,003 **	-0,005 **
Muž	-0,394				
Žena (srov.)					
Manželství		0,776 **	0,691 **	0,613 **	0,640 **
Nesezdané		0,791 **	0,710 **	0,584 **	0,445 **
Bez partnera (srov.)					
<i>Zdravotní stav:</i>					
Velmi dobrý (srov.)					
Dobrý			-0,532 **	-0,465 **	-0,441 **
Uspokojivý			-1,257 **	-1,002 **	-0,930 **
Špatný			-2,138 **	-1,661 **	-1,568 **
Velmi špatný			-2,919 **	-2,246 **	-2,160 **
<i>Příjem</i>					
Pohodlný (srov.)					
Lze vyjít				-0,451 **	-0,337 **
Vychází se špatně				-1,200 **	-0,955 **
Vychází se velmi těžko				-2,016 **	-1,757 **
ČR (srov.)					
Belgie					0,357 **
Dánsko					0,706 **
Finsko					0,760 **
Francie					0,577 **
Maďarsko					-0,355 **
Itálie					-0,768 **
Irsko					0,385 **
Lucembursko					0,451 **
Německo					0,044
Nizozemsko					0,371 **
Norsko					0,369 **
Polsko					-0,480 **
Portugalsko					0,135
Rakousko					0,329 **
Řecko					-0,450 **
Slovensko					-0,202 **
Španělsko					0,290 **
Švédsko					0,386 **
Švýcarsko					0,468 **
Velká Británie					0,152 **
BIC'	-91,85	-1169,86	-4442,09	-7140,49	-8524,74
Adjustované R2	0,00	0,04	0,13	0,20	0,24

Zdroj: ESS 2002.

N = 32895; ** statisticky významné na hladině alfa = 0,00

vu obsažen.¹⁹ Rozdíl je rovněž v tom, že se pracuje s devítibodovou škálou spokojenosti.²⁰

První víceúrovňový model neobsahuje žádné vysvětlující proměnné a odhaduje, zda existují významné rozdíly ve štěstí a pohodě mezi zeměmi i rozdíly v rámci jednotlivých zemí (Model 6). Tento model odhaduje „průměrné“ štěstí ve sledovaných zemích na 7,26 bodů. Rozptyl (variance) na individuální i skupinové úrovni se posuzuje podle z-statistiky ($z^1 = 2,83/0,02 = 141,5$; $z^2 = 0,31/0,08 = 3,87$), která naznačuje, že rozdíly mezi zeměmi jsou významné. Meziskupinová korelace se rovná 0,10. Můžeme tedy konstatovat, že 10 % rozdílů v tom, jak jsou lidé šťastní, lze připisat tomu, z jaké země pocházejí.²¹

Další model (Model 7) pracuje s třemi fixními vysvětlujícími proměnnými. Z něho můžeme usoudit, že se „průměrný vliv manželství“ ve zkoumaných zemích s 95% pravděpodobností pohybuje v rozmezí 0,72–0,80 a „průměrný vliv nesezdaného soužití“ v rozmezí 0,43–0,57. Model, který bral v úvahu vliv rodinného stavu, vysvětlil jen přibližně o 5 % rozdílů víc než model bez vysvětlujících proměnných [výpočet viz Hox 2002: 64]. Do posledního modelu vstupují manželství a nesezdané soužití jako tzv. náhodné koeficienty, tj. očekává se, že vliv manželství a nesezdaných soužití je v těchto zemích různý (Model 8). Tento předpoklad se potvrdil a variance vztahující se k manželství i variance vztahující se k nesezdanému soužití byly statisticky významné. Na základě tohoto modelu můžeme odhadovat, že „vliv manželství“ se v těchto zemích pohybuje v rozmezí 0,080–1,47 (95% interval spolehlivosti pro koeficient manželství) a „vliv nesezdaných soužití“ v rozmezí (–1,17)–1,16 (95% interval spolehlivosti pro koeficient nesezdané soužití).

Výsledky regresních analýz i víceúrovňových modelů naznačují, že zatímco vliv manželství na životní štěstí je ve všech zkoumaných zemích pozitivní, efekt nesezdaného soužití se značně liší: v některých společnostech nesezdané soužití životní štěstí nijak neovlivňuje, v jiných se blíží manželství. Aby bylo možné společností rozřadit podle toho, jaké postavení v nich mají nesezdaná soužití, odhadovaly se pro každou zemi zvlášť regresní modely s dvěma vysvětlujícími proměnnými: věkem a rodinným stavem. Pro nedostatek místa se zde neuvádějí, ale jejich výsledky je možné shrnout následujícím způsobem. V sedmi zemích nesezdaná soužití nepřinášejí žádné výhody oproti životu bez partnera, do této kategorie spadala Česká republika,²² Itálie, Polsko, Portugalsko, Slovinsko, Španělsko a Řecko. V deseti zemích se naopak sezdané a nesezdané páry neliší a do této skupiny patří Bel-

¹⁹ Hendl [2004: 435] doporučuje, aby se do víceúrovňové analýzy zahrnul minimální počet vysvětlujících proměnných, maximálně 1–2.

²⁰ Při analýzách se sloučily dvě krajní kategorie na obou koncích škály. Data měla jen 21 skupin, což je poměrně malý počet pro víceúrovňovou analýzu, a rovněž počty velmi nešťastných mužů a žen byly v souboru minimální. Po sloučení obou konců škál zanikl problém s velmi málo zastoupenými kategoriemi.

²¹ Meziskupinová korelace se vypočítá jako $P = 0,31/(2,83+0,31) = 0,10$.

²² To, že v českém případě představují manželství a nesezdané soužití jiný typ svazků, naznačují i jiné výzkumy viz [Hamplová 2002].

Tabulka 2. Víceúrovňové regresní modely se závislou proměnnou „Když zvážíte všechny okolnosti, jak byste řekl(a), že jste šťastný(á)?“ (21 zemí)

	Model 6		Model 7		Model 8	
	Koef	std. chyba	Koef	std. chyba	Koef	std. chyba
Konstanta	7,265 **	0,106	6,779 **	0,111	6,736 **	0,052
Věk			-0,015 **	0,001	-0,015 **	0,001
Manželství (fixní)			0,762 **	0,021		
Nesezdané (fixní)			0,498 **	0,034		
Manželství (náhodný)					0,773 **	0,042
Nesezdané (náhodný)					0,499 **	0,055
Variance na úrovni jedince	2,833 **	0,022	2,705 **	0,021	2,699 **	0,021
Variance na úrovni země	0,310 **	0,084	0,311 **	0,086	0,373 **	0,077
Variance manželství	0,129 **	0,028				
Variance nesezdané soužití					0,115 **	0,054
Kovariance (2,1)					-0,025 **	0,031
Kovariance (3,1)					-0,031 **	0,040
Kovariance (3,2)					0,121 **	0,035
Log-likelihood	-64392		-63630		-63614	

Zdroj: ESS 2002.

N = 33170/21 jednotek; ** statisticky významné na hladině alfa = 0,00

gie, Lucembursko a Nizozemsko, Francie, Německo, Irsko, Rakousko, Švýcarsko, Velká Británie a Norsko. Ve zbylých čtyřech zemích, tedy Dánsku, Finsku, Maďarsku a Švédsku, na tom jsou nesezdané páry sice o něco hůře než manželé, ale lépe než lidé bez partnera.

Data ESS 2002 potvrdila, že lidé žijící v manželství jsou šťastnější než lidé, kteří žijí bez partnera, ale zároveň ukazují, že se tento pozitivní efekt manželského stavu v jednotlivých evropských zemích liší. Nabízí se tedy otázka, zda lze tyto rozdíly připisat nesterilní úrovni rozvodovosti v dané zemi.

V ideálním případě by se měl odhadnout další víceúrovňový model, vzhledem k počtu skupin se jako lepší řešení ukazuje použít opět lineární regresi. Místo dummy proměnných označující země se do modelu zahrnula úhrnná rozvodovost a hrubá míra rozvodovosti. I když se obě míry podobají, vyjadřují každá něco trochu jiného. Hrubá míra rozvodovosti vypovídá o počtu rozvodů na tisíc obyvatel, do jisté míry z ní tedy lze usoudit, jak běžně se lidé ve svém sociálním prostředí setkávají

Tabulka 3. Regresní modely se závislou proměnnou „Když zvážíte všechny okolnosti, jak byste řekl(a), že jste šťastný(á)?“ (21 zemí)

	Model 9	Model 10	Model 11	Model 12
Konstanta	7,656 **	7,699 **	7,700 **	7,744 **
Věk	-0,004 **	-0,004 **	-0,004 **	-0,004 **
Manželství	0,624 **	0,550 **	0,619 **	0,543 **
Nesezdané	0,476 **	0,487 **	0,507 **	0,514 **
<i>Zdravotní stav:</i>				
Velmi dobrý (srov.)				
Dobrá	-0,477 **	-0,477 **	-0,476 **	-0,476 **
Uspokojivý	-1,015 **	-1,015 **	-1,022 **	-1,022 **
Špatný	-1,681 **	-1,682 **	-1,688 **	-1,688 **
Velmi špatný	-2,262 **	-2,261 **	-2,271 **	-2,270 **
<i>Příjem</i>				
Pohodlný (srov.) Lze vyjít	-0,403 **	-0,402 **	-0,429 **	-0,428 **
Vychází se špatně	-1,091 **	-1,089 **	-1,134 **	-1,132 **
Vychází se velmi těžko	-1,900 **	-1,897 **	-1,948 **	-1,945 **
Úhrnná rozvodovost	1,500 **	1,371 **		
Úhrnná rozvodovost * manželství		0,211		
Hrubá míra rozvodovosti			0,262 **	0,238 **
Hrubá míra rozvodovosti * manželství				0,039
BIC'	-7602,32	-7594,22	-7484,63	-7476,15
Log-likelihood	7716,74	7719,03	7599,03	7600,96
R2	0,21	0,21	0,21	0,21

Zdroj: ESS 2002.

N = 32895; ** statisticky významné na hladině alfa = 0,00

s rozvedem. Naproti tomu úhrnná rozvodovost vyjadřuje podíl manželství, která se v dané zemi rozvedou, vypovídá tedy o riziku rozvodu, kterému ženatí muži a vdané ženy čelí. Hrubá míra rozvodovosti se pohybovala v rozmezí 0,7 (Irsko, Itálie) až 2,9 (Česká republika), úhrnná rozvodovost byla opět nejnižší v Irsku (0,08) a nejvyšších hodnot dosahovala ve Švédsku (0,54).

Model 9 v tabulce 3 kopíruje poslední odhadovaný model z tabulky 1 (Model 5), místo dummy proměnné pro každou zúčastněnou zemi ale obsahuje údaj o úhrnné rozvodovosti. Koeficient pro úhrnnou rozvodovost je kladný a pozitivní, bylo by však zavádějící interpretovat tento výsledek jako důkaz, že vysoká rozvo-

dovost zvyšuje průměrné štěstí v zemi. Je třeba si totiž uvědomit, že tento model nijak nekontroluje rozdíly v „průměrném štěstí“ v jednotlivých zemích, a tak se v koeficientu pro úhrnnou rozvodovost odráží všechny rozdíly mezi zeměmi. Význam tohoto modelu ale spočívá ve srovnání s Modelem 10, který zahrnuje interakci mezi úhrnnou rozvodovostí a manželstvím. Pokud by platilo, že se vliv manželství na životní štěstí liší podle úhrnné rozvodovosti, byla by tato interakce statisticky významná. Tento předpoklad se ale nepotvrdil. BIC modelu se zhoršil (zvýšil se o 8 bodů) a rovněž test věrohodnosti (LRtest = 7719,03–7716,74, 1 stupeň volnosti) vyvrací, že by interakce byla statisticky významná. K podobným závěrům vedou i poslední dva modely v tabulce 3, které místo úhrnné rozvodovosti pracují s hrubou mírou rozvodovosti. Zahrnutí interakčního efektu opět zhoršilo BIC modelu o 8 bodů a ani test věrohodnosti (LRtest = 7600,96–7599,03, 1 stupeň volnosti) neukazuje, že by interakce byla významná.

12. Závěr

Tento text se věnoval tomu, jak šťastní se lidé v evropských zemích cítí, a především, jak jejich životní štěstí a pohoda souvisí s rodinným stavem. Rozsáhlá teoretická i empirická literatura ukazuje, že manželství zvyšuje kvalitu lidského života po mnoha stránkách, mimo jiné zlepšuje i duševní pohodu a štěstí. Data Evropského sociálního výzkumu jsou dalším potvrzením tohoto faktu. Pozitivní vliv manželství a partnerství přitom nelze vysvětlit jen lepším zdravotním stavem a lepší finanční situací ženatých a vdaných, svoji roli nepochybně hrají i „měkkí“ faktory jako vzájemná společnost, podpora, pomoc a povzbuzení.

I když se ženatí a vdané označují za šťastnější ve všech studovaných evropských zemích, rovněž platí, že existují značné rozdíly mezi zeměmi v tom, jak silně manželský stav životní štěstí a pohodu ovlivňuje. Nepotvrdilo se ale, že by manželství ovlivňovalo štěstí a pohodu jinak v zemích s vysokou a nízkou rozvodovostí.

Důležitým zjištěním může být mimo jiné i to, že v některých zemích se z hlediska vlivu na životní spokojenost nesezdaná soužití blíží manželství, v jiných se podobají spíše svobodnému stavu a v dalších se pohybují na pomezí mezi manželstvím a svobodným stavem.

DANA HAMPLOVÁ vystudovala sociologii a bohemistiku na Filozofické fakultě UK, kde rovněž získala doktorát ze sociologie. V současnosti působí v Sociologickém ústavu AV ČR. Věnuje se výzkumu životních drah, vztahům mezi demografickým chováním, hodnotovými orientacemi a institucemi pracovního trhu. Do jejího odborného zájmu patří rovněž sociologie náboženství.

Literatura

- Andrews, F. M., S. B. Withey. 1976. *Indicators of Well-being: American's Perceptions of Life Quality*. New York: Plenum Press.
- Averill, J. R., T. A. More. 2000. „Happiness“. Pp. 663–676 in M. Lewis, J. M. Haviland-Jones (eds.) *Handbook of Emotions*. New York: The Guilford Press.
- Becker, G. S. 1996 [1981]. *A Treatise on the Family*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Ben-Shlomo, Y., G. Davey Smith, M. Shipley, M. G. Marmot. 1993. „Magnitude and causes of mortality differences between married and unmarried men.“ *Journal of Epidemiology and Community Health* 47: 200–205.
- Berger, P. L., H. Kellner. 1979. „Marriage and Social Construction of Reality.“ Pp. 27–47 in P. Berger. *Facing up to Modernity*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Bernard, J. 1972. *The Future of Marriage*. New York: World Publisher.
- Bernard, J. 1975. „Comments on Glenn's Paper.“ *Journal of Marriage and the Family* 37: 601–602.
- Billari, F. C. 2004. *Choices, opportunities and constraints of partnership, childbearing and parenting: the patterns in the 1990s* [online]. Paper for the European Population Forum 2004, January 12–14, Geneva: United Nations Economic Commission for Europe. [cit. 6. 6. 2005] Dostupné z: <www.unece.org/ead/pau/epf/billari.pdf>.
- Bjornskov, Ch. 2003. „The Happy Few: Cross-Country Evidence on Social Capital and Life Satisfaction.“ *Kyklos* 56: 3–16.
- Blatný, M., L. Osecká. 1998. „Zdroje sebehodnocení a životní spokojenosti: osobnost a strategie zvládání.“ *Československá psychologie* 42: 385–394.
- Blatný, M., L. Osecká, P. Macek. 1998. „Osobnostní předpoklady životní spokojenosti a sebehodnocení: Temperament a zaměřenost.“ Pp. 13–18 in M. Svoboda, M. Blatný, *Sociální procesy a osobnost*. Brno: Psychologický ústav AV ČR.
- Blossfeld, H. P., G. Rohwer. 2002. *Techniques of Event History Modeling. New Approaches to Causal Analysis*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bradburn, N. M. 1969. *Structure of Psychological Well-being*. National Opinion Research Center, Monographs in Social Research 15. Chicago: Aldine.
- Brown, S. L. 2000. „The Effect of Union Type on Psychological Well-being: Depression Among Cohabitors Versus Marrieds.“ *Journal of Health and Social Behavior* 41: 241–255.
- Bryk, A. S., S. W. Raudenbush. 2002. *Hierarchical Linear Models*. London: Sage.
- Cantril, H. 1965. *The Pattern of Human Concerns*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Carmichael, G. 1995. „Consensual Partnering in the More Developed Countries.“ *Journal of the Australian Population Association* 12: 51–86.
- Cheung, Y. B. 1998. „Can marital selection explain the differences in health between married and divorced people? From a longitudinal study of a British Birth Cohort“. *Public Health* 112: 113–117.
- Coombs, R. H. 1991. „Marital Status and Personal Well-being: A Literature Review.“ *Family Relations* 40: 97–102.
- Costa, P. T., R. R. McCrae. 1988. „Personality in Adulthood: A six-year longitudinal study of self-reports and spouse ratings on the NEO Personality Inventory.“ *Journal of Personality and Social Psychology* 54: 853–863.
- Council of Europe. 2001. *Recent Demographic Development in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Diener, E., M. Diener. 1995. „Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem.“ *Journal of Personality and Social Psychology* 68: 653–663.
- Diener, E., R. E. Lucas. 2000a. „Subjective Emotional Well-being.“ Pp. 325–337 in

- M. Lewis, J. M. Haviland-Jones (eds.) 2000. *Handbook of emotions*. New York: The Guilford Press.
- Diener, E., R. E. Lucas. 2000b. „Explaining Differences in Societal Levels of Happiness: Relative Standards, Need Fulfillment, Culture, and Evaluation Theory.“ *Journal of Happiness Studies* 1: 41–78.
- Doherty, W. J., S. Su, R. Needle. 1989. „Marital Disruption and Psychological Well-being: A Panel Study.“ *Journal of Family Issues* 10: 72–85.
- Duffková, J. 1986. „Pojetí kvality života v současné nemarxistické sociologii.“ *Sociologický časopis* 22: 153–163.
- Duvander, A. Z. E. 1999. „The transition from Cohabitation to Marriage.“ *Journal of Family Issues* 20: 698–718.
- Earle, J. R., M. H. Smith, C. T. Harris, C. F. Longino. 1998. „Women, Marital Status, and Symptoms of Depression in a Midlife National Sample.“ *Journal of Women and Aging* 10: 41–57.
- Glenn, N. D. 1975. „The Contribution of Marriage to the Psychological Well-being of Males and Females.“ *Journal of Marriage and the Family* 37: 594–601.
- Goldman, N., S. Korenman, R. Weinstein. 1995. „Marital status and health among the elderly.“ *Social Science and Medicine* 40: 1717–1730.
- Gove, W. R., M. Hughes, C. Briggs-Style. 1983. „Does Marriage Have Positive Effects on the Psychological Well-being of the Individual?“ *Journal of Health and Social Behavior* 24: 122–131.
- Hamplová, D. 2002. „Marriage and Cohabitation: Qualitative Differences in Partnership Arrangements.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38: 297–309
- Hamplová, D. 2004. „Životní spokojenost: rodina, práce a další faktory.“ *Sociologické studie/Sociological Studies* 04:06. Praha: SOÚ AV ČR.
- Hamplová, D. 2005. „Základní principy víceúrovňových modelů.“ *SDAinfo* 7 (2): 1–2.
- Haybron, D. M. 2003. „What Do We Want From a Theory of Happiness?“ *Metaphilosophy* 34: 305–329.
- Hendl, J. 2004. *Přehled statistických metod zpracování dat*. Praha: Portál.
- Hirschl, T., A., J. Altobelli, M.R. Rank. 2003. „Does Marriage Increase the Odds of Affluence? Exploring the Life Course Probabilities.“ *Journal of Marriage and the Family* 65: 927–938.
- Holden, K. C., H. D. Kuo. 1996. „Complex Marital Histories and Economic Well-being: The Continuing Legacy of Divorce and Widowhood as the HRS Cohort Approaches Retirement.“ *The Gerontologist* 36: 383–390.
- Horwitz, A. V., H. R. White, S. Howell-White. 1996. „Becoming Married and Mental Health: A Longitudinal Study of a Cohort of Young Adults.“ *Journal of Marriage and the Family* 58: 895–907.
- Hox, J. 2002. *Multilevel Analysis. Techniques and Applications*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Jaccard, J., R. Turrisi, C. K. Wan. 1990. *Interaction effects in Multiple Regression*. London: Sage.
- Joung, I. M. A., K. Stronks, H. Van De Mheen, F. W. A. Van Poppel, J. B. W. van Der Meer, J. P. Machenbach. 1997. „The contribution of intermediary factors to marital status differences in self-reported health.“ *Journal of Marriage and the Family* 59: 476–490.
- Kalleberg, A. L., K. A. Loscocco. 1983. „Aging, Values, and Rewards: Explaining Age Differences in Job Satisfaction.“ *American Sociological Review* 48: 78–90.
- Kim, J., E. Hatfield. 2004. „Love Types and Subjective Well-being: A Cross-Cultural Study.“ *Social Behavior and Personality* 32: 173–182.
- Kučera, M. 1994. *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: SOÚ AV ČR, Česká demografická společnost.
- Lillard, L. A., L. J. Waite. 1995. „Till Death Do Us Part: Marital Disruption and Mortality.“ *The American Journal of Sociology* 100: 1131–1156.

- Luo, Y., L. J. Waite. 2005. „The Impact of Childhood and Adult SES on Physical, Mental, and Cognitive Well-being in Later Life.“ *The Journal of Gerontology* 60: 93–101.
- Lux, M. 2002. „Spokojenost českých občanů s bydlením.“ *Sociologické texty/Sociological Papers* 02:03. Praha: SOÚ AV ČR.
- Lux, M. 2005. „O spokojenosti českých občanů s užívaným bydlením.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 41: 227–252.
- Lykken, D., A. Tellegen. 1996. „Happiness is a stochastic phenomenon.“ *Psychological Science* 7: 186–189.
- Marks, N. F. 1996. „Flying Solo at Midlife: Gender, Marital Status, and Psychological Well-Being.“ *Journal of Marriage and the Family* 58: 917–932.
- Mastekaasa, A. 1992. „Marriage and Psychological Well-being: Some evidence on selection into marriage.“ *Journal of Marriage and the Family* 54: 901–911.
- Mastekaasa, A. 1994. „Marital Status, Distress, and Well-being: An International Comparison.“ *Journal of Comparative Family Studies* 25: 183.
- Melin, R., K. S. Fugl-Meyer, A. R. Fugl-Meyer. 2003. „Life Satisfaction in 18- to 64-year old Swedes: In Relation to Education, Employment situation, Health, and Psychical Activity.“ *Journal of Rehabilitation Medicine* 35: 84–90.
- Miech, R. A., M. J. Shanahan. 2000. „Socioeconomic Status and Depression over the Life Course.“ *Journal of Health and Social Behavior* 41: 162–176.
- Mnohohyazčný demografický slovník. 2005. Praha: Česká demografická společnost.
- Near, J. P., R. W. Rice, R. G. Hunt. 1978. „Work and Extra-Work Correlates of Life and Job Satisfaction.“ *Academy of Management Journal* 21: 248–263.
- Raftery, A. 1995. „Bayesian Model Selection in Social Research.“ Pp. 111–163 in P. Marsden (ed.) *Sociological Methodology* 25. Oxford: Blackwell Publishers.
- Rapley, M. 2003. *Quality of Life Research. A Critical Introduction*. London: Sage.
- Rogers, R. G. 1995. „Marriage, sex, and mortality.“ *Journal of Marriage and the Family* 57: 515–526.
- Rosenfield, S., J. Vertefuille, D.D. Mcalpine. 2000. „Gender Stratification and Mental Health: An Exploration of Dimensions of the Self.“ *Social Psychology Quarterly* 63: 208–223.
- Ross, C. E., J. Mirowsky, K. Goldsteen. 1990. „The Impact of the Family on Health: The Decade in Review.“ *Journal of Marriage and the Family* 52: 1059–1078.
- Ryan, J., M. Hughes, J. Hawdon. 1998. „Marital Status, General-life Satisfaction and the Welfare State.“ *International Journal of Comparative Sociology* 39: 224–236.
- Ryff, C. D. 1989. „Happiness is Everything, or Is It? Exploration on the Meaning of Psychological Well-being.“ *Journal of Personality and Social Psychology* 57: 1069–1081.
- Smith, T. W. 1979. „Happiness: Time Trends, Seasonal Variations, Intersurvey Differences, and Other Mysteries.“ *Social Psychology Quarterly* 42: 18–30.
- Stack, S. 1990. „New micro-level data on the impact of divorce on suicide, 1959–1980: A test of two theories.“ *Journal of Marriage and the Family* 54: 327–334.
- Stack, S., J. R. Eshleman. 1998. „Marital Status and Happiness: A 17-Nations Study.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 527–537.
- Sunega, P. 2002. „Dráhy bydlení v České republice 1960–2001.“ *Sociologické texty/Sociological Papers* 02:5. Praha: SOÚ AV ČR.
- Toth, J. F., R. B. Brown, X. Xu. 2002. „Separate family and community realities? An urban-rural comparison of the association between family life satisfaction and community satisfaction.“ *Community, Work and Family* 5: 181–202.
- Veenhoven, R. 1996. „Happy Life-expectancy: a comprehensive measure of quality of life in nations.“ *Social Indicator Research* 39: 1–58.
- Waite, L. J., M. Gallagher. 2000. *The Case for Marriage*. New York: Broadway Books.
- Wilmoth, J., G. Koso. 2002. „Does Marital History Matter? Marital Status and Wealth Outcomes Among Pre-retirement Adults.“ *Journal of Marriage and the Family* 64: 254–268.

Sociologické studie / Sociological Studies

Ústavní edice, v níž jsou publikovány studie pracovníků Sociologického ústavu Akademie věd České republiky. Studie přináší výsledky sociologických výzkumů, komparativní analýzy, kritické teoretické stati či sociologické analýzy aktuálních společenských témat. Studie vycházejí v českém nebo anglickém jazyce a jsou doplněny abstrakty a shrnutími v českém, anglickém a německém jazyce. Ročně vychází 6–13 textů.

Abstrakta a shrnutí jednotlivých čísel edice *Sociologické studie/Sociological Studies* a texty starší než dva roky naleznete na internetu na <http://studie.soc.cas.cz>.

Sociologické studie/Sociological Studies můžete zakoupit nebo objednat na adrese:

Tiskové a ediční oddělení

Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, Praha 1, 110 00

Tel.: +420 222 221 761

Fax: +420 222 220 143

E-mail: Eva.Strnadova@soc.cas.cz

Edice Sociologické studie/Sociological Studies 2005

Praha: Sociologický ústav AV ČR

- SS 05:01 Blanka Řeháková: Measuring Value Orientations with the Use of S.H. Schwartz's Value Portraits; 47 s., 113,- Kč
- SS 05:02 Tomáš Kostecký: Political Behavior in Metropolitan Areas in the Czech Republic between 1990 and 2002 - Patterns, Trends, and the Relation to Suburbanization and Its Socio-Spatial Patterns; 104 s., 206,- Kč
- SS 05:03 Tomáš Kostecký, Jana Vobecká (eds.): Regionální elity 2004; 152 s., 150,- Kč
- SS 05:04 Alena Křížková (ed.), Radka Dudová, Hana Hašková, Hana Maříková: Kombinace pracovního a rodinného života v ČR: politiky, čas, peníze a individuální, rodinné a firemní strategie; 91 s., 156,- Kč
- SS 05:05 Petra Rakušanová: Civil Society and Civic Participation in the Czech Republic; 47 s., 113,- Kč
- SS 05:06 Jana Stachová: Občanská společnost v regionech České republiky; 51 s., 71,- Kč

Postoje k imigrantům a dopadům migrace v evropských zemích*

JANA CHALOUPKOVÁ, PETRA ŠALAMOUNOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Attitudes towards Immigrants and the Impact of Migration in European Countries

Abstract: This article focuses on a comparison of attitudes towards migration in twenty European countries. It analyses data from the European Social Survey 2002. The first part of the article contains a summary of the available sources of data on migration and a brief outline of developments and the current state of migration in Europe. The second part looks at the question of whether attitudes towards immigrants are related to the numbers and structure of immigrants in a country and their economic situation. Three thematic areas are examined: 1) the host population's willingness to accept immigrants; 2) perceptions of the impact of immigration on the host country; 3) attitudes towards different forms of integration of immigrants. The findings indicate that Europeans are more willing to accept migrants that are of the same race (ethnic group) and from Europe than they are migrants of a different race (ethnic group) and from states outside Europe. The strongest unwillingness to accept people from other states and the strongest emphasis on the negative impact of immigration was observed in Greece and Hungary, while the strongest willingness to accept immigrants was found in Sweden and Switzerland and was connected with a more positive perception of the impact of immigration.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 1: 57–80

1. Úvod

Mezinárodní migrace je aktuálním tématem odborné i veřejné diskuse. Problematika migrace se dostává do popředí zájmu i v souvislosti s debatami o demografickém stárnutí obyvatelstva a populačním úbytku ve vyspělých zemích.¹ V rámci postupujících globalizačních procesů, rostoucího zintenzivňování celosvětových sociálních vztahů různých národů, států a regionů a zvyšující se mobility informací, kapitálu,

* Tato stať vznikla v rámci projektu Evropský sociální výzkum II. podpořeného grantem Grantové agentury ČR č. 403/04/1219.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Jana Chaloupková, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00, Praha 1, e-mail: jana.chaloupkova@soc.cas.cz a Mgr. Petra Šalamounová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00, Praha 1, e-mail: petra.salamounova@soc.cas.cz.

¹ U nás se problematikou imigrace jako řešení demografické situace zabývala studie Rabušice a Burjanka [Rabušic, Burjanek 2003].

zboží i lidí se i dříve poměrně etnicky a kulturně homogenní evropské státy začínají potýkat s přílivem přistěhovalců, kteří pocházejí často z odlišných sociálních a kulturních prostředí. Vzhledem k tomu, že se dá předpokládat, že se intenzita migračních pohybů bude v budoucnu dále zvyšovat, budou i obyvatelé evropských zemí, které byly donedávna stranou hlavních migračních proudů, konfrontováni s přílivem migrantů.

Srovnání postojů, které zaujímají k problematice migrace obyvatelé dvaceti evropských zemí, umožňují data z Evropského sociálního výzkumu (ESS).² Součástí první vlny tohoto mezinárodního šetření, která byla realizována v roce 2002, byl i rozsáhlý modul týkající se postojů k migraci a k migrační politice. Hlavní důraz byl kladen na vnímání dopadů migrace na země, do kterých migranti směřují.³ Z tematických okruhů, kterým se toto výzkumné šetření věnovalo, se v této stati soustředíme jen na tři. Zajímá nás za prvé, jak se veřejnosti v jednotlivých evropských zemích staví vůči přílivu migrantů, a za druhé, jak hodnotí sociální, kulturní a ekonomické dopady imigrace na hostitelskou zemi. Dále se budeme věnovat tomu, jaké postoje obyvatelé evropských států zaujímají k formám integrace migrantů do své země. V této stati se pokoušíme hledat odpověď na otázku, zda existuje souvislost mezi postoji k migraci, které zastávají obyvatelé jednotlivých evropských zemí, a zkušeností země s imigrací a celkovou ekonomickou situací dané země. Obtíží tohoto přístupu je, že počet imigrantů v jednotlivých evropských státech není znám zcela přesně a vedle registrovaných imigrantů pobývá řada lidí v cílových zemích nelegálně. V první části stručně podáváme přehled vývoje a současného stavu migrace v Evropě a z důvodu problematické spolehlivosti a srovnatelnosti dat o mezinárodní migraci věnujeme pozornost i popisu používaných informačních zdrojů.

2. Vývoj a současný stav migrace v Evropě

V průběhu 20. století se Evropa změnila z původně emigračního regionu na oblast, do které směřují přistěhovalci [Martin, Widgren 2002].⁴ Z hlediska zkušenosti s me-

² Šetření Evropského sociálního výzkumu bylo provedeno ve dvaceti zemích. V našem příspěvku neanalyzujeme data za Izrael, který zpravidla nebývá zařazován mezi evropské země, a dále za Slovinsko, které není členem OECD, a proto nebyly dostupné některé údaje o migraci týkající se této země. Podrobnější informace o velikostech souborů v jednotlivých zemích, způsobu výběru respondentů apod. viz Úvodem k tematickému bloku The European Social Survey (ESS).

³ Dopady migrace mohou pociťovat i země, ze kterých migranti odcházejí. U veřejnosti v méně bohatých evropských zemích může například vyvolávat obavy struktura odcházejících lidí, především to, že zemi bude opouštět nejvzdělanější elita. Postoje k této problematice však nebyly předmětem tohoto mezinárodního šetření.

⁴ K shrnutí vývoje mezinárodní migrace v Evropě po druhé světové válce viz [Martin, Widgren 2002; Zimmermann 1995; Bauer, Lofstrom, Zimmermann 2000; viz též Rabušic, Burjanek 2003: 15].

zinárodní imigraci můžeme rozlišit dvě skupiny evropských zemí⁵ [Bauer, Lofstrom, Zimmermann 2000].

Mezi „starší“ evropské přistěhovalecké země patří předně země s postkoloniální imigrací (např. Velká Británie, Francie, Nizozemsko). Dlouhodobější zkušenost s přílivem migrantů mají i západoevropské státy, které hospodářský rozvoj v 60. letech a nedostatek pracovních sil vedl k najímání zahraničních hostujících dělníků z ekonomicky méně rozvinutých států jižní a jihovýchodní Evropy, z Maroka, z Turecka a z dalších. Pracovní migranti mířili především do Německa, ale i do Francie, Nizozemska či Švédska. Pobyt zahraničních pracovníků měl být podle původních záměrů dočasný, a přestože v důsledku ekonomické recese v 70. letech 20. století došlo k omezení jejich pracovních příležitostí, velká část pracovních migrantů se již nechtěla vracet do zemí svého původu a naopak k sobě začali přivádět členy svých rodin.

Druhou skupinu evropských zemí tvoří státy, které nemají dlouhodobou zkušenost s přílivem přistěhovalců a které se teprve v posledních desetiletích transformovaly z emigračních na imigrační země. Mezi „nové“ přistěhovalecké země patří např. Itálie, Irsko a Španělsko. Do těchto zemí se od konce sedmdesátých let začali vracet pracovní emigranti a od osmdesátých let se staly cílem i zahraničních migrantů [Bauer, Lofstrom, Zimmermann 2000]. Významné zvýšení migračních toků v Evropě nastalo počátkem devadesátých let, kdy se výrazně zvýšil příliv uprchlíků a žadatelů o azyl. Výrazné změny nastartoval pád komunismu v zemích střední a východní Evropy [Martin, Widgren 2002; Bauer, Lofstrom, Zimmermann 2000; viz též Rabušic, Burjanek 2003: 15]. Od devadesátých let se země středoevropského prostoru, které se před pádem komunismu řadily z hlediska mezinárodní migrace mezi státy převážně zdrojové,⁶ stávají vzhledem ke své geografické poloze zeměmi tranzitními a následně ve vzrůstající míře i zeměmi cílovými [Wallace 2002].

⁵ V celosvětové perspektivě jsou za tradičně přistěhovalecké země považovány Spojené státy americké, Kanada, Austrálie a Nový Zéland, pro jejichž zformování a rozvoj mělo přistěhovalectví klíčový význam a které jsou i nadále otevřené přílivu imigrantů.

⁶ Mezinárodní imigrace není ani pro země bývalého východního bloku fenoménem úplně novým. Zahraniční migrační pohyby před rokem 1989 byly však velmi omezené a regulované. Např. v České republice představoval významnou imigrační vlnu po druhé světové válce příchod více než dvou set tisíc tzv. zahraničních Čechů a Slováků, žijících v Maďarsku, bývalém SSSR, Rumunsku atd. V rámci poválečného osidlování pohraničí se přistěhovali zemědělští dělníci z Bulharska a Řecka. Před rokem 1989 do Československa přicházeli na základě mezinárodních dohod ze zemí socialistického bloku „zahraniční pracující“, aby vyplnili nedostatek pracovních sil v některých oborech. Jednalo se především o občany Vietnamu, Kuby, Angoly, Nikaraguy a Severní Koreje [Václavíková 2002].

2.1. Zdroje evropských dat o migraci

Srovnání úrovně imigrace do jednotlivých evropských států je komplikováno nejen rozdílnými metodami zjišťování počtu cizinců, ale i odlišnou interpretací toho, kdo je považován za imigranta. Obecně jsou mezi cizince řazeni lidé, kteří nejsou držiteli státního občanství daného státu.⁷ V nejširší definici, kterou používá Organizace spojených národů, je migrant ten, kdo žije mimo stát původu déle než jeden rok. Migranti jsou tedy nejen lidé, kteří se v cizí zemi usadili natrvalo, ale i ti, kteří do země přišli jen na omezenou dobu, např. za prací nebo za studiem.⁸ Hranice mezi dočasným a trvalým pobytem v hostitelské zemi není přitom vždy jasná.

Zjišťování počtu a struktury imigrantů závisí na praxi dané země. Jedním z nejvhodnějších zdrojů dat pro celoevropské srovnání jsou informace Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD) získávané od národních koordinátorů. I tyto informace však čerpají z různých zdrojů dat, a jejich kvalita není proto zcela srovnatelná. Nejčastějším zdrojem dat o počtu a struktuře imigrantů, užíváným ve většině západoevropských zemí, jsou registry obyvatelstva. Ve státech jižní a východní Evropy a ve Švýcarsku se používají údaje za udělená povolení k trvalému a dočasnému pobytu. Dalším pramenem informací o přistěhovalcích jsou censy a výběrová šetření.⁹ Protože legislativa (např. vízová povinnost), která upravuje pobyt cizinců na území státu, do kterého přicházejí, se v jednotlivých zemích liší a liší se i v závislosti na zemi původu migrantů, mohou oficiální statistiky podhodnocovat určité kategorie cizinců. Navíc tyto statistiky nezahrnují cizince, kteří již občanství dané země získali. Podmínky, za kterých může příchozí jedinec obdržet občanství nové země, i délka čekací doby jsou přitom v jednotlivých evropských zemích různé. Rozdíly jsou i v tom, zda mají potomci přistěhovalců, kteří se narodili v hostitelské zemi, nárok na udělení občanství.

Zvláštní kategorií migrantů jsou uprchlíci, tedy jedinci, kteří splňují Ženevské úmluvy o právním postavení uprchlíků. Statistiky počtu a struktury žadatelů o azyl jsou zpravidla vedeny zvlášť a jsou zpracovávány na základě informací příslušných ministerstev.¹⁰

⁷ Tím se odlišují od příslušníků národnostních menšin, kteří jsou občany daného státu a od ostatních občanů se liší zpravidla jiným etnickým původem, jazykem, svěbytnou kulturou a tradicemi.

⁸ John Salt [2001] zařazuje mezi migranty i lidi, kteří odcházejí do jiných zemí za prací sezónně nebo přeshraniční pendlery.

⁹ Data OECD uvedené v tabulce 1 byla sesbírána na základě následujících zdrojů: v Belgii, Dánsku, Finsku, Lucembursku, Německu, Nizozemsku, Norsku, Rakousku a Švédsku vychází z registrů obyvatelstva. Statistiky z České republiky, Itálie, Maďarska, Polska, Portugalska, Španělska a Švýcarska čerpají ze statistik ministerstev o povolení k pobytu. Data za Řecko a Francii jsou ze sčítání lidu, údaje za Irsko a Spojené království pocházejí z šetření pracovní síly.

¹⁰ V některých zemích, např. v Německu a Nizozemsku, jsou ale mezi migranty započítáváni i žadatelé o azyl, kteří nežijí v zařízeních určených pro žadatele o azyl. V Norsku jsou mezi migranty zahrnuti všichni žadatelé o azyl bez ohledu na to, kde žijí.

Kromě legálně pobývajících přistěhovalců se ve všech evropských zemích objevuje imigrace nelegální. Celkový počet nelegálních imigrantů žijících v západní Evropě byl na počátku devadesátých let odhadován v intervalu 3,5 až 5,5 milionu [Drbohlav 2001b]. Dnes je toto číslo patrně ještě vyšší. Pro srovnání uveďme, že koncem devadesátých let se celkový počet cizinců usazených v západní Evropě pohyboval okolo 20 milionů [ibid]. Je tedy zřejmé, že nelegální přistěhovalectví představuje nezanedbatelnou složku celkových migračních toků. Podíl ilegálně žijících lidí v jednotlivých zemích není rovnoměrně rozmístěn. Například se odhaduje, že ve skandinávských zemích pobývá nelegálně jen velmi malá skupina migrantů, naopak v jižní Evropě přistěhovalci bez povolení k pobytu výrazně navyšují celkové počty imigrantů. Důvodem je především to, že skandinávské země jsou geograficky vzdálené migrantům z ekonomicky méně rozvinutých zemí a ve srovnání se státy jižní Evropy disponují vyspělejší registrací sociálně-ekonomické sféry života [Drbohlav 2001b]. Přestože je jasné, že počty nelegálních přistěhovalců mohou také významně ovlivňovat postoje k mezinárodní imigraci, pro velkou náročnost tvorby odhadů počtu nelegálních migrantů a nedostatek srovnatelných údajů o rozsahu nelegální migrace v jednotlivých evropských zemích není možné provést rozsáhlejší mezinárodní srovnání.

2.2. Přehled základních údajů o migraci ve sledovaných evropských státech

V současné době nejvíce lidí s jiným občanstvím než dané země pobývá převážně ve státech, které již mají dlouhodobou zkušenost s imigrací (tabulka 1). Specifické je Lucembursko, kde je každý třetí obyvatel cizinec. Vysoký podíl přistěhovalců je i ve Švýcarsku, kde přistěhovalci tvoří téměř pětinu populace. Relativně vysoké podíly imigrantů na celek populace jsou i v Německu, Rakousku a Belgii (kolem 8 až 9 %). Jen o málo nižší je podíl přistěhovalců v Řecku (7 %), přestože tato země patřila téměř po celé dvacáté století k tradičně emigrantským oblastem. Obecně je ale možné říci, že vyšší podíly migrantů a žadatelů o azyl jsou v bohatších evropských zemích.¹¹ Jihoevropské země (vyjma již zmíněného Řecka) mají naopak relativně nízké podíly legálně příchozích z jiných zemí. Nejméně imigrantů z celkového obyvatelstva je ze sledovaných zemí v postkomunistickém Maďarsku, České republice a Polsku, které otevřely hranice teprve v devadesátých letech. V České republice je podle oficiálních údajů každý padesátý člověk jiného než českého občanství. V Polsku činí oficiální podíl migrantů z celku obyvatelstva méně než 0,5 %. Zemí s poměrně nízkým podílem cizinců je i skandinávské Finsko.

Vedle celkového podílu imigrantů v zemi je důležitá i jejich struktura podle země (oblasti) původu, dosaženého vzdělání, náboženství, důvodů migrace a dalších. Data srovnatelná v celoevropském kontextu jsou dostupná podle zemí původu. Určitým problémem při srovnávání je fakt, že OECD zveřejňuje jen údaje za země původu, ze kterých do dané země přichází nejvíce migrantů. Méně zastoupené země

¹¹ Podíl migrantů významně koreluje s vyšší HDP (tabulka 4).

původu byly sloučeny do kategorie „ostatní země“. Protože každá země má specifickou strukturu přicházejících díky své geografické poloze a díky historické tradici (např. lidé přicházející z bývalých kolonií), bylo pro mezinárodní srovnání nutné země původu kategorizovat do určitých skupin. První skupinu tvoří migranti ze států Evropské unie (15 států, které byly členy v době sběru dat ESS¹²), z členských států EFTA a dále občané USA a Kanady. Další skupinu tvoří migranti z bývalých socialistických států střední a východní Evropy. Samostatně uvádíme podíly migrantů, jejichž zeměmi původu jsou státy bývalé Jugoslávie a bývalého Sovětského svazu. Ostatní přistěhovalci jsou tříděni podle kontinentů.

Obecně vzato, v bohatších evropských zemích je vyšší podíl migrantů ze zemí západní Evropy a USA než v ekonomicky méně rozvinutých státech (viz tabulka 4). Nejvíce imigrantů z bývalého socialistického bloku (včetně bývalé Jugoslávie a Sovětského svazu) je kromě zemí, které do východního bloku přímo spadaly, i ve státech, které s touto oblastí sousedí (např. v Řecku, Finsku, Rakousku). Imigranti z Afriky rovněž přesídlují do nejbližších destinací – zejména do států jižní Evropy a do Francie. V Německu převládají mezi přistěhovalci Asiaté, jmenovitě Turci. Jen ve čtyřech státech ze sledovaných dvaceti evropských zemí (v Lucembursku, Irsku, Belgii a Švýcarsku) převládali podle oficiálních statistik přistěhovalci z nejvyspělejších států.¹³

Významnou kategorii migrantů tvoří žadatelé o azyl. Počet žadatelů o azyl se během posledního desetiletí v jednotlivých státech významně měnil. Nejvýraznější nárůst v počtu žadatelů o azyl za posledních deset let nastal v Rakousku a Irsku. Naopak v Německu počet uprchlíků z důvodu zprísnění legislativy prudce klesá. Trvale nízký podíl žadatelů o azyl je v Polsku a v jihoevropských zemích. V roce 2002 žádalo v relativním vyjádření nejvíce lidí o azyl v Rakousku, kde evidovali téměř 50 žádostí na 10 000 obyvatel, ve skandinávském Švédsku a Norsku a ve Švýcarsku (více než 30 žádostí na 10 000 obyvatel). Počet žádostí o azyl v České republice byl v roce 2002 srovnatelný se situací v Německu a ve Francii.

3. Postoje vůči přistěhovalcům ve vybraných evropských zemích

Dřívější mezinárodní srovnání ukazují, že veřejnosti postkomunistických zemí se staví ve srovnání se západoevropany vůči přistěhovalcům odmítavěji a že v těchto zemích míra intolerance vůči skupinám odlišným od většinové populace dosahuje vyšších hodnot než v zemích západní Evropy [např. Rabušic 2000; Burjanek 2001; Wallace 2002]. Země jižní, střední a východní Evropy nemají na rozdíl od západoevropských zemí dlouhodobější zkušenost s migrací a je možné předpokládat, že se

¹² Nové členské země Evropské unie nebyly do této kategorie zařazeny, protože se odlišují historickým vývojem během posledního půlstoletí. Důležitým důvodem také je, že jejich přistoupení do Evropské unie bylo často spojováno s obavami z nárůstu pracovní migrace z těchto zemí do západní Evropy.

¹³ Je vysoce pravděpodobné, že počet migrantů pocházejících mimo vyspělé země by se v řadě evropských zemí při zahrnutí imigrantů, kteří v zemi žijí nelegálně, výrazně navýšil.

Tabulka 1. Podíl přistěhovalců v celkové populaci a struktura imigrantů podle oblasti původu (v procentech)

	podíl migrantů (v %)	Počet žadatelů o azyl na 10 tis. obyvatel	Struktura migrantů podle oblasti původu (celkem 100 %)							
			vysp. země	vých. Evropa	býv. Jugoslávie	býv. SSSR	Asie	Afrika	Lat. Amerika	ostatní
Lucembursko	37,5	23,5	77,9	*	*	*	*	*	*	22,1A
Švýcarsko	19,7	36,0	57,5	*	24,2	*	5,6	*	*	12,7
Rakousko	9,4	46,0	16,2	16,3	35,4	*	14,3	*	*	17,7
Německo	8,9	8,6	25,5	4,3	13,4	2,1	26,1	*	*	28,6A
Belgie	8,2	18,2	68,0	1,0	1,2	*	5,4	13,1	*	11,2
Řecko	7,0	5,1	11,8	66,8	0,7	5,3	11,5	2,1	0,4	0,1
Francie	5,6	8,6	36,6	*	*	*	6,4	34,8	*	22,2
Švédsko	5,3	37,0	41,7	3,3	5,6	*	14,6	2,0	2,1	30,7A
Dánsko	5,0	12,4	29,9	2,2	13,1	*	27,7	5,5	*	21,7
Spojené království	4,4	18,7	39,5	*	1,9	*	13,4	4,9	4,7	35,6
Nizozemsko	4,3	11,6	32,3	*	1,8	*	16,0	15,3	*	34,7s
Norsko	4,1	38,5	49,5	*	8,2	*	13,6	3,5	*	25,1
Irsko	3,9	29,7	61,4	*	*	*	*	*	*	38,6
Španělsko	2,7	1,5	25,5	2,2	*	*	3,3	21,2	21,5	26,3A
Itálie	2,4	1,3	14,0	18,4	2,7	*	13,6	19,5	2,2	29,7
Portugalsko	2,2	0,2	31,1	*	*	*	1,7	45,2	12,1	9,8
Česká republika	2,0	8,3	4,7	36,1	2,4	32,9	12,9	*	*	11,0A
Finsko	1,9	6,6	19,8	*	4,0	34,9	12,8	4,4	*	24,1
Maďarsko	1,1	6,3	11,0	39,6	9,3	7,7	8,4	*	*	23,6
Polsko	0,1	1,3	21,5	6,3	1,5	41,8	8,2	1,0	*	19,7A

Zdroj dat: OECD

Pozn.: Data jsou za rok 2001 s výjimkou dat z Německa, Irska, Polska, Spojeného království, která jsou za rok 2002, a za Francii (1999).

Údaje o počtu žadatelů o azyl jsou za rok 2002.

Ve státech označených písmenem A nebyla ve struktuře imigrantů zvláštní kolonka pro příchozí z Evropské unie. Imigranti ze zemí Evropské unie, které nepatřily mezi nejrozšířenější země původu migrantů v dané zemi, jsou zařazeni v kategorii "ostatní". Podíl přistěhovalců z nejvyspělejších států je proto v těchto zemích podhodnocen.

http://www.oecd.org/document/36/0,2340,en_2825_494553_2515108_1_1_1_1,00.html

http://www.statistics.gr/eng_tables/S1100_SAP_5_euro03.htm

<http://www.iss.uw.edu.pl/osrodki/cmr/wpapers/pdf/056.pdf>

nevnímají jako země, které by měly přijímat přistěhovalce. Na druhé straně nárůst podpory politických stran prosazujících zpřísnění imigrační politiky a i zvyšující se výskyt násilných útoků proti přistěhovalcům i sociálních nepokojů přistěhovalců samotných, který lze zaznamenat v posledním desetiletí v mnoha zemích západní Evropy, naznačuje, že i pro obyvatele západoevropských zemí je otázka přistěhovalectví velmi citlivá [Martin, Widgren 2002]. Tyto nálady v západní Evropě mohou být posilovány obavami z přílivu pracovních migrantů z nově přijatých zemí Evropské unie a z dalších států, kterých se týká její případné další rozšíření.

Rozdílné postoje k přistěhovalectví v evropských zemích jsou podmíněny řadou sociálních, ekonomických, politických i kulturních faktorů, např. charakterem politické kultury, mírou demokratičnosti společnosti.¹⁴ Lze ale předpokládat, že postojové klima k migrantům může být ovlivněno i podílem a strukturou přistěhovalců, kteří do země přicházejí.

Bohatá řada studií věnovala pozornost souvislostem postojů k migraci s individuálními sociálně-ekonomickými charakteristikami respondentů, zejména ekonomickým statutem, výší vzdělání, věkem, popřípadě sociálně-psychologickými charakteristikami. Shodují se na tom, že pozitivnější postoje k migraci zastávají lidé s vyšším vzděláním. Předpokládá se, že lidé s nižším vzděláním a s nízkým ekonomickým statutem se staví vůči přílivu migrantů negativněji, protože pro ně migranti představují konkurenty na pracovním trhu. Další vysvětlení zdůrazňují, že lidé s vyšším vzděláním jsou tolerantnější vůči přistěhovalcům a méně vyjadřují etnické či rasové stereotypy a předsudky. Bauer a kol. ve studii srovnávající postoje k přistěhovalcům ve dvanácti zemích OECD nenalezli, že by rozdíly postojů v jednotlivých zemích bylo možno vysvětlovat rozdílným vlivem individuálních charakteristik respondentů, jako je vzdělání nebo ekonomický status [Bauer, Lofstrom, Zimmermann 2000]. Naproti tomu jiné studie ukazují, že v bohatších zemích jsou lidé s vyšším vzděláním vůči migraci otevřenější a naopak v zemích s nižším hrubým domácím produktem je korelace vzdělání s pro-imigračními postoji negativní [Mayda 2004]. Podobně Clark a Legge, kteří zkoumali postoje k přistěhovalcům v Německu, dospěli k závěru, že v bývalém východním Německu ekonomický status ovlivňuje silněji postoje k přistěhovalcům než v západní části [Clark, Legge 1997].

Jen velmi málo vědeckých prací se však věnuje souvislostem postojů k imigrantům s charakterem přistěhovalectví v jednotlivých zemích a širšími ekonomickými a sociálními podmínkami daných států. Jedním z hlavních důvodů je na jedné straně nedostatek mezinárodně srovnatelných výzkumů zaměřených na problematiku přijímání imigrantů a vnímání dopadů migrace a na druhé straně relativně komplikovaná srovnatelnost mezinárodních dat o migraci.

¹⁴ Např. Rabušic dokládá, že neochota přijímat cizince a obecně symbolická sociální exkluze cizinců souvisí s úrovní interpersonální důvěry. Vychází z předpokladu, že pokud někdo nedůvěřuje lidem obecně, tak těžko bude tolerantně přijímat „jiné“ ve svém sousedství. V zemích, kde je intolerance vůči přistěhovalcům vyšší, je méně lidí přesvědčeno, že většinu lidí je možno důvěřovat. Vyšší úroveň interpersonální důvěry vykazují přitom obyvatelé vyspělých demokratických zemí [Rabušic 2000].

3.1. Otevřenost či uzavřenost vůči přistěhovalcům

Ve výzkumu ESS byli respondenti dotazováni na to, do jaké míry by měl jejich stát dovolit, aby do něj přicházeli přistěhovalci. Výhodou výzkumu ESS je, že v něm bylo zjišťováno, zda se liší ochota přijímat přistěhovalce z různých zemí původu. Dotazník obsahoval samostatné otázky na ochotu přijímat lidi přicházející z šesti kategorií zemí původu: 1. lidi stejného etnika/rasy, 2. lidi jiného etnika/rasy, 3. lidi pocházející z bohatších evropských zemí, 4. z chudších evropských zemí, 5. bohatších mimoevropských zemí a 6. chudších mimoevropských zemí. Respondentům byly předloženy čtyři možnosti odpovědí: 1. dovolit hodně lidem, aby sem přicházeli a žili tady, 2. dovolit to některým, 3. dovolit to malému počtu, 4. nedovolit to nikomu.¹⁵

Přestože se podíl souhlasu či nesouhlasu s tím, kolik imigrantů by mělo přicházet do země, liší podle toho, zda pocházejí z bohaté či chudé země či z oblasti kulturně odlišné, ochota přijímat přistěhovalce ze zemí různého původu spolu vzájemně vysoce koreluje. Lidé, kteří byli ochotni přijímat lidi z bohatých evropských zemí, souhlasili i s přistěhováním obyvatel z chudších evropských i mimoevropských oblastí. Naopak dotazovaní, kteří odmítali příchozí z chudých regionů, si nepřáli ani imigranty z ekonomicky vyspělejších zemí. Pro zjednodušení bylo proto možno vypočítat součtový index, který ukazuje celkovou míru otevřenosti či uzavřenosti přílivu migrantů (průměr hodnot odpovědí na šest sledovaných položek). Čím vyšší hodnoty index nabývá, tím méně je veřejnost v dané zemi nakloněná usidlování přistěhovalců.¹⁶

Tabulka 2 ukazuje hodnoty součtového indexu a dále procentní podíly respondentů z jednotlivých států, kteří odpověděli, že by jejich země neměla přijímat vůbec žádné nebo jen málo přistěhovalců sledovaných kategorií. Jako nejotevřenější se projeвили obyvatelé Švédska a Švýcarska. Zajímavým zjištěním je, že respondenti ze Švédska a Švýcarska častěji uváděli, že by raději dovolili přicházet lidem z chudších oblastí než z bohatších regionů. Švýcarsko je země s otevřenou azylovou politikou a rozvinutou tradicí humanitární pomoci. Pro Švédsko je typický velký důraz na toleranci k alternativním formám života a ke všem menšinám včetně národnostních.

Nejmenší ochotu přijímat jakékoli nové obyvatele naopak projevovali Řekové a Maďaři. Důvodů, proč právě zde panuje nejmenší ochota přijímat cizince, je více. Kromě faktu, že se obě tyto země staly cílovými zeměmi migrantů teprve nedávno,

¹⁵ Série otázek zněla: „Nyní s použitím této karty řekněte, do jaké míry by podle Vás měl(a) [název daného státu] dovolit, aby sem přicházeli a žili zde lidé: 1) stejné rasy nebo stejného etnika, jako je většina [příslušná národnost] lidí, 2) lidem jiné rasy nebo etnické skupiny, než je většina [příslušná národnost] lidí, 3) lidé z bohatších evropských zemí, 4) z chudších evropských zemí, 5) z bohatších mimoevropských zemí, 6) z chudších mimoevropských zemí. Anglické znění všech otázek v uvádíme v příloze.

¹⁶ Koeficient reliability (Crombachovo alfa) škály je 0,94. Hodnoty tohoto koeficientu vypočítané pro každou ze sledovaných zemí zvlášť dosahují podobných hodnot (pohybují se v rozmezí 0,90–0,97).

Tabulka 2. Otevřenost či uzavřenost příchodu migrantů? Součtový index a podíl odpovědí (v procentech) dovolit málo lidem a nedovolit nikomu podle jednotlivých kategorií

	Součtový index	stejně rasy/etnika	odlišné rasy/etnika	z bohatších evropských zemí	z chudších evropských zemí	z bohatších mimoevrop. zemí	z chudších mimoevrop. zemí
Švédsko	1,92	11,2	17,0	21,2	13,3	24,9	15,4
Švýcarsko	2,18	19,5	33,6	31,4	26,9	36,8	31,3
Itálie	2,23	29,6	36,3	31,4	34,7	31,5	38,1
Irsko	2,24	21,7	35,0	31,9	31,7	38,5	36,2
Německo	2,29	26,1	42,1	34,6	35,8	39,0	40,8
Norsko	2,29	28,2	43,5	37,3	33,3	44,9	38,4
Dánsko	2,30	25,1	51,5	30,7	43,5	41,3	53,8
Polsko	2,31	33,1	45,3	31,8	41,5	33,9	43,3
Španělsko	2,35	43,6	48,3	45,1	48,8	46,7	51,0
Belgie	2,40	31,7	44,8	38,9	38,1	45,1	43,7
Česká republika	2,42	44,1	53,1	34,3	46,0	34,7	48,7
Francie	2,46	35,1	45,4	43,0	42,6	52,2	48,8
Lucembursko	2,46	42,1	53,8	48,3	48,8	50,7	52,8
Nizozemsko	2,46	36,8	42,1	45,6	41,6	50,0	44,0
Spojené království	2,50	35,3	49,8	44,0	46,8	48,6	51,5
Finsko	2,52	41,7	62,7	50,2	53,6	58,8	60,1
Rakousko	2,59	55,2	66,2	57,1	61,1	63,4	64,9
Portugalsko	2,74	56,1	61,4	56,8	61,0	56,9	62,4
Maďarsko	2,88	50,6	86,2	70,3	83,6	76,5	88,0
Řecko	2,91	70,3	85,8	67,1	83,5	72,6	85,8

Zdroj: ESS 2002.

Pozn: dopočet do 100% tvoří odpovědi dovolit některým a dovolit hodně lidem.

Součtový index ochoty přijímat migranty tvoří průměr hodnot odpovědí na sledovaných šest položek. Nabývá hodnot na škále 1 (dovolit hodně lidem) – 4 (nedovolit nikomu).

může být důležitá i struktura příchozích. Do Řecka směřují především obyvatelé sousední chudé Albánie a do Maďarska míří zejména obyvatelé blízkého Rumunska. K negativnímu postoji vůči přistěhovalcům může přispívat i rozšířenost nelegální migrace a problémů, které s ní souvisí (např. v oblasti zaměstnanosti, kriminality atd.). Více než polovina lidí byla ochotna přijímat jen málo přistěhovalců nebo žádné také v Rakousku a Portugalsku. Relativně nízký souhlas s tím, aby přicházeli imigranti, byl i v Lucembursku, kde je každý třetí obyvatel cizinec. Česká republika se umístila zhruba uprostřed pořadí zkoumaných evropských států.

Celkově lze říci, že obyvatelé Evropy by raději přijímali přistěhovalce stejné rasy (stejného etnika) a že dávají přednost Evropanům před příchozími z jiných kontinentů. Největší rozdíly v ochotě přijímat migranty podle toho, zda se odlišují v rase či etniku od majoritní populace, byly v Dánsku.

3.2. Vnímání sociálních, kulturních a ekonomických dopadů imigrace: Přínosy či ohrožení?

Obvykle se předpokládá, že zdrojem negativních postojů vůči přistěhovalcům jsou dvě skupiny důvodů. První skupinu tvoří důvody ekonomické povahy. Příliv migrantů může ve veřejnosti vzbuzovat obavy ze zlevňování pracovní síly či omezování pracovních příležitostí pro domácí pracovní sílu. Druhým zdrojem odmítavých postojů vůči přistěhovalcům jsou etnické či rasové předsudky. V ESS bylo zjišťováno, do jaké míry představují migranti v očích veřejnosti ekonomické ohrožení a či naopak do jaké míry podle mínění veřejnosti přispívá příliv migrantů k růstu národní ekonomiky. Přílivem imigrantů se mění etnická, rasová i náboženská struktura obyvatelstva cílových zemí, a proto může nárůst imigrace vyvolávat obavy z ohrožení kulturní identity přijímající země.

Vnímání dopadů migrace na přijímající zemi bylo v ESS měřeno pomocí baterie šesti otázek.¹⁷ Respondenti měli vybrat odpověď na škále 0–10, jejíž nejnižší pól označoval postoj, že migrace má negativní dopady, a nejvyšší pól označoval přesvědčení, že dopady migrace jsou pro hostitelskou zemi pozitivní.

- A. Lidé, kteří sem přicházejí žít, většinou berou práci lidem v [název daného státu], nebo většinou pomáhají vytvářet nová pracovní místa?
- B. Většina lidí, kteří sem přicházejí žít, pracuje a platí daně. Využívají rovněž zdravotní služby a sociální zabezpečení. Když se vše zváží, myslíte, že lidé, kteří sem přicházejí, více čerpají, než vkládají, nebo více vkládají, než čerpají?
- C. Pro ekonomiku [název daného státu] je obecně špatné, nebo dobré, že sem přicházejí žít lidé z jiných zemí?

¹⁷ Tato baterie otázek obsahovala ještě sedmou položku „Když lidé opouštějí svoji zemi, aby přesídlili do [název daného státu], má to podle Vás z dlouhodobého hlediska na jejich zemi dobrý, nebo špatný vliv?“. Tato položka se ale týkala dopadů migrace na zemi původu a s ostatními položkami nekorelovala, proto byla z dalších analýz vyloučena.

Tabulka 3. Vnímání sociálních, kulturních a ekonomických dopadů imigrace

	A	B	C	D	E	F	Součtový index
Lucembursko	5,4	4,8	6,9	7,2	5,8	3,0	5,6
Švédsko	6,1	4,7	5,5	7,1	6,2	3,4	5,5
Finsko	5,1	4,1	5,3	7,3	5,3	3,4	5,1
Švýcarsko	4,9	4,2	5,9	6,2	5,2	2,9	4,9
Španělsko	4,8	4,8	5,4	5,9	4,8	3,3	4,9
Dánsko	5,6	4,1	4,8	5,8	5,5	3,3	4,8
Norsko	5,5	4,7	5,4	5,8	4,8	2,7	4,8
Rakousko	4,7	4,5	5,6	5,9	4,8	3,3	4,8
Itálie	4,6	5,0	5,3	5,3	4,5	3,6	4,7
Francie	5,0	4,4	5,1	5,3	4,6	3,5	4,6
Irsko	4,2	3,7	5,0	5,6	5,3	4,2	4,6
Nizozemsko	5,1	4,3	4,8	6,1	4,7	2,9	4,6
Polsko	3,9	4,1	4,5	6,2	5,2	3,3	4,6
Německo	4,2	3,9	5,2	6,2	4,9	2,9	4,6
Portugalsko	3,8	5,5	4,8	5,2	3,9	3,1	4,4
Belgie	4,3	4,0	4,6	5,8	4,3	3,0	4,3
Spojené království	4,4	3,9	4,4	5,2	4,6	3,6	4,3
Maďarsko	3,4	3,5	4,1	5,1	4,0	2,7	3,9
Česká republika	3,7	3,5	4,4	4,6	4,3	2,4	3,8
Řecko	2,8	3,2	3,7	3,6	3,4	1,9	3,1

Zdroj: ESS 2002.

Pozn.: průměr odpovědí na škále 0–10, kde 0 znamená negativní dopady a 10 pozitivní dopady

Součtový index dopadů migrace – průměr odpovědí na všechny položky

- Lidé, kteří sem přicházejí žít, většinou berou práci lidem v [název daného státu], nebo většinou pomáhají vytvářet nová pracovní místa?
- Většina lidí, kteří sem přicházejí žít, pracuje a platí daně. Využívají rovněž zdravotní služby a sociální zabezpečení. Když se vše zvaží, myslíte, že lidé, kteří sem přicházejí, více čerpají, než vkládají, nebo více vkládají, než čerpají?
- Pro ekonomiku [název daného státu] je obecně špatné, nebo dobré, že sem přicházejí žít lidé z jiných zemí?
- Lidé z jiných zemí, kteří sem přicházejí žít, většinou narušují, nebo obohacují kulturu [název daného státu]?
- Lidé z jiných zemí, kteří sem přicházejí žít, dělají z [název daného státu] lepší, či horší místo pro život?
- Způsobují lidé z jiných zemí, kteří sem přicházejí žít, zhoršování, nebo zlepšování problémů spojených se zločinností v [název daného státu]?

- D. Lidé z jiných zemí, kteří sem přicházejí žít, většinou narušují, nebo obohacují kulturu [název daného státu]?
- E. Lidé z jiných zemí, kteří sem přicházejí žít, dělají z [název daného státu] lepší, či horší místo pro život?
- F. Způsobují lidé z jiných zemí, kteří sem přicházejí žít, zhoršování, nebo zlepšování problémů spojených se zločinností v [název daného státu]?

Nejdříve jsme ověřovaly, zda kulturní i ekonomické dopady spolu souvisí. Série faktorových analýz vypočítaných jak pro každou z dvaceti zemí zvlášť, tak i v celkovém datovém souboru ukázala, že všechny výše uvedené výroky sytí jeden společný faktor.¹⁸ Nelze proto říci, že by vnímání ekonomických a kulturních ohrožení představovalo konkurenční dimenze postojů k migraci. Z těchto výroků byl pro účely další analýzy zkonstruován součtový index dopadů migrace (průměr hodnot odpovědí na šest sledovaných položek). Čím menší hodnoty index nabývá, tím více je migrace vnímána jako ohrožení. A naopak čím je vyšší, tím více jsou zdůrazňovány pozitivní dopady migrace. Koeficient reliability škály (Crombachovo alfa) je 0,84.¹⁹

Důležité je si povšimnout, že průměrné hodnoty součtového indexu se pohybují spíše ve spodní polovině jedenáctibodové škály. Je tedy možné říci, že obyvatelé evropských zemí jsou přesvědčeni, že příchod migrantů přináší hostitelské zemi spíše negativa nebo při nejlepším, že se přínosy a ztráty, které s sebou migrace nese, vzájemně vyrovnávají. Relativně nejméně ohrožení příchodem migrantů se ze sledovaných zemí cítili obyvatelé Lucemburska a Švédska. Naopak nejvíce negativně pohlíží na důsledky migrace respondenti v Řecku, České republice a Maďarsku (tabulka 3).

Největší obavy vyvolává možný nárůst kriminality. Obyvatelé evropských zemí se přiklání k názoru, že příliv migrantů může mít za následek zhoršování problémů spojených se zločinností. Poměrně velké obavy, zvláště v zemích jižní Evropy a v zemích, které prošly v devadesátých letech ekonomickou transformací, pánují ze zvyšování nezaměstnanosti domácího obyvatelstva. Naproti tomu ve většině sledovaných zemí převažuje názor, že přistěhovalci spíše obohacuje kulturu země, než že ji narušovalo.

3.3. Souvislost postojů k migraci s ukazateli migrace a ekonomickou situací přijímající země

Je možné nalézt souvislost mezi podílem a strukturou migrantů v dané zemi a mezi postoji k přistěhovalcům? Souvisí postoje k migraci s ekonomickou situací země? Pro posouzení vlivů, které na makroúrovni ovlivňují postojové klima k migrantům ve sledovaných zemích, byl vytvořen agregovaný datový soubor, kde každá z analyzova-

¹⁸ Faktorová analýza byla provedena metodou hlavních komponent. Kritériem extrakce faktorů bylo charakteristické číslo vyšší než 1. V případě analýzy provedené na celkovém datovém souboru vysvětloval extrahovaný faktor 56 % celkové variance.

¹⁹ Kontrola reliability indexu byla provedena i zvlášť za každou sledovanou zemi. Koeficienty reliability (Crombachovo alfa) se pohybují od 0,74 po 0,88.

ných zemí tvořila jeden řádek. Agregovaný soubor obsahoval kromě dvou součtových indexů zkonstruovaných z postojových položek (index ochoty přijímat migranty a index vnímání dopadů migrace – viz výše) i ukazatele objemu a struktury migrace a ukazatel ekonomické situace sledovaných zemí (hrubý domácí produkt na osobu v paritě kupní síly za rok 2003).²⁰ Protože lze předpokládat, že postoje k problematice migrace může ovlivňovat i to, jací migranti do země přicházejí, byl do analýzy zahrnut nejen celkový podíl migrantů v populaci přijímající země, ale i to, jaký podíl migrantů přicházejících do země tvoří lidé ze zemí mimo západní Evropu a další nejvyspělejší státy (tj. mimo státy Evropské unie (15 států), sdružení EFTA, USA a Kanady) a počet žadatelů o azyl na deset tisíc obyvatel přijímající země (viz Tabulka 1). Migranti ze zemí, které jsou podobné přijímající zemi z hlediska vzdělávacího systému, jazyka nebo kultury, disponují přenositelnějším lidským kapitálem, a proto mohou mít lepší předpoklady pro ekonomickou i kulturní integraci v nové zemi. Imigranti z vyspělejších zemí jsou navíc zpravidla kvalifikovanější. Naopak ekonomická integrace přistěhovalců, kteří jsou přijímáni z humanitárních důvodů, může být obtížnější a pro hostitelskou zemi ekonomicky nákladnější [Bauer, Lofstrom, Zimmermann 2000], a proto může veřejnost v zemích, kde je vysoký počet zájemců o udělení azylu, pohlížet na důsledky přílivu přistěhovalců s většími obavami.

Je nicméně pravděpodobné, že postoje k imigraci může významně ovlivňovat i celá řada dalších faktorů, jako je např. již zmíněný rozsah nelegální imigrace nebo vzdělanostní a sociální struktura imigrantů. Důležitá je ale i celková úroveň informovanosti veřejnosti o procesu imigrace a počtu cizinců v zemi. Přistěhovalectví a s ním spojené problémy bývají častým tématem médií, ale lze jen těžko zjistit, jaká byla konkrétní situace v jednotlivých evropských zemích v době sběru dat a nakolik to ovlivňovalo dotázané.

Tabulka 5 ukazuje korelační koeficienty statistik týkajících se objemu migrace a její struktury, ekonomické situace země a postojů veřejnosti k migraci ve sledovaných evropských zemích. Na tomto místě je třeba zdůraznit, jak již bylo uvedeno dříve, že uvedené statistiky o počtu přistěhovalců neposkytují úplný obrázek o počtu pobývajících cizinců. Nejenom, že data o přistěhovalcích jsou v různých zemích sbírána různě, ale především proto, že nezahrnují údaje o nelegální, neregistrované migraci. Zkreslení při srovnávání jednotlivých zemí je navíc způsobeno skutečností, že tato chyba je rozprostřena nerovnoměrně, neboť objem nelegální migrace je ve sledovaných zemích různý. Právě existence početné komunity nelegálních přistěhovalců může významně přispívat k negativnímu vnímání dopadů imigrace ze strany majoritní veřejnosti. Vzhledem k tomu, že vyšší podíl migrantů i zájemců o udělení azylu směřuje do ekonomicky rozvinutějších evropských zemí a že je struktura migrantů z hlediska země jejich původu v zemích západní, jižní a střední a východní Evropy odlišná (např. v zemích jižní Evropy a postkomunistických zemích převažují migranti ze zemí bývalého východního bloku), kontrolovaly jsme při výpočtech korelací výši hrubého domácího produktu země.

²⁰ Zdrojem těchto údajů byly statistiky OECD.

Tabulka 4. Korelační analýza souvislosti postojů k migraci

	podíl migrantů	podíl migrantů mimo vosp. země	počet žadatelů o azyl na 10 tis. obyv.	součtový index ochoty přijímat migranty	součtový index vnímání dopadů migrace
podíl migrantů mimo vosp. země	-0,63				
počet žadatelů o azyl na 10 tis. obyv.	0,38	-0,50			
Součtový index ochoty přijímat migranty	-0,08	0,38	-0,39		
součtový index vnímání dopadů migrace	0,41	-0,50	0,42	-0,67	
HDP	0,77	-0,75	0,57	-0,31	0,64
parciální korelace (kontrolována výše HDP)					
podíl migrantů mimo vosp. země	-0,14				
počet žadatelů o azyl na 10 tis. obyv.	-0,11	-0,14			
součtový index ochoty přijímat migranty	0,26	0,23	-0,27		
součtový index vnímání dopadů migrace	-0,17	-0,04	0,09	-0,64	

Zdroj: Agregovaný soubor (ESS 2002, statistiky OECD).

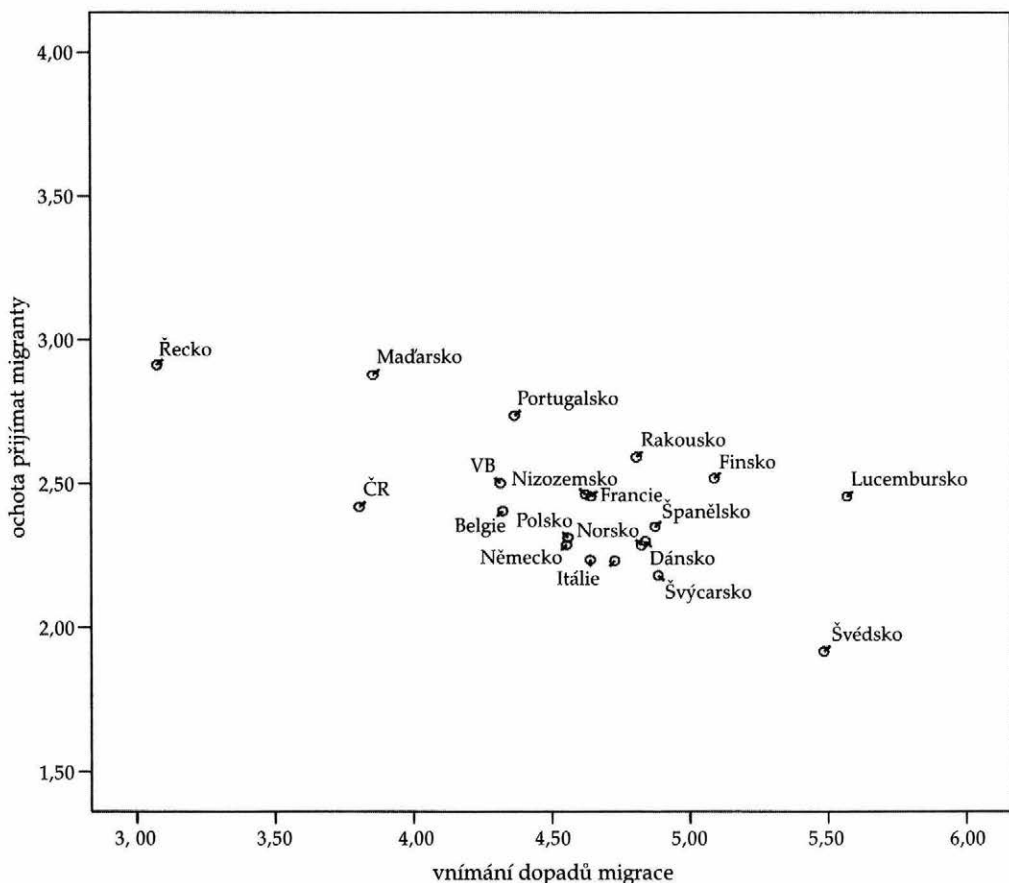
Pozn.: Pearsonovy koeficienty korelace, koeficienty parciální korelace (kontrolována výše HDP).

Součtový index ochoty přijímat migranty – čím vyšší hodnoty nabývá, tím odmítavější postoj k přílivu migrantů

součtový index vnímání dopadů migrace – čím vyšší hodnoty dosahuje, tím jsou dopady migrace vnímány pozitivněji

Existuje hypotéza, že se zvyšující přítomností a koncentrací cizinců v zemi klesá ochota populace hostitelské země akceptovat migranty [Gang, Rivera-Batiz, Yun 2002]. Korelace mezi výší podílu migrantů a žadatelů o azyl a ochotou přijímat cizince se ale neukázala jako významná. Může to dokládat to, že země, které jsou otevřenější přílivu přistěhovalců, více přistěhovalce přitahují. Teorie vysvětlující příčiny migrace zpravidla zdůrazňují, že při procesu rozhodování o migraci hrají roli dvě skupiny faktorů. Na jedné straně stojí faktory, které jedince „vypuzují“ ze země jeho původu (nebo ho v ní udržují) a na druhé straně faktory, které jedince „přitahují“ do potenciální přijímající země (popřípadě faktory, které ho od migrace do této země odrazují). Mezi faktory, které činí zemi pro migraci atraktivní, mohou být mimo jiných zejména ekonomická hlediska (možnost pracovního uplatnění, rozdíl

**Graf 1. Ochota přijímat přistěhovalce a vnímání dopadů migrace na hostitelskou zemi.
Průměrné hodnoty souhrnných indexů**

Zdroj: ESS 2002.

Pozn.: Index vnímání dopadů migrace: Čím vyšší hodnoty nabývá, tím veřejnost v dané zemi vnímá pozitivněji dopady migrace (průměr odpovědí na škále 0–10, kde 0 znamená negativní dopady a 10 pozitivní dopady).

Index ochoty přijímat migranty je průměr na škále 1 (dovolit hodně lidem) – 4 (nedovolit nikomu).

v úrovni mezd mezi mateřskou a cílovou zemí), ale i existence krajanských sociálních sítí v dané zemi, liberální imigrační politika a štědrý sociální stát a v neposlední řadě i celková „otevřenost“ země a ochota veřejnosti přijímat nově příchozí.

Otevřenost či uzavřenost veřejnosti vůči přistěhovalectví úzce souvisí s tím, zda v populaci přijímající země převažuje názor, že migrace je pro hostitelskou zemi přínosem nebo ohrožením. Čím silnější je přesvědčení, že jsou dopady přistěhovalectví na ekonomiku a další oblasti života v přijímající zemi spíše negativní, tím větší podporu veřejnost vyjadřuje omezení přílivu migrantů. Tuto souvislost ukazuje graf 1.

Analýza potvrdila, že příliv migrantů vyvolává v chudších evropských státech větší obavy z negativních dopadů migrace než v zemích ekonomicky vyspělejších. Naproti tomu vztah mezi ekonomickou situací země a ochotou přijímat přistěhovalce se ukázal jako poměrně slabý.

Zjištění rovněž dokládají, že negativněji jsou dopady migrace hodnoceny v zemích, kde mezi zahraničními migranty převažují přistěhovanci pocházející ze zemí mimo nejvyspělejší evropské a zámořské státy. Pokud ale kontrolujeme výši hrubého domácího produktu, tato souvislost se ztrácí, protože vyšší podíl přistěhovačů pocházejících ze zemí mimo nejvyspělejší státy je v ekonomicky méně rozvinutých evropských zemích. Výsledky nenaznačují, že by v zemích, kde je vysoký podíl žadatelů o azyl, veřejnost citlivěji vnímala možné negativní ekonomické, sociální a kulturní dopady přistěhovalectví. Naopak se zdá, že veřejnost v zemích, které „přitahují“ žadatele o azyl, nepovažuje ve srovnání s veřejnostmi ostatních evropských států migraci za ohrožení.

3.4. Postoje k problematice integrace imigrantů

Otevřenost či uzavřenost hostitelské země vůči přistěhovačům není spojena jen se souhlasem s pobytem cizinců, ale závisí i na tom, jaká práva jim společnost přiznává a nakolik je ochotna dovolit cizincům (i menšinám), aby si ponechali svoji kulturu, tradice a způsob života.

Je možné rozlišit tři modelové typy přístupů národních států k integraci imigrantů [Drbohlav 2001a; Barša 2003]: 1. asimilační model, 2. diskriminační model (model diferenční inkorporace), 3. multikulturní model (resp. kulturní pluralismus). S jistým zjednodušením lze tyto modely vyvozovat z francouzského, německého a britského přístupu [Barša 2003]. V současné době však dochází k určitým modifikacím těchto přístupů, a proto je třeba je považovat spíše za ideální typy, jejichž prvky se v realitě do jisté míry prolínají. První z přístupů, model asimilace, je charakteristický pro Francii. Předpokládá úplné rozpuštění skupinových specifíků do homogenního tělesa svobodných a rovných občanů. Přistěhovačům je umožněno získat občanství a práva a povinnosti příslušníka hostitelské země za cenu toho, že přijmou kulturní normy hostitelské země. Naproti tomu multikulturní přístup je založen na toleranci skupinové odlišnosti a přiznává imigrantům plná práva stejně jako

Tabulka 5. Postoje k problematice integrace přistěhovalců. Kulturní a právní integrace

	pro zemi je lepší, když téměř všichni sdílí stejné zvyky a tradice	lidé, kteří sem přesídlili, by měli mít stejná práva jako všichni ostatní
Švýcarsko	35,4	46,8
Švédsko	36,5	86,1
Německo	39,2	58,7
Rakousko	39,9	56,6
Lucembursko	41,2	76,2
Norsko	42,6	81,4
Nizozemsko	43,6	65,2
Irsko	43,6	75,0
Spojené království	44,7	67,3
Dánsko	46,3	79,4
Itálie	50,7	70,2
Francie	52,1	62,0
Belgie	54,1	56,9
Finsko	54,3	71,8
Maďarsko	57,3	40,4
Španělsko	58,1	73,9
Česká republika	69,9	72,4
Portugalsko	71,3	79,7
Polsko	71,5	70,5
Řecko	83,4	65,9

Zdroj: ESS 2002.

Pozn: Odpovědi rozhodně a spíše souhlasím (v procentech)

příslušníkům majoritní společnosti, ale přitom jim umožňuje ponechat si své specifické kulturní rysy. Mezi evropské země, které se přihlásily k politice kulturního pluralismu, patří Velká Británie, Nizozemsko a Švédsko. Poslední z uvedených modelů, diskriminační model (model přechodné diferencované inkorporace), je typický např. pro Německo a Rakousko. Je založen na předpokladu, že pobyt imigrantů v hostitelské zemi je jen dočasný. Tento přístup odlišuje ekonomické zapojení imigrantů do společnosti od jejich občansko-politického zapojení a kulturní integrace. Imigrantům sice zaručuje základní lidská a sociální práva, ale získání občanství je velmi obtížné [Barša 2003].²¹

²¹ Výše uvedené přístupy představují, jak již bylo zmíněno, ideální typy a zvláště v posledním desetiletí jsou jejich principy podrobeny rozsáhlé debatě a do značné míry se přehodno-

Ve výzkumu ESS měli respondenti vybrat na škále 1–5, kde 1 znamenala rozhodný souhlas a 5 rozhodný nesouhlas, do jaké míry souhlasí s tím, že je pro zemi lepší, že všichni sdílejí stejné zvyky a tradice. To umožňuje srovnat evropské země podle toho, jak upřednostňují kulturní homogenitu, či naopak, do jaké míry se přiklání ke kulturnímu pluralismu. Dále byla na stejné škále zjišťována odpověď na dotaz, zda by lidé, kteří do země přesídlili, měli mít stejná práva jako ostatní. Podíl respondentů, kteří rozhodně či spíše souhlasili s těmito výroky, uvádí tabulka 6.

Souhlas s názorem, že je pro zemi lepší, když všichni sdílejí stejné zvyky a tradice, byl nejsilnější ve státech jižní Evropy a ve zkoumaných zemích bývalého socialistického bloku. Současně ale byli respondenti v těchto zemích ochotni přiznávat přistěhovalcům stejná práva, jako mají ostatní. Výjimkou bylo Maďarsko, kde respondenti vyjadřovali nejnižší míru souhlasu s udělením stejných práv příchozím ze všech sledovaných států. V Německu, Rakousku, Belgii a Švýcarsku respondenti naopak relativně méně podporovali výrok, že pro zemi je lepší, když všichni sdílejí stejné zvyky a tradice. Respondenti z těchto zemí byli ale zároveň méně ochotni udílet cizincům stejná práva. Dotázaní ze skandinávských zemí byli nejčastěji ochotni uznat imigrantům stejná práva a akceptovat rozdílnost zvyků a tradic.

4. Závěr

S přílivem migrantů jsou s různou intenzitou konfrontovány téměř všechny evropské země. Změny spojené s imigračními toky s sebou nesou jak rizika zvyšování ekonomické a sociální nejistoty a nebezpečí vzniku možných konfliktů, tak i možné přínosy pro hostitelské země.

Názory veřejností jednotlivých evropských zemí na to, v jaké míře by do jejich země měli přicházet migranti, se rozcházejí. Jako nejméně otevření vůči potenciálním přistěhovalcům se ukázali obyvatelé Řecka a Maďarska. Češi, a to i přesto, že vnímají dopady migrace s podobnými obavami jako Maďaři, vyjadřovali větší ochotu přijímat přistěhovalce a přibližovali se tak úrovni postojů obyvatel v západoevropských zemích. Nejpříznivější postoje vůči imigraci deklarují Švédové a Švýcaři. V šetření ESS byla zjišťována ochota přijímat přistěhovalce podle toho, zda jsou stejné či odlišné rasy či etnika jako většinová společnost a dále podle toho, jestli pocházejí z bohatších či chudších, evropských či mimoevropských zemí. Přesto, že postoje k přistěhovalcům z různých oblastí původu jsou úzce spojeny a ti, kteří nevítají příchozí z jedné oblasti původu, nejsou zpravidla nakloněni ani dalším přistěhovalcům, obecně platí, že obyvatelé evropských zemí jsou ochotnější přijímat migranty stejné rasy a lidi, kteří pocházejí z jiných evropských států, než ty, kteří jsou rozdílné rasy nebo pocházejí z mimoevropských států.

cují. Především lze zaznamenat, zejména v Nizozemsku a Velké Británii odklon od multikulturalismu k důrazu na individuální občanskou integraci přistěhovalců [Baršová 2005]. Rovněž Německo usnadnilo získání německého státního občanství dětem cizinců narozeným na německém území.

Analýzy nepotvrdily, že by obyvatelé zemí, kde je podíl přistěhovalců vyšší, více podporovali omezení migračních proudů. Důležitějším faktorem, který se podílí na tom, zda je vyjadřována podpora omezení migrace, je hodnocení dopadů migrace pro hostitelskou zemi. Zjištění dokládají, že negativněji vnímali dopady imigrace obyvatelé ekonomicky slabších zemí jižní Evropy a respondenti v Maďarsku a v České republice, kde převládají přistěhovalci z méně vyspělých zemí.

Data z Evropského sociálního výzkumu rovněž dokládají různé postoje k problematice integrace přistěhovalců v evropských zemích. Zatímco respondenti ze severovýchodních států jsou ochotni přiznávat příchozím stejná práva, jako má majorita, a současně nepovažují za lepší pro společnost, když všichni sdílejí stejná zvyky a tradice, obyvatelé většiny západoevropských států se sice staví otevřeně ke společnostem skládajícím se z více kultur, ale jsou méně nakloněni přiznávat migrantům stejná práva. Naproti tomu obyvatelé jihoevropských zemí, Polsko a České republiky se spíše přiklání k názoru, že pro zemi je lepší, když všichni sdílí stejné zvyky a tradice, ale zároveň se však domnívali, že přistěhovalci by měli mít stejná práva jako většina.

JANA CHALOUPOKOVÁ absolvovala bakalářské studium humanitní vzdělanosti na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze (2002) a magisterské studium sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (2005), kde v současné době pokračuje v doktorském studiu. Od roku 2002 je odbornou pracovnící v oddělení Hodnotových orientací ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR. Zaměřuje se na sociologii rodiny, zejména na otázky dělby rolí v rodině, a na výzkum hodnot a postojů.

PETRA ŠALAMOUNOVÁ vystudovala v roce 2001 demografii na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze a nyní zde pokračuje v doktorském studiu. Od roku 2003 je odbornou pracovnící v oddělení Hodnotových orientací ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR. Zaměřuje se na demografické analýzy a sociologii rodiny a dále na výzkum hodnot a postojů.

Literatura

- Barša, P. 2003. *Politické teorie multikulturalismu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Baršová, A. 2005. „Integrace přistěhovalců v Evropě: od občanské integrace k multikulturalismu a zpět?“ Konferenční příspěvek [online]. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identity*. Praha, Masarykova kolej, 24. 1. 2005. [cit. 20. 9. 2005] Dostupné z: <http://www.migraceonline.cz/studie_f.shtml?x=223608>
- Bauer, T. K., M. Lofstrom, K. F. Zimmermann. 2000. *Immigration Policy, Assimilation of Immigrants and Native's sentiments towards Immigrants: Evidence from 12 OECD-Countries*. IZA Discussion Paper 187. Bonn: IZA.
- Burjanek, A. 2001. „Xenophobia among the Czech Population in the Context of Post-Communist Countries and Western Europe.“ *Czech Sociological Review* 9 (1): 53–67.

- Clark J. A., J. S. Legge, jr. 1997. „Economics, Racism and Attitudes toward Immigration in the New Germany.“ *Political Research Quarterly* 50 (4): 901–917.
- Drbohlav, D. 2001a. „Mezinárodní migrace obyvatelstva – pohyb i pobyt (Alenky v kraji divů)“ Pp. 17–30 in T. Šišková (ed.) *Menšiny a migranti v České republice: My a oni v multikulturní společnosti 21. století*. Praha: Portál.
- Drbohlav, D. 2001b. „Evropa a proces mezinárodní migrace.“ *Integrace* 1 (4): 5–10.
- Gang I. N., F. L. Rivera-Batiz, M. S. Yun. 2002. *Economic Strain, Ethnic Concentration and Attitudes Toward Foreigners in the European Union*. IZA Discussion Paper 578. Bonn: IZA.
- Martin P., J. Widgren. 2002. „International Migration: Facing the Challenge“ *Population bulletin* 57 (1): 3–40.
- Mayda, A. M. 2004. *Who is Against Immigration? A Cross-Country Investigation of Individual Attitudes toward Immigrants*. IZA Discussion Paper 1115. Bonn: IZA
- Rabušic, L. 2000. „Koho Češi nechťejí? O symbolické sociální exkluzi v české společnosti.“ *Sociální studia* 5: 67–65.
- Rabušic L., A. Burjanek. 2003. *Imigrace a imigrační politika jako prvek řešení české demografické situace?* Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Salt, J. 2001. *Current Trends in International Migration in Europe* [online] – Strassbourg: Council of Europe. [cit. 1. 6. 2005] Dostupné z: <www.coe.int/T/E/Social_Cohesion/Migration/Documentation/Publications_and_reports>.
- Václavíková, A. 2002. „Cizinci na trhu práce v České republice na přelomu tisíciletí.“ Pp. 271–275 in O. Šrajerová (ed.) *Národnostní menšiny na přelomu tisíciletí. Sborník z mezinárodní vědecké konference*. Opava: Slezský ústav Slezského zemského muzea.
- Wallace, C. 2002. „Opening and Closing Borders: Migration and Mobility in East-Central Europe.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28 (4): 603–625.
- Zimmermann, K. F. 1995. „Tackling the European migration problem.“ *Journal of Economic Perspective* 9 (2): 45–692.

Zdroje dat

- OECD. 2003. *International Migration Data* [online]. Paris: OECD. [cit. 1. 6. 2005]. Dostupné z: <www.oecd.org/document/36/0,2340,en_2825_494553_2515108_1_1_1_1,00.html>.
- EUROSTAT. 2001. *Population Census 2001 – Tables for EUROSTAT* [online]. [cit. 1. 6. 2005]. Dostupné z: <http://www.statistics.gr/eng_tables/S1100_SAP_5_euro03.htm>.
- Kepinska, E. 2004. *Recent Trends in International Migration. The 2004 SOPEMI Report for Poland* [online]. Warsaw: Faculty of Economic Sciences, Warsaw University [cit. 1. 6. 2005]. Dostupné z: <www.iss.uw.edu.pl/osrodki/cmr/wpapers/pdf/056.pdf>.

Příloha

Formulace zkoumaných otázek v anglickém znění

1. Ochota přijímat migranty

- D4.** Now, using this card, to what extent do you think [country] should allow people of the same race or ethnic group as most [country] people to come and live here?
- D5.** How about people of a different race or ethnic group from most [country] people? Still use this card.
- D6.** Now, still using this card, to what extent do you think [country] should allow people from the richer countries in Europe to come and live here?
- D7.** And how about people from the poorer countries in Europe? Still use this card.
- D8.** To what extent do you think [country] should allow people from the richer countries outside Europe to come and live here? Use the same card.
- D9.** And how about people from the poorer countries in Europe? Still use this card.
- D10.** To what extent do you think [country] should allow people from the richer countries outside Europe to come and live here? Use the same card.
- D11.** How about people from the poorer countries outside Europe? Use the same card.

KARTA: Allow many to come and live here

Allow some

Allow a few

Allow none

2. Dopady migrace

- D25.** Using this card, would you say that people who come to live here generally take jobs away from workers in [country], or generally help to create new jobs?

Take jobs away	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Create new jobs
----------------	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----------------

- D26.** Most people who come to live here work and pay taxes. They also use health and welfare services. On balance, do you think people who come here take out more than they put in or put in more than they take out? Please use this card.

Generally take out more	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Generally put in more
-------------------------	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----------------------

D27 Would you say it is generally bad or good for [country]'s economy that people come to live here from other countries? Please use this card.

Bad for economy	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Good for economy
--------------------	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	---------------------

D28 And, using this card, would you say that [country]'s cultural life is generally undermined or enriched by people coming to live here from other countries?

Cultural life undermined	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Cultural enriched
--------------------------------	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----------------------

D29 Is [country] made a worse or a better place to live by people coming to live here from from other countries? Please use this card.

Worse place to live	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Better place to live
---------------------------	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----------------------------

D30 Are [country]'s crime problems made worse or better by people coming to live here from other countries? Please use this card.

Crime problems made worse	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Crime problems better
---------------------------------	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----------------------------

D31 CARD 33 When people leave their countries to come to live in [country], do you think it has a bad or good effect on those countries in the long run? Please use this card.

Bad for those countries in the long run	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	Good for those countries in the long run
---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	--

3. Postoje k problematice integrace imigrantů

Using this card, please say how much you agree or disagree with each of the following statements.

D22. People who have come to live here should be given the same rights as everyone else.

KARTA: Agree strongly
Agree
Neither agree or disagree
Disagree
Disagree strongly

Using this card, please tell me how much you agree or disagree with each of these statements:

D40. It is better for a country if almost everyone shares the same customs and traditions.

KARTA: Agree strongly
Agree
Neither agree or disagree
Disagree
Disagree strongly

Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabitující jednotlivce v České republice*

MARCEL TOMÁŠEK**

Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti,
Fakulta sociálních studií MU Brno

Singles and Their Relationships: A Qualitative Look at Single and Non-cohabitating Individuals in the Czech Republic

Abstract: In a qualitative study of single people conducted in 2003 one particular finding stood out: a significant number of the interviewees (economically independent and without a partner) revealed their involvement in various other forms of regular or even long-term relationships. In an analysis of in-depth interviews conducted in 2003-2005 the following categories of alternative relationships were identified as typical for the social context of contemporary Czech society: 'relationships with married lovers', 'weekend marriages', 'long-distance relationships', 'one-night stands', 'open relationships', 'lover in case of need', and 'relationships to prove oneself'. The existence of relationships that are not long-term or reproduction-oriented is not a result of any deliberate strategy but is rather a consequence of the complex changes in mentality and behaviour that occurred in the 1990s. These shifts, for example, relating to professional commitment and career satisfaction, tend to be understood as the explicit result of labour-market pressures on individual actors, but research has shown that, even at the level of individual actors, alternative approaches to partner relationships and reproduction are much more the result of people adopting and internalising post-1989 cultural templates.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 1: 81-105

Úvod

Je těžké si nepovšimnout, jak dalece je současný mediální prostor zaplňován prezentací často poněkud rozpačitých postav, které už i v češtině označujeme jako *singles*. Americké televizní seriály pevně si udržující pozici na českých obrazovkách (*Sex ve městě*, *Přátelé*, *Mc Bealová*) prezentují humorným způsobem život *singles*. Českému publiku se zápletky mohou zdát poněkud pubertální, ale i tato žertovná me-

* Tato studie vznikla s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy – výzkumný záměr „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM0021622408).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu Mgr. Marcel Tomášek, Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti, Fakulta sociálních studií MU, Joštova 10, Brno 602 00, e-mail: tomasekm@fss.muni.cz

diální reprezentace poukazuje na závažné změny, k nimž dochází v oblasti intimních vztahů v současné společnosti. V západní sociologické literatuře bývá již delší dobu vyčleňována nová životní fáze, která bývá označována jako „pozdní mládost“, „mladá dospělost“ nebo „post-adolescence“ [Heath, Cleaver 2003] a která je charakteristická tím, že v životě dnešních dvacátníků, dvacátnic a třicátníků a třicátnic chybí něco z definičních charakteristik tak, jak jsou spojovány se stádiem dospělosti (vlastní rodina a děti). Objevuje se nová životní etapa,¹ která tlačí fázi mládí hluboko do dospělosti a ukusuje takto z této životní fáze, která do nedávna byla pro většinu populace součástí dospělého života [du Bois-Reymond 1998]. Jak tyto změny prožívají a vypořádávají se s nimi lidé v české společnosti, v níž se neprosazoval tento model postupně od 60. a 70. let tak, jak se to dělo na západě, ale prosadil se náhle v 90. letech? S tím, jak si mnozí z těch, kteří dospívali s koncem 80. let, osobně na své vlastní kůži uvědomují závažné posuny v očekávání naplňování partnerských vztahů ze strany blízkého okolí (nedošlo-li by ke změnám v roce 1989, bylo by velice pravděpodobné, že reálně socialisticky by ve svých 26 letech, tj. ve věku, kdy dnes lidé teprve začínají brát v úvahu možnost sňatku, měli rodiny s dvěma dětmi), lze opravdu říci, že jsme svědky radikální sociální změny na úrovni osobních vztahů, která ale souvisí s širšími změnami v české společnosti po r. 1989.

Sociologicky lze tyto změny charakterizovat v obecnějších termínech reflexivní modernizace a transformace intimity [Giddens 1991; 1992; 1994] a individualizace [Beck 1992; Beck, Beck-Gernsheim 1995; Beck, Beck-Gernsheim 2002; Bauman 2001]. Přestože, na rozdíl od předem narýsovaných a standardizovaných biografií typických pro předešlá historická období, jsou v „pozdní modernitě“ osobní biografie reflexivně konstruovány, vychází tyto změny z konkrétních společensko-ekonomických zdrojů.

Zdroje této změny lze na jedné straně postřehnout z hlediska tlaků na pracovním trhu [Beck 1992; Beck, Beck-Gernsheim 1995; Beck, Beck-Gernsheim 2002; Bauman 2001]. Zaměstnanecká pozice stále více strukturuje životní podmínky a intimní vztahy v mnoha zaměstnaneckých skupinách prostřednictvím požadavku flexibility pracovní síly (včetně „geografické flexibility“). Na druhé straně jsou zdroje změny indikovány na úrovni prosazujících se kulturních modelů [Bellah et al. 1985; Lash 1978].

Mění se charakter partnerských vztahů a situace v České republice

Heath a Cleaver [2003] v rozsáhlé kvalitativní studii realizované v Southamptonu prokázaly, že současné trendy ve Velké Británii vedou k situaci, kdy určité skupiny mladých lidí, především absolventi/absolventky univerzit, ale nejen oni, často žijí dlouhodobě bez partnera/partnerky, což s sebou nese život v různorodých nezávisle uspořádaných domácnostech. Upřednostňování vlastní kariéry nezřídka vyžaduje geografickou mobilitu naplňovanou často na úkor formování partnerských vztahů.

¹ „Post-adolescence“ především jako důsledek prodlužování vzdělávacího procesu byla poprvé prezentována Gallandem [1984].

hů. Zároveň se ovšem prosazují partnerské vztahy, které nesdílejí domácnost.² Přestože vysvětlením může být podle Heath a Cleaver, že mnoho mladých lidí doposud nezvažovalo možnost kohabitatione nebo sňatku vzhledem k tomu, že se cítí být nepřipraveni, stále častěji tento narůstající trend bývá připisován typu vztahu: „spolu, ale odděleně“ („living apart together“ – LAT), tedy párům, které se záměrně rozhodly žít odděleně.³ Prosazování se typu vztahu „spolu, ale odděleně“ vedle vztahů na dálku [Rhodes 2002] je právě příkladem probíhajících změn v charakteru partnerských vztahů.

Pozdější utváření společné domácnosti mezi současnými post-adolescenty je často charakterizováno jako oddálená transformace, což může naznačovat, že kdyby nebylo omezujících faktorů, většina mladých dospělých by preferovala život spíše s partnerem než sami nebo s přáteli.⁴ Přestože posun sňatkového věku je spojován s nárůstem kohabitatione, skutečností je, že podíl mladých lidí, kteří odchází z domova za účelem sňatku nebo kohabitatione a souběžného vytvoření nové domácnosti se ve Velké Británii dlouhodobě snižuje.⁵

Jak vyplynulo ze sčítání lidu v roce 2001, 12 % obyvatelstva v ČR žije v jednočlenných domácnostech [SLDB 2001, cit. dle Radimská, Tomášek 2003: 10]. Výraznou část těchto cenзовých domácností tvoří domácnosti samostatně žijících důchodců/důchodkyň (téměř polovina) a zároveň, narozdíl od samostatně žijících otců, do této kategorie nespádají svobodné a rozvedené matky žijící společně s dětmi. Podobně tato kategorie registruje spíše omezeně rozsáhlý sektor samostatných mladých lidí vzájemně sdílejících mnohačlenné domácnosti, obzvláště ve větších městech, nebo naopak registruje páry žijící odděleně v samostatných domácnostech. Přesto lze říci, že i z prostřednictvím sčítání lidu získaných dat jednoznačně vyplývá nárůst kategorie domácností mladých jednotlivců – v roce 1961 žilo samostatně 5,6 % osob ve

² Tak například v šetření realizovaném v r. 1998 ve Velké Británii 1/4 nikdy nesezdaných bezdětných mužů ve věku do 35 let a 1/3 jejich ženských vrstevníků participovala v alespoň 6 měsíců trvajícím partnerském vztahu nesdílejícím domácnost. 2/5 těchto vztahů trvalo alespoň 2 roky [Ermisch 2000, citováno podle Heath, Cleaver 2003: 148].

³ Francouzská studie těchto párů naznačuje, že 2/3 z těchto párů vysvětlují toto uspořádání vztahu vnějšími vlivy jako rodinnými nebo pracovními závazky s tím, že zbývající třetina žije záměrně odděleně, aby si udržela svou nezávislost [Villeneuve-Gokalp 1997]. Ve Velké Británii (British Household Panel Survey) více než 60 % párů žijících „spolu, ale odděleně“ sdělilo, že toto uspořádání jim vyhovuje na permanentní bázi [Ermisch 2000, citováno podle Heath, Cleaver 2003: 149]. Podobné trendy byly indikovány i výzkumy prováděnými od začátku 90. let ve Skandinávii [Trost 2003; Levin 2004].

⁴ Černá se pokusila o jisté srovnání pohledu na kohabitaci, manželství a rodinu v ČR a Velké Británii na základě Evropské studie hodnot (1990 a 1999) [2005: 87–95] a konstatovala přibližování se pohledů (např. narůstající souhlas s tvrzením „manželství je zastaralá instituce“ v různých segmentech populace) i přes zpožděnou dynamiku změny postojů a nárůst plurality názorů v ČR.

⁵ Podíl mladých lidí odcházejících z domu za tímto účelem se ve Velké Británii snížil – na konci 70. let a v 80. letech 60 % žen a 55 % mužů ve srovnání s 46 % žen a 38 % mužů opouštějících domácnost rodičů v 90. letech [Ermisch, Francesconi 2000 citováno podle Heath, Cleaver 2003: 146].

věku do 29 let, v roce 2001 to bylo již 15,7 % [SLDB 1961, 2001, cit. dle Radimská, Tomášek 2003: 10].⁶

Přestože v současném českém diskurzu sociologie rodiny a z něho vycházejících výzkumů je nesezdané soužití (kohabitanace) interpretováno jako bezprostřední alternativa předcházející manželství⁷ nebo jej případně spíše výjimečně nahrazující [např. Kuchařová, Nedomová, Zamykalová 1999; Paloncyová 2002a; Paloncyová 2002b], zdá se být mnohdy bližší spíše tomu, co bývá zahrnuto pod označení *singlovství*, tj. životu jednotlivce (např. menší pravděpodobnost sdílení příjmů a plánování dětí). V podmínkách, kdy kohabitanace je brána obecně jako pozitivní zkušenost, lze předpokládat, akcentujeme-li tezi Axinn a Berber [1997], že nesezdané soužití s sebou nese i nárůst pozitivních postojů k *singlovství* a s ním spojených nových a méně tradičních uspořádání partnerských vztahů.

I přesto, že od 90. let jsou v ČR registrovány závažné změny v reprodukčním chování, snížená porodnost a nárůst bezdětnosti u žen do třiceti let věku [Juříčková 2005] na jedné straně a intenzivní vzestup počtu dětí narozených neprovdaným matkám na straně druhé, posunům v modelech partnerského chování, s nimiž je tato změna spojena, nebyla věnována hlubší pozornost. I poslední empirické šetření zaměřené specificky na mladou generaci [VÚPSV 2003], přestože indikovalo, že přibližně 1/3 mladých lidí ve věku 20 až 35 let žije mimo manželství a ani nekohabituje [Ettlerová, Matějková 2004], nevěnovalo charakteristikám uspořádání partnerských vztahů v tomto segmentu populace pozornost. Podobně neúplný obraz uspořádání partnerských vztahů je generován na základě výsledků sčítání lidu, domů a bytů [např. Paloncyová 2004]. Takto v ČR je *a priori* partnerství, respektive partnerské soužití designováno jako manželství (bez ohledu na sdílené nebo oddělené bydlení) nebo jako partnerský vztah založený na společném bydlení.⁸

⁶ Bartoňová relativizuje dynamiku nárůstu cenových domácností mladých jednotlivců v roce 2001 (tj. v období 1991–2001) poukazem na celkově vyšší počet narozených v dané kohortě vzhledem k populačně silným ročníkům ze začátku 70. let a souběžně zastavení růstu podílu domácností samostatně bydlících jednotlivců v 90. letech (ten i podle Bartoňové lze ovšem vysvětlit omezenou dostupností samostatného bydlení). Podobně v kontextu změn v časování sňatečnosti a rozvodovosti a též v úrovni úmrtnosti starších osob Bartoňová přiznává razantní nárůst podílu domácností svobodných žen do 30 let věku (2,4krát více než v r. 1970, tj. 3/4 domácností žen-jednotlivců do 30 let věku) na úkor zastoupení domácností vdaných žen do 30 let věku a přetrvávající růst podílu domácností rozvedených mužů vlivem rostoucí rozvodovosti již od 30 let věku [2005: 82–85].

⁷ Nárůst nemanželských forem partnerských vztahů v ČR, obzvláště ve srovnání s převládajícími trendy z období před rokem 1989, byl zřetelný z výsledku šetření „Formy rodinného života mladé generace 97“. Přestože se kohabitanace v ČR zdá být bytostně spjata s manželstvím a být jeho předstupněm (84 % respondentů/respondentek žijících v nesezdaném soužití mělo v úmyslu se svým partnerem v budoucnu sňatek uzavřít), zřejmě se jedná o nepravou závislost (rozhodnutí mladých lidí uzavřít sňatek záviselo na délce partnerského vztahu, nikoli na tom, zda partneri žili v nesezdaném soužití [Vymětalová 2000]). Podobně v případě kohabitanace nešlo o vážnější vztah než u párů, které spolu nežijí [Vymětalová 2000].

⁸ Příznačnou skutečností potvrzující prosazování se alternativních forem uspořádání partnerských vztahů v ČR a zároveň jejich opomíjení v existujícím badatelském diskurzu je in-

Metodologie a organizace výzkumu

Výzkumný projekt byl realizován jako kvalitativní studie zaměřená na dosud nesezdané, ekonomicky samostatné mladé lidi bez partnera/partnerky s cílem určit obvyklé motivace, racionalizace a charakteristické životní strategie těchto aktérů/aktérek jako představitelů a představitelky změny v rodinném a reprodukčním chování po roce 1989. Výzkum charakterizoval alternativní zástupné vztahy uplatňující se v tomto specifickém segmentu populace, které byly v dosavadním výzkumu přehlíženy.

Projekt provedený prostřednictvím kvalitativního výzkumu metodou polo-standardizovaných rozhovorů a jejich následné analýzy byl realizován v souladu se zakotvenou teorií [Glasser, Strauss 1967; Strauss, Corbinová 1999; 1998: 158–183]. Výzkum⁹ zahrnul 39 hloubkových rozhovorů (obvyklé trvání 45 až 100 minut), jeden byl z datového souboru vyřazen (bylo zjištěno, že není naplněno kritérium ekonomické samostatnosti komunikační partnerky). Většina z komunikačních partnerů/partnerek náležela do věkové kategorie 23–32 let¹⁰ s výjimkou jednoho třicetiletého a jedné dvacetidvouleté komunikační partnerky.¹¹ Rozhovory jsem vedl osobně podle předem připraveného „scénáře“, zahrnujícího několik tematických segmentů: a) jak dlouho je sám(a), rozchod a délka vztahu, aktuální plány a motivace; b) konkrétní sociální a rodinné zázemí ve světle přístupu komunikačního partnera/partnerky k partnerským vztahům a následně širěji společenské situace v 90. letech a na začátku této dekády – vzdělanostní a kariérní postup komunikačního partnera/partnerky; c) postoje k různým dimenzím manželství a singlovství, hypotetická otázka o řešení případného neplánovaného těhotenství a faktorech hrajících roli v rozhodování v této situaci; d) praktické problémy setkávání se a seznamování s potencionálními partnery/partnerkami a udržování vztahů v souvislosti s prací, volným časem a celkovým časovým vytížením, jak si komunikační partner/partner-

tenzivní nárůst počtu dětí narozených neprovdaným ženám (dosahující nyní až 30 %) a neshopnost hlubší sociologické charakteristiky vztahů, z kterých se narodily.

⁹ Detailní charakteristika a popis výzkumu viz [Tomášek 2003a; Tomášek 2003b].

¹⁰ Přestože věk 23–24 let se zdá být nízký, obzvláště z hlediska vysokoškolsky vzdělaných lidí, kteří zpravidla dosahují ekonomické samostatnosti často v o hodně pozdějším věku, skutečností je, že především pro lidi se středoškolským a základním vzděláním věk 23–24 let je už věkem dlouhodobé a již často značně stabilizované ekonomické samostatnosti (5 až 6 let a více od ukončení vzdělání a vstupu na pracovní trh), která do relativně nepřilíh vzdálené doby s sebou ve specifickém českém kontextu nesla vstup do manželství a založení rodiny.

¹¹ Komunikační partneři a partnerky byli nalezeni v zásadě čtyřmi způsoby: prostřednictvím internetových seznamek (seznamka.cz, rande.cz), na základě kontaktu přes výzkumníkovy přátele a kolegy/kolegyně, v kavárenských a restauračních zařízeních, v nichž byly realizovány rozhovory, ze společností vyskytující se okolo komunikačního partnera/partnerky, případně mezi náhodně oslovenými přítomnými a v neposlední řadě na základě kontaktu přes dřívější komunikační partnery/partnerky. Právě tato různorodost získání přístupu ke komunikačním partnerům/partnerkám umožnila reprezentaci širokého sociálního spektra aktérů a souběžně s respektováním principu saturace zajistila adekvátnost badaného vzorku populace.

ka představuje svoji situaci za 3 až 5 let.¹² Ty jsem ovšem komunikačním partnerům/partnerkám rigorózně nevnucoval, ale využíval jich spíše v případě přerušení toku jejich vyprávění nebo nutnosti vrátit rozhovor k výzkumem řešeným tématům.¹³ Záměrem tohoto postupu bylo poskytnout komunikačním partnerům/partnerkám co nejvíce – předem minimálně určeného, ohrazeného a strukturovaného – prostoru pro předestření okolností a podmínek, které jsou klíčovými činiteli v utváření jejich motivací a životních strategií a které kriticky ovlivňují jejich partnerské vztahy. Jako místo pro realizaci rozhovorů jsem záměrně volil kavárny, bary a restaurační zařízení, které vytvářejí zdání jisté anonymity, a eliminoval tak potřebu setkání v privátním prostředí komunikačního partnera/partnerky (což by zvláště u komunikačních partnerek, vzhledem k senzitivnosti tématu a jejich „aktuálně bezpartnerskému statusu“ mohlo vyvolávat pochybnosti o účelu výzkumu a vytvářet i pocit nebezpečí). Spolu s navozením důvěrné atmosféry pak bylo v těchto zařízeních snazší přiblížit se situaci, v níž většina komunikačních partnerů/partnerek o svých problémech s partnerskými vztahy obvykle mluví se svými blízkými známými.

V souladu se zakotvenou teorií [Glasser, Strauss 1967; Strauss, Corbinová 1998: 158–183; 1999] nebyla analýza založena na vstupní formulaci hypotézy či celého souboru hypotéz a její/jejich následné verifikaci, ale otázky a teze byly vytvářeny až v průběhu sběru dat či teprve na vlastním základě sebraných dat. Sběr dat byl ukončen v momentu, kdy se objevily známky saturace [Glasser, Strauss 1967: 61–62], tj. když se získané elementy a motivy výpovědí komunikačních partnerů začaly ve stále větším rozsahu opakovat a překrývat. Samotný průběh analýzy dat byl dán identifikací kategorií, jejich vlastností a dimenzí, a jejich propojováním a vytvářením souboru kódů spojených s určitými strategiemi, souvislostmi a důsledky. Ty byly uspořádány do rodin kódů, jež v analýze jednak vyjadřují překážky, které problematizují tradiční dlouhodobé vztahy (manželství, dlouhodobou kohabitaci s realizovanou reprodukcí), a konečně formy alternativních vztahů.

¹² V r. 2006 navází na původní rozhovory po 3 letech opakované rozhovory s vybranými dvanácti komunikačními partnery a partnerkami, longitudinální prvek umožní verifikaci naplňování představ, motivací a záměrů předestřených komunikačními partnery/partnerkami.

¹³ Tematická sekvence do jisté míry korigovaná v průběhu prvních rozhovorů se ukázala jako relativně přirozená a sledující obvyklou chronologii sebe-prezentování se komunikačních partnerů/partnerek v souvislosti s partnerskými vztahy. K její aktivní aplikaci docházelo častěji u komunikačních partnerů/partnerek nalezených prostřednictvím internetových seznamek, tj. v situaci určitého setkání naslepo bez představy o konkrétní formě a tematické náplni rozhovoru, které v případě zprostředkování setkání a rozhovoru prostřednictvím konkrétní osoby, ať již přátel, kolegů a kolegyn nebo dříve vyslechnuté osoby, byly zřejmější.

Materiální bariéry, tlak na pracovní uplatnění a kariérní růst

Materiální bariéry a založení rodiny

Jako jedna z podmínek realizace dlouhodobého vztahu a případného založení rodiny v průběhu rozhovorů velmi záhy vystupovala potřeba dostatečného materiálního zabezpečení: „jelikož nemám byt, nemůžu si ten luxus dovolit, dítě, to je otázka materiální“ (27, právnička, práce pro vládní agenturu). Podobně mnozí z mužských komunikačních partnerů vyjadřovali nemožnost rozvíjet k rodině směřující vztah a preferovali oddalování kroků, které vedou k založení rodiny, s tím, že by bylo nezodpovědné nedokázat rodině zajistit akceptovatelný životní standard. Někteří z komunikačních partnerů výslovně uvedli jako motivaci k aktuálně realizovanému profesnímu uplatnění potřebu vybudovat materiální předpoklady pro budoucí vytvoření rodiny (jeden z komunikačních partnerů prezentoval tuto motivaci jako výhradní), a to i přesto, že v daném okamžiku neměli vážný vztah.

S vědomím tohoto kritéria, z hlediska samotných komunikačních partnerů a partnerek, jich mohla pouze malá část uvažovat o tomto kroku, a to díky dlouhodobému a stabilizovanému zajištění své bytové situace (přestože šlo většinou o vlastnictví pouze malého nebo menšího bytu). I tato malá část konverzačních partnerů a partnerek v případě založení rodiny navíc počítala s případnou pomocí rodičů.¹⁴

V těchto souvislostech se nabízí dvojaké vysvětlení dlouhodobého trendu snížené porodnosti, v který vyústil společenský předěl v roce 1989. Trend byl široce registrován v demografických termínech a o jeho důvodech a zdrojích změny se rozvinula principiální diskuse [Rabušic 1996, 1997, 2001; Rychtaříková 1996, 1997; Kučera 1997; Srb 1997]. Klíčovou otázkou v ní se stal charakter faktorů a bariér, které negativně ovlivňují rozhodování aktérů ohledně manželství a dlouhodobé kohabitační s realizovanou reprodukcí. V zásadě se během diskuze vynořily dvě základní pozice vysvětlující pokles porodnosti; „krizově-ekonomická“ spojovaná s finanční nedostupností koupě nebo pronájmu bytu, zdražováním mateřských školek, obecněji růstem životních nákladů, nárůstem nezaměstnanosti a špatnou sociální situací potenciálních mladých rodičů [Rychtaříková 1996, 1997; Benešová 2001] a „kulturní“, která snižující se porodnost popsala jako „výsledek kulturních proměn, které krystalizovaly v mladých věkových kohortách narozených od počátku sedmdesátých let“ [Rabušic 1997: 115]. Situace a pozice komunikačních partnerů a partnerek ve vztahu k partnerskému životu a reprodukci, ať již explicitně v sociálním smyslu jako i kulturním, souvisela výrazně s jejich profesním uplatněním.

¹⁴ I samotné budování dlouhodobého partnerského vztahu s pouhou perspektivou reprodukce, které samo o sobě není nezbytně podmíněno vlastnictvím nebo přístupem k bytu, bylo často komunikačními partnery a partnerkami problematizováno s ohledem na materiální důvody. V této souvislosti se nabízí i objasnění, že odkaz na materiální podmínky se nabízel jako nejsnazší a nejpřístupnější vysvětlení více komplexních jevů v životě komunikačních partnerů a partnerek.

Pracovní uplatnění a vztahy

Poněkud překvapivě, vzhledem k obvyklému stereotypnímu chápání motivací samostatně žijících osob jako výměny partnerských vztahů za úspěšné profesní uplatnění,^{15,16} vyzněly výpovědi, které indikovaly stabilní partnerský a rodinný život jako předpoklad úspěšně rozvíjené profesní kariéry: „ta stabilita v manželském stavu přináší u ženy především produktivitu“¹⁷ (25, žurnalista na volné noze). Ačkoli profesní růst a uplatnění v zaměstnání figurovaly stále jako překážka realizace partnerských vztahů, a dokonce explicitně jako hlavní důvod rozpadu dlouhodobého vztahu (u čtyřech konverzačních partnerů a partnerek), lze jen těžko charakterizovat ukončení těchto vztahů jako jednoznačně uváženou volbu. Jednalo se spíše o výsledek aktuálně nevyhnutelné praxe, která bezprostředně souvisela s pracovním uplatněním konverzačních partnerů a partnerek či jejich partnerek a partnerů. Jeden z komunikačních partnerů charakterizoval problém maximálního profesního nasazení na úkor partnerských vztahů jako časově omezenou fázi:

„Myslím si, že se to nedá dlouhodoběji takto dělat a že to je možné i jeden z těch důvodů, proč ty lidi v určitém věku jako singles fungují, protože to je prostě, kdy máš – na to opravdu energii i čas, že jsi v té práci od nevidím do nevidím a tak dál, ale že po tom přijde určitý období, že buďto si to v práci nastavíš tak, aby jsi byl schopný fungovat tak nějak rozumně v práci a zároveň rozumně po práci anebo – ale myslím, že tohle nelze zadržet – a že, kdo tohle praktikuje ještě ve čtyřiceti, tak to už je patologický případ.“ (29, pracovník v bance)

Podobně vyzněla i charakteristika partnerského života profesních kolegů a nakonec i vlastní pozice dalšího z komunikačních partnerů:

„Spousta singles starších než já má peníze, práci, ale samozřejmě, aby byly peníze, musejí mít práci od rána do večera. Potom nějaký vztah nemusejí ani sami navázat, protože se pohybují neustále v uzavřené komunitě, takže sice jistě promiskuita – sexuální vyžití tam existuje, ale nějaký vztah těžko...“ (25, žurnalista na volné noze)

¹⁵ Jednoznačně záměrné a vědomé praktikování tohoto scénáře se potvrdilo pouze u jediného z komunikačních partnerů se specificky vyhraněným profesním směřováním, který přecházel na pozici v Evropské komisi (26 let, ministerský úředník), i když i někteří z dalších komunikačních partnerů/partnerek se mohli přibližovat tomuto modelu, u těchto se však jednalo o dobrovolnou volbu ve smyslu rozlišení Steina [1981: 10–12], tj. rozlišení dobrovolných a nedobrovolných *singles*.

¹⁶ Obvyklá představa *singles* může být do jisté míry výsledkem uplatňování strategií určených k managementu a konfrontaci stigma (vážícího se dříve k *singles*) prostřednictvím jejich sebe prezentace jako úspěšně svůj život naplňujících jedinců [Zajicek, Koski 2003]. Je třeba v této souvislosti podotknout, že v 50. letech (např. v USA) byl život bez partnera/partnerky považován, ať již sociálními vědci nebo širokou veřejností, za deviantní životní styl a jeho aktéři a aktérky byli charakterizováni jako neatraktivní neurotici [Yankelovich 1981: 95].

¹⁷ S tímto konstatováním komunikačního partnera ohledně partnerek z předešlých vztahů jednoznačně souzněl jeden ze závěrů studie Pahla [1995], který zdůraznil, že stabilní part-

Avšak když tento komunikační partner charakterizoval svoji osobní situaci, přišel s odlišnou vizí.¹⁸

„U mě tam chyběj ty prachy. Dělat něco, co člověka baví, je fantastická věc. Nevím. Myslím, že v mém případě to přinese spíš štěstí, a tím pádem dobřej vztah. Takhle to chci. Nechci někde dřít jako kretén prostě od rána do večera, nemít čas a ženskou a pak z toho všeho být nasranej. Chci hodně pracovat, mít z toho radost a ještě tu ženskou tam mít“.

Přestože všechny uvedené citace náležejí mužským aktérům, je jasné viditelné, že do jisté míry zohledňují dilemata, která jsou obvykle spojována s pracovním uplatněním žen. V tomto bezprostředním kontextu jde však spíše o volbu mezi prací a vztahem než mezi rodinou a dětmi, jak je obvykle toto dilemma strukturováno pro ženy. V klasifikaci preferencí pracovních stylů pro uplatnění žen na pracovním trhu, jak ji předkládá a adaptuje i pro muže Hakim [2000], se citovaní komunikační partneři ve svých výrocích přinejmenším přiblížili kategorii *adaptive* („přizpůsobivých“).¹⁹ V rámci typů, s nimiž přišla *preferenční teorie* [Hakim 2000],²⁰ byly zařaditelné přístupy k profesnímu uplatnění většiny komunikačních partnerů. Ačkoli vzhledem k současnému *singlovskému* stavu komunikačních partnerů a partnerek by se mohlo zdát, že u mužů i žen bude výrazně upřednostňován pracovní styl soustřeďující se primárně na zaměstnání, nebylo tomu tak a v mnoha rozhovorech obzvláště s mužskými komunikačními partnery vyčnívala preference spíše přizpůsobivého pracovního stylu.²¹ Ten také někteří komunikační partneři v případě svých minulých partnerských vztahů skutečně upřednostňovali a snažili se redukovat závazky vyplývající ze zaměstnání s ohledem na partnerský vztah, a to i navzdory teprve začínajícímu pracovnímu uplatnění a rozvíjení pracovních šancí.²² Komunikačním partnerkám byla problematičnost uplatňování pracovního stylu primárně zaměřeného na zaměstnání podobně zřejmá, přesto v rozhovorech s mnohými z nich byla více přítomna určitá „rezignace“ na daný stav či ztotožnění se s tímto stavem.²³

nerský svazek zajišťuje lidem jistotu a je předpokladem pro naplnění jejich individuálního potenciálu a to výrazně i ve smyslu profesní seberealizace.

¹⁸ Je nutno podotknout, že se jednalo o jednoho z mladších komunikačních partnerů, teprve na začátku profesní kariéry (25 let).

¹⁹ Hakim odhaduje, že v současných západních společnostech typ mužů s preferencí přizpůsobivého pracovního stylu tvoří asi 30 % mužů na pracovním trhu [2000: 255].

²⁰ *Home-centered*, tj. pracovní styl upřednostňující aktivity v domácnosti, *adaptive*, tj. přizpůsobivý pracovní styl, a *work-centered*, tj. pracovní styl soustřeďující se primárně na zaměstnání.

²¹ Další otázkou ovšem je aktuálně existující stav, kdy je vzhledem k *singlovskému* statutu předurčován životní styl zaměřený spíše primárně na zaměstnání.

²² Například dvacetišestiletý informatik v průběhu svého předešlého vztahu využíval možnosti zkráceného čtyřdenního pracovního týdne, aby mohl se svojí studentskou přítelkyní, již se dostávalo více volného času, jezdit na dlouhé víkendové výlety a akce.

²³ Vzhledem k tomu, že rozhovory nebyly směřovány k problematice genderových rozdílů, lze pouze spekulovat, zda-li tato jistá rozdílnost v uvědomění nebo připuštění si možností sla-

V procesu destandardizace a uvolňování osobních biografií je spíše než osobní volbě přiznávána stále závažnější role tlakům institucionálních a jiných společenských struktur, tj. včetně pracovního trhu [Beck, Beck-Gernsheim 1995; Beck, Beck-Gernsheim 2002; Bauman 2001].²⁴ Například u skupiny univerzitních absolventů a absolventek, kteří byli v západoevropském kontextu dlouhodobě považováni v procesu individualizace za průkopníky a i dnes si stále udržují tuto image ze 70. a 80. let (exkluzivní a elitní postavení umožňující maximální volbu), fakticky došlo, vzhledem k expanzi vyššího vzdělání a možnosti zaměstnavatelů zvolit si ze stále rozšiřující se zásobárny talentu, k inflaci vyššího vzdělání na pracovním trhu. Aktuálním problémem u této skupiny proto není přístup ke skvělým pracovním příležitostem, ale spíše udržení vlastní zaměstnatelnosti [Heath a Cleaver 2003].²⁵

Vzhledem k teprve nedávnému projevení se trendu nárůstu počtu univerzitních studentů/studentek a následně i absolventů/absolventek a relativnímu boomu pracovních příležitostí, které vyžadují sofistikované kompetence těchto absolventů a absolventek (např. znalost cizích jazyků), lze jen těžko tlaky spojené s profesním uplatněním (a jejich vliv na volbu pracovních stylů) interpretovat podobně také pro současný český kontext. Přesto někteří z komunikačních partnerů a partnerek s vysokoškolským vzděláním²⁶ byli ve svém profesním uplatnění konfrontováni s obdobnými trendy.²⁷ Změny na pracovním trhu vytvářejí tlak na flexibilitu pracovní síly, která má být schopná akceptovat různorodou práci, práci na zkrácený úvazek, práci na zavolání, na časově omezený úvazek apod. Prosazování se těchto typů zaměstnání²⁸ naopak Hakim [2000] interpretuje v pozitivním smyslu jako rozšíření možnosti pracovní síly volit si charakter pracovního úvazku (Hakim má na mysli především ženy uplatňující „přizpůsobivý“ pracovní styl). V chápání svého profesního uplatnění a volbě pracovního stylu a s tím spojených tlaků bylo možné v rozhovorech s komunikačními partnery a partnerkami nalézt prvky vztáhnutelné k oběma inter-

doování uskutečňovaných a preferovaných pracovních stylů (či automatická připravenost na bezpodmínečné přijetí některého z pracovních stylů včetně domácí aktivity upřednostňujícího stylu) je dána existencí genderových nerovností na pracovním trhu a je projevem rozdílných možností uplatnění a fungování mužů a žen na něm.

²⁴ Vyhroceněji jsou změny ve sféře zaměstnanosti a pracovního trhu předestřeny Bourdiem et al. [1997], Castelem [1995] nebo Harrisonem a Bluestonem [1988].

²⁵ Honneth mluví dokonce o patologiích současného individualismu, kdy idea individuální seberealizace se přeměnila v „ideologii a produkční sílu ekonomického systému“ [2004: 474] a stala se součástí „institucionalizovaných očekávání jako neodbytné složky sociální reprodukce“ [2004: 467]. Paradoxní zvrácení trendu, který měl směřovat ke kvalitativnímu rozšíření svobody a měl se stát „ideologií deinstitutionalizace“, vede k rozšiřování se pocitů prázdnoty a nenaplnění v individualizované společnosti.

²⁶ Z 38 komunikačních partnerů a partnerek 27 mělo nebo aktuálně získávalo vysokoškolské vzdělání (tj. minimálně bakalářský stupeň).

²⁷ Například absolventka pedagogické fakulty hledající zaměstnání v Praze začala svoji pracovní kariéru jako prodavačka v obchodě (28, asistentka ředitele firmy).

²⁸ Snížení podílu zaměstnání na plný úvazek ze 70 % na 62 % ve Velké Británii mezi lety 1981 a 1993 [Hakim 1997: 24 citováno podle Hakim 2000: 69].

pretacím. Někteří z komunikačních partnerů a partnerek byli schopni korigovat intenzitu svého pracovního vypětí ve vztahu k mimopracovním skutečnostem a situacím.²⁹

Chápání změn a kulturní bariéry

Podstatným zjištěním ve vztahu k různým oblastem života komunikačních partnerů a partnerek byla různorodá reflexe změn po roce 1989 a jejich vliv na jednotlivé životní trajektorie. Dalo by se předpokládat, že míra uvědomění si tohoto vlivu vzrůstá s věkem, toto spojení se však neukázalo být relevantní – jedna z nejmladších komunikačních partnerek (24, studentka ukončující studium, recepční v hotelu) si nebyla vědoma žádného vlivu, přičemž další z nejmladších konverzačních partnerek (24, pracovnice v nakladatelství) obzvláště zdůraznila působení těchto změn. I další komunikační partneři a partnerky pociťovali převrat ve společenských tlacích. Mnozí z nich si uvědomovali, že kdyby nedošlo k událostem v roce 1989 a poměry by zůstaly nezměněné, zřejmě by byli vystaveni společenskému tlaku uzavřít manželství mnohem dříve. Měnící se charakter partnerských vztahů a jejich udržování v souvislosti se společenskou změnou vyjádřila jedna z komunikačních partnerek:

„Já si myslím, že vztahy byly vždy nějak komplikované, takže, zda jsou teď komplikovanější než před tím, nevím – hlavně je nám teď poskytnuta větší svoboda v těchto vztazích. Máme to těžší, když nemáme ten tlak raději zůstat spolu a nemáme už tak silné tradice jako před tím. Takže lidé se často rozcházejí a právě ten tlak společnosti není, právě ta svoboda, kterou jsme tak chtěli, z druhé strany, právě ta je překážkou.“ (29, administrativní pracovnice ve firmě)

Přestože z výše prezentované citace lze vycítit působení změny v roce 1989 i na nejintimnější sféry našeho života, tedy jisté post-komunistické specifikum, zároveň je obsah výpovědi snadno zařaditelný do obecného trendu destandardizace a uvolnění životních biografií v souvislosti s individualizací [Beck, Beck-Gernsheim 1995; Beck, Beck-Gernsheim 2002; Giddens 1991, 1994]. Volitelné biografie nahrazují standardizovanou biografii typickou pro kolektivní zážitky, ať již v reálném socialismu nebo v kontextu daného rozdílu podle pohlaví, věku a sociální třídy v západních společnostech. Destandardizace osobních biografií je nahlížena různě, pro Giddense např. představuje pozitivum přinášející jednotlivcům větší svobodu. Naopak pro Becka a Beck-Gernsheim s sebou nese neodbytnou nutnost promýšlení a rozhodování o každém, i malém kroku v životě a narušením obvyklých rutin usnadňuje působení ohrožujících tlaků na jednotlivce.

²⁹ Ovšem spíše než partnerské vztahy byly důvodem k omezení či přerušení pracovního vypětí osobní zájmy a hobby (často cestování, např. na delší dobu do exotických lokací), které nabývaly specifických forem a odpovídaly individualizačním trendům, jak jsou známy ze západoevropského kontextu.

„Laťka zůstává nahoře“ a „narušitelé“

Mnozí z komunikačních partnerů a partnerek si uvědomovali význam 90. let pro kardinální změnu v jejich osobním životě; chápali ji obvykle pozitivně, ale zároveň si byli vědomi i určitých nezamýšlených či nečekaných důsledků. Jedna z komunikačních partnerek si uvědomovala, že „nabytá svoboda“ jí umožnila odjet do zahraničí, získat zkušenosti, vnitřně se obohacovat „a jakoby získávat možná v tomto směru určitou vnitřní sílu, která pro chlapy je svým způsobem odpudivá, že vidí ženskou, že je silná“ (27, pracovnice v public relations). Ačkoliv by se zdálo, že jde o změnu tradičních očekávání od žen, a nabízelo by se rozvinout genderový aspekt, jde zde spíše o univerzálnější sociální fenomén, který lze nazvat „individuální očekávání“ ve vztahu k případnému partnerovi. Komunikační partnerka očekává podobně zcestovalého,³⁰ zmoudřelého a vnitřně silného partnera. Podobně jeden z komunikačních partnerů (29, právník, hudebník, neziskový sektor), který upřednostňuje soběstačné partnerky, pro které partnerský život není cílovou sebe-realizací, doslova mluví o „laťce“ a o tom, že „laťka zůstává nahoře“. A již dříve citovaná komunikační partnerka, když mluví o případném partnerovi, otevřeně přiznává, že nechce slevit ze své představy, protože „to je na tak strašně dlouhou dobu, že by se to stejně nevyplatilo“ (27, pracovnice v public relations). Tato prosazující se individualizace očekávání a s ní spojená dilemata jsou ještě explicitněji představena v další výpovědi (32, svobodná matka, asistentka, sekretářka):

„A já si prostě nejsem schopna říct jako že: ‚ano tak tenhle člověk sice dělá tohle to, ale v tomhle tom zas je úžasnej.‘ Jo, já začnu vidět jenom to hnusný potom a nejsem ochotna vidět to dobrý. To jsem myslela těma kompromisama, i když to je špatně zvolený slovo tady na tohle, takhle jsem to myslela. Když prostě víš, co chceš, že chceš prostě toho manžela a děti a auto a dům a chatu, tak akceptuješ i tyhle ty věci, který se ti třeba nelíbí, ale řekneš si: ‚jo, tak zas to vyvažuje tohle to.‘“

Ve své výpovědi komunikační partnerka vystihla základní konflikt spojený s Giddensovým konceptem „čistého vztahu“. Na jedné straně komunikační partnerka uvažuje o „čistém vztahu“ (*pure relationship* viz [Giddens 1992]), ovšem na druhou stranu si uvědomuje, že „čistý vztah“ je, jak sofistikovaněji formuluje Jamieson [1999: 490], „spíše nemožný v případě párové domácnosti či partnerství zahrnujícího děti vzhledem k tomu, že s sebou nese finanční a materiální záležitosti více než samotný vztah.“ Jamieson explicitně podrobuje koncept „čistého vztahu“ kritice a zpochybňuje jeho zdánlivou genderovou neutrálnost. Sdílením odpovědnosti za fyzický prostor, peníze a materiální zajištění se symbolicky reflexivně utváří vztah [1999: 490], který je však v současném převažujícím uspořádání párové domácnosti genderově nerovný. Ačkoliv je komunikační partnerkou preferován „čistý vztah“, uvědomuje si, že v reálném životě, jak zdůrazňuje Jamieson, jej není možné dosáhnout. Což se v jejím životě projevuje tím, že zůstává sama.

³⁰ Komunikační partnerka si např. nedokázala představit, že by její partner neuměl anglicky a nedomluvil se v zahraničí.

Mezi další vysvětlení problematizace naplňování očekávání při výběru partnera patří vzrůstající věk, který s sebou nese poznání a zkušenosti, ztěžující „romantickou zamilovanost“ jako východisko pro vztah: „v tomhle věku už se těžko nasazují růžový brejličky, abych všechno viděla hrozně krásný, takže si to pokud mají více času, tak si to vždycky pokazí ti chlapi“ (29, vedoucí klientského centra leasingové společnosti). Jinou překážkou, která se objevuje s prodlužujícím se „singlovským obdobím“, je postupná ztráta schopnosti partnerského soužití a přizpůsobení se jinému člověku. Jeden z komunikačních partnerů si uvědomoval, že čím déle bude sám: „tím hůř bude normálním způsobem fungovat v nějakém normálním svazku“ (29, právník, hudebník, neziskový sektor).

Tato ztráta návyků bývá explicitně vyjadřována především ve vztahu k samostatnému bydlení. Již dříve citovaná komunikační partnerka mluví např. o neschopnosti s někým se sžívat na jednom omezeném prostoru (32, svobodná matka, asistentka-sekretářka). Další z již citovaných komunikačních partnerek (29, vedoucí klientského centra leasingové společnosti) si je vědoma hlubšího charakteru změn a toho, jak se projevují v trendu samostatného bydlení, které bylo před rokem 1989 spíše neobvyklé, protože mladí lidé odcházeli od rodičů většinou přímo do svých nově zakládaných rodin:

„Já vím, že se k tomu pořád vracím, ale k tomu osamostatnění – to hraje velkou roli. A říkám, hodně rychle se na to zvykne a těžko se to boří. Kdo se stěhuje od rodičů a zakládá rodinu, vlastně touto fází neprojde a neřeší ji. Ale já samozřejmě jsem na svoje pohodlí zvyklá a samozřejmě kdokoli cizí, nepočítám návštěvu, to si tam někoho pozvu, ti pak odejdou, s tím počítám, našlapaný brambůrky na koberci, to je v pořádku. Ale stabilně tam mít nákyho narušitele, tak to bych musela vědět, proč ho tam mám, ty důvody pro ano by musely být silnější než pro ne. A ty pro ne jsou pro mne docela silný, říkám těch 70–80 % to mám vyjasněný, to mi vyhovuje.“

Narůstajícímu počtu domácností mladých jednotlivců, které vznikají bezprostředně v souvislosti s osamostatněním se od rodičů (ne tedy v souvislosti s etablováním párové, resp. manželské domácnosti), věnují rozsáhle pozornost Heath a Cleaver [2003] a Chander, Williams, Maconachie, Collett a Dodgeon [2004]. Zdá se, že v post-socialistickém kontextu potřeba dosažení samostatného bydlení sehrává specifitější roli. Samostatné bydlení má v tomto smyslu symbolický význam jdoucí daleko za utilizační funkci. Individualizační tendence, které bychom ve vztahu k razantnímu nástupu vymezování vlastního privátního prostoru ve specifickém volně-tržním prostředí devadesátých let mohli označit za „privatizační“, ve svém naplnění v případě samostatného bydlení reprezentují cíl sám o sobě. Aktéři v momentu, kdy jej dosáhnou, jsou jen těžko schopni sdílet tento vydobytý prostor a existence tohoto prostoru se paradoxně může stávat překážkou dosažení tradičního uspořádání párové domácnosti.

Souběžně s tímto jednoznačně „privatizačním“ procesem se rozsáhle objevuje také trend sdíleného bydlení (tj. ne v rámci rodiny), které pro britský kontext rozsáhle popsaly ve své studii Heath a Cleaver [2003]. Právě prostředí těchto specifických

kých domácností, které představují tzv. „zvolené rodiny“, ³¹ je i v interakci s domácnostmi jednotlivců zdrojem vzniku tzv. „kvazi-komun“, respektive „neo-kmenů“ [Heath 2004: 161–179], nebo tzv. „městských kmenů“ [Watters 2004]. ³² I v českém prostředí měla participace v těchto společenstvích, pro v nich žijící komunikační partnery, stěžejní roli. Právě soužití v takovýchto společenstvích usnadňovalo komunikačním partnerům a partnerkám existenci bez partnera/partnerky či představovalo záchranou síť v případě rozpadu vztahu. Přestože se zdá, že tato uspořádání se omezují na věkově mladší kohorty jednotlivců, Roseneil a Budgeon [2004: 135–159] prostřednictvím svého výzkumu ukázaly uspořádání vztahů, které fakticky nahrazují rodiny i v pozdějším, již rodičovském období.

Prožívání samoty jako výzva; kdy končí „pozdní mladost“?

Přes určitou determinaci a zdůrazňování „laťky“, pod kterou *singles* nejsou ochotní jít, je prožívání samoty a sebe-uvědomování si „singlovství“ velkou výzvou. Již zmíněná komunikační partnerka (27, pracovnice v public relations) připustila, že se poněkud uzavírá do sebe a uvědomuje si různé fáze, kterými si ve svém vypořádávání se se samotou prošla. V první fázi si nepřipouštěla, že hledání partnera je pro ni důležité, protože „svoboda je taky důležitá“ a není možné prvoplánově chodit po ulicích a hledat partnera. V další si naopak uvědomila, že bez partnera svůj život ochuzuje. Přesto je existující stav schopna zvládat.

Lidé v tomto smyslu nalézají celou řadu zástupných činností a aktivit kompenzující chybějící partnerské vztahy. Specificky se tyto projevují například v uměleckých oblastech. Jeden z již zmíněných komunikačních partnerů (29, právník, hudebník, neziskový sektor) se věnuje hře na kytaru v alternativní kapele a doslova mluví o „projekci přes tóny“. U tohoto komunikačního partnera hra v kapele usnadňuje vypořádávání se s deprivací spojenou se životem bez partnera, a dokonce je tento proces chápán jako jistá tvůrčí utilizace jeho osobní situace vedoucí k uměleckému výsledku, který snadněji může oslovit ostatní, jenž jsou často v podobné situaci.

I další z komunikačních partnerů (36, výtvarník, prodej knih) se vypořádával s problematickými fázemi ve svých partnerských vztazích prostřednictvím svých výtvarných projevů. Tento trend se objevuje ale i obecněji: „že teďka třeba tím, že jsem sama, tak mám potřebu se plně zaměstnávat“ (22, studentka, práce v redakci) a zástupnou činností je často práce. Úniky z privátní sféry do pracovní oblasti v kontextu americké rodiny byly registrovány Hochschild [1997]. Du Bois-Reymond [1998] popsala charakteristického „post-adolescenta“ jako realizujícího flexibilní a sebenaplňující kariéru často v kulturních nebo počítačových a informačně tech-

³¹ Tj. spolubydlící a přátelé ve skupinově pronajímaném domě nebo bytě.

³² Těmito jsou myšlena různorodá společenství vrstevníků v „mladě dospělém věku“, často vzniklá v souvislosti se sdílením bydlení, ale ve svých důsledcích zasahující i mimo tuto primární souvislost.

nologických odvětvích s rozostřenými hranicemi mezi zábavou a prací, s možností zahrnutí osobních východisek a stylů do jejich pracovních životů. Podobně v českém kontextu narazíme na rozostření těchto hranic u komunikačních partnerů a partnerek uplatňujících se profesně v kulturně-mediální oblasti (např. 28, překladatelka-asistující badatelka v periodiku).

Tyto stavy a způsoby vyrovnávání se se samotou nás přivádí k otázce, kdy přichází moment, že lidé jsou ochotni vzdát se své mladické svobody. Odpověď je nejednoznačná a individuálně daná. Na jedné straně si jednatřicetiletá komunikační partnerka (31, nákupčí síť supermarketů) uvědomuje, že v určitém období dávala přednost „svobodě a nezávislosti“, ale v momentu, kdy se přiblížila k třicítce, si ujasnila, že je ochotna se „svobody“ vzdát. A třicetšestiletý respondent na druhou stranu popisuje neukončené hledání („... furt si myslím, že v tuhleto chvíli v šestařice ti můžu věřit na nějaký ideál, na něco ideálního, nemusím jít do kompromisu a myslím, že ještě to není tak ztracený a že jsou věci, které se fakt objevují čas od času...“ 36, výtvarník, prodej knih).

Překážky v utváření dlouhodobých, na reprodukci orientovaných vztahů, ať již explicitně sociálně-ekonomického charakteru nebo na úrovni hlubších kulturních modelů, vedou k prosazování se alternativních vztahových strategií. Z rozhovorů realizovaných v prvním roce výzkumu vyvstala do popředí skutečnost, že o výrazné části komunikačních partnerů a partnerek, kteří byli vyhledáni na základě kritérií „ekonomicky samostatný(á) bez partnera/partnerky“, vyšlo během rozhovoru najevo, že udržují nějakou formu pravidelných a často dlouhodobých vztahů (ačkolí sebe charakterizují jako *single*, tj. bez partnera/partnerky), které jsou realizovány alternativně, např. na čistě sexuální nebo přátelské bázi, a nejsou pro ně klasickými partnerskými vztahy chápány jako budoucna jako základ pro případné založení rodiny (10 z 25 komunikačních partnerů a partnerek vyslechnutých během prvního roku). Realizace výzkumu v této souvislosti prošla důležitou genezí. Od vstupně předestřené výzkumné záběru koncentrujícího se na bezpartnerské životní strategie „*singles*“ se výzkum postupně posunul ve svém vyznění k charakteristice alternativních vztahů, jež se objevují u lidí, kteří jsou tradičně viděni jako žijící bez partnera/partnerky.

Lze říci, že v rámci starší Staplesovy typologie *singles* [1981: 44]³³ by bylo zařaditelných mnoho z komunikačních partnerů a partnerek účastnících se výzkumu. Právě *open-coupled relationship* v Staplesově typologii je do jisté míry vztáhnutelný ke kategoriím identifikovaným realizovaným výzkumem.

³³ K problematice různých typologií *singles* viz [Tomášek 2003a; Tomášek 2003b; Radimská, Tomášek 2003].

Sami, ale ne úplně

Ve světle výše předestřených bariér se zdá, že nejde tak výrazně o to, že v současnosti mají mladší lidé větší tendenci zůstat sami bez partnera/partnerky, ale spíše o to, že mnohdy opravdu tak úplně sami nejsou a že klíčovým problémem je přizpůsobení a adaptace tradičních struktur soužití potřebám současné společnosti tak, jak se komplexně transformovala po roce 1989, tedy že jde o vznik a prosazování se alternativních forem k tradičním partnerským vztahům (manželství, dlouhodobé kohabitaci s uskutečňovanou reprodukcí). Problematika alternativních uspořádání vztahů byla již exponována v různorodých kontextech. Francouzská kvalitativní studie nesezdaných žen [Kaufman 1999] pracuje s kategorií tzv. „sdílené autonomie“ (*l'autonomie accompagnée*), Levin [2004] blíže rozpracovala problematiku uspořádání vztahu „spolu, ale odděleně“ („*living apart together*“ – LAT), pozornost byla věnována taktéž vztahům na dálku [např. Rhodes 2002].

Na základě analýzy 38 hloubkových rozhovorů jsem se pokusil vymezit a charakterizovat klíčové kategorie alternativních vztahů tak, jak se objevují v aktuálním českém kontextu [Tomášek 2004: 16–19].

Ženatí/vdané milenci a milenky

Vzhledem k tomu, že se vstupně výzkum zaměřil na doposud nesezdané a objektem výzkumu byli převážně mladí lidé žijící sami (samostatně a kteří dosáhli ekonomické nezávislosti) a většina komunikačních partnerů/partnerek náležela do věkové kategorie 23 až 32 let, překvapivě rozsáhlou kategorií se ukázal být vztah s ženatým milencem. Celá řada těchto vztahů se objevila u jedné z komunikačních partnerek: „Tak dlouhodobé milence mám, příležitostné pravidelné milence taky, příležitostné milence mám taky. Jedna se o různé lidi různého věku“, která tyto vztahy racionalizovala jako nezbytnost pro bezproblémové profesní uplatnění: „... abych mohla profesně fungovat, což je v současné době moje priorita, víš aby mně to jako myslelo, nemusela se tím nějak zabývat, tak já si tak vždycky někoho najdu s kým spím, no a až to prostě přestane fungovat, tak si prostě řekneme sbohem.“ (26, asistentka správce konkurzní podstaty)

Na jedné straně se setkáváme s relativně nestabilními vztahy, ale zároveň tato kategorie alternativních vztahů nevylučuje dlouhodobost: „mám ženaté milence, s jedním z nich udržuju vztah přes 11 let, akorát když mám s někým vztah, tak on ví, že můžeme jít jenom na kafe, protože jsem věrná ve vztahu, takže jako až ten vztah nemám, tak se zase ozvu a oni se všichni rádi vrátí do starých kolejí...“ (28, kadeřnice a majitelka kadeřnictví). Jestliže v první charakteristice vztahů jde o principiální vyhýbání se dlouhodobějším vztahům z důvodů upřednostňování seberealizace v profesní oblasti, které může sloužit ovšem i jako určitý pretext pro skrytí neschopnosti etablovat a udržet vztah dlouhodobého charakteru, v druhé charakteristice narážíme na schopnost a potřebu udržovat dlouhodobý vztah, ale jeho naplňování přizpůsobovat potřebám jisté autonomie komunikační partnerky.

„Víkendové manželství“

Idea „prostoru pro sebe“ je ovšem základním znakem alternativní formy, která bývá v literatuře označována „living apart together“ – tj. „odděleně, ale spolu“. Lapidárně jej charakterizovala jedna z komunikačních partnerek: „... bych potřebovala takový víkendový manželství. To jako pro mne je to někdy docela ideální představa, jako být s tím partnerem třeba čtyři dny v týdnu, třeba s ním sdílet i tu domácnost, ale mít tu možnost být sama“ a osvětlila, jak je „víkendové manželství“ praktikováno: „... tak jsem to plácla, ale myslím, že takhle třeba funguje i dost vztahů teďka, že oni jako spolu sice bydlej, ale ještě mají zároveň jeden ten byt, který je takovým prostředím toho úniku...“ (26, překladatelka, dokončující vysokoškolské studium). Z indikovaných kategorií vztahů „víkendové manželství“ se zřejmě nejvíce přibližuje obvyklým představám dlouhodobého vztahu.

Vztahy na dálku a „nárazovky“

V angličtině bychom použili ustálených termínů „*long-distance relationships*“ a „*one night stands*“. Přestože se jedná o dvě výrazně odlišné kategorie vztahů, z rozhovorů vyznělo, že tyto formy jsou často kombinovány. Takto pro jednoho z dvacetišestiletých komunikačních partnerů distanční vztah reprezentoval dosud nejvážnější vztah:

„Takže jako dva měsíce kontakt po mailu, velice intenzivní, v červnu jsem ji viděl jedno dopoledne, tam jsme to jako dali dohromady a pak jsem vlastně přijel z Paříže na jeden víkend, pak jsme se viděli jedno odpoledne v Paříži, když přijela, a když přijela pak v říjnu zase, tak to jsme byli víkend spolu, to bylo super, ale pak to prostě ona utnula, protože byla taková hodně ambiciózní, nebo ne ambiciózní, ona byla super, jako na jednu stranu strašně skvěle rodinně založená holka, ale měla prostě strašně zdravou ambici, studovala antropologii, jezdila do Pyrenejí dělat výzkumy o pastevcích.“ (26, manager dokončující studium)

Přestože mnohdy se tato kategorie může jevit jako do jisté míry zaměnitelná s „víkendovým manželstvím“, ³⁴ klíčovým rozlišujícím znakem v případě vztahu na dálku je možnost udržování a prodlužování romantické fáze vztahu, která s sebou může nést i jistou otevřenost vztahu. Takto i v bezprostřední souvislosti s touto kategorií se v rozhovorech objevilo zřetelně téma jednorázových vztahů (v jednom rozhovoru označeny jako „nárazovky“) a otázka akceptace a oprávněnosti těchto vztahů:

³⁴ Pochopitelně může existovat „víkendové manželství“, kdy partner a partnerka žijí ve vzdálených lokacích, ale jejich vztah je dán pravidelně realizovaným omezeným soužitím.

„Sbalit někde někoho, když se někde chlastá, jako mám z toho výčitky svědomí a mám z toho prostě strach, ale jako dělám to. Nemůžu, nedělám to tak často, nejsem zase takovej ranař, že bych měl někde nějaký brutální úspěchy a mohl tímhle tím zaplácnout prostě partnerku, to ani náhodou.“ (26, manager dokončující studium)

Otevřené vztahy

Další kategorií, která v průběhu výzkumu zřetelně vyvstala, jsou tzv. otevřené vztahy. Zde je nutné rozlišit ty, které získávají charakter otevřených vztahů během vývoje klasického dlouhodobého vztahu, a ty, které jsou oboustranně deklarativně otevřené od počátku.

K prvním patří následující vztah popsaný komunikační partnerkou:

„No a pak začalo docházet k takovým těm přestávkám, kdy on si našel náhou přítelkyni, do které on se jako zamiloval, ten vztah se úplně rozsekal, rozpadl, ale zároveň tam byl jako takový ten pocit, že to není definitivní. No a tak vlastně to byl takový neustálý koloběh, že nakonec jsme se vždycky po tom náhým jeho vztahu k sobě vrátili...“ (30, překladatelka, učitelka jazyků)

Charakter těch druhých byl popsán komunikační partnerkou, když referovala o přístupu svého přítele a svých dřívějších zkušenostech s tímto typem vztahu:

„Měl to trošku posunutý, ve smyslu, to když jsme byli spolu, tak mě vnímal jako primární vztah, který by chtěl mít strašně dlouho, nejlíp celý život, ale zároveň tam byla ta otevřenost od začátku a do jisty míry jsme ji oba využívali, ale myslím, že jsme se milovali natolik a ten vztah netrval zas tak dlouho, abysme mohli furt spát s jinejma lidma a tak... a my jsme to měli nastavený tak, že to je všechno možný do té míry, dokud se to bude říkat tomu primárnímu partnerovi jako ‚OK, spal jsem s tou a tou holčkou‘...“ (28, studentka doktorandského studia)

„Přítel/kyně do nepohody“

Mnohdy je samotné ujasnění si své role a pozic aktérů v alternativním vztahu nejednoznačným procesem, který získává jasné kontury teprve ve zpětném pohledu:

„Já jsem k tomu došla jednoduše, že to je člověk, s kterým si neumím představit, že bych měla rodinu, že bych s ním třeba i bydlela – my jsme spolu nikdy za těch pět let nebydleli, kromě pár týdnů, kdy to bylo nezbytně nutný... Je to člověk, s kterým si jako docela rozumím, docela dost, takže ... jako teď, když to vidím zpětně, tak mi to přijde, že jsme byli vlastně takoví přátelé, který spojovalo jen o něco víc, než je poji třeba s různějma jinejma známejma a přáteli.“ (23, novinářka)

U mužů se tento typ alternativního vztahu zdá být pojímán praktičtěji:

„Mám asi dvě takové ty přítelkyně do nepohody, jakože velmi dobré kamarádky... Nevím, tak jako známe se moc dlouho asi, ale ne, nevím, nějak tam není asi ta společná nějaká potřeba plně sdílet všechno spolu... ale nějakým způsobem je tam nějaká fyzická přitažlivost řekněme a... jako rádi se vidíme, samozřejmě není to tak, že vždycky, když se spolu vidíme, tak se spolu vyspíme.“ (27, student DAMU)

Přesto dlouhodobý vztah výrazně soustředěný na sexuální sféru a charakterizovaný jako „nevztahový“ nalézáme i u jedné z komunikačních partnerek (32, svobodná matka, asistentka-sekretářka).

„Hra na dokazování si“

Další kategorii, která se objevila v jednom z rozhovorů, je možné charakterizovat jako „hru na dokazování si“:

„Mám pocit, že jako u mne to singlovství zavinilo to, že mám neustálou potřebu si dokazovat, že mě někdo chce a že kdybych ten vztah já chtěla, tak že by byl. Takže myslím, že mě posléze někdo zabije, protože prostě to rozpoutám na mnoha frontách a prostě čekám, jestli se chytanou, a to mi ale úplně v tu chvíli stačí... Ale myslím, že to je projev toho singlovství, že si prostě potřebuješ dokazovat věci, který ti jinak v normálním vztahu nahrazuje ten partner, že...“ (24, pracovnice v nakladatelství)

Předestřené kategorie vztahů³⁵ vedou k otázce, do jaké míry tato uspořádání partnerských vztahů mohou pokrývat funkce spojované s tradičními vztahy (manželstvím, dlouhodobou kohabitací s uskutečňovanou reprodukcí) a tedy, jak dalece mohou být šířeji stabilní formou partnerských vztahů a náhradou za tyto tradiční formy partnerských vztahů.

Historicky v sociologii rodiny nestandardní „vztahy/nevztahy“ byly vykázaný pod nálepku „singles“. V 60., 70. a 80. letech byli v západní literatuře za *singles* označováni i lidé žijící v dlouhodobém nesezdaném soužití, nemluvě již o lidech realizujících ještě o něco otevřenější formy společného soužití. S narůstající destandardizací partnerských biografii došlo k vymezení ještě více specifických kategorií alternativních uspořádání partnerských vztahů jako například na konci 70. let, tzv. „spolu, ale odděleně“ („living apart together“ – LAT). Některé dobové typologie *singles*

³⁵ Odhlédneme-li od specifické strategie kompenzování chybějících partnerských vztahů prostřednictvím rozvíjení vztahů s rodinnými příslušníky. Jedna z komunikačních partnerek (29, administrativní pracovnice ve firmě) např. trávila hodně času s šestiletým a dvouletým synovcem. Právě jistou nebezpečnost kompenzování si chybějícího partnerského vztahu „upnutím se na svou dceru“ si uvědomovala také další komunikační partnerka (32, svobodná matka, asistentka-sekretářka).

pokrývají celou škálu alternativních vztahů. Staples [1981: 44] rozlišuje vedle *singles* „volně proplovajících“ a těch „přizpůsobených“ žijících dočasný nebo permanentní „život solitéra“, *singles* v otevřených vztazích, *singles* v uzavřených vztazích a *singles* v jedné domácnosti, kteří mají dohodu o společném soužití. Tedy vžitě nahlížení *singles* a jejich životního stylu jako stylu se záměrně nulovým vztahovým potenciálem je značně jednostrannou interpretací. Toto vyjadřuje i pestrost kategorií vzestých z realizovaného výzkumu.

François de Singly [2000] specifickým způsobem vysvětlil potřebu vztahů v současné individualizované společnosti. Přestože alternativní vztahy redukuje hloubku vzájemné vztahové závislosti, která je pro de Singlyho, vedle samozřejmého předpokladu ekonomické a materiální nezávislosti, hlubším předpokladem existence a udržování si své osobní identity v současné společnosti (možná existence a identita já pouze v referenci k blízkým druhým), prokazují zároveň, že život jedince bez vztahů je jen těžko možný. Giddensův koncept, tzv. „confluent love“, reflektuje alternaci vztahů spojovaných s představou romantické lásky a zahrnuje posun od hledání „té pravé osoby“ k hledání „toho pravého vztahu“ [1992: 62–63]. Tyto vztahy jsou vzájemnou spokojeností podmíněnými rovnými vztahy (manželství již takto neurčuje věrnost a oddanost ve vztahu, ale je jejich pouhým označením), do jejichž středu se důležitě posouvá sexuální naplnění. V návaznosti na Giddense Bawin-Legros [2004: 241–250] dochází k tomu, že milostné vztahy mají pro naplnění jednotlivce kardinální význam a jejich hledání a utváření se stává individualizačním projektem samo o sobě. V průběhu výzkumu identifikované kategorie vztahů korespondují s Giddensovým konceptem i novou charakteristikou utváření partnerských vztahů jako individualizačních projektů Bawin-Legros. Nastíněné kategorie vztahů jsou v mnohém individualizovanou honbou za láskou, i když u některých komunikačních partnerů a partnerek se objevilo vícedimenzionálnější strukturované chápání vztahu souznící s genderovou kritikou konceptu „čistého vztahu“.

Závěr

Přestože obvyklá představa *singles* je spojována s jejich odhodláním profesně se seberealizovat na úkor jejich osobního a partnerského života, americké výzkumy prokázaly, že většina *singles* očekává vstup do manželství do pěti let [Cargan, Melko 1982, 1992].³⁶ Tento závěr potvrdily i hloubkové rozhovory s třiceti osmi komunikačními partnery a partnerkami v ČR realizované v letech 2003–2005 (převážná část uskutečněných rozhovorů ve svém celkovém vyznění vystihovala představu a záměr vstoupit do manželství a založit rodinu v příštích několika letech). Z rozhovorů zároveň vyplynulo, že neexistence dlouhodobého vztahu s vyhlídkou na založení rodiny není *a priori* sledovanou strategií, ale jedná se spíše o následky komplexních změn na úrovni mentality a modelů převládajících v 90. letech, které s sebou přinesly i změny chování a motivací v oblasti profesního uplatnění. Přestože tyto změ-

³⁶ Toto očekávání samozřejmě neznamená, že na manželství dojde.

ny, např. v souvislosti s profesním uplatněním a kariérním růstem, jsou mnohdy chápány jako explicitní důsledky existenčních tlaků na individuální aktéry, realizovaný výzkum naznačil, že i na úrovni individuálních aktérů jsou tyto změněné přístupy k partnerskému životu a reprodukci výsledkem spíše převzetí a internalizování po roce 1989 se šířících kulturních modelů. Podobně v oblasti bydlení, která bývá jednoznačně interpretována jako existenčně a ekonomicky klíčová v souvislosti s utvářením dlouhodobých vztahů zaměřených na reprodukci, se ukázalo, že i bydlení je otázkou měnících se kulturních modelů (prosazující se model bydlení jednotlivců, včetně párů žijících záměrně jako jednotlivci v oddělených domácnostech).

Z rozhovorů realizovaných v prvním roce výzkumu vyvstala do popředí další skutečnost narušující zažitou představu o životě *singles*. O výrazné části komunikačních partnerů a partnerek, kteří byli vyhledáni na základě kritérií „ekonomicky samostatný(á) bez partnera/partnerky“, vyšlo během rozhovoru najevo, že udržují nějakou formu pravidelných a často dlouhodobých vztahů (ačkoli sebe charakterizují jako *single*, tj. bez partnera/partnerky). Analýza hloubkových rozhovorů uskutečněných v období 2003 až 2005 odhalila existenci následujících kategorií alternativních vztahů charakteristických pro tento segment populace: ženatí/vdané milenci a milenky, „víkendové manželství“, vztahy na dálku a „narázovky“, otevřené vztahy, „přítel/kyně do nepohody“, „hra na dokazování si“. Přestože se uskutečněný výzkum soustředil na tuto specifickou část populace a přes omezenou reprezentativnost kvalitativních šetření (i ve smyslu bezprostředního bádání této vlastní společenské kategorie), právě charakteristiky příslušníků/příslušnic této narůstající společenské skupiny (které jsou jen problematicky registrovány obvyklými šetřeními kvantitativního charakteru) naznačují posuny v oblasti uspořádání partnerských vztahů.³⁷

Je možné říci, že vývoj této specifické části české populace směřuje k modelu, který se mnohem pozvolněji začal uplatňovat v západních zemích od 70. let minulého století. Zdá se, že vzhledem k intenzivní dynamice změny v čase (o něco déle než dekáda), lze explicitněji v kontextu ČR indikovat kritické faktory, které sociální změnu spojenou s nárůstem a vývojem této sekce populace zásadněji ovlivňují. Právě i jenom samotné věrohodné určení nebo vymezení faktorů, které sehrály a sehrávají roli v nástupu a prosazování se fenoménu *singles* v západním kontextu, je pro západní sociální vědce problematické (např. i konkrétní rozlišení současných ekonomických a kulturních faktorů a jejich relevance pro vysvětlení fenoménu). Přesto dočasnost spojená se *singles* – nejistota jejich vztahů charakteristických chybějící vizí, která se již stává souběžnou normou k normě tradiční (spojené s rodinným projektováním do budoucnosti v moderní éře), je v českém i západním kontextu znakem nástupu post-modernity na úrovni uspořádání partnerského života.

³⁷ To ovšem neznamená plošné uplatnění těchto značně specifických kategorií vztahů indikovaných pro tuto konkrétní skupinu v dalších segmentech české společnosti (i když nevyklučuje jejich průnik – např. i prostřednictvím kategorie vztahu – ženatí/vdané milenci a milenky).

MARCEL TOMÁŠEK (*Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti při FSS MU*) vystudoval sociologii na Středoevropské univerzitě ve Varšavě a politologii a historii na Univerzitě Palackého v Olomouci. Vedle studia na Středoevropské univerzitě a Škole společenských věd při Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd ve Varšavě absolvoval studijní pobyty v Transregionálním centru pro demokratická studia na New School University v New Yorku, na Miamské univerzitě v Ohiu a na Aarhuské univerzitě. Kromě výzkumu singles a nových modelů partnerského soužití se věnuje problematice společenských změn ve středoevropských společnostech a sociální změně obecněji.

Zdroj dat

Singles 2003–2005, soubor 38 rozhovorů s ekonomicky samostatnými mladými lidmi bez partnera. IVRIS FSS MU, Brno.

Literatura

- Axinn, G. W., S. J. Berber. 1997. „Living Arrangements and Family Formation Attitudes in Early Adulthood.“ *Journal of Marriage and Family* 59 (3): 595–611.
- Bartoňová, D. 2005. „Cenzové domácnosti jednotlivců v České republice v poslední třetině 20. století.“ *Demografie* 47 (2): 77–86.
- Bauman, Z. 2001. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press.
- Bawin-Legross, B. 2004. „Intimacy and the New Sentimental Order.“ *Current Sociology* 52 (2): 241–250.
- Bawin-Legros, B., A. Gauthier. 2001. „Regulation of intimacy and love semantics in couples living apart together.“ *International Review of Sociology* (11) 1: 39–46.
- Beck, U. 1992. *Risk Society: towards a New Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge, Oxford: Polity Press.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization*. London: Sage.
- Bellah, R. N. et al. 1985. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- Benešová, V. 2001. „Současné demografické změny podle výsledků sociologických výzkumů.“ *Demografie* 43 (2): 111–124.
- Bourdieu, P. et al. 1997. *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Cambridge: Polity Press.
- Cargan, L., M. Melko. 1982. *Singles: Myths and Realities*. Beverly Hills: Sage.
- Cargan, L., M. Melko. 1992. „Being Single on Noah's Ark.“ Pp. 420–426 in L. Cargan (ed.) *Marriages and Families: Coping with Change*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Castel, R. 1995. *From Manual Workers to Wage Laborers: Transformation of the Social Question*. New Brunswick: Transaction Publisher.
- Černá, K. 2005. „Pohled na kohabitaci a rodinu v České republice a Velké Británii z hlediska evropské studie hodnot.“ *Demografie* 47 (2): 87–95.
- de Singly, F. 2000. *Le soi, le couple et la famille*. Paris: Nathan.
- du Bois-Reymond, M. 1998. „I don't want to commit myself yet': Young Peoples's Life Concepts.“ *Journal of Youth Studies* 1 (1): 63–79.

- Ermisch, J. 2000. *Personal Relationships and Marriage Expectations: Evidence from the 1998 British Household Panel Survey*. ISER Working Papers, Paper 2000 – 27. Colchester: University of Essex.
- Ermisch, J., M. Francesconi. 2000. „Patterns of Households and Family Formation.“ Pp. 21–44 in R. Berthoud, J. Gershuny (eds.) *Seven Years in the Lives of British Families: Evidence on the Dynamics of Social Change from the British Household Panel Survey*. Bristol: Policy Press.
- Ettlerová, S., B. Matějková. 2004. *Rodinné chování a bytová situace mladé generace – souvislosti s partnerským, sňatkovým a natalitním chováním*. Praha: VUPSV.
- Gallandem, O. 1984. „Précarité et entrée dans la vie.“ *Revue Française de Sociologie* 25 (1): 46–66.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1994. „Living in a Post-traditional society.“ Pp. 56–109 in U. Beck, A. Giddens, S. Lash. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Glaser, B., A. Strauss. 1967. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Hakim, C. 1997. „A Sociological Perspectives on Part-time Work.“ Pp. 22–70 in H. P. Blossfeld, C. Hakim (eds.) *Between Equalization and Marginalization: Women Part-time Workers in Europe and the USA*. Oxford: Oxford University Press.
- Hakim, C. 2000. *Work-lifestyle choices in the 21st century: Preference theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Harrison B., B. Bluestone. 1988. *The Great U-turn Corporate Restructuring and the Polarizing of America*. New York: Basic Books.
- Heath, S. 2004. „Peer-Shared Households, Quasi-communes and Neo-Tribes.“ *Current Sociology* 52 (2): 161–179.
- Heath, S., E. Cleaver. 2003. *Young, Free and Single? Twenty-somethings and Household Change*. New York: Palgrave.
- Hochschild, A. R. 1997. *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Metropolitan Books.
- Honneth, A. 2004. „Organized Self-Realization; Some Paradoxes of Individualization.“ *European Journal of Social Theory* 7 (4): 463–478.
- Chander, J., M. Williams, M. Maconachie, T. Collett, B. Dogeon. 2004. „Living Alone: Its Place in Household Formation and Change.“ *Sociological Research Online* [online] 9 (3) [cit. 20. 9. 2005] Dostupné z: <www.socresonline.org.uk/9/3/chandler.html>.
- Jamieson, L. 1999. „Intimacy Transformed? A Critical Look at the ‚Pure Relationship‘.“ *Sociology* 33 (3): 477–494.
- Jamieson, L., R. Stewart, Y. Li, M. Anderson, F. Bechhofer, D. McCrone. 2003. „Single, 20 – something and Seeking?“ Pp. 135–154 in G. Allan, G. Jones (eds.) *Social Relations and the Life course*. Basingstoke: Palgrave.
- Juříčková, L. 2005. *Bezdětnost v České republice* [online]. Praha: Demografické informační centrum [cit. 24. 7. 2005]. Dostupné z: <http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&ar+clID=118>.
- Kaufmann, J. C. 1999. *La Femme Seule et Le Prince Charmant*. Paris: Nathan.
- Kučera, M. 1997. „K interpretaci charakteristiky demografických procesů v České republice.“ *Demografie* 39 (4): 269–270.
- Kuchařová, V., A. Nedomová, L. Zamykalová. 1999. *Předpoklady sňatkového chování mladé generace*. Praha: VUPSV.

- Lash, C. 1978. *The Culture of Narcism*. New York: Norton.
- Levin, I. 2004. „Living Apart Together: A New Family Form.“ *Current Sociology* 52 (2): 223–240.
- Pahl, R. 1995. *After Success Fin-de-Siecle Anxiety and Identity*. Polity Press: Cambridge.
- Paloncyová, J. 2002a. *Rodinné chování mladé generace*. Praha: VÚPSV.
- Paloncyová, J. 2002b. *Změny české rodiny: mladá generace a demografický vývoj*. Praha: VÚPSV.
- Paloncyová, J. 2004. *Domácnosti a rodiny podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů*. Praha: VÚPSV.
- Rabušic, L. 1996. „O současném vývoji manželského a rodinného chování v České republice.“ *Demografie* 38 (3): 173–179.
- Rabušic, L. 1997. „Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (sociologická perspektiva v demografii).“ *Demografie* 39 (2): 114–119.
- Rabušic, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou?* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Radimská, R., M. Tomášek. 2003. „Singles – nový životní styl a jeho genderová specifika v České republice.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 4 (1–2): 10–12.
- Rhodes, A. R. 2002. „Long-distance Relationships in Dual-career Commuter Couples: A Review of Counseling Issues.“ *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families* 10 (4): 398–404.
- Roseneil, S., S. Budgeon. 2004. „Cultures of Intimacy and Care Beyond ‚the Family‘: Personal Life and Social Change in the Early 21st Century.“ *Current Sociology* 52 (2): 135–159.
- Rychtaříková, J. 1996. „Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace.“ *Demografie* 38 (2): 77–89.
- Rychtaříková, J. 1997. „Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje.“ *Demografie* 39 (4): 267–268.
- Srp, V. 1997. „Rabušic kontra Rychtaříková.“ *Demografie* 39 (4): 270–271.
- Staples, R. 1981. *The World of Black Singles: Changing Patterns of Male-Female Relationship*. Westport: Greenwood.
- Stein, J. P. 1981. „Understanding Single Adulthood.“ Pp. 9–20 in J. P. Stein (ed.) *Single Life: Unmarried Adults in Social Context*. New York: St. Martin's Press.
- Strauss, A., J. Corbinová. 1998. „Grounded Theory Methodology: An Overview.“ Pp. 158–183 in N. K. Denzin, Y. S. Lincoln (eds.) *Strategie of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks, London, New Dehli: Sage.
- Strauss, A., J. Corbinová. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Albert: Boskovice.
- Tomášek, M. 2003a. „Singles ve světle měnících se typologií a definic: K aktuálně probíhajícímu výzkumu.“ Pp. 225–233 in P. Mareš, T. Potočný (eds.) *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal.
- Tomášek, M. 2003b. „Singles v České republice; o aktuálně probíhajícím výzkumu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 4 (3–4): 6–7.
- Tomášek, M. 2004. „Sami, ale ne úplně; nové vztahy – vznik alternativních forem k tradičním vztahům v ČR.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 5 (4): 16–19.
- Trost, J. 2003. „Scandinavia.“ Pp. 1395–1402 in J. J. Ponzetti, Jr. (ed.) *International Encyclopedia of Marriage and Family* [online]. Vol. 3. New York: Macmillan Reference USA, Gale Virtual Reference Library, Thomson Gale, School of Social Studies. [cit. 12. 7. 2005] Dostupné z: <<http://find.galegroup.com/gvrl/infomark.do>>.
- Villeneuve-Gokalp, C. 1997. „Living as a Couple but Living apart.“ *Population* 52 (5): 1059–1081.
- VÚPSV. 2003. *Bydlení mladé generace 2003. Dotazníkové šetření*. Praha: VÚPSV, Universitas.
- Vymětalová, S. 2000. „Partnerský vztah.“ Pp. 99–133 in L. Fialová, D. Hamplová, M. Kučera,

- S. Vymětalová. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Watters, E. 2004. *Urban Tribes*. London: Bloomsbury.
- Yankelovich, A. D. 1981. *New Rules: Searching for Self-fulfilment in World Turned Upside Down*. New York: Random House.
- Zajicek, A., P. R. Koski. 2003. „Strategies of Resistance to Stigmatization among White Middle-Class Singles.“ *Sociological Spectrum* 23 (3): 377–403.

SP

SOCIÁLNÍ PRÁCE SOCIALNA PRÁCA

vydává Asociace vzdělavatelů v sociální práci

4/05

PROBACE A MEDIACE

O čem se mluví

- _ Zrod Probace a mediační služby souvisí se zaváděním alternativních postupů
- _ Trest obecně prospěšných prací byl navržen pro pachatele nepříliš závažných trestných činů
- _ Věk mladistvého má na ukládání trestu podstatný vliv
- _ Krádež kol vyřešila mediaci
- _ Odsouzení muži pracují na zvelebení areálu
- _ Mediaci umožňuje rychlé a kultivované mimosoudní řešení konfliktů
- _ Mediaci se učí na školách a praktikuje v občanském poradnictví
- _ Vysledovat počátky mediaci je obtížné

- _ Mediaci v netrestních věcech aneb Normální je nesoudit se
- _ Okamžik nabízí nejen osobní asistenci a průvodcovskou službu nevidomým

Fakta vyhlášky

Zákon 218/2003 Sb. o soudnictví ve věcech mládeže

Pohledy na věc

Zákon přinesl posílení možnosti orgánů činných v trestním řízení: M. Prokeš

Akademické statě

M. Šišiáková: Podmínky výchovy v romských sociálně vyloučených rodinách a prevence delikvence romských adolescentů

B. Balogová: Terénne sociálne služby pre seniorov na Slovensku

J. Prior: *Etika ctností Alistaira Macintyra v kontextu praxe sociální péče*

M. Šveřpa: *Sociální práce a média*

Studentské práce

Z. Bořilová: *Mediaci v trestní justici v ČR*

J. Pažoutová-Růžičková: *Postavení mládeže v trestní justici*

Školy se představují

VOŠ Prachatic: Dobré sociální klima ve škole umožňuje demokratický styl vedení

Inspirace pro praxi

Kampaň pro kulturní a smysluplnou péči o seniory

Zjevní bezdomovci Jižního Města

Objednávejte poštou, telefonem, e-mailem
Časopis SOCIÁLNÍ PRÁCE / SOCIALNA PRÁCA
Joštova 10, 602 00 Brno
Tel.: +420 549 496 428
e-mail: socialni_prace@quick.cz www.socialniprace.cz

V současnosti jediný oborový časopis sociálních pracovníků v ČR a na Slovensku

Měření hodnotových orientací metodou hodnotových portrétů S. H. Schwartze*

BLANKA ŘEHÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Measuring Value Orientations with the Use of S. H. Schwartz's Value Portraits

Abstract: The article acquaints readers with two methods of measuring value orientations developed by S. H. Schwartz. Particular attention is devoted to the Portrait Values Questionnaire, which was used in the European Social Survey in 2002. Using the data file from the survey, the author shows how four types of 'higher order' values are represented among the Czech population and how value priorities influence a person's position in the social structure. The article also presents an international comparison.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 1: 107–128

Úvod

Na první pohled se může jevit téma tohoto příspěvku poněkud odtažitě, vhodné spíše pro psychology než pro sociology, ale není tomu tak. Hodnotové portréty byly zařazeny do dotazníku prestižního Evropského sociálního výzkumu¹ v roce 2002 i v roce 2004 a zřejmě tomu tak bude i v letech následujících. V literatuře nacházíme v posledních letech nejčastěji čtyři škály na měření hodnot – Hofstedeovu [1980; 1991] Rokeachovu [1967; 1973], Inglehartovu [1977; 1997] a Schwartzovu [1992; 1996; 2001; 2005a; 2005b]. S prvními dvěma nemám žádné zkušenosti. Inglehartovy míry materialismu a postmaterialismu v jejich 4položkové i 12položkové verzi jsou u nás dobře známé a využívané [např. Rabušic 2000; Řeháková 2001a; 2001b]. Jsou ukotveny

* Studie byla podpořena Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky, grant LA 125 (European Social Survey) a Grantovou agenturou České republiky, grant 403/04/1219 (European Social Survey II).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: blanka.rehakova@soc.cas.cz

¹ Evropský sociální výzkum (European Social Survey – ESS) je nový akademicky vedený sociální výzkum, který je navržen tak, aby zmapoval a vysvětlil interakce mezi měnícími se evropskými institucemi a postoji, názory a vzorci chování různorodého obyvatelstva Evropy. Výzkumu se účastní přibližně 20 evropských států, jedním z nich je i Česká republika. V projektu, který je řízen centrálním koordinačním týmem vedeným Rogerem Jowelem, se používá velmi rigórní metodologie. Dotazník z roku 2002 se skládá ze dvou částí, z hlavního dotazníku a z dotazníku doplňkového, který obsahuje mimo jiné i portréty hodnot. Obdobné uspořádání má rovněž dotazník v roce 2004. Projekt ESS je financován prostřednictvím 5. rámcového programu, další prostředky získává z European Science Foundation.

v teorii, respondenti jim dobře rozumějí a jsou ve smysluplných vztazích s mnoha proměnnými, které badatele zajímají. Bývají ale i kritizovány pro svou přílišnou závislost na stávajících ekonomických podmínkách [Clarke et al. 1999]. V současné době je asi nejužívanějším prostředkem k měření hodnotových orientací Schwartzovo zjišťování hodnot (Schwartz Value Survey, SVS) [Schwartz 1992], které má ambice být univerzální a úplné. Tato metoda je hojně používána sociálními psychology a těmi, kteří studují rozdíly mezi hodnotovými orientacemi různých kultur a je všeobecně respektovaná.

Autor metody S. H. Schwartz² si byl od počátku vědom, že koncept hodnoty spojuje odlišné zájmy všech vědců, kteří se zabývají lidským chováním, ať už jsou to psychologové, sociologové nebo antropologové. Jeho výzkumné projekty, které začaly koncem osmdesátých let minulého století, byly založeny velmi široce. Měly objasnit, jak jsou hodnotové priority jednotlivců ovlivněny jejich sociálními zkušenostmi, zejména pak jejich umístěním v sociální struktuře a také jejich specifickou zkušeností (tou může být například imigrace). Měly také zjistit, jak hodnotové priority ovlivňují orientace a volby chování, postoje a jednání v oblasti politické, náboženské, environmentální ap. Projekty se už od samého počátku také zaměřovaly na problematiku mezikulturních a mezinárodních rozdílů v hodnotových prioritách. Za tím účelem bylo třeba zjistit, zda existuje nějaká univerzální struktura hodnot, která by byla společná všem lidem, zda tyto hodnoty mají stejný nebo podobný smysl pro všechny, zda je tato struktura úplná. Vývoj teorie šel ruku v ruce s výzkumy prováděnými po celém světě. Teorie byla na základě výsledků z výzkumů modifikována, vyvíjel se i měřicí nástroj. Tento proces, který bude dále popsán podrobněji, stále pokračuje.

Vývoj teorie

Schwartz a Bilsky [1987, 1990] vytvořili pojmovou definici hodnot, která zahrnuje pět formálních vlastností hodnot, které se v literatuře neustále vrací. Hodnoty (a) jsou pojmy nebo přesvědčení, (b) vztahují se k žádoucím koncovým stavům nebo chování, (c) přesahují specifické situace, (d) řídí výběr nebo ohodnocení chování a jevů, (e) jsou uspořádané podle relativní důležitosti. Hodnoty, chápáné tímto způsobem, se liší od postojů v jejich obecnosti a abstraktnosti a v jejich hierarchickém uspořádání. K těmto formálním rysům hodnot Schwartz a Bilsky přidali ještě následující: primární obsahový aspekt hodnoty je typ cíle nebo motivačního zájmu, který vyjadřuje. Typologii různých obsahů hodnot odvodili na základě úvahy, že hodnoty reprezentují tři univerzální požadavky lidské existence: potřeby jedince jako biologického organismu, nezbytnost koordinované sociální interakce, přežití a zabezpečení zájmů skupin. Výsledkem bylo osm hodnotových typů: pro-sociální (prosocial), restriktivní konformismus (restrictive conformity), požitek (enjoyment), úspěch (achievement), zralost (maturity), samostatnost (self-direction), bezpečnost (security), moc (power).

² Shalom H. Schwartz je profesorem psychologie na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě.

Teorie také specifikovala soubor dynamických vztahů mezi hodnotovými typy. Činnosti konané ve snaze o dosažení každého z typů mají totiž psychologické, praktické a společenské důsledky, které mohou být v souladu nebo v konfliktu se snahou o dosažení jiných typů hodnot. Na základě výsledků získaných z výzkumů, které se konaly v sedmi značně rozdílných zemích, se ukázalo, že existuje silná evidence pro univerzalitu kompatibility mezi hodnotovými typy, které podporují bezproblémové sociální vztahy (bezpečnost, restriktivní konformismus, pro-sociální typ), dále mezi těmi, které se týkají posílení ega (úspěch, požitek) a těmi, které vyjadřují uspokojení s nebo důvěru ve svou jedinečnost (zralost, samostatnost). Silná podpora také existovala pro univerzalitu konfliktu mezi důrazem na nezávislost myšlení a jednání a konformní sebekontrolou (samostatnost proti restriktivnímu konformismu) a také mezi zájmem o druhé a sledováním osobního úspěchu (pro-sociální typ proti úspěchu). Dalším zjištěním byla skutečnost, že ve všech sedmi zemích hodnoty z typů požitek, úspěch a samostatnost tvořily v dvourozměrné projekci prostoru hodnot souvislou oblast, která se nacházela proti jiné souvislé oblasti, tvořené hodnotami obsaženými v typu pro-sociálním, restriktivní konformismus a bezpečnost. Hodnoty zralosti byly umístěny na hranici mezi těmito dvěma oblastmi.

Modifikace teorie

První modifikace teorie, ke kterým došlo na základě výsledků empirických šetření, se týkaly obsahu hodnotových typů [Schwartz 1992]. Byly odvozeny dva zcela nové typy, které do té doby nebyly v literatuře zmiňovány ani empiricky studovány, a sice tradice a stimulace. Byla vznesena otázka po zahrnutí spirituality a byla navržena modifikace čtyř dřívějších typů (požitek, zralost, bezpečnost, pro-sociální). Původních osm typů se tak rozrostlo na jedenáct.

1. Samostatnost (self-direction). Definujícím cílem je nezávislost myšlení a výběru jednání, tvořivost, zvědavost. Motivační typ byl odvozen z potřeb kontrolovat a ovládat a z potřeby autonomie a nezávislosti.
2. Stimulace (stimulation). Motivačním cílem je vzrušení, novota, výzva. Typ byl odvozen z předpokladu, že k optimální úrovni aktivace je potřebná pestrost a mnohotvárnost podnětů.
3. Požitkářství (hedonism³). Motivačním cílem je požitek, rozkoš, smyslové uspokojení. Hodnotový typ byl odvozen z potřeby požitků a z potěšení, které vzniká na základě jejich uspokojování.
4. Úspěch (achievement). Definujícím cílem je osobní úspěch, který se projevuje prostřednictvím schopnosti posuzované podle sociálních standardů. Kompetentní vystupování je podmínkou pro získání zdrojů pro přežití, pro úspěšné sociální vztahy a pro úspěšné institucionální fungování.

³ Dříve enjoyment.

5. Moc (power). Hlavním cílem je dosažení sociálního statusu a prestiže, kontrola nebo dominance nad lidmi a zdroji. K fungování institucí je zřejmě potřebný určitý stupeň statutové diferenciaci. Aby byl tento fakt ospravedlnitelný, a aby ho lidé akceptovali, musí považovat moc za hodnotu. Moc a úspěch jsou hodnoty, které jsou zaměřené na společenskou vážnost. Zatímco úspěch zdůrazňuje aktivní demonstraci schopnosti v konkrétní interakci, moc zdůrazňuje dosažení nebo uchování dominantní pozice uvnitř obecnějšího sociálního systému.
6. Bezpečnost (security). Motivačním cílem je vlastní bezpečnost, harmonie a stabilita, ale také bezpečnost společnosti a vztahů. Tento hodnotový typ vyplývá ze základních individuálních a skupinových požadavků.⁴
7. Konformismus (conformity⁵). Definujícím cílem je sebekázeň v jednání, zálibách a popudech, u nichž je pravděpodobné, že by mohly znepokojit nebo ohrozit ostatní a porušit společenská očekávání nebo normy. Typ je odvozen z předpokladu, že jedinci potlačují sklony, které by mohly být společensky rušivé, které by ohrožovaly hladké fungování skupiny.
8. Tradice (tradition). Skupiny na celém světě vyvíjejí symboly a zvyky, které reprezentují jejich sdílenou zkušenost a osud. Tradiční způsoby chování se stávají symbolem skupinové solidarity, výrazem jedinečnosti skupiny a předpokládaným garantem jejího přežití. Často mají formu náboženských rituálů a norem chování. Motivačním cílem tradičních hodnot je respekt, oddanost a přijetí zvyků a ideálů, které ta která kultura nebo náboženství zavádí.
9. Spiritualita (spirituality). Teologové, filozofové a sociologové náboženství zdůrazňují, že základní význam tradičních přesvědčení a zvyků spočívá v tom, že dodávají životu význam a řád v reakci na zdánlivou nesmyslnost každodenní existence. Spirituální zájmy chápou jako zájmy, které se týkají nejzákladnějšího smyslu existence reality. Jestliže odpovědi na otázky po tomto smyslu patří mezi základní lidské potřeby, pak mohou spirituální hodnoty tvořit další univerzální typ. Motivačním cílem takových hodnot by mohly být vnitřní harmonie a smysl života nahlížený pomocí překročení každodenní reality.
10. Benevolence (benevolence). Toto je úžeji definovaná verze dřívějšího pro-sociálního typu. Zatímco pro-sociální typ se týkal zájmu o prosperitu všech lidí, benevolence se soustřeďuje na zájem o prosperitu těch, s nimiž jsme v každodenním styku. Motivačním cílem je zachování a zvětšení prosperity lidí, s kterými se často stýkáme.
11. Univerzalismus (universalism). Tento typ zahrnuje dřívější „zralost“ a část dřívějšího typu „pro-sociální“. Motivačním cílem je pochopení, uznání, tolerování a ochrana prosperity všech lidí a přírody. Lze ho odvodit z požadavků zajišťujících přežití. Pokud se totiž nepodaří akceptovat druhé, kteří jsou jiní a jednat s nimi spravedlivě, povede to k životu ohrožujícím střetům a neúspěch v ochraně přírody povede ke zničení zdrojů, na kterých závisí život.

⁴ Modifikace původního typu spočívá v tom, že do něj byly zahrnuty rovněž individuální bezpečnostní hodnoty.

⁵ Dříve restrictive conformity.

Revize původních motivačních typů a přidání nových si vyžádala formulaci nových hypotéz o dynamických vztazích mezi všemi typy. Při jejich tvorbě se ovšem uplatnily v hojně míře výsledky empirických výzkumů s původními osmi typy. Jsou-li hodnoty nazírány jako cíle, pak jejich dosažení slouží osobním a / nebo kolektivním zájmům. Na tomto základě byla formulována hypotéza, že hodnoty, které slouží primárně individuálním zájmům (moc, úspěch, požitkářství, stimulace, samostatnost) tvoří souvislou oblast, která leží proti jiné souvislé oblasti, tvořené třemi typy hodnot, které slouží primárně kolektivním zájmům (benevolence, tradice, konformismus). Univerzalismus a bezpečnost slouží oběma zájmům a jsou umístěny na hranicích mezi těmito oblastmi. Nejpravděpodobnější oblast spirituálního typu je někde v kolektivní oblasti, snad mezi benevolencí a tradicí, možné je i umístění mezi benevolencí a univerzalizmem.

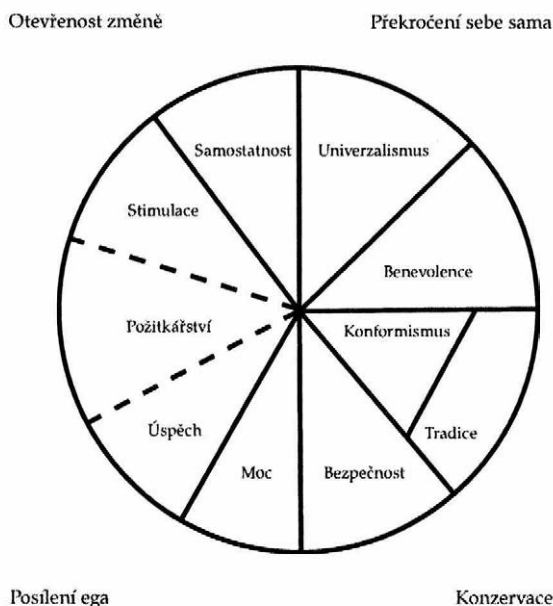
Současně s touto hypotézou byly formulovány i jemnější hypotézy, založené na analýze podobnosti cílů definujících každý hodnotový typ a psychologické, sociální a praktické důsledky současného usilování o každou dvojici typů. Za souladné typy byly označeny tradice a konformismus (oba zdůrazňují sebekontrolu a podřízení), konformismus a bezpečnost (oba zdůrazňují ochranu pořádku a harmonii ve vztazích), bezpečnost a moc (oba zdůrazňují potřebu vyhnout se hrozbám nejistot nebo je překonat kontrolou vztahů a zdrojů), moc a úspěch (oba zdůrazňují sociální nadřazenost a úctu), úspěch a požitkářství (oba mají co do činění s nestřídmostí), požitkářství a stimulace (oba s sebou nesou žádost po příjemném vzrušení), stimulace a samostatnost (oba zahrnují vnitřní motivaci k mistrovství a otevřenost ke změně), samostatnost a univerzalismus (oba vyjadřují důvěru ve vlastní úsudek a uspokojení s rozmanitostí života), univerzalismus a benevolence (oba se vztahují k zlepšení situace druhých a k překročení sobeckých zájmů). Hypotéza umísťuje vedle sebe také benevolenci a tradici, ačkoliv se nenašlo racionální zdůvodnění jejich kompatibility.

V konfliktu jsou samostatnost a stimulace na jedné straně a konformismus, tradice a bezpečnost na druhé straně, protože zdůrazňování nezávislého myšlení a jednání a podporování změn je v konfliktu se submisivní sebekontrolou, se zachováváním tradic a s ochranou stability. Univerzalismus a benevolence stojí proti úspěchu a moci, protože přijetí druhých jako rovných a zájem o jejich blaho je v rozporu s prosazováním sebe sama a se snahou po dominanci. Požitkářství je v rozporu s konformizmem a tradicí, protože oddávání se svým žádostem vylučuje sebekontrolu a přijetí vnějších omezení. Spiritualita je v konfliktu s požitkářstvím, mocí a úspěchem, neboť hledání smyslu pomocí překročení každodenní reality protičečím bonbě za smyslovými a materiálními požitky.

Na základě empirických šetření provedených v mnoha zemích celého světa se ukázalo, že lidé rozlišují deset hodnotových typů. Spiritualita, alespoň v té operacionalizaci, která zde byla použita (vnitřní harmonie, spirituální život, životní smysl, odpoutání se od světských zájmů), nepatří mezi univerzální hodnotové typy. Na druhé straně, data neposkytla podporu pro myšlenku, že ještě nějaké hodnotové typy v teorii chybí. Hypotézy týkající se dynamické struktury hodnotových typů, kompatibility a konfliktů, byly v podstatě potvrzeny a jsou vyjádřeny v obr. 1. Schéma konfliktních a souladných vztahů postulovaných teorií je kruhové. Kruhové

uspořádání typů hodnot reprezentuje motivační kontinuum. Rozdělíme-li kruh na devět výsečí a začneme-li například u univerzalizmu, je v další výseči benevolence, ve třetí jsou hodnoty dvě, konformismus, který je blíže středu kruhu, a tradice, která je blíže okraji kruhu. Ve čtvrté výseči je umístěna bezpečnost, následuje moc, úspěch, požitkářství, stimulace a v deváté výseči je samostatnost. Čím blíže si jsou kterékoliv dva typy hodnot v libovolném směru kolem kruhu, tím podobnější si jsou jejich motivace, čím si jsou vzdálenější, tím protichůdnější jsou jejich motivace.⁶ Strukturu hodnot lze stručně vyjádřit ve dvou ortogonálních dimenzích. První dimenze proti sobě staví posílení ega (self-enhancement) a překročení sebe sama (self-transcendence). Na této dimenzi stojí hodnotové typy moc a úspěch, které zdůrazňují především sledování vlastních zájmů, v opozici k hodnotovým typům univerzalizmus a benevolence, které se starají zejména o blaho a zájmy druhých. Druhá dimenze proti sobě staví otevřenost změně (openness to change) a konzervaci (conservation). Na této dimenzi stojí hodnotové typy samostatnost a stimulace (nezávislé jednání, myšlení a cítění, připravenost k novým zkušenostem) v opozici k hodnotovým typům bezpečnost, konformismus a tradice (sebeomezení, pořádek, odpor ke změnám). Požitkářství v sobě obsahuje jak prvky otevřenosti ke změně, tak prvky posílení ega.

Obr. 1. Teoretický model vztahů mezi deseti motivačními typy hodnot

Zdroj: [Schwartz 1992].

⁶ Dosavadní výzkumy v 18 zemích ukazují, že soubor deseti hodnotových typů je úplný. Ve všech výzkumných souborech se objevila očekávaná kruhová struktura [Schwartz 2001].

Měření hodnotových orientací metodou SVS

Metoda měření hodnotových orientací, která byla vyvinuta nejdříve, se nazývá Schwartzovo zjišťování hodnot (Schwartz Value Survey, SVS) [Schwartz 1992]. Respondent je požádán, aby posoudil 57 určitých hodnot⁷ jako „vůdčí (řídící) principy ve vašem životě“. Každá hodnota je upřesněna vysvětlením v závorce⁸ a respondent posuzuje hodnoty na devítibodové stupnici od 7 (je extrémně důležitá) do -1 (je v protikladu k mým hodnotám). Tyto specifické hodnoty měří deset teoreticky podložených hodnotových orientací. *Moc*: sociální moc, autorita, bohatství, zachování dobrého jména, společenské uznání. *Úspěch*: úspěšnost, schopnost, ctízádnost, vlivnost, inteligence. *Požitkářství*: zábava, užívání života, nestřídmost. *Stimulace*: odvaha, pestrý život, vzrušující život. *Samostatnost*: zvědavost, tvořivost, svoboda, volba vlastních cílů, nezávislost, sebeúcta. *Univerzalizmus*: ochrana životního prostředí, jednota s přírodou, svět krásy, tolerance, sociální spravedlnost, moudrost, rovnost, mírový svět, vnitřní harmonie. *Benevolence*: ochota, čestnost, odpuštění, odanost, zodpovědnost, duchovnost, skutečné přátelství, citová a duchovní intimnost, smysl života. *Tradice*: podřízení se životním okolnostem, zbožnost, pokora, úcta k tradicím, mírnost, odpoutání od světských zájmů. *Konformizmus*: poslušnost, úcta k rodičům a starším lidem, zdvořilost, sebeovládání. *Bezpečnost*: čistota, národní bezpečnost, opětování služeb, sociální pořádek, bezpečnost rodiny, pocit sounáležitosti, zdraví.

Zjišťování hodnotových orientací pomocí portrétů

Schwartzovo zjišťování hodnot (SVS) vyžaduje vysokou úroveň abstraktního myšlení, a působí proto potíže lidem s nižším vzděláním, mládeži a lidem ze zemí, ve kterých vzdělávací systém neklade důraz na abstraktní myšlení. Mimo to je časově značně náročné. Proto byl vyvinut další instrument – Portrait Values Questionnaire (PVQ) [Schwartz et al. 2001]. Tento instrument je navržen tak, aby byl konkrétnější, a tedy přístupný všem skupinám, a aby byl méně časově náročný. Přitom ovšem musí měřit stejných deset typů hodnot. PVQ obsahuje krátké slovní portréty 29 různých lidí, například charakteristika *Je pro něj důležité naslouchat lidem, kteří jsou jiní než on. I když s nimi nesouhlasí, chce jim porozumět* popisuje člověka, pro kterého jsou důležité univerzální hodnoty. *Je pro něj důležité, aby ho lidé respektovali. Chce, aby lidé dělali, co jim řekne* popisuje člověka, kterému „chutná moc“. U každého slovního portréту respondent určuje, do jaké míry se mu popsaná osoba podobá, a to zaškrtnutím jedné z šesti odpovědí: velmi se mi podobá, podobá se mi, podobá se mi trochu, podobá se mi málo, nepodobá se mi, vůbec se mi nepodobá. Respondent tedy porovnává portrét se sebou, nikoliv sebe s portrétem. Porovnání druhých se sebou směřuje po-

⁷ Původně bylo hodnot 56, později byla jedna vynechána, protože byla často špatně chápána, a dvě další byly přidány.

⁸ Viz Schwartz [1992].

zornost pouze na hodnotově relevantní aspekty druhých, kteří jsou vypodobnění. Naopak, porovnání sebe s druhými by mohlo zaostřit pozornost příliš na vlastní osobu, což by vedlo k tomu, že by si člověk uvědomil příliš mnoho svých osobních vlastností, a to i těch, které nejsou pro daný účel relevantní. Respondent by mohl přehlédnout podobnost hodnot, protože by v portrétu nenašel své další charakteristiky. PVQ je vytvořen ve dvou modifikacích, jedna je pro ženy, druhá pro muže.⁹

Na tomto místě je vhodné upozornit na to, že PVQ zjišťuje spíše podobnost s někým, kdo má určité cíle a aspirace (hodnoty), než podobnost s nositelem určitých rysů. Je to tak, že lidé, kteří si cení nějakého cíle, nemusí mít nutně odpovídající rys. Ani ti, kteří mají určitý rys, nemusí nutně oceňovat odpovídající cíl. Například člověk, který vysoko hodnotí tvořivost jako vůdčí princip v životě, nemusí být tvořivý a někdo, kdo je tvořivý, může přičítat tvořivosti jako hodnotě, která řídí jeho život, jen malý význam. Respondent, který řekne, že se mu velmi podobá osoba, pro kterou je důležité promýšlení nových myšlenek a tvořivost, odhaluje, jakou důležitost přičítá hodnotám samostatnosti, ačkoliv sám vůbec nemusí být tvůrčí.

Metody SVS a PVQ měření hodnotových priorit se významně liší v několika ohledech. PVQ měří hodnoty nepřímo, SVS přímo. Výsledkem PVQ jsou úsudky o podobnosti portréту a respondenta. Výsledkem SVS je uspořádání důležitosti hodnot jakožto řídicích principů ve vlastním životě. Stimuly v PVQ jsou lidé, vyobrazení prostřednictvím svých cílů, aspirací a přání, stimuly v SVS jsou abstraktní hodnoty. SVS používá 9bodovou škálu, která obsahuje kladná i záporná čísla, některé body jsou i slovně označeny. PVQ požaduje na respondentovi, aby vybral jednu z šesti slovně popsanych alternativ. Schwartz et al. [2001] prokázali pomocí přístupu MTMM (multitrait-multimethod), že SVS a PVQ jsou ekvivalentní pro měření deseti hodnotových typů. Vnitřní reliabilita položek měřících určitý hodnotový typ pomocí PVQ je ale většinou nižší než u SVS.¹⁰ To má dvě příčiny: součtové indexy zahrnují málo položek a mnoho hodnotových typů má konceptuálně široké definice, které zahrnují více složek. Přitom položky byly vybrány tak, aby pokryly různé koncepční složky hodnotového typu, a ne aby redundantně měřily jeden koncept. PVQ s 29 portréty¹¹ obsahuje po dvou portrétech pro stimulaci, požitkářství a moc, po třech portrétech pro samostatnost, úspěch, bezpečnost, konformismus a benevolenci a po čtyřech portrétech pro tradici a univerzalismus. Ačkoliv vyplnění varianty PVQ s 29 portréty trvá maximálně deset minut [Schwartz et al. 2001], byla v Evropském sociálním výzkumu z roku 2002 použita na doporučení S. Schwartze vari-

⁹ Popisy osob v PVQ jsou naprosto stejné, jen popisují ženu, když je respondentkou žena, a muže, když je respondentem muž. Například: „Je pro ni důležité užívat si života. Ráda si dopřává“, „Je pro něj důležité užívat si života. Rád si dopřává“.

¹⁰ Cronbachovo alfa se u metody PVQ pohybovalo od 0,37 do 0,79 a u metody SVS od 0,45 do 0,76 a vnitřní konzistence byla u PVQ nižší v osmi z deseti hodnot.

¹¹ Existují i jiné varianty, například v jednom výzkumu byla použita varianta se 40 portréty [viz Bamberg et al. 2001], v Evropském sociálním výzkumu z roku 2002 byla použita varianta s 21 portréty.

anta s 21 portréty, jejíž vyplnění nebo zodpovězení trvá podle jeho odhadu pět až šest minut. Uvádím je ve znění pro respondenta – muže.¹²

Univerzalismus

- C. Myslí si, že je důležité, aby se s každým člověkem na světě zacházelo stejně. Věří, že každý by měl mít v životě stejné příležitosti.
- H. Je pro něj důležité naslouchat lidem, kteří jsou jiní než on. I když s nimi nesouhlasí, chce jim porozumět.
- S. Pevně věří, že by se lidé měli starat o přírodu. Péče o životní prostředí je pro něj důležitá.

Benevolence

- L. Je pro něj velmi důležité pomáhat lidem kolem sebe. Chce se starat o jejich blaho.
- R. Je pro něj důležité být loajální k přátelům. Chce se věnovat lidem, kteří jsou mu blízcí.

Konformismus

- G. Věří, že lidé by měli dělat to, co se jim řekne. Myslí si, že lidé by měli dodržovat pravidla vždy, dokonce i když je nikdo nepozoruje.
- P. Je pro něj důležité, aby se vždy choval spořádaně. Chce se vyhnout všemu, o čem by lidé řekli, že je špatně.

Tradice

- I. Je pro něj důležité být pokorný a skromný. Nesnaží se přitahovat na sebe pozornost.
- T. Tradice je pro něj důležitá. Snaží se dodržovat zvyky, které se předávají v jeho náboženství nebo v jeho rodině.

Bezpečnost

- E. Je pro něj důležité žít v bezpečném prostředí. Vyhýbá se všemu, co by mohlo ohrozit jeho bezpečnost.

¹² Portréty jsou v dotazníku seřazeny v abecedním pořadí A, B, C, ..., S, T, U. Jsou uvedeny větou: „Nyní Vám stručně popíši určité lidi. Vyslechněte si prosím každý popis a řekněte mi, jak moc se Vám daná osoba podobá či nepodobá.“ Respondent má kartu s alternativami odpovědí: „Velmi se mi podobá“, „Podobá se mi“, „Podobá se mi trochu“, „Podobá se mi málo“, „Nepodobá se mi“, „Vůbec se mi nepodobá“.

N. Je pro něj důležité, aby mu vláda zajistila bezpečí před všemi hrozbami. Chce, aby byl stát silný tak, aby mohl chránit své občany.

Moc

B. Je pro něj důležité, aby byl bohatý. Chce mít hodně peněz a drahé věci.

Q. Je pro něj důležité, aby ho lidé respektovali. Chce, aby lidé dělali, co jim řekne.

Úspěch

D. Je pro něj důležité předvádět své schopnosti. Chce, aby lidé obdivovali, co dělá.

M. Je pro něj důležité být velmi úspěšný. Doufá, že lidé ocení, čeho dosáhl.

Požitkářství

J. Je pro něj důležité užívat si života. Rád si dopřává.

U. Vyhledává každou příležitost, aby se pobavil. Je pro něj důležité dělat věci, které mu přinášejí potěšení.

Stimulace

F. Má rád překvapení a vždy vyhledává nové aktivity. Myslí si, že je důležité v životě dělat mnoho různých věcí.

O. Vyhledává dobrodružství a rád riskuje. Chce mít vzrušující život.

Samostatnost

A. Promýšlení nových myšlenek a tvořivost jsou pro něho důležité. Rád dělá věci svým vlastním originálním způsobem.

K. Je pro něj důležité, aby si sám rozhodoval o tom, co dělá. Má rád svobodu a nezávislost na druhých.

Je nutné počítat s tím, že spolehlivost indexů bude nízká, ze stejného důvodu, který byl uveden u varianty PVQ s 29 portréty. V tom případě je možné kombinovat sousední hodnotové typy a vytvářet spolehlivější indexy širší hodnotové orientace, například konzervaci jako průměr položek konformizmu, bezpečnosti a tradice, otevřenost změně jako průměr položek samostatnosti, stimulace a požitkářství,¹³ posílení ega jako průměr položek moci a úspěchu, překročení sebe sama jako průměr položek benevolence a univerzalizmu. Schwartz [2001] uvádí ještě další mož-

¹³ Jelikož požitkářství v sobě obsahuje jak prvky otevřenosti ke změně, tak prvky posílení ega, rozhoduje se o jeho zařazení podle empirických výsledků. Ve většině případů bývá blíže samostatnosti a stimulaci než moci a úspěchu.

nost vytvoření širších hodnotových orientací, a sice všechny položky samostatnosti, stimulace, požitkářství, úspěchu a moci reprezentují individuální zájmy, všechny položky benevolence, konformizmu a tradice reprezentují kolektivní zájmy. Položky univerzalizmu a bezpečnosti jsou přechodové a reprezentují zájmy, které v sobě obsahují složku individuální i kolektivní.

Schwartz [2005a] přichází s dalšími principy, které organizují strukturu hodnot. Vztahy hodnot k úzkosti a strachu jsou jedněmi z nich. Hodnoty jako konformismus, tradice, bezpečnost a moc představují možnost jak se vypořádat se strachem a úzkostí. Lidé se snaží vyhnout konfliktům (konformismus), zachovávají současný řád (tradice, bezpečnost), aktivně kontrolují hrozby (moc). Hodnoty jako univerzalizmus, benevolence, samostatnost, stimulace a požitkářství vyjadřují motivace, které jsou prosté strachu a úzkosti. Úspěch má z tohoto hlediska dvojí roli: dosažení společenských standardů může kontrolovat úzkost a může být potvrzením schopností. Ve stejné práci Schwartz uvádí, že na základě výsledků konfirmační faktorové analýzy lze legitimně kombinovat všechny sousední hodnoty do vyšších typů. Tento výsledek je konzistentní s myšlenkou motivačního kontinua a dává badatelům volnost při vytváření typů vyššího řádu, které jsou užitečné z hlediska tématu zkoumání za předpokladu, že jsou tyto typy tvořeny ze sousedních hodnot. Tak například univerzalizmus a samostatnost mohou vytvářet typ „intelektuální otevřenost“ nebo moc a bezpečnost typ „kontrola nejistoty“.

Empirická zjištění z ESS 2002

a) Vnitřní reliabilita položek PVQ a dvourozměrná projekce jejich vztahů

Jak jsem se už zmínila v úvodu, hodnotové portréty byly zařazeny do Evropského sociálního výzkumu v roce 2002, který se uskutečnil asi ve 20 evropských zemích. Respondenti byli vybíráni komplexním náhodným výběrem. Výběrové velikosti s v jednotlivých zemích dosti liší. Uvedu je jen pro země, s jejichž daty budu dále pracovat: Řecko (2373), Slovinsko (1363), Maďarsko (1444), Česko (1063), Polsko (1805), Švýcarsko (1853), Nizozemsko (2183), Norsko (1714), Irsko (1671), Španělsko (1576). Vnitřní reliabilita položek měřících jednotlivé hodnotové typy je v českém datovém souboru podle očekávání nízká.¹⁴ Univerzalizmus ($\alpha=0,555$), benevolence ($\alpha=0,540$), konformismus ($\alpha=0,541$), tradice ($\alpha=0,352$), bezpečnost ($\alpha=0,505$), moc ($\alpha=0,484$), úspěch ($\alpha=0,678$), požitkářství ($\alpha=0,701$), stimulace ($\alpha=0,643$), samostatnost ($\alpha=0,562$). Kritériem DeVellise [2003: 95–96] by prošly jen úspěch a požitkářství. Výsledky z ostatních zemí jsou velmi podobné. Z toho důvodu jsem se zaměřila na hodnotové typy

¹⁴ Názory na výši Cronbachova alfa, kterou je už možné považovat za přijatelnou, se dosti liší. Uvedu zde názor R. F. DeVellise [2003: 95–96]: Hodnota alfa pod 0,60 je nepřijatelná, mezi 0,60 a 0,65 je nežádoucí, mezi 0,65 a 0,70 je nejmenší přijatelná, mezi 0,70 a 0,80 je slušná, mezi 0,80 a 0,90 velmi dobrá. Hodnota hodně nad 0,90 upozorňuje, že by se mělo uvažovat o zkrácení škály.

Tabulka 1. Hodnoty Cronbachova alfa

Typ Země	Konzervace	Otevřenost změně	Překročení sebe sama	Posílení ega
Řecko	0,698	0,783	0,753	0,661
Slovinsko	0,729	0,746	0,648	0,658
Maďarsko	0,681	0,704	0,703	0,682
Česko	0,671	0,771	0,700	0,753
Polsko	0,735	0,791	0,697	0,653
Švýcarsko	0,701	0,704	0,643	0,657
Nizozemsko	0,711	0,697	0,693	0,740
Norsko	0,717	0,790	0,686	0,758
Irsko	0,737	0,773	0,736	0,725
Španělsko	0,757	0,802	0,792	0,703

Zdroj: ESS.

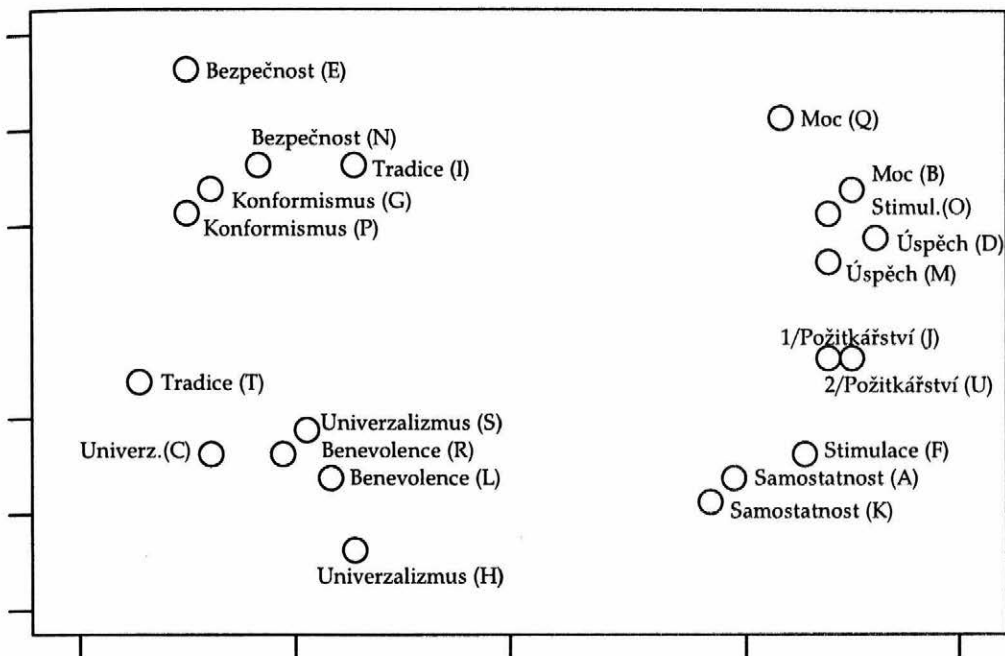
vyššího řádu, a sice na konzervaci, otevřenost změně, posílení ega a překročení sebe sama. V tabulce 1 je informace o vnitřní reliabilitě položek měřících tyto hodnotové typy ve všech vybraných zemích. Žádná z hodnot není podle kritéria DeVellise nepřijatelná, jedna je nežádoucí (0,643). Ostatní se pohybují v mezích nejmenší přijatelná a slušná.

Obrázky 2 a 3 představují dvourozměrnou projekci vztahů mezi položkami PVQ pomocí nemetrického mnohorozměrného škálování pro Českou republiku. Ideálně by měly odpovídat teoretickému modelu kruhového uspořádání hodnot z obr. 1. Položky jsou zobrazeny jako body ve dvourozměrném prostoru tak, že vzdálenosti mezi body odrážejí vzájemný vztah mezi položkami, který je vyjádřen Pearsonovým korelačním koeficientem.¹⁵ Obrázek 2 byl získán pomocí procedury Alscal a obrázek 3 pomocí procedury Proxcal z SPSS verze 12.¹⁶ Oba přístupy pracovaly se

¹⁵ Postačitelnost dvourozměrného prostoru je podložena hodnotami S-stress = 0,197, stress = 0,129, RSQ = 0,926 u obr. 2 a normalizovaný stress = 0,009, stress - I = 0,096, stress - II = 0,198, S - stress = 0,017, D. A. F. = 991, Tuckerův koeficient kongruence = 0,995 u obr. 3.

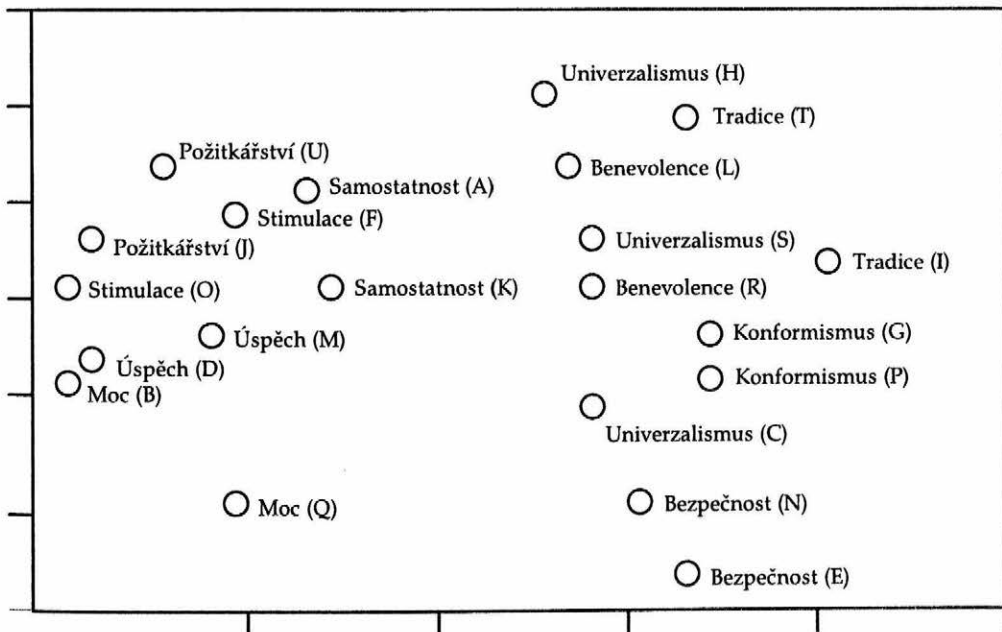
¹⁶ S. Schwartz se svými spolupracovníky používá k tomuto účelu analýzu struktury podobností (Similarity Structure Analysis, SSA) založenou na pracích Borg, Lingoes [1987], Borg a Shye [1993] a Guttman [1968]. Je známo, že lze získat velmi různé reprezentace s téměř stejnými hodnotami stresu (ukazatel vhodnosti určité reprezentace). Existují škálovací programy, hledající reprezentace, které mají dodatečné vlastnosti odvozené například z povahy dat nebo které odpovídají nějakému teoretickému modelu. V takovém případě se jedná o konfirmační analýzu struktury podobností [Borg, Lingoes 1987: 189]. Ačkoliv v literatuře, kterou jsem měla k dispozici, Schwartz nikde termín „confirmatory SSA“ nezmiňuje, je z textů zřejmé, že nějaký takový program používá, a že hledá řešení, které by se co nejvíce podobalo jeho teoretickému modelu – kruhovému uspořádání typů hodnot, a že ho skoro vždy nalézá.

Obr. 2. Struktura hodnot (výstup Alscal)

Zdroj: ESS.

Obr. 3. Struktura hodnot (výstup Proxscal)

Zdroj: ESS.

„slepou optimalizací“, protože to jinak neumí, nešlo tedy o konfirmační přístup, a proto nečiníme žádné závěry z toho, že řešení tak zcela neodpovídají teoretickému modelu z obrázku 1 s kruhovým uspořádáním typů hodnot (to platí, myslím, více pro řešení z Proxscal, méně už pro řešení z Alscal).¹⁷ Z obou reprezentací je vidět to, co už bylo zřejmé z analýzy spolehlivosti, a sice že není možné pracovat s deseti hodnotami, ale pouze s typy vyšších řádů. Rovněž pro všechny ostatní země je dvourozměrná projekce vztahů mezi položkami PVQ postačující a podobná té české.

b) Hodnotové typy konzervace, otevřenost změně, posílení ega, překročení sebe sama

Nejprve jsem si položila otázku, jak jsou tyto typy ve výběrových souborech zastoupeny. Jelikož jsem se s tímto problémem v žádné z citovaných prací nesetkala, neměla jsem vůbec představu, co mohu čekat. Za tím účelem jsem vytvořila proměnné *konzervace*, *otevřenost změně*, *posílení ega* a *překročení sebe sama*. Číselná hodnota proměnné *konzervace* pro určitého respondenta je dána aritmetickým průměrem číselných hodnot, které respondent udal u položek E, N, G, P, I, T, přičemž odpovědi „velmi se mi podobá“ bylo přiřazeno číslo 6, odpovědi „podobá se mi“ číslo 5, „podobá se mi trochu“ číslo 4, „podobá se mi málo“ číslo 3, „nepodobá se mi“ číslo 2, „vůbec se mi nepodobá“ číslo 1. Obdobně jsou vytvořeny další proměnné. Do proměnné *otevřenost změně* vstupují položky A, K, F, O, J, U,¹⁸ do proměnné *posílení ega* položky B, Q, D, M a do proměnné *překročení sebe sama* položky C, H, S, L, R. Respondenta jsem zařadila do typu *konzervace*, jestliže číselná hodnota, kterou měl u proměnné *konzervace*, byla vyšší než hodnoty, které měl u proměnných *otevřenost změně*, *posílení ega*, *překročení sebe sama*. Obdobně jsem vytvořila typy *otevřenost změně*, *posílení ega*, *překročení sebe sama*.¹⁹ Nakonec jsem vytvořila proměnnou *hodnotová orientace*, jejímiž hodnotami jsou jednotlivé typy. Tabulka 2 ukazuje rozdělení této proměnné spolu s adjustovanými rezidui v jednotlivých zemích. Česká republika se rozdělením proměnné *hodnotová orientace* nejvíce podobá Maďarsku, Irsku, Španělsku a Řecku.²⁰ Extrémními zeměmi jsou Polsko na jedné straně s vysokým podí-

¹⁷ Nezáleží na tom, že v obrázku 2 je univerzalismus umístěn vlevo dole a nikoliv vpravo nahore. Pootočení nehraje žádnou roli ani zde, ani v teoretickém modelu.

¹⁸ Položky požitkářství se ukázaly být blíže položkám samostatnosti (A, K) a stimulace (F, O) než položkám moci (B, Q) a úspěchu (D, M), proto jsem je zahrнула pod *otevřenost změně* a ne pod *posílení ega*. To platí pro všechny země, s kterými zde pracuji. Neplatí to např. pro Velkou Británii, proto jsem ji do analýz nezahrнула.

¹⁹ V každé ze zemí se vyskytl i určitý počet respondentů, kteří měli více maxim. V Řecku tvořili 3,8 %, ve Slovinsku 4,2 %, v Maďarsku 2,4 %, v Česku 3,1 %, v Polsku 4,7 %, ve Švýcarsku 1,1 %, v Nizozemsku 1,9 %, v Norsku 1,6 %, v Irsku 4,0 %, ve Španělsku 2,8 %. Dále pracuji jen s „čistými typy“.

²⁰ Toto tvrzení je založeno na rozboru tabulky 2 a na výsledcích korespondenční analýzy, které jsou k dispozici u autorky.

Tabulka 2. Rozdělení proměnné hodnotová orientace v jednotlivých zemích a adjustovaná rezidua

Typ Země	Konzervace	Otevřenost změně	Překročení sebe sama	Posílení ega
Řecko	37,7 % 14,0	9,2 % -6,5	46,0 % -9,2	7,1 % 3,0
Slovinsko	28,3 % 2,1	18,8 % 5,8	46,8 % -6,1	6,1 % 0,6
Maďarsko	27,5 % 1,5	14,3 % 0,9	51,4 % -2,8	6,8 % 1,8
Česko	32,1 % 4,8	10,8 % -2,7	50,4 % -3,0	6,7 % 1,4
Polsko	40,2 % 14,4	10,3 % -4,1	42,0 % -11,3	7,4 % 3,1
Švýcarsko	8,5 % -18,0	16,6 % 4,2	71,8 % 15,5	3,0 % -5,4
Nizozemsko	15,7 % -11,5	18,1 % 6,6	61,8 % 6,9	4,4 % -2,8
Norsko	19,0 % -6,8	15,1 % 2,0	61,3 % 5,6	4,6 % -2,1
Irsko	25,7 % -0,1	12,3 % -1,4	56,0 % 1,0	5,9 % 0,3
Španělsko	26,6 % 0,7	9,5 % -4,8	57,8 % 2,4	6,1 % 0,7

Zdroj: ESS.

lem konzervačního typu a Švýcarsko na straně druhé s vysokým podílem typu překročení sebe sama. Česká republika je blíže Polsku než Švýcarsku. Dominantním typem je ve všech zemích typ překročení sebe sama, jeho nejslabší dominanci pozorujeme v Polsku, nejsilnější ve Švýcarsku. Konzervační typ je výrazně méně zastoupen v zemích západní Evropy než v zemích střední Evropy, což je v konzistenci s výsledky Schwartze a Bardiho [1997], kteří zjistili, že konzervační hodnoty jsou důležitější ve východní Evropě než v západní Evropě.²¹

²¹ Výzkumy, o které se autoři opírají, byly uskutečněny v 21 evropských zemích včetně České republiky v letech 1988–1993, hodnotové orientace byly měřeny metodou SVS. Data byla sbírána mezi středoškolskými učiteli a vysokoškolskými studenty.

c) Souvislost pohlaví, věku, vzdělání a zbožnosti s hodnotovou orientací

Často byla zkoumána souvislost pohlaví, věku, vzdělání a religiozity s každou z deseti hodnot, a to pomocí korelačního koeficientu [viz například Schwartz et al. 2001]. Z výsledků jsem odvodila následující hypotézy pro vztah mezi pohlavím, věkem, vzděláním, zbožností a hodnotovou orientací.

Hypotéza 1. Ženy patří častěji než muži do typu konzervačního a překročení sebe sama, zatímco muži patří častěji než ženy do typu otevřenost změně a posílení ega.

Tuto hypotézu podporují některé psychoanalytické, kulturně-feministické a evoluční teorie [například Prince-Gibson a Schwartz 1998], podle kterých by ženy měly klást větší důraz na expresivně-komunální hodnoty, jako je například benevolence, zatímco muži by měli zdůrazňovat instrumentální hodnoty, jako je například moc. Naopak podle interakcionistických teorií [například Deaux a Major 1990] by neměly existovat žádné konzistentní genderové rozdíly.

Hypotéza 2. Zastoupení konzervačního typu a typu překročení sebe sama se zvětšuje s přibývajícím věkem. Zastoupení typu otevřenost změně a posílení ega se s přibývajícím věkem zmenšuje.

Čím jsou lidé starší, tím více jsou zakořeněni v sociálních sítích, tím více se drží navykklých vzorců chování, a tím méně jsou vystaveni změnám a novým výzvám. To znamená, že s přibývajícím věkem lze očekávat nárůst konzervačního typu a úbytek typu otevřeného změnám. Jakmile lidé založí rodinu a dosáhnou pevného postavení v zaměstnání, přestávají se soustředit jen sami na sebe a začínají se více starat o blaho ostatních. Z toho můžeme usuzovat, že s přibývajícím věkem ubývá typu posílení ega a přibývá typu překročení sebe sama.

Hypotéza 3. S růstem vzdělání přibývá typu otevřeného změnám a ubývá typu konzervačního.

Tato hypotéza je založena na zkušenosti, že čím lepší vzdělání, tím větší intelektuální otevřenost, flexibilita, zvědavost, tvořivost a také otevřenost k nerutinním ideám a aktivitám. Na druhou stranu, čím lepší vzdělání, tím méně konformizmu a vyznávání tradičních hodnot.

Hypotéza 4. Čím větší zbožnost, tím větší zastoupení konzervačního typu a menší zastoupení typu otevřeného změně a posílení ega.

Předpokládám totiž, že zbožnost sebou nese příklon ke konformitě a tradičním hodnotám a je v protikladu s požitkářstvím, stimulačními hodnotami a s bažením po úspěchu a moci.

Tabulka 3. Rozdělení procent a adjustovaná rezidua v třídění pohlaví × typ (Česká republika)

Typ Pohlaví	Konzervace	Otevřenost změně	Překročení sebe sama	Posílení ega
Muž	30,6 %	14,3 %	46,8 %	8,3 %
	-1,0	3,8	-2,3	2,0
Žena	33,7 %	7,1 %	54,0 %	5,2 %
	1,0	-3,8	2,3	-2,0

Zdroj: ESS.

Goodmanovo a Kruskalovo tau = 0,005, přibližná významnost = 0,002.

Z dat výzkumu ESS 2002 se ukázalo, že ženy patří významně častěji než muži do konzervačního typu jen v polovině zemí (v Řecku, Slovinsku, Maďarsku, Polsku a Španělsku). V druhé polovině zemí není z tohoto hlediska mezi pohlavími významný rozdíl. Do typu překročení sebe sama patří ženy významně častěji ve většině zemí (ve Slovinsku, Maďarsku, Česku, Švýcarsku, Nizozemsku, Norsku a Irsku). Ve zbylých třech zemích (Řecko, Polsko, Španělsko) není z tohoto hlediska mezi muži a ženami významný rozdíl. Do typu otevřenost změně a posílení ega patří naopak významně častěji muži. U prvně jmenovaného typu tomu tak je ve všech zemích kromě Irska, kde je procentní zastoupení typu otevřenost změně prakticky stejné u obou pohlaví. U druhého typu to neplatí jen ve Švýcarsku a v Norsku, kde opět nebyl prokázán v tomto ohledu mezi muži a ženami významný rozdíl. Tato zjištění vyvracejí univerzální platnost hypotézy 1. Beze zbytku ji potvrzují jen data Slovinska a Maďarska, její druhou část potvrzují navíc i data Řecka, Česka, Polska, Nizozemska a Španělska. Výsledky za Českou republiku jsou v tab. 3.²²

Co se týče vlivu věku na hodnotové orientace, v souladu z hypotézou 2 jsou jen výsledky týkající se konzervačního typu a typu otevřenost změně. Ve všech zemích lze vysledovat, že s rostoucím věkem přibývá prvního a ubývá druhého. Růst respektive pokles však nejsou rovnoměrné a stejné ve všech zemích. Zbývající část hypotézy 2 nenachází podporu v datech sledovaných zemí. Lze jen říci, že ve většině zemí je největší zastoupení typu posílení ega ve věkové kategorii 16–34 let a nejmenší ve věkové kategorii 65+. Pro zastoupení typu překročení sebe sama je převažujícím modelem nejprve růst a pak pokles s různou intenzitou v různých zemích. Situaci v České republice ukazuje tabulka 4.²³

Při zkoumání vlivu vzdělání na hodnotovou orientaci pracuji jen s daty respondentů, kterým bylo v době dotazování alespoň 25 let. Předpokládám, že po tomto věku už se typ vzdělání podle jeho obvyklé kategorizace nebude u naprosté vět-

²² Výsledky z ostatních zemí jsou k dispozici u autorky.

²³ Údaje pro ostatní země jsou k dispozici u autorky.

Tabulka 4. Rozdělení procent a adjustovaná rezidua v třídění věk × typ (Česká republika)

Typ Věk	Konzervace	Otevřenost změně	Překročení sebe sama	Posílení ega
16–24	6,6 % -6,0	41,5 % 10,9	41,5 % -1,9	10,4 % 1,6
25–34	25,0 % -1,9	12,5 % 0,7	50,0 % -0,1	12,5 % 2,9
35–44	32,5 % 0,1	11,8 % 0,5	49,1 % -0,4	6,5 % -0,1
45–54	28,6 % -1,4	7,1 % -2,0	56,3 % 2,1	8,0 % 0,9
55–64	38,1 % 1,9	3,3 % -3,5	55,8 % 1,6	2,8 % -2,3
65–74	46,6 % 3,8	3,1 % -3,0	47,3 % -0,8	3,1 % -1,8
75–94	56,1 % 4,3	1,5 % -2,5	39,4 % -1,8	3,0 % -1,2

Zdroj: ESS.

Goodmanovo a Kruskalovo tau = 0,056, přibližná významnost = 0,000.

šiny dále měnit. Hypotéza 3 platí ve všech zemích jen v té části, která se týká konzervačního typu. Zastoupení tohoto typu skutečně rychle klesá s rostoucím vzděláním.²⁴ O typu otevřeného změnám můžeme říci společně pro všechny země jen to, že v žádné zemi se jeho zastoupení s rostoucím vzděláním nezmenšuje. V některých zemích můžeme pozorovat nárůst (například v Řecku, Slovinsku, Polsku, Švýcarsku, Nizozemsku a Norsku), v některých k výraznějším změnám nedochází. Zastoupení typu překročení sebe sama má tendenci se zvětšovat s rostoucím vzděláním až na dvě výjimky, a těmi jsou Švýcarsko a Nizozemsko, kde se zastoupení tohoto typu s růstem vzdělání nemění. O zastoupení typu posílení ega lze říci něco podobného jako o zastoupení typu otevřeného změnám. Nikde nepozorujeme, že by jeho zastoupení s rostoucím vzděláním výrazně klesalo, v Nizozemsku, Norsku a v Irsku roste, jinde je spíše neměnné. Situaci v České republice zachycuje tabulka 5.²⁵

²⁴ Pracuji s mezinárodní kategorizací, která má 6 kategorií. 0 = not completed primary education, 1 = primary or first stage of basic, 2 = lower secondary or second stage of basic, 3 = upper secondary, 4 = post secondary but non-tertiary, 5 = first stage of tertiary, 6 = second stage of tertiary, kterou jsem zúžila na tři kategorie: 1 = 0, 1, 2; 2 = 3; 3 = 4, 5, 6. Kromě této kategorizace je pro každou zemi zaznamenaná i její vlastní národní kategorizace, s tou pracuji v tabulce 5.

²⁵ Výsledky pro ostatní země jsou k dispozici u autorky.

Tabulka 5. Rozdělení procent a adjustovaná rezidua pro respondenty od 25 let v třídění vzdělání × typ (Česká republika)

Typ Vzdělání	Konzervace	Otevřenost změně	Překročení sebe sama	Posílení ega
Základní	49,5 %	3,0 %	45,5 %	2,0 %
	3,1	-1,7	-1,2	-1,9
Další bez maturity	41,1 %	6,5 %	47,8 %	4,7 %
	3,1	-0,6	-1,8	-1,8
S maturitou	29,7 %	8,0 %	53,3 %	9,0 %
	-2,5	0,8	0,9	2,3
Další	20,6 %	9,9 %	61,1 %	8,4 %
	-3,8	1,4	2,4	1,1

Zdroj: ESS.

Goodmanovo a Kruskalovo tau = 0,018, přibližná významnost = 0,000.

Tabulka 6. Rozdělení procent a adjustovaná rezidua v třídění zbožnost × typ (Česká republika)

Typ Zbožnost	Konzervace	Otevřenost změně	Překročení sebe sama	Posílení ega
0, 1, 2, 3	27,0 %	13,7 %	50,5 %	8,8 %
	4,7	3,9	0,2	3,5
4, 5, 6	40,2 %	6,5 %	49,5 %	3,7 %
	2,7	-2,2	-0,2	-1,9
7, 8, 9, 10	42,8 %	4,8 %	50,0 %	2,4 %
	3,1	-2,7	-0,1	-2,4

Zdroj: ESS.

Goodmanovo a Kruskalovo tau = 0,013, přibližná významnost = 0,000.

Otázka, kterou byla zjišťována zbožnost, je následujícího znění: „Jak jste zbožný(á) – bez ohledu na to, zda se hlásíte k nějakému konkrétnímu náboženství?“ Respondent měl pro odpověď k dispozici 11bodovou stupnici, slovně popsaná je jen počáteční a koncová hodnota (00 = vůbec nejsem zbožný(á), 10 = jsem velmi zbožný(á)). Rozdělení četností v procentech v České republice je následující: vůbec nejsem zbožný (27,6 %), 1 (14,0 %), 2 (10,8 %), 3 (9,0 %), 4 (4,7 %), 5 (12,4 %), 6 (5,2 %), 7 (5,9 %), 8 (4,9 %), 9 (2,9 %), jsem velmi zbožný (2,4 %). Česká republika je jednoznačně zemí s nejméně zbožným obyvatelstvem. Jejím protipólem je Řecko. Značně

zbožné jsou i Polsko a Irsko. Následují Švýcarsko, Nizozemsko, Slovinsko, Maďarsko, Španělsko a Norsko.²⁶

S růstem zbožnosti se zvětšuje zastoupení konzervačního typu ve všech zemích s výjimkou Norska, kde pozorujeme nárůst jen mezi malou (kategorie 0–3) a střední zbožností (kategorie 4–6). Obzvlášť silný nárůst zastoupení konzervačního typu při růstu zbožnosti evidujeme u značně zbožných zemí (Řecko, Polsko, Irsko), ale také u Španělska. Část hypotézy 4, která se týká vlivu zbožnosti na zastoupení konzervačního typu je tedy daty potvrzena s výjimkou Norska. S růstem zbožnosti se zmenšuje zastoupení typu otevřenost změně ve všech zemích, což odpovídá formulaci hypotézy 4. Zvláště markantní je tento jev v Řecku, Polsku, Švýcarsku, Nizozemsku a Irsku. S růstem zbožnosti se výrazně nemění zastoupení typu posílení ega v Řecku, Slovinsku, Švýcarsku a Norsku, v ostatních zemích lze vysledovat klesavý trend, jak předpokládala hypotéza 4. S růstem zbožnosti se zastoupení typu překročení sebe sama zvětšuje ve Švýcarsku, Nizozemsku a Norsku, zmenšuje v Řecku, Polsku a Španělsku a zůstává beze změny ve Slovinsku, Maďarsku, Česku a Irsku. Případ České republiky zachycuje tabulka 6.²⁷

Závěrečné shrnutí

Cílem tohoto článku bylo informovat o metodách měření hodnot, které vyvinul S. H. Schwartz, a které se často používají zejména při mezinárodních srovnáváních. Nejprve byl podán nástin vývoje teorie, která vyústila do definování osmi hodnotových typů a do specifikace souboru dynamických vztahů mezi nimi. Pak byl čtenář seznámen s modifikací této teorie, která se nakonec ustálila na deseti hodnotových typech a na kruhovém schématu konfliktních a souladných vztahů mezi nimi. V další části bylo stručně popsáno měření hodnotových orientací metodou SVS. Větší pozornost byla věnována metodě PVQ, která byla v roce 2002 použita v Evropském sociálním výzkumu, kterého se zúčastnila i Česká republika. Část článku je proto věnována analýze dotazníku hodnotových portrétů deseti vybraných zemí, která se zaměřuje na vnitřní reliabilitu položek PVQ, na dvourozměrnou projekci jejich vztahů a na vytvoření typologie respondentů vzhledem k hodnotám, které vyznávají. Ukázalo se, že vnitřní reliabilita položek měřících jednotlivé hodnotové typy je ve všech zemích nízká. Uspokojivější situace je u hodnotových typů vyššího řádu, které nakonec posloužily k vytvoření hodnotové typologie respondentů. Mezi další zjištění patří, že vzhledem k této typologii jsou mezi zeměmi značné rozdíly. Nejvíce se od sebe liší Polsko s nejsilněji zastoupeným konzervačním typem a s nejméně zastoupeným typem překročení sebe sama a Švýcarsko, kde je tomu přesně naopak. Česká republika je z tohoto hlediska mnohem podobnější Polsku než Švýcarsku. By-

²⁶ Toto pořadí je odvozeno z výsledků korespondenční analýzy, které jsou k dispozici u autorů.

²⁷ Údaje z ostatních států jsou k dispozici u autorky.

ly formulovány čtyři hypotézy o souvislosti pohlaví, věku, vzdělání a zbožnosti s hodnotovou orientací. Ani jedna z hypotéz nebyla daty beze zbytku podpořena, i zde existují velké rozdíly mezi jednotlivými zeměmi.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR. V současné době je členkou oddělení Hodnotové orientace ve společnosti. Zaměřuje se na studium široce pojatých hodnot. Zabývá se rovněž statistickým modelováním a sociálními sítěmi.

Literatura

- Bamberg, S., J. Herrmann, S. Kynast, P. Schmidt. 2001. *Portraits value questionnaire – Ein neues Instrument zur Messung von Schwartz Theorie grundlegender menschlicher Werte*. Manuskript, Univerzita Giessen.
- Borg, I., J. C. Lingoes. 1987. *Multidimensional similarity structure analysis*. New York: Springer.
- Borg, I., S. Shye. 1993. *Facet theory: The method and its applications*. Newbury Park, CA: Sage.
- Clarke, H. D., A. Kornberg, C. McIntyre, P. Bauer-Kasse, M. Kasse. 1999. „The effect of economic priorities on the measurement of value change: New experimental evidence.“ *American Political Science Review* 93: 637–647.
- Deaux, K., B. Major. 1990. „A social psychological model of gender.“ Pp. 89–99 in D. L. Rhode (ed.) *Theoretical perspectives on sexual difference*. New Haven: Yale University.
- DeVellis, R. 2003. *Scale development: theory and applications*. Thousands Oaks, CA: Sage.
- Guttman, L. 1968. „A general nonmetric technique for finding the smallest coordinate space for a configuration of points.“ *Psychometrika* 33: 495–506.
- Hofstede, G. 1980. *Culture's consequences: International differences in Work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Hofstede, G. 1991. *Culture and organizations: Software of the mind*. London: McGraw-Hill.
- Inglehart, R. 1977. *The silent revolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and postmodernization: Cultural, economic and political change in 43 countries*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Prince-Gibson, E., S. H. Schwartz. 1998. „Value priorities and gender.“ *Social Psychology Quartely* 61: 49–67.
- Rabušic, L. 2000. „Je česká společnost ‚postmaterialistická‘?“ *Sociologický časopis* 36: 3–22.
- Rokeach, M. 1967. *Value survey*. Sunnyvale, CA: Halgren Tests.
- Rokeach, M. 1973. *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Řeháková, B. 2001a. „Změny hodnot v České republice a Inglehartova hodnotová typologie.“ Pp. 47–71 in L. Rabušic (ed.) *České hodnoty 1991–1999*. Brno: Masarykova univerzita.
- Řeháková, B. 2001b. „Who are the Czech materialist, post-materialist, and those who are ‚mixed‘, and how do they differ in their opinions and attitudes on selected-primary political-subjects.“ *Czech Sociological Review* 9: 35–52.
- Schwartz, S. H. 1992. „Universals in the content and structure of values: Theory and

- empirical tests in 20 countries." Pp. 1–65 in M. Zanna (ed.) *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25). New York: Academic Press.
- Schwartz, S. H. 1996. "Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems." Pp. 1–24 in C. Seligman, J. M. Olson, M. P. Zanna (eds.) *The psychology of values: The Ontario symposium* (Vol. 8). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Schwartz, S. H., A. Bardi. 1997. "Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe." *Political Psychology* 18: 385–410.
- Schwartz, S. H., W. Bilsky. 1987. "Toward a psychological structure of human values." *Journal of Personality and Social Psychology* 53: 550–562.
- Schwartz, S. H., W. Bilsky. 1990. "Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications." *Journal of Personality and Social Psychology* 56: 878–891.
- Schwartz, S. H., A. Lehman, S. Roccas. 1999. "Multimethod probes of basic human values." Pp. 107–123 in J. Adamopoulos, Y. Kashima (eds.) *Social Psychology and Culture Context: Essays in Honor of Harry C. Triandis*. Newbury Park, CA: Sage.
- Schwartz, S. H., G. Melech, A. Lehmann, S. Burgess, M. Harris, V. Owens. 2001. "Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement." *Journal of Cross-cultural Psychology* 32: 519–542.
- Schwartz, S. H. 2001. "A proposal for measuring value orientation across nations." Pp. 241–296 in *The European social survey core questionnaire development*. ESS central co-ordinating team.
- Schwartz, S. H. 2005a. "Basic human values: Their content and structure across countries." In A. Tamayo, J. Porto (eds.) *Valores e trabalho (Values and work)*. Brasília: Editora Universidade de Brasília. Těž manuskript (2003a).
- Schwartz, S. H. 2005b. "Robustness and fruitfulness of a theory of universals in individual values." In A. Tamayo, J. Porto (eds.) *Valores e trabalho (Values and work)*. Brasília: Editora Universidade de Brasília. Těž manuskript (2003b).

Empirická přístupnost levo-pravé politické orientace

JIŘÍ VINOPAL*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Empirical Accessibility of Left-Right Political Orientations

Abstract: The 'left' and the 'right' are two terms that often appear and tend to be used in everyday conversation, the media, and scientific discourse. In most theories on political orientation the terms left and right are used as theoretical concepts that facilitate the description and classification of social reality. This usage of the concepts is justified and can be very useful. However, at the empirical level they are often used with the aim of detecting and examining them in connection with what people think. In this article the author describes a series of analyses that indicate that when the left-right concept of political orientation is tested and assessed such usage proves misguided. The author employs 'immediate validation' in the article's analysis, an original method still under development that is part of the broader stream of cognitive approaches applied in survey methodology.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 1: 129–147

1. Východiska a cíle

Politický prostor demokratické společnosti vykazuje složitou strukturu a není divu, že pro běžné pochopení a orientaci v něm je nutné jej zjednodušovat do srozumitelnějších podob. To platí jak pro politiky a jejich voliče, tak pro novináře, analytiky a vědce, kteří jej chtějí nějak uchopit a popsat. Variant takových konceptů může být představena celá řada,¹ „tím nejznámějším a nejsrozumitelnějším organizátorem představ o politických silách však stále zůstává umístění na škále ‚levice – střed – pravice““ [Krejčí 1994: 279]. Na tuto osu nemusejí být situována pouze individua v podobě občanů-voličů, nýbrž také názory, politické strany, či celé státy [Novák 1997: 93]. Obvykle socioekonomicky chápaná dimenze levice – pravice² je proto často považována za jednu z nejvýznamnějších dimenzí politického štěpení [Inglehart 1984; Kitchelt 1992; Matějů, Vlachová 2000].

Stejně, jako je adekvátnost levo-pravého pojetí tématem opakovaných diskusí v kontextu studia systémů politických stran [srov. např. Inglehart 1984; Sartori 1990], je otázkou i jeho význam a místo v českém prostředí. Jak některé aktuální em-

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Jiří Vinopal, Centrum pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: jiri.vinopal@soc.cas.cz.

¹ Pro jejich rámcový výčet viz např. Fiala a Strmiska [1998], Novák [1997] nebo Mair [1990].

² K důvodům tohoto překrytí např. Klíma [1998: 106].

pirické analýzy [Vlachová, Matějů 1998; Matějů, Vlachová 2000; Kreidl 2004], tak veřejné diskuse však dávají za pravdu spíše jeho zastáncům. Ačkoli mohou být stále vedeny spory o teoretickou smysluplnost dimenze, o její konkrétní obsah nebo o pozici jednotlivých subjektů (např. politických stran) na ní, vnímání levice a pravice se zdá být v současné české společnosti plně etablováno. Krom toho je evidentní, že v rámci sociologických výzkumů je levo-pravá orientace sledována zcela běžně a pravidelně je využívána i k interpretaci dalších souvisejících otázek. (Souhrn přístupů k dimenzi levice – pravice obecně i nástin jejího místa v českém prostředí podávají Matějů a Vlachová [2000].)

1.1 Konceptualizace tématu

Téma levice a pravice lze uchopit přinejmenším třemi různými způsoby, z nichž pouze některé budou relevantní v souvislostech metodologicky zaměřeného článku.

1. Z hlediska čistě teoretického je tato dimenze pojímána jakožto obecná kategorie, pojmy levice a pravice mají v první řadě umožňovat zjednodušený popis sociální reality. (Takto je používá např. Inglehart [1984], Sartori [1990], Heywood [1994] nebo Krejčí [1994].) Relevantní otázky na této úrovni by mohly znít například: Má konstrukt levice – pravice opodstatnění? Je pro popis sociální reality použitelný? Jakou má vypovídací hodnotu?

2. Druhé hledisko kombinuje teoretická východiska s empirickou úrovní a typicky jde o snahu odhalit v sociální realitě teoreticky definovanou podobu dimenze levice – pravice nebo její projevy. Děje se tak zejména prostřednictvím výrokových baterií, které sledují názory lidí k různým tématům. (Například Inglehart [1984], Kitschelt [1992], Evans, Heath a Lalljee [1996], Kitchelt, Mansfeldová, Markowski a Tóka [1999] nebo Matějů a Vlachová [2000].) V tomto případě bývá akceptována skutečnost, že význam konceptu je příliš široký pro kompletní zmapování, a je proto úmyslně zúžen, definován a operacionalizován pouze na některé z možných aspektů.³ Konkrétní významový obsah kontinua závisí na způsobu jeho teoretického vymezení, přičemž nejčastěji se objevuje hledisko ekonomické. Odpovídající otázky by se mohly ptát: Má daná podoba konceptualizace levo-pravé dimenze teoretické opodstatnění? Odpovídá operacionalizovaná podoba výzkumného nástroje teoretické definici? Splňuje výzkumný nástroj kritéria kvality, zejména validity a reliability?

3. Třetí z ideálně typických pohledů na problematiku je čistě empirický, neboť se pokouší dimenzi levice – pravice v sociální realitě hledat přímo, bez návaznosti na nějakou podobu jejího teoretického vymezení. Reprezentanty této strategie jsou jednoduché otázky, v nichž se mají respondenti sami zařadit na předloženou škálu rozpínající se mezi krajními body, označenými jednoduše jako levice a pravice. (Zde mo-

³ Ačkoli současně může být na úrovni teorie (např. Inglehartem [1984]) považován za univerzální koncept, který v sobě všechna partikulární štěpení obsahuje a nová je v dlouhodobém časovém horizontu schopen asimilovat.

hou jako příklad sloužit běžné výzkumy veřejného mínění, využití tohoto přístupu lze nalézt i u Ingleharta [1984], Evanse, Heatha a Lalljeeho [1996], Nováka [1997] nebo Matějů a Vlachové [2000].) Základním předpokladem pro možnost takového zkoumání je přesvědčení, že dané kontinuum v myslích lidí skutečně existuje a že respondenti výzkumů vědí, co pojmy znamenají. Projevem toho by pak měla být schopnost většiny z nich odpovídajícím způsobem se na škálu levice – pravice umístit. Otázky na této úrovni by mohly znít: Existuje samostatná dimenze levice – pravice v myslích lidí? Jsou představy respondentů o jejím obsahu stejné, nebo se liší? Co si pod těmito pojmy představují? Splňuje tato podoba otázky kritéria validity a reliability?

1.2 Metodologický rámec analýzy

Analýza každé z navržených úrovní dokáže najít své odůvodnění i adekvátní cíle. Předmětem tohoto článku však jsou empirické aspekty tématu (tj. bod 3. a částečně bod 2.) a teoretické úrovně koncepcí politických systémů se dotýká jen v metodologicky relevantních souvislostech. Konkrétně se pokusím poukázat na metodologické problémy a nedostatky způsobů, jakými je levo-pravá orientace v současné době empiricky sledována a to zejména s ohledem na kritéria validity a reliability, která mají přímé důsledky pro použitelnost nástrojů v dotaznících sociologických výzkumů.

Pochopitelně nelze přehlédnout, že validita i reliability některých nástrojů, jimiž se zabývala i mnou provedená analýza, byly v minulosti již několikrát s kladnými závěry posouzeny [Evans, Heath, Lalljee 1996; Vlachová, Matějů 1998; Vinopal 2003; Kreidl 2004]. S veškerým respektem ke kvalitě takových analýz však na ně nelze v aktuálních souvislostech brát absolutní ohled.⁴ To, že se nějaká otázka ukázala být validní či reliabilní, ještě neznamená, že je bezchybná. K dokonalosti se pouze blíží do takové míry (obvykle obecně dohodnuté), že se ji na základě toho rozhodneme uznat za použitelnou.

Uspokojujícím důkazem bezproblémové použitelnosti by neměl být ani jiný nepřehlédnutelný fakt, totiž že inkriminované otázky „fungují“. Lidé jsou skutečně schopni na ně reagovat a jejich odpovědi často smysluplně dokládají platnost stanovených hypotéz.⁵ Mnohokrát dokumentovaná zkušenost, že respondenti sociálních výzkumů jsou schopni odpovědět téměř na vše [Disman 1993: 59], by měla být dostatečnou zábranou v přeceňování tohoto kritéria.

⁴ Ani validita ani reliability – dva z nejdůležitějších pojmů v oblasti sledování kvality výzkumů – nejsou nějakými absolutními kategoriemi. Ve skutečnosti se naprostá většina výzkumných nástrojů sociálních věd k těmto ideálům pouze více či méně přibližuje. (K metodám analýzy validity a reliability podrobněji Babbie [1992: 127 – 134] nebo Hendl [2004: 48 – 50].)

⁵ Výsledky konvenují představám o „skutečných“ vztazích s dalšími indikátory: levo-pravá orientace je s úspěchem využívána jako třídící znak, podle kterého se diferencují jak některé skupiny obyvatel (např. voliči politických stran), tak i jejich názory (např. na otázku přerozdělování). Sama konvergentní či divergentní validita indikátoru však jeho kvalitu také nezaručuje.

Posouzení výzkumných nástrojů je zde vedeno z kognitivního hlediska, nikoli z hlediska statistického (jak již zejména v případě výzkumných baterií učinili např. Evans, Heath a Lalljee [1996], Vlachová a Matějů [1998], Kreidl [2004] nebo Vinopal [2003]). Hlavním prostředkem takové analýzy (a v jistém smyslu slova i cílem) je sledování kognitivních procesů, které jsou účastny zodpovídání dotazů respondenty během interview. Konkrétně jde o posouzení způsobů, jakými lidé rozumějí jednotlivým slovům i celým otázkám, vlivů, jimiž tyto představy působí na procesy zpracování informace a odpovídání, a konečně tedy důsledků, jaké má daná forma výzkumného nástroje na podobu získaných odpovědí. Teoretický i metodologický rámec pro takto vedenou analýzu poskytuje proud kognitivních přístupů, rozvíjející se od 70. let 20. století v rámci metodologie výzkumu v sociálních vědách pod souhrnným označením *Cognitive aspects of survey methodology* [Schwarz, Sudman 1996; Sudman, Bradburn, Schwarz 1996; Sirken et al. 1999; Bradburn, Sudman, Wansink 2004].

Ke sledování levo-pravé orientace respondentů jsou v současné době používány zejména dva typy výzkumných nástrojů: jednoduchá sebezařazovací otázka a baterie výroků.

V případě sebezařazovací otázky se zaměřím zejména na mnohoznačnost obou pojmů, nejasnost celkové škály a zhodnotím důsledky pro její použití v sociologickém výzkumu. Baterie jsou nesporně komplexnějšími nástroji pro sledování levo-pravé politické orientace, i zde však poukáži na některé nedostatky aktuálně používaných variant, spojené především s unipolaritou posuzovacích škál a jednosměrnou formulací výroků. V závěru se pak pokusím navrhnout takovou podobu nástroje sledování levo-pravé politické orientace, která, ačkoli také nemůže být v žádném případě považována za dokonalou, pokouší se alespoň minimalizovat nedostatky odhalené provedenými analýzami.

2. Zjištění

2.1 Sebezařazovací otázka

Otázka, v níž se má respondent sám zařadit na příslušné místo v kontinuu rozpínajícím se mezi levicí a pravicí, je jednoduchým měřítkem politické orientace, které se používá snad v každém průzkumu veřejného mínění a ve většině sociologických výzkumů. Jejich konkrétních variant je celá řada [Vinopal 2003], v principu jde však vždy o tutéž úlohu. Ta předpokládá, že respondent má o předložené dimenzi nějakou (jasnou) představu a že se na ní dokáže (jednoznačně) umístit. Na následujících řádcích se pokusím přispět ke kritice zjednodušujících pojetí a ukázat, že představy lidí o pojmech levice a pravice jednoznačné nejsou, že to má závažné důsledky pro validitu a reliabilitu jejich odpovědí, a tím pádem pro kvalitu takovéto otázky.

Empirickou oporou bude experiment, provedený v rámci pravidelných omnibusových šetření CVVM SOÚ AV ČR ve výzkumu Naše společnost 01/2004,⁶ při-

⁶ Zdroj dat: Centrum pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR, výzkum Naše společnost 01/2004 (kvótní výběr, N = 1065, otázky PO.2, PO.14, PO.15).

čemž prostředkem kognitivní analýzy je metoda okamžité validizace. Ta je kombinací techniky retrospektivního verbálního protokolu [Bickart, Felcher 1996] a klasického standardizovaného dotazování v rámci empirického šetření. Jejím principem je ověření kognitivního obsahu klíčového pojmu okamžitě po zodpovězení dotazu, ve kterém se vyskytnul.⁷

Dvojdímenzionální kódový klíč výpovědí respondentů zachycoval obsahovou stránku výpovědi, tedy představovanou dimenzi, a pokud to bylo možné, i stránku hodnotící, tedy výpovědi vyjadřovaný postoj (negativní, neutrální, pozitivní).⁸ Hlubší zpracování výsledků vícečetných otevřených otázek bylo prováděno zejména dvěma postupy: 1) analýzou dichotomických proměnných (*dummy variables*), vytvořených pro každou položku kódového klíče (tímto způsobem byly do zpracování zahrnuty všechny tři odpovědi, přičemž pro každého dotázaného získáváme údaj o tom, zda danou kategorii uvedl, či nikoli); 2) v některých případech byla brána v úvahu pouze první z výpovědí na každou otevřenou otázku, což se ukázalo být oprávněné po porovnání vztahů mezi odpověďmi na prvním místě a dichotomickými proměnnými (rozdíly nebyly zásadní: nelišily se ve struktuře a vztazích, pouze v absolutních četnostech).

Výsledky analýzy poměrně výrazně podpořily formulované hypotézy. Z rozsahu a variability kódového klíče je zřejmé, že různí lidé si pod pojmy levice a pravice představují různé věci. Tato skutečnost je zjednodušeně zachycena v tabulce 1.⁹

Již tyto základní výsledky naznačují, že levo-pravá politická orientace není jednoznačnou proměnnou, nýbrž různorodým konglomerátem mnoha dimenzí. Velice často jsou sice za levici a pravici vnímány sociální problematika, ekonomické aspekty, typ politického zřízení apod., ani další oblasti ovšem nejsou zanedbatelné.

Konkrétní pozice respondenta na levo-pravé škále politické orientace přitom do značné míry souvisí právě s tím, jaké dimenze za oběma pojmy vnímá. To je velice dobře patrné z distribucí sebezařazení podsouborů podle jednotlivých zobecněných dimenzí. Pro ukázkou uvádím čtyři z těchto rozložení, z nichž je patrné například to, že lidé, kteří vnímají pojmy z hlediska sociálního, se na spektru situují spíše k levici, zatímco lidé, kteří je chápou jako otázku svobod, se přiklánějí k pravici (viz graf 1-4).

⁷ PO.2 „V politice lidé někdy hovoří o pravici a levici. Kam byste se sám zařadil na této stupnici?“

PO.14 „Když jste odpovídal na předchozí otázku, představil jste si něco pod pojmem „levice“/„pravice“? Pokud ano, co to bylo?“

PO.15 „A představil jste si něco pod pojmem „pravice“/„levice“? Co to bylo?“

Z důvodu vyrovnání vlivu pořadí u obou otevřených dotazů (a kvůli možnosti zodpovědět některé další metodologické otázky) byl experiment proveden formou split-ballot, kdy jedna polovina respondentů se nejprve vyjadřovala k pojmu levice, zatímco druhá nejprve k pojmu pravice. Respondenti měli prostor pro vyjádření tří aspektů u každého termínu.

⁸ Příklad pozitivního vyjádření: „vyšší sociální jistoty“, „více svobody“, negativního: „vyšší daně“, „nemožnost cestovat“.

⁹ Variabilita originálních vyjádření respondentů byla uspořádána do kódového klíče o 45 položkách, pro potřeby některých analýz byly tyto dále zredukovány na 11 sloučených kategorií (viz tabulka 1).

Tabulka 1. Procentuální podíl lidí, kteří si pod pojmy levice/pravice představili aspekt spadající do dané kategorie

	<i>levice</i>	<i>pravice</i>
Politická strana	32	23
Sociální politika, sociální citění	16	8
Ekonomika (tržní hospodářství, práce, zaměstnanost, daně atp.)	10	12
Konkrétní osoba, skupina lidí	8	12
Politický režim, zřízení	12	8
Svoboda, svobody (podnikání, cestování, studia, projevu, uplatnění) ¹⁰	5	10
Další atributy polit. systému (rovnost, spravedlnost, demokracie, řád)	5	9
Lidské vlastnosti a jevy ve společnosti	2	7
Stát vs. jedinec (aktivita a odpovědnost člověka, role státu)	3	4
Jiné specifikace	6	7
Nepředstavili si nic	32	34

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, výzkum Naše společnost 01/2004.

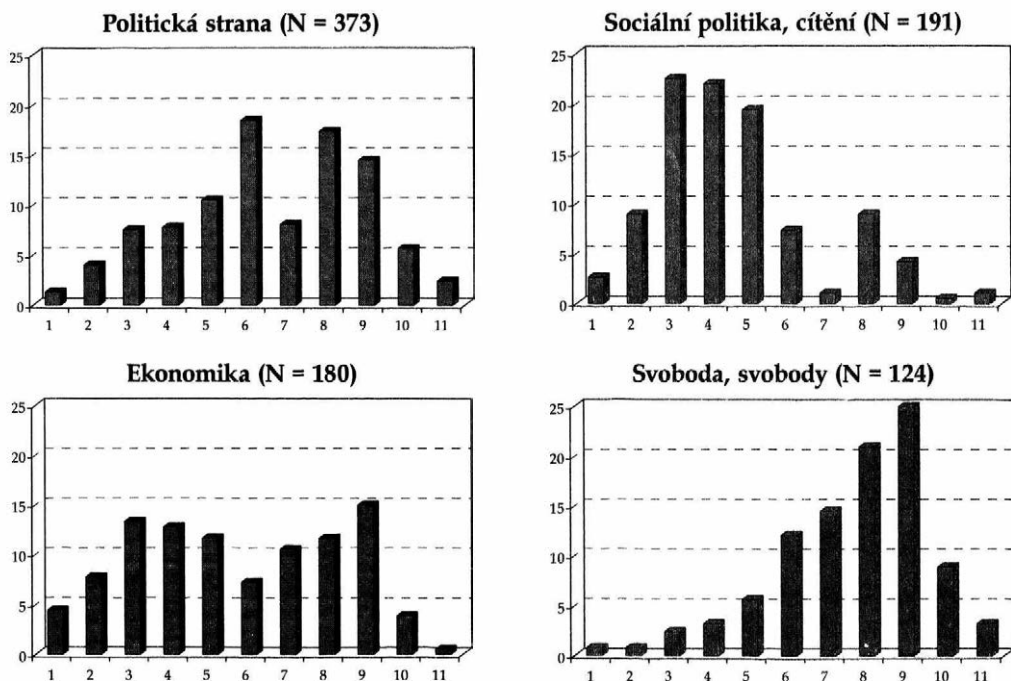
Nejde však o přímý vztah, a logiku úlohy by proto bylo možné obrátit.¹¹ Pokud budeme sledovat významové dimenze pojmů levice a pravice u podsouborů podle sebeznačení k levici, středu nebo pravici (viz tabulka 2), můžeme analogicky konstatovat, že lidé, kteří se na spektru situují k levici, vnímají oba pojmy nejčastěji z hlediska sociálního (pravicově situovaní oproti tomu jen zcela minimálně), jako otázka svobod jsou pojmy levice a pravice naopak vnímány lidmi, příklánějícími se k pravici.

Další sledování variability představ ukázalo, že nejen celá levo-pravá škála, nýbrž také oba klíčové pojmy jsou často vnímány každý z jiného hlediska. Stačí porovnat hodnoty z tabulky 1, abychom zjistili, že například ze zorného úhlu politické strany je častěji vnímána levice, z hlediska svobod naopak pravice, sociální otázky jsou spojovány častěji opět s levicí atd. Výsledky založené na kompletním kódovém klíči pak přinášejí ještě diferencovanější obrázek. Kupříkladu ekonomická dimenze se dělí zejména na tržní hospodářství (spojováno častěji s pravici) a problematiku práce a zaměstnanosti (spojováno častěji s levicí).

¹⁰ Obecné vyjádření „svoboda“ by pochopitelně mohlo být zařazeno i mezi „atributy politického systému“, nicméně s ohledem na jeho četnost bylo vhodnější ponechat jej jako samostatnou kategorii a raději s ním spojit specifikace různých konkrétních svobod.

¹¹ Za empirickou asociací obou znaků s největší pravděpodobností stojí skryté proměnné v podobě politických postojů a hodnot, stejně jako některé sociodemografické charakteristiky. (Nebylo předmětem analýzy.)

Graf 1–4. Rozložení odpovědí na sebezařazovací škále levice (1) – střed (6) – pravice (11) u vybraných podsouborů respondentů, kteří uvedli, že si za některým z pojmů představují příslušnou dimenzi

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, výzkum *Naše společnost* 01/2004.

Oproti tomuto nepřiliš překvapivému celkovému pohledu je však zajímavější sledovat korespondenci dimenzí spojovaných s pojmy levice a pravice u jednotlivých respondentů. Právě zde vyplouvá jejich nejednoznačnost na povrch asi nejčistěji, neboť tu samou dimenzi u obou pólů škály používá v případě své první odpovědi ani ne polovina respondentů (45 %).¹² To znamená, že přibližně polovina lidí vnímá pojmy levice a pravice každý z jiného hlediska, přiřazuje mu konotace z různých referenčních rámců. Například pojem levice může být v mysli dotázaného reprezentován představou jistoty zaměstnání, zatímco pojem pravice představou svobody cestovat. Pochopitelně se tak nabízí otázka, jakým způsobem se vlastně respondenti na levo-pravou škálu zařazují, když na jejích koncích často leží věcně odlišné dimenze (například ve výše uvedeném případě rozhodování neprobíhá na jediné triviální škále mezi svobodou cestování a jejím omezením, nebo na škále mezi jistotou zaměstnání a nejistotou pracovního trhu, nýbrž v podstatě na obou škálách současně).

¹² Zahrneme-li do analýzy všechny tři odpovědi, podíl „konzistentních“ se zvýší na 61 %.

Tabulka 2. Významové dimenze pojmů levice a pravice u podsouborů podle sebezařazení na levo-pravé stupnici

	Sebezařazení na levo-pravé stupnici		
	levice	střed	pravice
Politická strana	26	23	30
Sociální politika, sociální citění	19	3	1
Ekonomika (tržní hospodářství, práce, zaměstnanost, daně atp.)	7	2	5
Konkrétní osoba, skupina lidí	10	7	6
Politický režim, zřízení	5	8	9
Svoboda, svobody (podnikání, cestování, studia, projevu, uplatnění)	1	3	8
Další atributy polit. systému (rovnost, spravedlnost, demokracie, řád)	4	3	6
Lidské vlastnosti a jevy ve společnosti	3	0	2
Stát vs. jedinec (aktivita a odpovědnost člověka, role státu)	2	2	3
Jiné specifikace	2	2	6
Nepředstavili si nic	21	47	24

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, výzkum Naše společnost 01/2004.

Tento problém pomohla osvětlit analýza hodnocení, vyjadřovaných (většinou asi neúmyslně) v rámci autentických odpovědí na otevřené otázky, které shrnuje tabulka 3.

Výsledky lze lapidárně shrnout konstatováním, že pokud člověk vnímá pojem levice kladně, velice pravděpodobně vnímá pojem pravice záporně a naopak (tak činí 43 % z těch, kteří hodnocení uvedli), nebo alespoň jeden z pólů kladně či záporně a druhý neutrálně (dalších 44 %).

To pravděpodobně znamená, že proces sebezařazení na levo-pravou stupnici probíhá často pomocí kognitivního ukotvení jednoho pólu škály nějakým hodnotícím stanoviskem¹³ (např. vyšší sociální jistoty) a nalezením relevantního stanoviska s opačnou nebo alespoň odlišnou valencí (např. vyšší daně). Tímto ukotvením člověk překoná problémy, které vyplývají ze skutečnosti, že oba pojmy hodnotí jakoby na jiné stupnici, a poté už se pouze situuje mezi póly s odlišnými znaménky (navíc zřejmě subjektivně váženými), bez ohledu na jejich konkrétní obsah.

Jakýsi dovětek k tomuto závěru pak ještě vyslovuje analýza distribuce sebezařazení těchto vyhraněných respondentů (tj. těch, kteří konotacemi pojmů levice a pravice vyjadřují nějaké hodnotící stanovisko) na levo-pravou škálu. Jak se dá oče-

¹³ Které velice pravděpodobně pramení z hlubších kognitivních struktur typu životních hodnot, stereotypů a sebe prezentace.

Tabulka 3. Podíly respondentů podle hodnocení vyjadřovaných v souvislosti s pojmy levice a pravice.

Levice	Pravice			Celkem
	Pozitivní hodnocení	Negativní hodnocení	Bez hodnocení	
Pozitivní hodnocení	9	26	15	50
Negativní hodnocení	17	4	1	22
Bez hodnocení	21	7	0	28
Celkem	47	37	16	100

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, výzkum Naše společnost 01/2004.

Do analýzy byli zahrnuti pouze ti respondenti, kteří vyjádřili kladné či záporné hodnocení v první možnosti odpovědi – 47 % z těch, kteří si vůbec něco představili, tj. 349 případů.

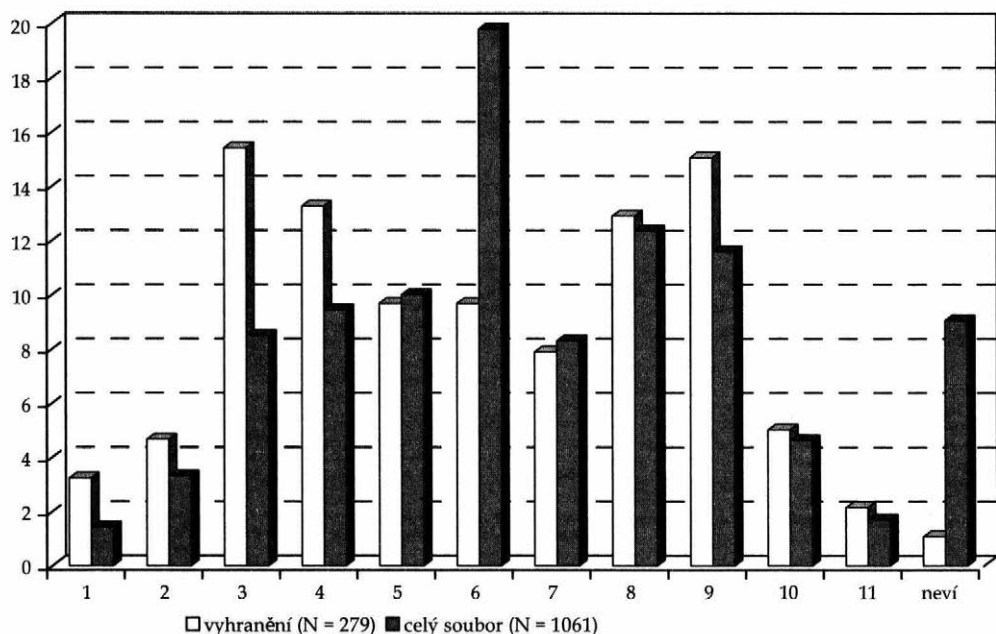
kávat, rozložení jejich odpovědí se v porovnání s průměrnými hodnotami posouvá do extrémnějších poloh, a to častěji levicových. Jinými slovy: lidé s extrémnějšími politickými postoji mají větší tendenci vnímat pojmy levice a pravice jako hodnotově rozdílné.

Z dalších dílčích výsledků stojí za zmínku i frekvence uvádění politických stran jakožto referenčního rámce pro představy levice a pravice.¹⁴ Tato skutečnost přináší do teoretického uvažování nad obsahem a konstrukcí významu obou pojmů další impuls: pro více než třetinu dotázaných nemají termíny levice a pravice primárně obsah hodnotový, nýbrž faktický. V myslích některých lidí nejsou primárně reprezentovány skutečnostmi, jako je svoboda, volný trh, nebo sociální zabezpečení, nýbrž reálnými politickými subjekty (levice nejčastěji KSČM a ČSSD, pravice nejčastěji ODS), případně skupinou lidí (např. komunisté) nebo konkrétní osobou (např. V. Klaus).¹⁵ Vynořuje se tak zásadnější otázka formování „levicovosti“ a „pravico-
vosti“ u občanů. Pokud třetina z nich spojuje oba pojmy s politickými uskupeními, je možná jejich levo-pravá orientace odvozena především od toho, v jakém světle se strany prezentují a (ještě více rozšíříme teoretický rámec...) jakým způsobem jsou zobrazovány ve veřejném diskurzu. Jimi deklarovaná pozice na levo-pravé škále pak má pravděpodobně méně stabilní charakter, nežli je pozice lidí, kteří za pojmy vidí hodnotové charakteristiky trvalejšího rázu. Nikoli nepodstatné důsledky může mít toto zjištění pro analýzu vývoje levo-pravé orientace ve společnosti: jakým způsobem se do něj promítá změna v sebeprezentaci politických stran a jejich zobrazování médií, od nichž se odvozuje orientace podstatné části obyvatel? Pokud by to bylo

¹⁴ Srovnej s podobnými výsledky komentovanými Inglehartem [1984: 38].

¹⁵ Politické strany v tomto smyslu pochopitelně také svým způsobem vyjadřují hodnotový obsah obou pojmů (s různými stranami jsou spojovány různé hodnotové dimenze i jejich póly), nicméně z hlediska kognitivních procesů je pozoruhodné právě ono časté zprostředkování hodnot pomocí odkazu na reálné subjekty.

Graf 5. Rozložení odpovědí na sebezařazovací škále levice (1) – střed (6) – pravice (11) v podsouboru vyhraněných respondentů a u celého souboru

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, výzkum *Naše společnost* 01/2004.

měrou podstatnou, pak část posunů počtu „levičáků“ a „pravičáků“ v průběhu měsíců a let sledování nemusí být ani tak zapříčiněna změnou smýšlení lidí, jako spíše změnou obrazu politických stran.

Jak již bylo poznamenáno, naprostá většina lidí se na jednoduché škále levice – pravice dokáže zařadit (91 %). Kombinace s poznatkem, že takto získaná subjektivní zařazení očekávaným způsobem korespondují s dalšími sledovanými znaky (jako je například politická orientace, názory na sociální a ekonomické nerovnosti, systémy přerozdělování, sociální stát, tržní ekonomika atp. [Matějů, Vlachová 2000]), může vést k závěru, že „levo-pravá osa je srozumitelným organizátorem představ o vlastní politické orientaci i orientaci ostatních politických aktérů“ [Matějů, Vlachová 2000: 261]. Tato kritéria však podle mého názoru nestačí k automatickému uznání adekvátnosti výzkumného nástroje. Skutečnost, že lidé odpovídají na otázky v sociologickém výzkumu, ještě neznamená, že jim také rozumějí,¹⁶ a už vůbec ne, že jim rozumějí stejně [Matějů, Vlachová 2000: 261].

¹⁶ Třetinový podíl lidí, kteří si pod pojmy levice a pravice nic konkrétního představit nedokážou (nebo nechťejí), jistě není zanedbatelný. Naprosté většině z nich však tato skutečnost nebrání v zaujetí pozice na stupnici: zařadit se nedokázala jen jedna pětina z nich, 80 % ostatních tak činí bez problémů.

Na nedokonalosti subjektivního zařazování ve svém textu Matějů a Vlachová upozorňují [2000: 258–259], přičemž nepřímo je dokládají také svými dalšími výsledky. Pro účely popisu krystalizace politických postojů a politického spektra byla tato otázka vítaným srovnávacím kritériem,¹⁷ získané výsledky však zároveň ukazují nejednoznačnost a nestálost ve vnímání celé dimenze (čímž potvrzují dřívější závěr Inglehartův [1984: 32], že význam levo-pravé politické dimenze se v čase mění s tím, jak reflektuje nově vznikající politické dimenze). Jak Matějů a Vlachová [2000: 262–263] konstatují, „přestože je rozložení občanů na levo-pravé dimenzi politického spektra stabilní, vývoj volebních preferencí a politických postojů naznačuje, že za stabilitou deklarované politické orientace se zřejmě skrývá zřetelná proměna jejího obsahu“. Změna obsahu proměnné za současné stability výsledků jejího sledování přitom může být v jiném kontextu signálem, že daný indikátor neměří jednoznačně definovaný a operacionalizovaný jev, že úroveň jeho validity a reliability není příliš vysoká. V tomto ohledu lze (s odkazem na závěry obou autorů [Matějů, Vlachová 2000: 271–272]) vyslovit hypotézu, že podstatnou částí obsahu měřeného otázkou na levo-pravou politickou orientaci je sebe prezentace. Nikoli racionální zvažování, zda s ohledem na „objektivní“ kritéria spadá spíše nalevo nebo napravo od pomyslného středu, nýbrž apriorní sebepojetí osobnosti dotázaného určuje, zda se označí za levičáka nebo pravičáka.

V rámci svého výzkumu politických postojů prověřovali obsahy pojmů levice a pravice také Evans, Heath a Lalljee [1996]. Ačkoli zadání jejich otevřených otázek bylo trochu odlišné („Co rozumíte pod slovem levice/pravice?“), což má jistě určitý vliv na povahu získaných odpovědí,¹⁸ souhrnně vyjádřené výsledky jsou srovnatelné: téměř všichni dotázaní se na levo-pravou škálu umístit dokázali, přesto takřka čtvrtina (18 %) z nich nebyla schopna říci, co si pod pojmy levice a pravice představuje [Evans, Heath, Lalljee 1996: 98–99]. Stejně tak jejich výsledky ukazují značnou variabilitu významů testovaných pojmů. V případě osob, které se o politiku nezajímají, má podle nich levo-pravá sebezařazovací škála reliabilitu dokonce tak nízkou, že se zdá být jakožto nástroj měření jejich ideologické pozice prakticky bezcenná [Evans, Heath, Lalljee 1996: 107].¹⁹

¹⁷ „Krystalizaci obsahu levo-pravé dimenze politické orientace lze sledovat na proměně asociace mezi postoji, které tradičně s levo-pravou politickou orientací úzce souvisí, a sebezařazením na této dimenzi.“ [Vlachová, Matějů 1998: 153]

¹⁸ Otázka otevírá jiné oblasti paměti. Dotaz zmíněných autorů směřuje do hlubších obsahů dlouhodobé paměti (prozkoumává kompletní mentální schémata obou pojmů), otázka okamžité validizace směřuje do aktuálních obsahů krátkodobé paměti (sleduje mentální reprezentace, vytvořené v průběhu zpracování aktuální informace). Zjištění obou směrů by si pochopitelně neměla příliš odporovat, nicméně jisté difference je možné očekávat z důvodu mapování odlišných (ačkoli komplementárních) paměťových struktur.

¹⁹ Srovnej s opačnými závěry Inglehartovými [1984: 32]. Podle něj má levo-pravý koncept politického štěpení univerzální schopnost asimilovat do sebe všechny nově se vynořující polarizační principy, a lze jej tedy i v podobě sebezařazovací otázky považovat za validní prostředek měření obecné ideologické pozice respondentů. Vzhledem k tomu, že však Inglehart zároveň poukazuje na vliv stranické identifikace respondentů i jejich tradičního politického nastavení, a že dokonce připouští, že „mluvit v termínech levice a pravice je vždy přílišné zjed-

Uvedené analýzy ukazují, že koncept levo-pravé politické orientace má k jednoznačnosti velmi daleko. Jak je tedy možné, že i značně nevalidní otázka (z hlediska validity obsahové) poskytuje celkem validní výsledky (z hlediska validity konstruktové)?

Důvod fungování takového znaku je nasnadě. I přes nejasnosti a ohromnou variabilitu obsahů, které jim lidé přisuzují, jsou tyto obsahy přece jenom navzájem hustě propojené, a vytvářejí tak souhrnem určitý kognitivní rámec. Ačkoli se dotázané osoby vyslovují k různým (i vzájemně vzdáleným) objektům, naděje, že jejich odpovědi budou vzhledem k rámci konzistentní, je poměrně vysoká. V empirické rovině tomu nasvědčují jak mnohokrát ověřené asociační vztahy sebezařazovací otázky s dalšími indikátory, tak konečně i korelace dichotomických proměnných, jejichž dvojice a shluky ukazují, že některé z dimenzí k sobě mají blíže než jiné, že v myslích respondentů tvoří určitý kognitivní celek.²⁰

Takový typ dotazu, který poskytuje použitelné výsledky, ačkoli nesplňuje obecně vyžadované kvalitativní nároky, si dovolím nazvat robustní otázkou, čímž úmyslně vytvářím paralelu stejnojmenným technikám statistické analýzy. V případě robustní otázky víme, že zamýšlený jev není zdaleka měřen precizně (ostatně jeho přesná podoba často ani není známa), přesto jsou výsledky zajímavé, smysluplné, užitečné..., zkrátka: funguje to! V žádném případě tím není řečeno, že robustní otázky by se měly stát standardem či nekriticky přijímanou nutností. Poukazují pouze na fakt, že v některých situacích zkrátka nelze vytvořit otázku, která by v maximální míře splňovala kvalitativní nároky (anebo není vhodné takovou zařadit například z důvodu nutnosti zopakování původní neideální verze). V takovém případě však v nejvyšší možné míře platí, že použití méně kvalitní otázky musí být vědomé a úmyslné, nikoli nevědomé a náhodné [Sudman, Schwarz, Bradburn 1996: 258].

2.2 Baterie

Baterie položek, do nichž bývá levo-pravé politické kontinuum operacionalizováno, jsou složitějším, čitelnějším a zřejmě i přesnějším nástrojem sledování levo-pravé politické orientace. Přesto není ani zde situace jednoznačná, přičemž hlavními problémy, kterými se zde budeme zabývat, jsou jednostrannost formulace podnětů v baterii

nodušení" [Inglehart 1984: 37], jeví se jeho závěry ohledně empirické validity sebezařazovací otázky jako přinejmenším diskutabilní.

²⁰ Mezi nejsilnější korelované ($r > 0,2$) patří ty nejméně překvapivé kombinace, např. shluk politických stran, pojmů jako socialismus, kapitalismus, demokracie a komunismus, dále skupina svobod, oblast sociální problematiky, dvojice spravedlnost – rovnost apod. I na nižších úrovních statisticky významných korelací ($r > 0,1$) se však objevuje mnoho zajímavých kombinací. Jen pro ilustraci: např. představa režimu před rokem 1989 se vyskytuje zároveň s představou nějaké konkrétní osoby (V. Klaus), události („Sametová revoluce“), demokracií, svobodou a možnostmi cestování a studia, obecně ekonomická dimenze se kromě konkrétních ekonomických otázek pojí také s představou svobody, řádu, či aktivity a odpovědnosti člověka. Viz Příloha 1.

a unipolarita posuzovacích škál.²¹ V souladu s cíli stati bude proto pomínuta jinak také choullostivá otázka obsahové validity, tedy do jaké míry pokrývají použité položky sledovanou dimenzi. Nezajímá nás, zda podoba otázky odpovídá zvolenému teoretickému pozadí, nýbrž praktické fungování konkrétního formátu výzkumného nástroje.

Ten může nabývat různých podob, přičemž v českém prostředí je pravděpodobně nejčastěji využíváno sady výroků, které jsou posuzovány unipolární škálou souhlasu.²² S ohledem na zvolenou teorii bývají do baterií řazeny výroky k několika tématům (nejčastěji politickým, ekonomickým a hodnotovým), přičemž je mezi nimi očekávána určitá míra konzistence postojů.

Vhodným způsobem operacionalizované dimenze jsou jistě relevantními náměty pro empirické zkoumání. Jejich jednoznačná identifikace v datech však může za určitých okolností vycházet ze skutečnosti, že byly do dat takto zabudovány již při tvorbě dotazníku; že odpověď je (částečně) obsažena již v položené otázce.²³

Například již zmínění Evans, Heath a Lalljee [1996] testovali baterii, obsahující dimenze levice – pravice (chápanou jako problematiku ekonomické rovnosti) a libertarianismus – autoritativismus. Všechny výroky související s koncepcí levice – pravice byly přitom formulovány jednostranně, tzn. vyjadřovaly pouze postoje obecně považované za levicové, jako např.: „Vláda by měla přerozdělovat příjem od těch, co jsou na tom lépe, těm, co jsou na tom hůře.“ V takovémto případě byla levo-pravá dimenze identifikovatelná velice snadno pomocí faktorové analýzy a baterie zároveň vykazuje vysokou vnitřní konzistenci (Alfa = 0,84).²⁴

Je možné, že značná konzistence zmíněných škál je v praxi posílena faktem jejich jednotné formulace, že věcně již tak jednoznačné být nemusejí (autoři sami poukazují pouze na to, že rozdílný směr výroků může mít vliv na nízkou korelovanost obou jimi sledovaných dimenzí, tj. levice – pravice a libertarianismus – autoritativismus). Výsledky některých analýz totiž naznačují, že na konzistenci odpovědí

²¹ Unipolární posuzovací škály explicitně ukotvují pouze jeden z pólů kontinua (zde je to souhlas s uvedeným výrokem). Význam nesouhlasného postoje není ve znění výzkumného nástroje explicitně definován a jeho ukotvení je ponecháno na subjektivním přístupu respondentů (mohou si za něj dosadit nesouhlas s explicitním výrokem, souhlas s opačným implicitním výrokem, nebo kterékoli umístění mezi nimi). Blíže k tematice ukotvení posuzovacích škál Ostrom a Gannon [1996].

²² Tento typ byl použit např. ve výzkumu ISSP 1996 nebo výzkumech CVVM SOÚ AV ČR Naše společnost: leden 2001 a květen 2002. Příklad výroku a posuzovací škály: „Stát má zaručit, aby každý, kdo chce pracovat, dostal práci.“ (Rozhodně souhlasí – spíše souhlasí – spíše nesouhlasí – rozhodně nesouhlasí)

²³ Úsměvný příklad podobného druhu uvádějí Bradburn, Sudman a Wansink [2004: 4] v podobě anekdoty o slučitelnosti kouření a modlení, kdy se jeden z mnichů svého představeného ptá, zda je povoleno modlit se při kouření, zatímco jeho kolegu zajímá, zda je povoleno kouřit při modlení...

²⁴ V českém prostředí bylo škály levice – pravice v přesném znění Evanse, Heatha a Lalljeeho [1996] použito např. ve výzkumu ISSP 1996 (Alfa = 0,83) a ve výzkumu CVVM SOÚ AV ČR Naše společnost z května 2002 (Alfa = 0,86).

Tabulka 4. Rotovaná matice faktorových zátěží (metoda hlavních komponent, eigenvalue = 1, rotace varimax, vyčerpáno 45 % variance)

	Faktor Pravicovost	Faktor Levicovost
i) Stát má hospodářským podnikům umožnit co největší samostatnost	,691	,067
f) Velikost soukromého vlastnictví nesmí být nijak omezována	,668	,197
c) Stát má jen vytvářet podmínky při uplatnění jeho práv a svobod	,658	,039
g) Co nejvíce státního vlastnictví by mělo přejít do soukromých rukou	,657	,221
k) Tržní hospodářství je cestou k vyšší životní úrovni	,653	,119
a) Stát má lidem zabezpečit jen nutné životní minimum, jinak se každý musí postarat sám o sebe	,570	,082
e) Stát má zaručit, aby každý, kdo chce pracovat, dostal práci	-,075	,780
j) Hlavním úkolem vlády je řešit otázky nezaměstnanosti a sociálních jistot občanů	,171	,723
h) To, co společnost vyprodukuje, musí být rozděleno tak, aby nebyly příliš velké rozdíly mezi bohatými a chudými	,106	,624
d) Stát má pro rozvoj ekonomiky stanovit jasná pravidla a dbát na jejich dodržování	,304	,569
b) Stát by měl usměrňovat rozvoj hospodářství	,135	,555

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, výzkum Naše společnost 01/2002, otázka PO.3.

respondentů nemá vliv pouze téma, k němuž se vyslovují. Kromě věcného obsahu výroků ovlivňuje kognitivní procesy během zodpovídání otázky také způsob jejich formulace, hledisko, z jakého je obsah prezentován.

Takové výsledky ukazuje analýza baterie, v níž nebyl implicitní směr výroků striktně oddělen.²⁵ ačkoli vnitřní konzistence škál tematicky příbuzných výroků (sociální a ekonomická dimenze) je i v tomto případě poměrně vysoká (Alfa = 0,73, resp. 0,50; viz tabulka 5), při aplikaci faktorové analýzy dochází k seskupení levicově a pravicově formulovaných, nikoli tematicky příbuzných výroků (viz tabulka 4).

Faktor levicovosti a pravicovosti, který je ve výrocích implicitně obsažen, se tak zdá být silnějším, nežli faktor tematické konzistence. O tom svědčí i výše koeficientů vnitřní konzistence pro sady levicově a pravicově formulovaných výroků, bez ohledu na jejich tematickou příslušnost (viz tabulka 5).

Je zřejmé, že kognitivní procesy, které se účastní zodpovídání daných otázek, nejsou ovlivňovány pouze (a dokonce snad ani ne nejvíce) obsahem samotných otázek, nýbrž způsobem jejich formulace.

²⁵ Např. výzkum CVVM SOÚ AV ČR Naše společnost 01/2002.

Tabulka 5. Koeficienty vnitřní konzistence škál pro jednotlivé sady položek

	Položky v analýze	Alfa
Pravicově formulované výroky	a, c, f, g, i, k	0,79
Levicově formulované výroky	b, d, e, h, j	0,72
Ekonomická dimenze	b, d, i, k	0,50
Sociální dimenze	a, e, h, j	0,73

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, výzkum Naše společnost 01/2002, otázka PO.3.

Tabulka 6. Příklady opozitních dvojic výroků

Rozvoj hospodářství má být ponechán vlastnímu vývoji.	Rozvoj hospodářství má být usměrňován státem.
Stát má zaručit, aby ten, kdo chce pracovat, dostal práci.	Kdo chce pracovat, musí se o získání práce postarat sám.
Velkým hospodářským podnikům má stát umožnit co největší samostatnost.	Na velké hospodářské podniky má stát co nejvíce dohlížet.
Velikost soukromého vlastnictví by nijak být omezována neměla.	Velikost soukromého vlastnictví by nějakým způsobem být omezována měla.
O sociální zabezpečení občanů se má postarat stát.	O svoji sociální situaci se mají občané postarat sami.
Co nejvíce majetku by mělo být v soukromém vlastnictví.	Co nejvíce majetku by mělo být ve státním vlastnictví.
To, co společnost vyprodukuje, by mělo být dále přerozděleno tak, aby měli nakonec všichni přibližně stejně.	To, co společnost vyprodukuje, by nemělo být dále nijak znovu přerozdělováno, každý má mít tolik, kolik vydělá.

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, Naše společnost 06/2004, otázka PO.27.

Způsobů, jakými je možné se zmíněným problémům vyhnout či alespoň snížit jejich dopad, je jistě více (například kombinací různě směřovaných výroků v téže baterii). Za velmi výhodnou strategii ovšem považuji zejména využití opozitních dvojic výroků (pokud možno se znáhodněním pořadí položek v baterii, jakožto i uvnitř jednotlivých dvojic), jak ukazuje tabulka 6.

Taková varianta výzkumného nástroje přináší dva důležité užítky současně: 1) respondenti nejsou nezáměrně ovlivňováni jednostrannou formulací problému, vždy jsou jim předložena obě protikladná stanoviska. 2) Díky jejich explicitní definici jsou oba póly relevantního kognitivního kontinua kontrolovány přímo výzkumníkem, a respondentům tak není ponechána možnost ukotvovat si posuzovací škály vlastními mentálními objekty. Lze proto shrnout, že baterie opozitních podnětů ponechává respondentům mnohem méně volnosti v interpretaci zadání

otázky, než běžné unipolární varianty, což lépe koresponduje s nároky na formální kvalitu otázek v sociologickém výzkumu, zejména validitu a reliabilitu.²⁶ Nevýhodou takovéto varianty je pak pochopitelně ne úplně snadná konstrukce podnětů skutečně opozitních.

3. Závěr

Obsah pojmů levice a pravice se s vývojem společnosti mění a „učebnicové definice ‚levice‘ a ‚pravice‘ ... jsou dnes validní jen částečně“ [Inglehart 1984: 25]. Na úrovni teorie politických systémů a jejich štěpení je proto možné je definovat z různých hledisek (politického, ekonomického, kulturně-historického, sociálního, morálního atd.), což je podle Ingleharta důsledek změny politické polarizace z třídní (jejímž teoretickým vyjádřením je právě koncept levice a pravice) na hodnotovou (jejímž vyjádřením je model mnoha linií štěpení). Stejně tak se ovšem mění objektivní obsah pojmů z hlediska reálné politiky, jako je různými způsoby vnímají samotní lidé. Tato hlediska pak sice mohou být komplementární, nikoli však zástupná: „...ekonomický význam levice nevysvětluje politický význam levice“ [Sartori 1990: 161], což společně s dalšími nejasnostmi ohledně tohoto pojmu vede k přesvědčení, že „bez ohledu na ideologickou validitu, jeho vědecká validita je vysoce pochybná“ [Sartori 1990: 163].

Výsledky předložených analýz závěrům klasiků neodporují a lze shrnout, že možnosti empirického sledování levo-pravé orientace nejsou nějak závažné. Tu hlavní příčinu přitom není třeba hledat v nedostatečném metodologickém zpracování, nýbrž spíše v daleko zásadnějším kontextu vztahu teorie a empirie. Jak již bylo řečeno, pojmy levice – pravice mohou být užitečnými teoretickými nástroji pro uchopení sociální reality. Jejich převedení do podoby empiricky ověřitelných indikátorů je však krajně obtížné: robustní otázka v podobě sebezařazovací škály sice v praxi nějakým způsobem funguje, co přesně měří, ovšem není zřejmé. Baterie položek sice dokáží poměrně konzistentně odhalit základní politické, ekonomické, sociální, hodnotové atd. orientace respondentů, o samotných pojmech levice a pravice v nich však explicitně nebývá ani zmínka. Oběma těmito způsoby empirického zkoumání je tudíž jádro koncepce levice – pravice značně nepřístupné.

Vzdát se okamžitě zaběhlých konceptů a výzkumných nástrojů však z pochopitelných důvodů není možné, proto souhrnem alespoň některé praktické návrhy: zcela jistě lze souhlasit se závěry některých citovaných autorů, že baterie je lepší variantou sledování levo-pravé politické orientace obyvatel, než jednoduchá sebezařazovací otázka, neboť vykazuje vyšší konzistenci postojů [Evans, Heath, Lalljee 1996: 99], stabilitu v čase, je mnohem lepším prediktorem stranických preferencí a má vysokou rozlišovací schopnost jak u skupiny lidí o politiku se zajímajících, tak těch, kteří se o ni zajímají málo [Evans, Heath, Lalljee 1996: 106]. Přesto i tradičně používané baterie mají svá úskalí, a bylo by proto vhodné zvážit jejich modifikaci. Ta by

²⁶ Srovnání vnitřní konzistence škál složených z uvedených výroků se škálami uvedenými v tabulce 5 nebylo možné kvůli odlišným typům posuzovací škály.

se měla soustředit především na odstranění vlivu směru formulace položek a zavedení bipolarity posuzovacích škál. Obou cílů je přitom možné dosáhnout prostřednictvím dvojic polaritních podnětů.

Problematika pojednaná na příkladu sledování levo-pravé politické orientace se však zcela jistě týká i mnoha dalších témat sociologických výzkumů. Proto tím nejdůležitějším musí být konečně doporučení přemýšlet o obecnějších otázkách: vlivu formulace otázek na získané odpovědi a vztahu teoretické a empirické roviny sociologického výzkumu.

Jiří VINOPAL vystudoval sociologii na Filozofické fakultě Karlovy univerzity v Praze a tamtéž nyní dokončuje doktorské studium stejného oboru. Současně je zaměstnancem Sociologického ústavu Akademie věd ČR, kde od roku 2001 působí jako metodolog v oddělení Centrum pro výzkum veřejného mínění. Jeho profesním zaměřením je metodologie sociologického výzkumu se specializací na tematiku kognitivních aspektů dotazování.

Literatura

- Babbie, Earl. 1992. *The Practice of Social Research*. Belmont: Waldsworth Publishing Company.
- Bickart, Barbara, Marla E. Felcher. 1996. „Expanding and Enhancing the Use of Verbal Protocols in Survey Research.“ Pp. 115–142 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.) *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Bradburn, Norman M., Seymour Sudman, Brian Wansink. 2004. *Asking Questions: The Definitive Guide to Questionnaire Design – For Market Research, Political Polls, and Social and Health Questionnaires, Revised Edition*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Disman, Miroslav. 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- Evans, Geoffrey, Antony Heath, Mansur Lalljee. 1996. „Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate.“ *British Journal of Sociology* 47: 93–112.
- Fiala, Petr, Maxmilián Strmiska. 1998. *Teorie politických stran*. Brno: Barrister & Principal.
- Hendl, Jan. 2004. *Přehled statistických metod zpracování dat. Analýza a metaanalýza dat*. Praha: Portál.
- Heywood, Andrew. 1994. *Politické ideologie*. Praha: Victoria Publishing.
- Inglehart, Ronald. 1984. „The Changing Structure of Political Cleavages in Western Society.“ Pp. 25–103 in J. Dalton, S. C. Flanagan, P. A. Beck (eds.) *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald. 1990. „The Nature of Value Change.“ Pp. 247–252 in Peter Mair (ed.) *The West European Party Systems*. Oxford: Oxford University Press.
- Kitchelt, Herbert. 1992. „The Formation of Party Systems in East Central Europe.“ *Politics and Society* 20: 7–50.
- Kitchelt, Herbert, Zdenka Mansfeldová, Radoslav Markowski, Gábor Tóka. 1999. *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation and Inter-party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klíma, Michal. 1998. *Volby a politické strany v moderních demokraciích*. Praha: Radix.

- Kreidl, Martin. 2004. „Porovnání práce výzkumných agentur na základě srovnání validity standardizovaných měřících instrumentů.“ Pp. 87–96 in Jindřich Krejčí (ed.) *Kvalita výzkumů volebních preferencí*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Krejčí, Oskar. 1994. *Kniha o volbách*. Praha: Victoria Publishing.
- Mair, Peter (ed.) 1990. *The West European Party Systems*. New York: Oxford University Press.
- Matějů, Petr, Klára Vlachová a kol. 2000. *Nerovnost, spravedlnost a politika. Česká republika 1991–1997*. Praha: SLON.
- Novák, Miroslav. 1997. *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia*. Praha: SLON.
- Ostrom, Thomas M., Katherine M. Gannon. 1996. „Exemplar Generation. Assessing How Respondents Give Meaning to Rating Scales.“ Pp. 293–318 in Norbert Schwarz, Seymour Sudman (eds.) *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Process in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Sartori, Giovanni. 1990. „The Sociology of Parties: A Critical Review.“ Pp. 316–349 in P. Mair (ed.) *The West European Party System*. New York: Oxford University Press.
- Schwarz, Norbert, Seymour Sudman (eds.) 1996. *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Process in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Sirken, Monroe G., Douglas J. Hermann, Susan Schechter, Norbert Schwarz, Judith M. Tanur, Roger Tourangeau (eds.) 1999. *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Sudman, Seymour, Norbert Schwarz, Norman M. Bradburn (eds.) 1996. *Thinking About Answers. The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- Vinopal, Jiří. 2003. „Kdo je ‚levičák‘ a kdo ‚pravičák‘?“ *Naše společnost* 1 (1–2): 18–20.
- Vlachová, Klára, Petr Matějů. 1998. „Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice.“ *Sociologický časopis* 34: 145–170.

Příloha 1

Tabulka 7 udává velikosti korelací mezi kategoriemi redukovaného kódového klíče. Dobře slouží k představě variability vzájemných kombinací dimenzí v myslích respondentů, nicméně mnoho zajímavých jednotlivých spojení v ní zachyceno není právě kvůli nutné redukci kategorií.

Tabulka 7. Velikosti korelací mezi jednotlivými kategoriemi redukovaného kódového klíče

	1	2	3	4	5	6	7	8
1 politická strana	1							
2 osoba, skupina lidí	0,18**	1						
3 politický režim, zřízení	0,03	0,04	1					
4 atributy polit. systému	-0,08*	-0,04	0,17**	1				
5 svoboda, svobody	-0,06*	-0,06*	0,19**	0,24**	1			
6 sociální politika, citění	-0,15**	0,03	0,06	0,06*	0,08**	1		
7 stát vs. jedinec	-0,10**	-0,08*	-0,01	0,13**	0,18**	0,06	1	
8 lid. vlastnosti a jevy ve spol.	-0,11**	-0,01	0,05	0,13**	0,13**	0,28**	0,09**	1
9 ekonomika	-0,14**	-0,03	0,12**	0,27**	0,24**	0,37**	0,20**	0,25**

* statisticky významné na hladině 0,05

** statisticky významné na hladině 0,01

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, výzkum Naše společnost 01/2004.

Natalie Simonová (ed.)
Petr Matějů (vedoucí projektu)

České vysoké školství na křižovatce

Investiční přístup k financování studia na vysoké škole v sociologické reflexi

Úspěch moderních společností v globální konkurenci ve stále větší míře závisí na lidských zdrojích: na jejich kvalitě, efektivitě jejich zhodnocování a jejich dalším rozvoji. Návratnost investic do lidského kapitálu je z dlouhodobého hlediska srovnatelná s návratností investic do fyzického kapitálu. Proto vyspělé země postupně přechází ve financování rozvoje lidských zdrojů od čistě *rozpočtového* modelu, který zdůrazňuje výdajové stránky, na *investiční* princip, ve kterém se hlavním kritériem *současného* rozhodování o alokaci prostředků z různých zdrojů (tj. veřejných i soukromých) stává *budoucí* výnos z vložených prostředků. Naléhavost obratu v uvažování nad financováním rozvoje lidských zdrojů se zdá být největší v oblasti terciárního vzdělávání, kde se pravděpodobně nejvíce projevují napětí typická pro celou tuto oblast: růst výnosnosti pro společnost i jedince, růst závislosti *budoucí* konkurenceschopnosti na *současných* investicích, růst poptávky po statku, který je sice ve stále větší míře kvalifikován jako soukromý, nicméně v rozhodující míře financován jako veřejný, růst sociálního napětí buď z omezené nabídky tohoto statku nebo ze sociálních důsledků chybně nastavených parametrů spolufinancování ze soukromých zdrojů. Tato monografie ukazuje, do jaké míry existují v České republice podmínky pro přechod od výdajového modelu financování vysokého školství k investičnímu modelu, resp. jaké povahy jsou bariéry, které tomuto přechodu brání. Autorský tým se pokusil o propojení diskuse probíhající na poli ekonomické teorie s analýzou vývoje pokusů o reformu financování českého vysokého školství v kontextu jeho celkové proměny v období postkomunistické transformace a dále s analýzou postojů a názorů ve třech relevantních segmentech populace: u současných studentů vysokých škol, u celé dospělé populace a konečně u akademických pracovníků, kde kromě spolufinancování studia ze strany studentů se jako velmi důležité jeví nové směry ve financování výzkumu a vývoje.

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2005.

Distribuce: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143, e-mail:

Eva.Strnadova@soc.cas.cz

Cena publikace je 278,- Kč + poštovné a balné, 263 s.

Další informace o publikacích vydaných v Sociologickém ústavu AV ČR:

<http://www.soc.cas.cz/>

Mezinárodní sociálněvědní komparativní výzkum a Česká republika: Přehled výzkumů a dostupných dat*

JINDŘICH KREJČÍ**
Sociologický ústav AV ČR, Praha

International and Comparative Social Science Research and the Czech Republic: A Report on Surveys and Available Data

Abstract: This report on Czech participation in international comparative socio-economic survey research is primarily aimed at providing useful information on the sources of data available for secondary analysis in sociology. Mainly the infrastructural role of international projects is examined in this regard. The author provides a complete list of multinational continuous sample-survey programmes that have public domain databases and include Czech data, and he also presents a selection of projects in other areas (one-time international surveys, comparative official statistics, events data, etc.). A significant proportion of all current social research in the Czech Republic involves participation in international projects. In academic research most of the available survey data that are suitable for monitoring change are from international projects. However, for some topics and types of research – for example, socio-economic household panel research, and research on migration, communication or the ageing of the population – there is little or no comparable data available.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 1: 149–173

Následující článek podává přehled mezinárodních kvantitativních šetření s českou účastí, jejichž databáze jsou veřejně dostupné pro sekundární zpracování a vhodné pro komparativní sociologický výzkum. Cílem je jednak referovat o současné situaci v zapojení České republiky do mezinárodního srovnávacího socioekonomického výzkumu a za druhé přinést užitečnou pomůcku pro badatele, kteří hledají vhodná data pro komparaci.

Mezinárodní komparace je specifická velkou organizační, finanční i časovou náročností pořizování kvantitativních dat. Požadavek efektivity zde tak dostává zásadní význam. Mnohonárodní šetření, shromažďování a harmonizace statistických údajů nebo kompilace mezinárodní databáze z jiných zdrojů proto obvykle nejsou

* Tento článek byl připraven s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy v rámci programu Informační infrastruktura výzkumu v projektu reg. č. 1N04192 a s přispěním Grantové agentury České republiky v rámci projektu Participace, demokracie a občanství v České republice a mezinárodní komparace (reg. č. 403/04/1007).

** Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: Mgr. Jindřich Krejčí, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: jindrich.krejci@soc.cas.cz

realizovány pro účely jednoho projektu, ale vznikají se záměrem vytvořit zázemí pro širší výzkum v rámci předem neurčeného množství projektů. Článek se soustřeďuje právě na tento aspekt a o mezinárodních šetřeních informuje především jako o infrastruktuře pro sekundární výzkum.

Jak následující přehled ukáže, Česká republika se zejména po roce 1989 zapojila do řady mezinárodních projektů. Jejich výsledkem je vedle jiného i množství veřejně dostupných datových souborů, které lze snadno získat a využít pro sekundární analýzu. Motivací pro vznik tohoto článku je pak též snaha upozornit na tyto zdroje dat a přispět k jejich většímu využívání.

S tímto záměrem stať nejprve uvádím obecnější úvahou o významu komparativního výzkumu. Dále následuje přehled použitých zdrojů informací o mezinárodních šetřeních a databázích, pak přehled kontinuálních programů komparativních šetření a přehled dalších oblastí, kde lze získat data vhodná pro mezinárodní komparativní výzkum v sociologii. Výčet projektů a databází není zcela vyčerpávající, ale byl připraven s ohledem na potřeby českého akademického sociálního výzkumu.

1. Mezinárodní komparace jako základní sociologická metoda

V pořadí hned druhá publikace vydaná Mezinárodní sociologickou asociací ISA [Øyen 1990] je věnována mezinárodnímu komparativnímu výzkumu. Není to náhoda, vedení ISA tak chtělo upozornit na mimořádný význam, který má tato oblast pro celý obor, a který ovšem nebývá vždy náležitě doceněn.

Sociologie je od počátku postavena na metodě empirického srovnávání společenských systémů. Auguste Comte srovnávání různých koexistujících stavů lidské společnosti považoval za jednu z hlavních metod pozitivní filozofie [Comte 1969: 102–104]. Mezinárodní komparace je také podstatou většiny prací, které položily základy metod sociologického výzkumu. Je na ní založena Durkheimova studie sebevraždnosti i studie ducha kapitalismu od Maxe Webera. Srovnávací výzkum byl výchozí metodou pro množství dalších přelomových prací od Tocquevilla, Spencera, Tönniese, Simmela, Sorokina a jiných osobností.

Jak uvádí Nowak [1989: 34–35] pro klasické období sociologie byl pojem „komparativní“ nadbytečný, protože srovnávací charakter disciplíny byl určen v podstatě z definice. Nehledě na další vývoj oboru z logiky věci plyne, že sociální teorie se bez mezinárodní (resp. mezikulturní, mezisystémové atp.) perspektivy neobejde [viz též Webber 1981; Scheuch 1990]. Přestože definice sociologie je nejasná, je v základu, stejně jako fyzika nebo biologie a další vědy, koncipována jako univerzalistická – jejím smyslem je vývoj a verifikace obecných teorií. Hlavním cílem jsou tedy zjištění platná bez ohledu na státní hranice a hypotézy je potřeba testovat na datech z více různých společenských systémů.

Vývoj oboru směřující ke zkoumání jednotlivých sociálních jevů sice již nezakládá komparaci jako nezbytnost, nicméně srovnávací techniky se mohou uplatnit i tam, kde se sociologie věnuje jedné společnosti. Nabízejí totiž výhodný nástroj pro uchopení sledovaných jevů. Srovnání se situací v jiných společnostech umožňuje

odlišit významná pozorování od nevýznamných, rozhodnout, co je specifické a co je „normální“. Existence různých referenčních skupin přibližuje použitou metodu experimentu a dodává výzkumu vyšší relevanci.

K tomu přistupuje fakt, že lidská společenství procházejí procesem globalizace. Zvýšil se objem mezinárodní komunikace a srovnávání společenských systémů se opět dostává do středu zájmu. Současně i vědy se stávají stále více mezinárodními a široká spolupráce je standardem. V důsledku toho roste objednávka společenskovešedních informací založených na mezinárodních srovnáních i možnosti realizace komparativních šetření.

Jedním z důležitých zdrojů faktických informací pro mezinárodní srovnání je kvantitativní sociální výzkum. Zdroje dat pro komparaci se v tomto ohledu dlouho omezovaly především na oficiální statistiky. Vysoké technologické, organizační a finanční nároky nedovolovaly realizaci rozsáhlých mezinárodních dotazovacích šetření. První se objevila až s rozšířením počítačů v 60. letech. Ještě v 70. letech ale probíhal v této oblasti hlavně vývoj metod a srovnávací výzkum byl považován za oblast, která vygenerovala nejvíce metodologických pouček k nejmenší databázi a s nejméně výsledky [Kohn 1989: 78]. Jak ukáže také náš přehled, situace se od té doby změnila a připravená metodologie již nachází široké uplatnění v množství výzkumných projektů. Tento vývoj ovšem neumožnila jen technologie a růst investic, ale také vytvoření organizačních předpokladů, rozsáhlá mezinárodní spolupráce a větší otevřenost a ochota ke sdílení dat a výsledků.

Když na konci 80. let Ragin [1989] bilancoval stav komparativního výzkumu, upozornil, že existuje relativně hodně studií srovnávajících dvě nebo málo společností do větší hloubky a množství povrchnějších srovnání velkých počtů zemí (třiceti a více), ale jen málo prací mezi tím. Tato skutečnost byla důsledkem charakteru dat, které byly k dispozici. Na jedné straně bylo možné provádět šetření s limitovaným rozsahem a výzkumy založené na jiných než kvantitativních metodách, na druhé straně byla dostupná data ze statistik Světové banky a dalších organizací zachycujících jen úzký průřez reality.

Z tohoto pohledu máme od 90. let možnost pracovat v přelomové době. Zmíněnou mezeru postupně zaplňují rozsáhlé komparativní projekty, jako jsou *Evropský výzkum hodnot EVS (European Value Study)*, *Mezinárodní program sociálního výzkumu ISSP (International Social Survey Programme)* nebo projekty OECD v oblasti vzdělání a další výzkumy, které jsou realizované společným úsilím výzkumníků z mnoha zemí, slouží více výzkumným záměrům a jejichž data jsou veřejně k dispozici.

Nedostatek srovnatelných dat již nepředstavuje tak významné omezení. Rozvinutá mezinárodní spolupráce umožňuje přípravu nových šetření a prosazování nových témat. Nové zdroje je však potřeba znát, pracovat s nimi a dále je formovat. Dopad rozvoje mezinárodního výzkumu v kvantitativní oblasti není omezen jen na tuto oblast. Zpravidla se jedná o otevřené zdroje informací, které ale, mají-li mít smysl, musí být opřeny o solidně teoreticky a metodologicky založené koncepte. Podobně hodnota sociální teorie spočívá i v její empirické ověřitelnosti a rozvoj komparativních šetření k tomu otvírá jednu z cest.

2. Zdroje informací o komparativních výzkumech

Jak jsem naznačil výše, produkce mezinárodních srovnávacích výzkumů v posledních desetiletích rychle roste. Nabídka dat dostupných pro komparativní analýzy je ale roztržštěná a velmi nepřehledná, a to podstatně omezuje jejich používání. Také pro přípravu tohoto článku jsem proto vycházel z celé řady rozdílných zdrojů, jejichž přehled zde podávám.

Základním nástrojem pro akademický komparativní výzkum mají být *národní datové archivy* [viz např. Lane 1990; Ragin 1989]. Překážkou je ale nízká úroveň propojení jejich datových knihoven. Mezi archivy je sice zaveden systém výměny dat a některé důležité komparativní databáze jsou dostupné ve většině národních archivů (např. *International Social Survey Programme*, *European Value Study*), jiné jsou ale uloženy pouze na jednom nebo několika místech a chceme-li mít přehled úplný, je potřeba archivy prohledávat jednotlivě. Další nepříjemností je nejednotnost systémů klasifikace a dokumentace a dokonce existence více rozdílných verzí dat ze stejných výzkumů. Webové odkazy¹ na služby hlavních archivů jsou uvedeny v rámečku 1.

Zlepšení problematice situace má přijít v dohledné době díky zavádění standardní dokumentace DDI a propojování datových knihoven archivů pomocí systému NESSTAR.² Velké množství komparativních databází ale stejně zůstává mimo datové archivy. Řada projektů komparativního výzkumu totiž buduje na internetu vlastní datové služby, nezávislé na službách archivů. Tyto projekty se sice mohou pochlubit dalším významným vlastním výstupem, pro získání přehledu o vhodných datech je pak ale potřeba rozšířit oblast vyhledávání prakticky na celý internet. Pochopitelně řada relevantních šetření vzniká v jiném institucionálním zázemí, než je akademický výzkum, a jejich data jsou ukládána v knihovnách statistických úřadů, různých mezinárodních organizací a dalších institucí, která se řídí rozdílnými pravidly. Skutečně centrální systém distribuce dat je tak zatím nereálný.

Rozpor mezi rozsahem produkce veřejně dostupných dat a možností se v nich vyznat a využívat je si uvědomuje také např. Evropská nadace pro vědu ESF, Evropská komise a UNESCO, které zařadily přehledové meta-výzkumy a informační infrastrukturu mezi priority podpůrných programů. Výsledkem je vznik řady inventářů projektů a datových zdrojů. Inventáře zaměřené na komparativní výzkum připravily např. projekty *NESSIE* a *EuReporting* (odkazy viz rámeček 2). Přehled

¹ Webové odkazy uváděné v tomto článku v textu, tabulkách a poznámkách byly zkontrolovány a aktivní v prosinci 2005.

² Data Documentation Initiative (DDI) vytvořila a prosazuje zavedení mezinárodní standardizované dokumentace dat založené na jednotné struktuře a formátu XML, viz: <http://www.icpsr.umich.edu/ddi>. NESSTAR je systém pro zpracování sociálně-vědních dat a jejich publikaci, distribuci a analýzu na internetu, který je založen na standardu DDI a umožňuje propojení datových služeb pracujících v tomto systému, více na: <http://www.nesstar.com> [viz Kalvas 2005].

Rámeček 1. Sociálněvědní datové archivy

CESSDA (Council of European Social Science Data Archives): <http://www.cessda.org>

SDA (Sociologický datový archiv SOÚ AV ČR): <http://archiv.soc.cas.cz>

EDAN (East European Data Archive Network):
http://www.gesis.org/en/data_service/eastern_europe

ICPSR (Inter-university Consortium for Political and Social Research):
<http://www.icpsr.umich.edu>

Poznámka: Stránky CESSDA obsahují rozcestník do členských a spolupracujících archivů. Datový soubor vyhledaný v kterémkoliv archivu CESSDA je možné žádat buď tam, kde je uložen, nebo v členském archivu v zemi, kde zájemce pracuje. Data jsou poskytována podle lokálních pravidel. Český archiv SDA je členem CESSDA. EDAN spojuje středo- a východoevropské projekty datových služeb. Archiv ICPSR v Michiganu v USA sdružuje organizace z celého světa a disponuje největší knihovnou dat.

Rámeček 2. Inventáře komparativních databází NESSIE a EuReporting

NESSIE (Network of Economic and Social Science Infrastructures in Europe):
<http://www.nessie-essex.co.uk/>

EuReporting (European System of Social Reporting and Welfare Measurement)
http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators/EU_Reporting/

NESSIE,³ i když zdaleka není kompletní, nabízí řadu využitelných informací, jež mají potenciál rozšířit obzor i velmi zkušeného výzkumníka. Informační systém projektu EuReporting je ovšem starší, postrádá odpovídající aktualizaci a jeho využitelnost je tak menší.

Budováním internetové databáze o výzkumu v ČR se zabývá také berlínská pobočka německého infrastrukturního centra *GESIS*.⁴ Jejím cílem je doplňovat chybějící výzkumnou infrastrukturu ve střední a východní Evropě pro potřeby německých a západoevropských výzkumníků a pokládat základy pro kontakty mezi Východem a Západem. K výstupům patří také inventář datových souborů z let 1990–1997 od Tóky [2000].

Řada informací přehledového charakteru je k dispozici v odborných publikacích. Např. Večerník [2002] připravil přehled o výzkumech vztahujících se k transformaci a o jejich datech. Podrobné informace o dostupných datech obsahují také metodologické přílohy české a anglické verze sociální zprávy o období transformace editované Večerníkem a Matějí [1998: 314–337; 1999: 320–343] a další empiricky založené publikace zachycující vývoj české společnosti [např. Matějí a Vlachová 1999; Tuček a kol. 2003]. Přehled zapojení ČR do mezinárodních výzkumů v oblas-

³ Přehled databází pro komparativní výzkum je součástí webové referenční příručky „dobré praxe v komparativním výzkumu“ [NESSIE 2004].

⁴ GESIS (Gesellschaft Sozialwissenschaftlicher Infrastruktureinrichtungen) Servicestelle Osteuropa: http://www.gesis.org/GESIS_Aussenstelle/

ti vzdělávání připravila Straková [2003] a o výzkumech postojů k demokracii Mansfeldová [2003]. Obecnější informaci o dostupných datech a jejich zdrojích lze odvodit též z článků o datových službách [Krejčí 2002a, b]. Přehledové zprávy zahrnující česká šetření jsou vydávány též v zahraničí. Zejména pro období před rokem 1989 jsou tyto zahraniční studie původním zdrojem řady informací [viz např. Shoup 1968; Sola Pool 1970; Henn 1998a a 1998b].

Recenze i rozsáhlejší články k několika výzkumným projektům byly publikovány v *Sociologickém časopisu/Czech Sociological Review*. Samostatné zprávy byly věnovány např. projektům *Family and Fertility Survey* [Čáková 1999], *Luxembourg Income Study* [Garner a Večerník 1993] nebo *Social Costs of Transformation* [Musick 1993]. Systematicky se zveřejňováním informací o výzkumných projektech a jejich databázích věnuje bulletin *SDA Info*. O programu ISSP podala přehled Plecitá [1999] a Krejčí [2005], o šetření *Family and Fertility Survey* Hamplová [2001], o *New Democracies Barometers* Krejčí [2000] a o *European and World Values Surveys* Leontiyeva [2002].

Informace o realizovaných a připravovaných šetřeních a jejich výstupech je možné odvodit též z informačních databází vládní *Rady pro výzkum a vývoj ČR*. Na společném serveru⁵ je umístěna prohledávatelná *Centrální evidence projektů (CEP)*, *Centrální evidence výzkumných záměrů (CEZ)*, *Rejstřík informací o výsledcích (RIV)* a další informace.

3. Přehled mezinárodních šetření s českou účastí

Pořízení vyčerpávajícího přehledu všech databází vhodných pro mezinárodní komparativní výzkum by přesahovalo formát tohoto článku a nejspíš i možnosti jednotlivce. Nikomu se nic takového zatím připravit nepovedlo, i rozsáhlé projekty jako NESSIE se zaměřují pouze na některé oblasti informací. Obsah přehledu je proto dobré předem vymezit tak, aby bylo možné zvládnout jeho rozsah a aby byl zároveň ucelený a užitečný. Zde předkládané informace jsem v tomto smyslu rozdělil do následujících dvou odlišně koncipovaných částí.

První část přehledu je zaměřena na kontinuální mezinárodní projekty výběrových dotazovacích šetření s českou účastí, které kombinují mezinárodní i časovou perspektivu, a to pouze na ty, jejichž data jsou veřejně přístupná. Zajímá nás přitom dostupnost elektronických souborů dat určených k dalšímu zpracování, nikoliv publikace s výslednými tabulkami. Za kontinuální zde považuji všechny projekty, které byly buď aspoň třikrát opakovány nebo jsou aktuálně založeny se záměrem dlouhodobého opakovaného výzkumu. Cílem je podat pokud možno kompletní výčet.

Kontinuální šetření patří k nejnáročnějším a nabízejí široké možnosti analýzy. Tomu obvykle odpovídá i závažnost takových projektů. Při přípravě přehledu kladu dále důraz na dostupnost dat. Účelem tohoto vymezení je postihnout výzkumy, které mají pro sekundární výzkum v akademické oblasti největší význam.

⁵ <http://www.vyzkum.cz>

Tabulka 1. Databáze z dlouhodobých mezinárodních dotazovacích šetření obsahující česká data

Název projektu	Charakteristika	Čas. rozsah	Účast ČR	Dostupnost dat a informací
<i>Candidate Countries Eurobarometer</i> (CCEB)	Šetření v kandidátských zemích EU organizované pro účely Evropské komise navazuje na CEEB (viz). Metodika odpovídá Standard Eurobarometer (viz) a výzkum je s ním částečně srovnatelný.	od 2001, každoročně	2001, 2002, 2003	Výzkumné zprávy na webu European Commision; primární data přístupná v archivech: ZA (hlavní), SDA (zprostř. pro ČR).
<i>Central and Eastern Eurobarometer</i> (CEEb)	Šetření ve vybraných zemích střední a východní Evropy (postupně až 20 zemí) organizované pro účely Evropské komise je zaměřené na postoje ke změnám v politice a ekonomice, postoje k EU, důvěru v instituce, lidský kapitál atp.	1990–1997, každoročně	všechny vlny	Výzkumné zprávy na webu European Commision; primární data přístupná v archivech: ZA (hlavní), SDA (zprostř. pro ČR).
<i>Comparative Study of Electoral Systems</i> (CSES)	Dlouhodobý mezinárodní projekt zaměřený na volební systémy a volební chování ve více než 50 zemích světa. Společné moduly otázek jsou v jednotlivých zemích přidávány k povolebním výzkumům. Téma: postoje k institucím, názory na volební systém, volební chování, politické strany, štěpení v politické a sociální oblasti, spokojenost s demokracií atp.	od 1996, po jednotlivých volbách	1998, 2002	Informace a data ke stažení na stránkách CSES (integrované a národní datové soubory).
<i>Democracy and Local Governance</i> (DLG)	Mezinárodní výzkum zaměřený na problémy regionů a lokální politiku, vztahy mezi samosprávou a lokálními a národními vládami, neziskové organizace, vládnutí, hodnoty atd. Dotazováni byli vedoucí činitelé místních samospráv středně velkých sídel.	I: 60. léta, II: 70–80. léta, III: 1991–94, IV: 1995–97	1991, 1995	Informace a data jsou na stránkách projektu DLG. Stáhnout lze některé národní datové soubory včetně českých.
<i>Eurobarometer/Standard Eurobarometer</i>	Program pravidelně monitoruje sociální a politické postoje v zemích EU a má mezinárodní i časovou komparativní komponentu. Vzorky cca 1 000 osob ve věku 15 a více let. Od 1990 program doplňují samostatná šetření na vybraná témata.	od 1973, dvakrát ročně (jaro, podzim)	od 2004, všechny vlny	Výzkumné zprávy na webu European Commision; primární data přístupná v archivech: ZA (hlavní), SDA (zprostř. pro ČR), v ZA též databáze otázek.

Tabulka 1 – pokračování

Název projektu	Charakteristika	Čas. rozsah	Účast ČR	Dostupnost dat a informací
<i>European Social Survey (ESS)</i>	Program dotazníkových šetření postojů a chování s cílem systematicky sledovat základní sociální ukazatele. Každé šetření zahrnuje i hlubší výzkum vybraných témat a metodologickou komponentu. Záměrem je vytvořit snadno přístupný zdroj dat umožňující dlouhodobé sledování změn a řešení náročných analytických úloh. Účastníky je většina zemí střední a západní Evropy a některé mimoevropské země.	2002, každé dva roky	2002, 2004	Data a veškeré informace jsou na serveru ESS. Systém umožňuje vyhledávání, transformace, analýzu a stažení dat a dokumentace. Podmínkou pro vstup je pouze registrace.
<i>European Values Study (EVS)</i>	Dlouhodobé komparativní šetření hodnot v sociální, kulturní a politické oblasti (práce, rodina, sociální vztahy, volný čas, politika, ekonomika, náboženství atd.). Poslední vlna zahrnuje téměř všechny evropské země a Turecko.	EVS 1981, EVS 1990, EVS 1999 (perioda 9 let)	1991, 1999	Informace na stránkách projektu EVS. Data na CD ROM dostupná v archivech CESSDA (včetně SDA), hlavní archivy jsou UKDA, DANS (Steinmetz) a ZA.
<i>European Working Conditions Survey</i>	Srovnávací šetření s cílem poskytnout přehled o pracovních podmínkách v zemích Evropy, faktorech kvality práce a změnách v oblasti pracovní síly. Zaměřeno primárně na země EU, realizováno též v některých kandidátských a dalších zemích Evropy.	1990, 1995, 2000 (perioda 5 let)	2000, (2005)	Informace a data v podobě tabulek na internetu Eurofound.
<i>Family and Fertility Surveys (FFS)</i>	Výzkum rodiny a reprodukce organizovaný Ekonomickou komisí UN pro Evropu (UNECE) proběhl ve 21 zemích Evropy, USA, Kanadě a na Novém Zélandu. Témata: charakteristiky domácností, partnerské vztahy, děti, mateřství, pracovní a studijní dráhy, názory na populační politiku atp.	1988-1999 (různé země v růz. letech), další vlna v přípravě	1999	Informace na serveru UNECE/PAU. Data distribuuje PAU na požádání, instrukce na internetu.

Tabulka 1 – pokračování

Název projektu	Charakteristika	Čas. rozsah	Účast ČR	Dostupnost dat a informací
<i>Flash Eurobarometer</i>	Komplement k šetření Eurobarometer (viz). Krátké výzkumy na aktuální témata zaměřené na obecnou populaci i na specifické skupiny (např. top management). Různá periodicitu. Součástí též pravidelná měsíční šetření Monthly Monitor (1994-1995) a každotýdenní telefonní výzkumy Continuous Tracking Survey (1996-1998) atp.	od konce 80. let	od 2004, jen některá šetření	Výzkumné zprávy na webu European Commission; primární data přístupná v archivech: ZA (hlavní), SDA (zprostř. pro ČR).
<i>International Adult Literacy Survey (IALS) / Secondary International Adult Literacy Survey (SIALS)</i>	Mezinárodní šetření OECD zaměřené na funkční gramotnost dospělých proběhlo zatím ve třech vlnách v celkem 27 zemích. Cílem je komparace profilů funkční gramotnosti v různých národních, jazykových a kulturních oblastech a identifikace rizikových skupin. Součástí je metodologický výzkum nástrojů měření funkční gramotnosti.	1994, 1996, 1998	1998	Informace, publikace a data: Statistics Canada: přístup k datům je přes speciální vyhledávací a analytický systém na internetu (cat. No. 89-588-XIE). Databáze je též na CD ROM.
<i>International Crime Victims Survey (ICVS)</i>	Opakovaná standardizovaná výběrová šetření sledující zkušenosti domácností se zločinem. Aspoň jedné z vln se zúčastnilo celkem 68 zemí. Většinou telefonní dotazování 1 000–2 000 respondentů, v některých zemích pouze ve vybraných městech nebo regionech. Koordinuje UNICRI.	od 1989: 1992, 1996, 2000, 2005	ČSFR: 1992; ČR: 1996/97 (Praha a vzorek z venkova), 2000	Data a informace volně přístupné na internetu UNICRI/ICVS, pro publikaci nutné svolení UNICRI.
<i>International Social Survey Programme (ISSP)</i>	V současnosti nejrozsáhlejší mezinárodní program šetření postojů. Každý rok je šetřen srovnatelný modul otázek na zvolené téma a standardizovaná sada socio-demografických ukazatelů. Témata se po určité době opakují. Aktuálně 39 členských zemí.	od 1985 každoročně	od 1992 všechny vlny	Informace na stránkách programu ISSP. Data jsou veřejně přístupná v archivech: ZA (hlavní), SDA (přístup pro české klienty).

Tabulka 1 – pokračování

Název projektu	Charakteristika	Čas. rozsah	Účast ČR	Dostupnost dat a informací
<i>Luxembourg Employment Study (LES)</i>	Komplementární projekt k LIS (viz) založený v roce 1994 harmonizuje data z výběrových šetření pracovních sil (Labour Force Surveys) z 22 zemí. Obsahuje data o charakteristikách zaměstnání, hledání práce, lidském kapitálu, pracovní migraci, komparativní údaje o profesích atp.	III: cca 1990, IV: cca 1995, V: cca 2000	IV: 1994	Informace na serveru LIS v sekci věnované LES. Přístup k datům je placený: e-mailem zašlete zadání v SPSS, SAS nebo STATA a zpět přijdou výsledky.
<i>Luxembourg Income Study (LIS)</i>	Projekt založený v roce 1983 v Lucembursku integruje data z výběrových šetření příjmů domácností pro účely mezinárodní komparace. Členy je 25 zemí, data pocházejí z 30 zemí z celého světa. Zdrojem českých dat jsou Mikrocensy.	60.-70. léta, I: cca 1980, II: cca 1985, III: cca 1990, IV: cca 1995, V: cca 2000	III: 1992, IV: 1996.	Informace na serveru LIS. Přístup k datům je placený: e-mailem zašlete zadání v SPSS, SAS nebo STATA a zpět přijdou výsledky.
<i>Multinational Time Use Study (MTUS)</i>	Projekt pro účely komparace integruje data z šetření využívání času založených na standardizované metodice časových deníků, kterou v roce 1965 použil A. Szalai v mezinárodním šetření Time Budget Study a která byla následně kopírována v množství dalších výzkumů. Databáze zahrnuje data z více než 90 národních šetření a z několika mezinárodních projektů.	od 1965	1965, 1979/80, 1990	Informace a data jsou na webu MTUS. Data jsou z větší části přístupná veřejně, přístup k některým souborům je omezen. Některé původní národní soubory jsou též v archivech. Český z roku 1965 je v ZA.
<i>New Democracies Barometer (NDB)</i>	Program systematicky monitoroval veřejné mínění v 11 z evropských zemí v transformaci a v Rakousku (1991 a 1998). Data jsou z části srovnatelná s New Russian Barometer a New Baltic Barometer. Otázky byly zaměřeny na ekonomické chování, ekonomická očekávání, politické hodnoty, spokojenost s demokracií, volby atp.	1991, 1992, 1993, 1995, 1998	1991, 1992, 1993, 1995, 1998	Informace a publikace: stránky projektu v SCPP. Data: systém pro on-line analýzu dat NDB umístěný v archivu TARKI je momentálně mimo provoz.

Tabulka 1 – pokračování

Název projektu	Charakteristika	Čas. rozsah	Účast ČR	Dostupnost dat a informací
<i>Party Systems and Electoral Alignments in East Central Europe</i>	Dlouhodobé šetření zaměřené na stranické systémy, postoje k pol. stranám a další politické postoje, politickou participaci, stranické preference, spokojenost s vládou, socio-ekonomické orientace atp. v ČR, Maďarsku, Polsku a na Slovensku.	1992-1996	7 vln šetření v 1992-1996	Datové soubory uloženy v archivu TARKI (vyhledávání pouze v maďarštině), lze získat též prostřednictvím SDA.
<i>Programme for International Student Assessment (PISA)</i>	Program iniciovaný OECD zaměřený na pravidelné sledování schopností studentů využít znalosti z literární a jazykové oblasti, matematiky a věd v praxi. V rámci programu je založeno též panelové šetření studentů a jejich rodičů (PISA-L) s cílem sledovat uplatnění a kariéru studentů.	2000-2002, 2003-2005	2003, 2004	Informace, data a publikace zpřístupňovány postupně na serveru OECD PISA on-line.
<i>Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS)</i>	Výzkum organizovaný Mezinárodní asociací pro hodnocení výsledků vzdělávání (IEA) je zaměřen na opakované testování úrovně čtenářské gramotnosti žáků (v ČR se jedná o 4. ročníky ZŠ). Projektu se účastní 35 zemí.	2001, (2006)	2001	Informace na webu TIMSS & PIRLS. Systém AIR Lighthouse umožňuje on-line analýzu dat z projektů PIRLS a TIMSS.
<i>Trends in International Mathematics and Science Study (TIMSS)</i>	Projekt organizovaný Mezinárodní asociací pro hodnocení výsledků vzdělávání (IEA) zahrnuje studium učebních osnov, shromažďování informací o systémech výuky, testování žáků a dotazníkové šetření mezi žáky, učiteli a řediteli škol. Cílem je srovnávání a hodnocení úrovně vzdělávání v matematice a přírodních vědách na 5 různých stupních vzdělávání.	1995, 1999, 2003, (2007)	1995, 2003	Informace na webu TIMSS & PIRLS. Systém AIR Lighthouse umožňuje on-line analýzu dat z projektů TIMSS a PIRLS.

Tabulka 1 – pokračování

Název projektu	Charakteristika	Čas. rozsah	Účast ČR	Dostupnost dat a informací
<i>World Values Surveys (WVS)</i>	V současné době se k projektu hlásí 64 zemí. WVS je kontinuální projekt s celosvětovým záběrem zaměřený na změny hodnot. Navazuje na první vlnu EVS (viz), kterou rozšířil i do mimoevropských zemí. Dál WVS pokračoval samostatně s tím, že v některých zemích bylo organizováno jen jedno šetření pro WVS i EVS. Tématický záběr akcentuje více konkrétní teorie změn hodnot. Šetření jsou organizována centrálně. Periodicita je cca 5 let.	EVS/WVS 1981-84, WVS 1990-93, WVS 1995-98, WVS 2000-02, (WVS 2005-06)	WVS 1990, WVS 1998, WVS 2002 (šetření samostatně od EVS)	Informace a vybrané publikace jsou na stránkách WVS. Data jsou dostupná nekompletní ve spojeném souboru WVS 1981-2002 spolu s některými daty EVS. Hlavní archiv je ICPSR. Jiné datové soubory kolují mezi výzkumníky.

Internetové odkazy:

AIR Lighthouse, TIMSS & PIRLS: <http://lighthouse.air.org/timss/>CESSDA - Council of European Social Science Data Archives: <http://www.cessda.org>CSES - Comparative Study of Electoral Systems: <http://www.cses.org/>DLG - Democracy and Local Governance (DLG): <http://www.ssc.upenn.edu/dlg/>ESS - European Social Survey: <http://www.europeansocialsurvey.org/>European Commission - Public Opinion Analysis: http://europa.eu.int/comm/public_opinion/Eurofound - European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions: <http://www.eurofound.eu.int/ewco/surveys/>EVS - European Values Study: <http://www.europeanvalues.nl/>ICPSR - Inter-university Consortium for Political and Social Research: <http://www.icpsr.umich.edu/org/index.html>ISSP - International Social Survey Programme: <http://www.issp.org/>LIS - Luxembourg Income Study: <http://www.lisproject.org/>MISOC/MTUS - Multinational Time Use Study: <http://www.iser.essex.ac.uk/mtus/>OECD PISA On-line: <http://www.pisa.oecd.org/>SCPP - Centre for The Study of Public Policy at the University of Strathclyde: <http://www.cspp.strath.ac.uk/>SDA - Sociologický datový archiv Sociologického ústavu AV ČR: <http://archiv.soc.cas.cz/>Statistics Canada: <http://www.statcan.ca/>DANS - Data Archiving and Networked Services (dříve Steinmetz): <http://www.dans.knaw.nl/>TARKI: <http://www.tarki.hu>

TIMSS & PIRLS: <http://timss.bc.edu>

UKDA - UK Data Archive: <http://www.data-archive.ac.uk/>

UNECE/PAU - Family and Fertility Surveys: <http://www.unece.org/ead/pau/ffs/>

UNICRI/ICVS - International Crime Victims Surveys: <http://www.unicri.it/wwd/analysis/icvs/>

WVS - World Values Survey: <http://www.worldvaluessurvey.org/>

ZA - Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung, Universität zu Köln: <http://www.gesis.org/za/>

Zkratky jinde nevysvětlené:

UNECE/PAU - United Nations Economic Commission for Europe/Population Activities Unit

UNICRI - United Nations Interregional Crime And Justice Research Institute

MISOC - Research Centre on Micro-social Change

IEA - International Association for the Evaluation of Educational Achievement

Takto definovaná oblast ovšem nezahrnuje všechny důležité databáze. Ne každé téma apriori vyžaduje takto koncipovaný výzkum a pokud ano, ne vždy se jej daří organizovat. Pro komparativní sociologii jsou také významné i jiné druhy dat než soubory z výběrových dotazovacích šetření. Proto jsem připojil druhou část přehledu, která podává informaci o dalších zdrojích kvantitativních dat využitelných pro komparaci a sekundární sociální výzkum. V tomto případě se ale jedná o rozsáhlou oblast, která nemá jasné hranice a zahrnuje velký počet projektů. Využití dat může být velmi různé, a proto je také obtížné definovat hledisko pro rozlišení závažnosti jednotlivých souborů. Z tohoto důvodu v druhé části podávám pouze přehled různých zdrojů dat, jež doprovázím víceméně subjektivním výběrem příkladů významných databází.

Od podobných informačních zdrojů, tedy od výstupů projektů NESSIE a Eu-Reporting (viz výše) a od Tókova inventáře [2000] se zde předkládaný přehled liší zaměřením, druhem obsažených informací, způsobem uspořádání a větší úplností ve vymezené oblasti.

3.1. Kontinuální výběrová šetření

Přehled kontinuálních projektů a programů mezinárodního srovnávacího výzkumu s českou účastí podává tabulka 1. Zahrnuty jsou výzkumy původně navržené jako komparativní, i projekty harmonizující data pořízená s jiným záměrem. Tabulka ke každému projektu uvádí název, stručný popis obsahu a záměru, údaje o časové dimenzi šetření, české účasti a o dostupnosti dat. Z praktických důvodů jsem ponechal názvy v původní anglické verzi. Projekty lze pod těmito názvy lépe dohledat. V poznámce tabulky jsou uvedeny relevantní internetové odkazy, kde je možné získat podrobnější informace, respektive i přístup k datům.

3.2. Další šetření a databáze

Druhou část přehledu jsem rozčlenil podle oblastí zdrojů dat definovaných s ohledem na jejich předpokládanou zajímavost pro výzkum české společnosti. Pro ilustraci uvádím příklady významných projektů.

a) Kontinuální komparativní výzkumy, jejichž data nejsou veřejně dostupná

Do tabulky 1 nebyly zařazeny mezinárodní projekty, které sice splňovaly ostatní kritéria, ale jejichž mezinárodní data nejsou veřejně přístupná. Příkladem mohou být výzkumy sdružení střeoevropských agentur výzkumu veřejného mínění CEORG,⁶ které realizuje program komparativních šetření v rámci pravidelných omnibusů. Zve-

⁶ CEORG (Central European Opinion Research Group Foundation): <http://www.ceorg-europe.org/>

řejňované výstupy se omezují na tabulky frekvencí a komentáře za jednotlivé země (ČR, Maďarsko, Polsko, v některých případech Slovensko a další země regionu). Spojený datový soubor vhodný pro hlubší analýzy podle dostupných informací zatím nebyl vytvořen. Česká data jsou součástí databáze CVVM/IVVM dostupné v archivu SDA (viz rámeček 1).

U některých dat, která aktuálně veřejná nejsou, lze předpokládat jejich zpřístupnění v blízké budoucnosti. To se týká například šetření názorů na demografické změny a chování populační politiky, migraci a mezigenerační vztahy *Population Policy Acceptance Survey (PPA)*.⁷ První vlna výzkumu iniciovaného UN/ECE (Ekonomická komise UN pro Evropu) proběhla v letech 1990–1992 ve 13 zemích v Evropě včetně Československa. Následně bylo prosazeno pokračování, které proběhlo v letech 2000–2003 opět s českou účastí. Výsledky jsou dostupné v publikacích, vytvoření a zpřístupnění mezinárodního datového souboru je mezi cíli projektu, česká data jsou již k dispozici v archivu SDA.

b) Československo v mezinárodních dotazovacích šetřeních před rokem 1989

Mezi kontinuálními výzkumy jsou jen řídce zastoupeny projekty realizované před rokem 1989. Československá sociologie byla po roce 1948, s výjimkou krátkého období v 60. letech, prakticky odříznuta od světového vývoje oboru. Přesto proběhlo několik mezinárodních šetření zachycujících situaci na našem území. Z důvodů omezené dostupnosti materiálů z tohoto období je uvádím samostatně.

Šetření české populace byla např. součástí výzkumného programu Rádia svobodná Evropa, který v zemích východního bloku probíhal od 60. let (*Radio Free Europe / Radio Liberty Soviet and East European Surveys*). Reprezentativita dat RFE je problematická, protože se často jednalo o dotazování emigrantů a návštěvníků zemí východní Evropy a pochybnosti může budít i zaměření programu na podporu politicky motivovaného zpravodajství, přesto se jedná o jedinečný zdroj materiálů. Primární data se mi nepodařilo nikde dohledat, výsledky jsou však ve výzkumných zprávách a publikacích [např. Radio Free Europe 1981, Mastny 1987 atp.].

Naproti tomu zachován zůstal datový soubor z šetření představ o budoucnosti, technologickém vývoji a změnách životního stylu v 10 zemích *Představy o světě v roce 2000 (Image of the World in the Year 2000)*, který v Československu proběhl v roce 1967. Ten je spolu s dokumentací veřejně přístupný v datových archivech CESSDA (viz rámeček 1). Velký význam pro českou sociologii v 60. letech měl mezinárodní projekt studia občanské kultury Almonda a Verby (*Civic Culture*). Data jsou dnes dostupná (archiv UKDa), ovšem jen za několik zemí a Československo mezi nimi není. Výsledky za ČSSR lze však opět dohledat v publikacích.

⁷ <http://www.bib-demographie.de/ppa/Main.htm>

c) Jednorázová mezinárodní dotazovací šetření

Po roce 1989 u nás došlo k rychlému rozvoji empirického výzkumu, otevřely se nové možnosti a Československo a později Česká republika se významně zapojily do mezinárodní spolupráce [viz např. Večerník 2002]. Výsledkem je velké množství společných projektů, z nichž ale větší část nemá kontinuální charakter a není proto zachycena v první části přehledu. Jen některá data těchto projektů jsou ale snadno přístupná.

Výčet databází z jednorázových mezinárodních projektů, které jsou uloženy v datových archivech, shrnuje tabulka 2. Další data jsou dostupná na webových stránkách projektů, výzkumných institucí realizátorů, statistických úřadů a různých mezinárodních a národních organizací.

Mezi projekty, jejichž data jsou přístupná, ale jsou uložena mimo datové archivy, patří např. výběrová šetření programů iniciovaných Organizací pro ekonomickou spolupráci a rozvoj OECD. Vedle kontinuálních výzkumů uvedených v tabulce 1 (IALS/SIALS, PIRLS, PISA, TIMSS) se jedná též o další dvě šetření v oblasti vzdělávání, o nichž v *Sociologickém časopise/Czech Sociological Review* referovala Straková [2003].

Výzkum žáků ve věku 13 let *Reading Literacy Study (RLS)* proběhl ve 32 zemích v letech 1988–1992 (ČR 1991) a byl zaměřen na měření schopnosti porozumět textu. Další údaje charakteristiky školy a domácího zázemí byly získány z dotazníků vyplňovaných žáky i učiteli. Druhý projekt, *Civic Education Study (CIVED)*, proběhl v letech 1994–2002 ve 28 zemích včetně ČR a byl zaměřen na orientaci dětí (14 let) v otázkách z oblasti demokracie, občanství, národní identity, sociální koheze a diverzity. Obě šetření organizovala Mezinárodní asociace pro hodnocení výsledků vzdělávání IEA a další informace o šetření a datech jsou uvedeny na jejím webu (viz tabulka 3).

Významné projekty mezinárodních šetření doprovázejí výzkumný program na podporu vytváření sociální politiky EU organizovaný výzkumnou nadací Eurofound.⁸ Patří k nim *European Quality of Life Survey (EQLS)*, zaměřený na otázky zaměstnanosti, příjmů a výdajů, vzdělání, bydlení, rodiny, zdraví, rovnováhy mezi prací a volným časem, spokojenosti s životem a další témata. Šetření proběhlo v roce 2003 ve 28 zemích včetně ČR.

d) Komerční mezinárodní komparativní výzkumy

Množství mezinárodně srovnatelných šetření vzniká v komerční oblasti. Obchodní aktivity mají často nadnárodní charakter a výzkumné agentury jsou podobně jako řada jejich klientů součástí mezinárodních řetězců a sítí. Komerčně zaměřený sociální výzkum má proto rozsáhlou mezinárodní komponentu, pokud se týká realizace šetření, harmonizace národních dat i vývoje standardizovaných metodik. Přístup k primárním datům z komerčních projektů bývá ale často finančně náročný, kom-

⁸ European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions:
<http://www.eurofound.eu.int/>

Tabulka 2. Další mezinárodní projekty s českou účastí dostupné v archivech

Název mezinárodního projektu	Země	Čas. rozsah	ČR	Archiv*
<i>International Social Justice Project (ISJP)</i>	ČR, Bulharsko, Maďarsko, Estonsko, Německo, Polsko, Rusko, Slovensko, Slovinsko, Nizozemsko, Japonsko, USA, Velká Británie	1990-1991, 1995	1991, 1995, 1999	ICPSR, ZA (zprostř. v SDA)
<i>Dismantling of the Social Safety Net and Its Political Consequences in East Central Europe</i>	ČR, Maďarsko, Polsko, Slovensko	1991	1991	TARKI (zprostř. v SDA)
<i>Social Stratification in Eastern Europe After 1989 (SSEE)</i>	ČR, Bulharsko, Maďarsko, Rusko, Polsko, Slovensko	1993-1994	1993	SDA (on-line), TARKI
<i>Values and Political Change in Post-Communist Europe</i>	ČR, Maďarsko, Rusko, Slovensko, Ukrajina	1993-1994	1993	UKDa (zprostř. v SDA)
<i>Coping with Government in the FSU/ECE (/ East-Central Europe / Post-communist Europe)</i>	Bulharsko, ČR, Slovensko, Ukrajina	1996-1998	1996	UKDa (zprostř. v SDA)
<i>Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe 1990-2001 (kumulativní data z PostCommunist Citizens I. a II. - viz)</i>	Bělorusko, Bulharsko, Estonsko, Litva, Lotyšsko, ČR, Slovensko, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, Slovinsko, Ukrajina, Rusko, Německo	1990-2001		ZA (zprostř. v SDA)
<i>Image of the World in the Year 2000</i>	mnohonárodní	60. léta	1967	UKDa (zprostř. v SDA)
<i>Pulse of Europe</i>	Francie, Velká Británie, Itálie, Španělsko, Německo – staré a nové spolkové země, CSFR, Maďarsko, Polsko, Litva, Ukrajina, evropská část Ruska	1991	1991	ZA (zprostř. v SDA)
<i>Post Communist Citizens 1990-1991 (PCC I.)</i>	Bulharsko, Československo, Estonsko, Německo – staré spolkové země, Maďarsko, Litva, Rusko, Polsko, Rumunsko, Slovinsko, Ukrajina	1990-1992	1990	ZA, SDA
<i>Social Costs of Transition (SOCO)</i>	ČR, Slovensko, Maďarsko, Polsko, Německo – nové spolkové země	1995	1995	SDA, TARKI
<i>Strategies and Actors of Social Transformation and Modernisation</i>	ČR, Polsko, Slovensko	1993	1993	SDA

Zdroje: Datové archivy sdružené v CESSDA a ICPSR.

Poznámky: Uvedeny jsou pouze mezinárodní výběrová dotazovací šetření.

**) Jako první je uveden hlavní archiv pro daný soubor, kde lze vyhledat dokumentaci. Data z členských archivů CESSDA lze získat i v ostatních archivech této organizace (<http://www.cessda.org>). ICPSR: <http://www.icpsr.umich.edu/>, SDA: <http://archiv.soc.cas.cz/>, TARKI: <http://www.tarki.hu/>, UKDa: <http://www.data-archive.ac.uk/>, ZA: <http://www.geis.org/za/>.*

plikovaný nebo je zcela vyloučen. Přesto se některé z těchto projektů v akademickém výzkumu uplatňují.

Standardizovaná metodika *Target Group Index (TGI)* byla v Česku používána v programu kontinuálního výzkumu *Market, Media & Lifestyle (MML)*, jehož data se uplatnila např. ve studii životního stylu od Friedlanderové, Tučka a Medianu [2000]. V mezinárodním komunikačním a politologickém výzkumu jsou často využívána data mediálního výzkumného programu *InterMedia Surveys*, která vedle šetření obecné populace zahrnují i různá specializovaná šetření a vedle měření sledovanosti se zaměřují např. i na politické postoje. Většina výzkumných agentur působících v ČR je zapojena do mezinárodních sítí [viz Krejčí 2004], řada z nich se podílí na mezinárodních marketingových a spotřebitelských šetřeních, jejichž výsledky jsou dostupné na komerčním základě.

e) Mezinárodní statistiky a mezinárodní organizace

Prvotním zdrojem sociálních dat pro mezinárodní komparaci jsou oficiální statistiky. Množství z nich je již přístupné na internetu. Odkazy na jednotlivé národní statistické úřady najdete např. na stránkách Českého statistického úřadu (<http://www.czso.cz>). Vedle toho ale existují specializované mezinárodní statistické služby, které statistická data z různých zemí integrují a harmonizují.

Nejdůležitější mezinárodní statistickou službou v rámci Evropy je bezesporu *Eurostat*. V souvislosti se změnou informační politiky EU je řada jeho databází a publikací od konce roku 2004 zdarma veřejně k dispozici na internetu (<http://epp.eurostat.cec.eu.int/>).

Integrací a distribucí dat z cenzových šetření se zabývá projekt *IPUMS – International*.⁹ Zatím jsou k dispozici data pouze z několika zemí, ale integrovaná databáze pro 50 dalších států včetně ČR za období od roku 1960 je již v přípravě.

Další zdroje mezinárodně srovnatelných sociálních dat z oficiálních statistik i výběrových šetření nabízejí především různé mezinárodní organizace. Seznam vybraných organizací a stručná charakteristika jejich veřejně přístupných databází je uvedena v tabulce 3.

f) Digitalizace a harmonizace dat

Data použitelná pro komparativní výzkum často vznikají s jiným záměrem, než je mezinárodní srovnávání. Díky rozvoji technologií a poptávky po srovnatelných datech se v posledních letech objevilo velké množství projektů, které digitalizují, spojují a harmonizují údaje z nejrůznějších zdrojů. Řada těchto projektů obsahuje též česká data.

Existuje např. celá řada projektů, které shromažďují volební data a údaje o volebních systémech. Patří k nim projekt *Elections Around the World* (<http://www.electionworld.org/>), který nabízí webovou databázi volebních výsledků z jednotlivých

⁹ IPUMS (Integrated Public Use Microdata Series): <http://www.ipums.umn.edu/>

zemí celého světa. Alternativním zdrojem těchto informací je *Lijphartův elektronický archiv volebních dat* (*Lijphart Elections Archive*, <http://dodgson.ucsd.edu/lij/>) nebo server *Election Guide* (<http://www.electionguide.org/>). UK Data Archive (viz tabulka 2) poskytuje datový soubor *Post-communist Elections 1990–2002*, který obsahuje volební data na úrovni volebních obvodů z řady středo- a východoevropských zemí včetně ČR (1996 a 1998). Datové soubory z předvolebních a volebních výběrových šetření ve střední a východní Evropě shromažďuje, ovšem aniž by je dále integroval, projekt *Founding Elections in Eastern Europe*, který data ukládá v německém archivu ZA (viz tabulka 2).

Pro politologický výzkum je zajímavý projekt Světové banky (viz tabulka 3) *Database of Political Institutions (DPI)*, která představuje soubor dat o politických institucích ze 177 zemí z let 1975–1995. Zahrnuta jsou data o úřadech, indikátory stability, identifikace stran v koaliciích a v opozici, data o úrovni fragmentace koalice a opozice v legislativním procesu atp.

Projekt výzkumného centra MZES a Mezinárodní organizace práce ILO s názvem *Cost of Social Security (COSS)* buduje veřejně přístupnou elektronickou databázi (SAS/SPSS/pdf) informací o sociální politice ve většině zemí střední a západní Evropy z posledních 50 let. Databáze obsahuje např. objemy finančních transakcí institucí sociální podpory, související data o měnách, kontextuální informace a přehledy klasifikací.

V oblasti demografie je možné pro komparaci využívat řadu dat přímo z národních statistik. Někdy to ale komplikují rozdílné postupy výpočtu zveřejňovaných indikátorů. *Human Mortality Database (HMD)* využívá standardizovanou metodiku pro integraci dat o úmrtí pocházejících ze základních demografických zdrojů a lze ji stáhnout z internetu.¹⁰ *Population Ageing Project*¹¹ integruje cenzová data z Evropy a Severní Ameriky a shromažďuje informace o národních reprezentativních výzkumech pro účely výzkumu stárnutí populace. Historická populační data lze získat např. na CD-ROM v centru MZES,¹² které pracuje na projektu *European Population 1850–1945*.

Zajímavá data pro výuku v oblasti mezinárodních vztahů shromáždil projekt *PRINCE (Project of International Relations Program of Syracuse)* v databázi *International Transactions, Issues Specific Interactions and Power Data Sets* (archiv ICPSR, viz tabulka 2). Ta obsahuje data pro rok 1967 o mezinárodních transakcích, výdajích na zbrojení, indikátory síly zemí, ekonomické a populační statistiky, údaje o exportu a importu atp. připravená pro účely počítačového modelování. Databáze konfliktů *Foreign Conflict Behavior* (archiv ICPSR) obsahuje údaje o cca 13 000 konfliktech ve 113 zemích za období 1950–1968. Data byla získána analýzou mediálního zpravodajství, soubor obsahuje kategorizované proměnné charakterizující charakter konfliktu, útočníka a objekt. Databáze *Diplomatic Exchange Data* (archiv ICPSR) připra-

¹⁰ <http://www.mortality.org>

¹¹ UN/ECE PAU: <http://www.unece.org/ead/pau>

¹² <http://www.mzes.uni-mannheim.de/>

Tabulka 3. Vybrané mezinárodní instituce a jejich datové služby

Instituce	Hlavní zaměření datových služeb	Internetová adresa
<i>International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA)</i>	vzdělání	http://www.iea.nl/
<i>International Civil Aviation Organization (ICAO)</i>	doprava	http://www.icao.org/
<i>International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA)</i>	volební data, demokracie	http://www.idea.int/
<i>International Labour Organisation (ILO)</i>	trh práce	http://www.ilo.org
<i>International Monetary Fund (IMF)</i>	ekonomika, měnová politika: The World Economic Outlook (WEO) Database, International Financial Statistics (IFS)	http://www.imf.org
<i>North Atlantic Treaty Organisation (NATO)</i>	STARNET: zdroje dat a informací z řady oblastí	http://starnet.rta.nato.int/
<i>Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)</i>	samostatný statistický portál strukturovaný podle témat, specializované projekty včetně výběrových šetření	http://www.oecd.org/statsportal/
<i>Transparency International</i>	korupce	http://www.transparency.org/ Internet Center for Corruption Research: http://www.icgg.org/
UNESCO	vzdělání, věda a výzkum, kultura, omunikace a informace UNESCO Education Database	http://www.unesco.org/
<i>United Nations (UN)</i>	demografická data, ekonomika, sociální věci a socioekonomická data, životní prostředí	UN Data: http://www.un.org/databases
<i>United Nations Development Programme (UNDP)</i>	indikátory lidského rozvoje	Human Developmen Reports: http://hdr.undp.org/statistics/

Tabulka 3 – pokračování

Institute	Hlavní zaměření datových služeb	Internetová adresa
<i>United Nations Economic Commission for Europe (UN/ECE)</i>	průmysl, životní prostředí, energie, obchod, doprava, populační statistiky atd. v Evropě	http://www.unece.org/
<i>United Nations Food and Agriculture Organization (UN FAO)</i>	FAO Stat: demografická data (urbální a rurální populace), ekonomická data, produkce potravin, zemědělství atp.	http://faostat.fao.org/
<i>United Nations Childrens Fund (UNICEF)</i>	základní údaje za jednotlivé země: geografie, populační statistiky, výživa, zdraví, vzdělání, ekonomika, gender, děti	http://www.unicef.org/infobycountry/
<i>United Nations Industrial Development Organization (UNIDO)</i>	průmysl	http://www.unido.org/
<i>World Bank</i>	ekonomika, životní úroveň, životní prostředí, demokracie, občanská společnost, specializované projekty	http://www.worldbank.org/data/
<i>World Health Organisation (WHO)</i>	zdraví, zdravotnictví, epidemiologie, socioekonomická data včetně dat z postojových šetření	sociální výzkum: http://www.who.int/research/en/ WHOSIS - statistický informační systém: http://www3.who.int/whosis/

Zdroje: NESSIE, Český statistický úřad, vlastní výzkum.

vená pro účely analýzy mezinárodních vztahů obsahuje údaje o diplomatických misích z let 1815–1970.

Na analýze zpráv z New York Times je založen projekt *World Event/Interaction Survey (WEIS)*, který shromáždil data o průběhu útoků a odpovědích mezi zeměmi a mezinárodními organizacemi za roky 1966–1978 (archiv ICPSR). Podobně byla v projektu *Data Bank of Minority Group Conflict* shromážděna data o konfliktech mezi minoritními a majoritními skupinami v 84 zemích v letech 1955–1965.

Zdrojem množství mezinárodních datových souborů jsou finanční a obchodní statistiky. Sledovány a integrovány do podoby datových souborů jsou např. transfery vojenského materiálu, statistiky produkce, vývozu a dovozu různých druhů zboží, energetické statistiky a údaje z množství dalších zdrojů.

Závěr

Přehled projektů odhaluje rozsáhlé zázemí komparativních databází, které má dnes česká sociologie k dispozici. Pokud se týká organizace výběrových dotazovacích šetření, mezinárodní projekty v ČR představují nezanedbatelnou část celkové produkce. Do českého sociálního výzkumu vnášejí také více systematickosti. Podílejí se na prosazování standardů kvality a ověřených konceptů měření a vytvářejí také většinu dat vhodných pro systematický výzkum změn v čase. To je patrné, jak z rozborů situace ve výzkumu [např. Večerník 2002, Krejčí 2002a, Tóka 2000], které uvádějí jen omezený počet čistě domácích kontinuálních programů s dostupnými daty, tak z podílu různých druhů datových zdrojů využívaných v souhrnných zprávách o vývoji české společnosti [viz např. Machonin a kol. 1996; Večerník a Matějů 1998; Matějů a Vlachová 1999; Tuček a kol. 2003].

Přesto, v porovnání se situací ve vyspělých zemích západní Evropy a Severní Ameriky, je naše země v tomto ohledu stále trochu pozadu. Ne vždy je česká participace tak systematická a kontinuální, jak to záměr projektu vyžaduje. Některé oblasti výzkumu nejsou pokryty vůbec nebo jen řídce. V České republice, na rozdíl od Polska a Maďarska, např. neexistuje širěji zaměřený socio-ekonomický výzkum panelu domácností (mezinárodní projekty ECHP, CNEF, EPAG, CHER a PACO¹³). Otázkou je systematické zapojení ČR v dlouhodobých projektech organizovaných OECD. Kromě komerčních šetření není nijak pokryt komunikační výzkum, nedostatek mezinárodně srovnatelných dat je např. v oblasti výzkumu migrace nebo stáří [viz NESSIE 2004]. Stávající úroveň zapojení do mezinárodních šetření tedy není úplně uspokojivá, ale naopak skrývá řadu jasně formulovatelných potřeb pro další rozšiřování.

¹³ Mezinárodní panelová šetření: ECHP – European Community Household Panel. Ex-post harmonizace: CNEF – Cross-National Equivalent File, EPAG – European Panel Analysis Group, PACO – Panel Comparability Project, CHER – Consortium of Household Panels for European Socio-economic Research.

Důvodem k rozvoji mezinárodního výzkumu je i jeho efektivita. Kvantitativní výzkum bývá kritizován z hlediska efektivity využívání nákladů. Šetření v rámci mezinárodního projektu ovšem obecně nepřevyšuje finanční nároky na realizaci národního výzkumu, ledaže je tomu tak ve spojení s nároky na kvalitu. Na druhé straně jeho přínos je vícenásobný. Účast v mezinárodním projektu zprostředkovává pro české badatele přístup k zahraničním datům a dává možnost srovnávání. Přítomnost českých dat v mezinárodních souborech otevírá možnost zahrnout je do komparativních analýz také zahraničním vědcům. Zvětšuje se tak potenciál pro produkci vědeckých informací o české společnosti a pro jejich uplatnění. Podíl na organizaci šetření otevírá českým výzkumníkům přístup do mezinárodních struktur, zprostředkovává kontakt na mezinárodní vědu, zvyšuje šance na prosazení českých výsledků v zahraničí a stává se východiskem pro účast v dalších projektech založených na mezinárodní spolupráci.

Pro udržení a další rozvoj české participace v mezinárodním srovnávacím výzkumu hovoří řada skutečností. Aby byla skutečně smysluplná, nesmí být ale samoučelná. Cílem není produkce kvanta sociálních dat, ale jejich využití při ověřování teoretických předpokladů, identifikaci nových skutečností, systematické analýze a publikaci výsledků. Východiskem pro formulaci priorit a koncepce výzkumu by vždy měl být konkrétní výzkumný problém, potřeba odpovědi na otázky a nikoliv metoda. V tomto smyslu by účast v mezinárodních šetřeních neměla vést k vytváření samostatné a specifické oblasti výzkumu. Pohled na národní a mezinárodní výzkum jako na dvě odlišné oblasti a konkurenty je lichý. Datové výstupy z šetření jsou ve velké míře veřejně přístupné a jejich využití není omezeno na úzký okruh témat a metod uvnitř kvantitativní sociologie. Sociální teorie a empirický výzkum si v ideálním případě nekonkurují, ale doplňují se.

Mezinárodní šetření pro sociálněvědní výzkum vytvářejí zdroje dat, které určitě nejsou dokonalé, donedávna ale chyběly téměř úplně. Jejich potřeba je obhajitelná řadou závažných argumentů, poptávka po informacích z nich plynoucích roste a řada z těchto zdrojů je snadno dostupná. Měli bychom je proto znát a při řešení relevantních výzkumných úloh bychom je neměli opomíjet.

JINDŘICH KREJČÍ vystudoval sociologii na Fakultě sociálních věd UK v Praze. Nyní vede oddělení Sociologický datový archiv (SDA) Sociologického ústavu AV ČR, kde se podílí také na výzkumech Mezinárodního programu sociálních šetření (ISSP) a Evropského sociálního výzkumu (ESS). Specializuje se na metody, kvalitu výzkumu, management dat a výzkum politických postojů. Je editorem knihy Kvalita výzkumů volebních preferencí (SOÚ AV ČR 2004) a členem organizace International Association for Social Science Information Systems and Technology (IASSIST). Na Fakultě sociálních věd UK učí management dat a metody sociálního výzkumu a analýzy dat.

Literatura

- Comte, August. 1969. *Výbor z díla*. Uspořádal J. Hutar. Praha: Vysoká škola politická.
- Čáková, Eva. 1999. „Family and Fertility Survey.” *Czech Sociological Review* 7: 265–266.
- Friedlanderová, Hana, Milan Tuček, MEDIAN. 2000. *Češi na prahu nového tisíciletí*. Praha: SLON.
- Garner, Thesia I., Jiří Večerník. 1993. „The Luxembourg Income Study and East-West Comparisons.” *Czech Sociological Review* 1: 123–125.
- Hamplová, Dana. 2001. „Šetření rodiny a reprodukce.” *SDA Info* 3 (3–4): 11–12.
- Henn, Matt. 1998a. „Opinion Polling in Central and Eastern Europe under Communism.” *Journal of Contemporary History* 33: 229–240.
- Henn, Matt. 1998b. *Opinion Polls and Volatile Electorates. Problems and Issues in Polling European Societies*. Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Ashgate.
- Kalvas, František. 2005. „NESSTAR a DDI pro uživatele datových služeb.” *SDA Info* 7 (1): 14–15.
- Kohn, Melvin L. 1989. „Cross-National Research as an Analytic Strategy.” Pp. 77–102 in M. L. Kohn (ed.) *Cross-National Research in Sociology*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE.
- Krejčí, Jindřich. 2000. „Projekt New Democracies Barometer: Analýza dat prostřednictvím Internetu.” *SDA Info* 2 (1): 1.
- Krejčí, Jindřich. 2002a. „Access to Czech Social Survey Data”. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38: 809–826.
- Krejčí, Jindřich. 2002b. „Datové služby pro českou sociologii.” *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38: 125–138.
- Krejčí, Jindřich. 2004. „Podmínky pro realizaci výběrových šetření v České republice.” Pp. 67–86 in Jindřich Krejčí (ed.) *Kvalita výzkumů volebních preferencí*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Krejčí, Jindřich. 2005. „Mezinárodní program sociálního výzkumu ISSP.” *SDA Info* 7 (1): 1–4.
- Lane, Jan-Erik. 1990. „Data Archives as an Instrument for Comparative Research.” Pp. 187–202 in E. Øyen (ed.) *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE.
- Leontiyeva, Yana. 2002. „Výzkumy hodnot v ČR: World Values Surveys a European Value Study.” *SDA Info* 4 (1–2): 8–10.
- Machonin, Pavel a kol. 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mansfeldová, Zdenka. 2003. *Democracy in the Czech Republic. An Assessment of Attitudes towards Democracy and Democratic Values of the Czech Population 1990–2001*. Working Papers of the Research Centre for East European Studies [online] No. 44. Bremen: Forschungsstelle Osteuropa. Dostupno z: <www.forschungsstelle-osteuropa.de/html/10_dokument/1001_pdf/ap/fsoAP44.pdf>.
- Mastny, Vojtech (ed.) 1987. *Soviet/East European Survey, 1985–86: selected research and analysis from Radio Free Europe/Radio Liberty*. Durham, NC: Duke University Press.
- Matějů, Petr, Klára Vlachová (eds.) 1999. *Nerovnost, spravedlnost, politika: Česká republika 1991–1998*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Musick, Kelly. 1993. „The Social Costs of Economic Transformation in Central Europe” *Czech Sociological Review* 1: 285–289.
- NESSIE 2004. *NESSIE Reference Manual: Good Practice in Comparative European Research*. [online]. Colchester: NESSIE [cit. 9. 1. 2006]. Dostupné z: <www.nessie-essex.co.uk/referenceManual.asp>.

- Nowak, Stefan. 1989. „Comparative Studies and Social Theory.“ Pp. 34–56 in M. L. Kohn (ed.) *Cross-National Research in Sociology*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE.
- Øyen, Else. 1990. *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. SAGE Studies in International Sociology 40. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE.
- Plecitá, Klára. 1999. „Výzkumný program ISSP.“ *SDA Info* 1 (1–2): 2.
- Radio Free Europe. 1981. „Party Preferences in Hypothetical Free Elections in Czechoslovakia, Hungary and Poland.“ *Research Report of the Audience and Public Opinion Research Dept. RFE/RL*. Munich: Radio Free Europe.
- Ragin, Charles. 1989. „New Directions in Comparative Research.“ Pp. 57–76 in M. L. Kohn (ed.) *Cross-National Research in Sociology*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE.
- Scheuch, Erwin K. 1990. „The Development of Comparative Research: Towards Causal Explanations.“ Pp. 19–37 in E. Øyen (ed.) *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE.
- Shoup, Paul. 1968. „Comparing Communist Nations: Prospects for an Empirical Approach“. *American Political Science Review* 62: 185–204.
- Sola Pool, Ithiel De. 1970. „Public Opinion in Czechoslovakia“. *Public Opinion Quarterly* 34: 10–25.
- Straková, Jana. 2003. „International Large-scale Studies of Educational Achievement – The Involvement of the Czech Republic.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39: 411–424.
- Tóka, Gábor. 2000. *Inventory of Political Attitude and Behaviour Surveys in East Central Europe and the former Soviet Union 1989–1997*. Bergish Gladbach: E. Ferger Verlag.
- Tuček, Milan a kol. 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Večerník, Jiří. 2002. „Monitoring the Transition in the Czech Republic: Data, Surveys and Studies.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38: 365–379.
- Večerník, Jiří, Petr Matějů (eds.) 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Večerník, Jiří, Petr Matějů (eds.) 1999. *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society After 1989*. Praha: Academia.
- Webber, Irving L. 1981. „Sociology: Parochial or Universal?“ *Social Forces* 60: 416–431.

ISSP

General meeting

2006 Prague

28/4/2006-3/5/2006

ISSP General Meeting 2006 28/4/2006 – 3/5/2006 Praha

ISSP (International Social Survey Programme) je kontinuální program výběrových dotazovacích šetření, který probíhá od 80. let v řadě zemí světa. Kombinuje mezinárodní a časovou perspektivu srovnání, zaměřuje se na rozsáhlý okruh témat a jeho data jsou dostupná nejširší veřejnosti pro účely sekundární analýzy. Sociologický ústav Akademie věd ČR reprezentuje v ISSP Českou republiku a v roce 2006 pořádá v Praze mezinárodní konferenci ISSP. Konference je určena pro členské instituce programu, vybraných jednání se mohou účastnit též zájemci z řad doktorandů. Sociologický ústav AV ČR patří k aktivním členům ISSP, v současnosti je členem vedení programu (Steering Committee), podílí se na přípravě modulu pro šetření Role vlády 2006 (Drafting Group) a významně přispěl k obsahu tohoto a některých dalších dotazníků ISSP.

Moduly ISSP šetřené v ČR:

- 1992 Sociální nerovnosti II
- 1993 Životní prostředí I
- 1994 Rodina a měnící se role gender II
- 1995 Národní identita I
- 1996 Role vlády III
- 1997 Pracovní orientace II
- 1998 Náboženství II
- 1999 Sociální nerovnosti III
- 2000 Životní prostředí II

- 2001 Sociální vztahy a podpůrné systémy – Sociální sítě II
- 2002 Rodina a měnící se role gender III
- 2003 Národní identita II
- 2004 Občanství I

Připravované moduly:

- 2005 Pracovní orientace III
- 2006 Role vlády IV
- 2007 Volný čas a sport I
- 2008 Náboženství III

Pro bližší informace o ISSP – <http://www.issp.org/>

Pro bližší informace o pražské konferenci – <http://www.soc.cas.cz/issp/>

Pro bližší informace o Sociologickém datovém archivu – <http://archiv.soc.cas.cz/>

Úvodem k bloku textů ke 40. výročí založení Sociologického ústavu AV ČR

V roce 2005 uplynulo 40 let od založení Sociologického ústavu Československé akademie věd, předchůdce dnešního Sociologického ústavu Akademie věd České republiky. Dne 12. prosince 2005 se za účasti širokého okruhu osobností reprezentujících současnou českou a slovenskou sociologii, hlavní domácí sociologické instituce, vedení Akademie věd České republiky i širší vědeckou komunitu konalo v Praze slavnostní shromáždění k připomenutí této významné události. Jubilejní shromáždění Sociologického ústavu se stalo podnětem pro vznik textů, které přináší tato rubrika. Úvodní příspěvek současné ředitelky Sociologického ústavu PhDr. Marie Čermákové, díky jejíž iniciativě se slavnostní setkání uskutečnilo, nastoluje tři základní témata, kterých se nevyhnutelně musí dotknout a dotýkají i následující texty: význam odkazu Sociologického ústavu 60. let pro současnost, bilance činnosti obnoveného Sociologického ústavu a výzvy, kterým ústav bude čelit v nejbližší budoucnosti. Následující příspěvek pochází od autora, který je oprávněn se ke vzniku Sociologického ústavu ČSAV vyjadřovat jako málokdo jiný vzhledem k roli, kterou sehrál během příprav jeho schválení a oficiálního založení. Doc. PhDr. Pavel Machonin, CSc. se zamýšlí nad společenským a politickým kontextem vzniku a působení Sociologického ústavu ČSAV od roku 1965 až do jeho likvidace jako nezávislé vědecké instituce na počátku normalizace v roce 1970. Příspěvek Marka Skovajsy, Ph.D. podává doplňující informace o načasování vzniku Sociologického ústavu v roce 1965 a o aktivitách obnoveného ústavu po roce 1989.

V další části bloku Dokumenty přetiskujeme některé z projevů přednesených během prosincového slavnostního shromáždění. Jejich autory jsou: prof. PhDr. Jiří Musil, CSc., první ředitel obnoveného Sociologického ústavu po roce 1989 (ve funkci v letech 1990-1993); druhý polistopadový ředitel Sociologického ústavu JUDr. Michal Illner (ředitelem v letech 1993-2001); PhDr. Magdaléna Piscová, CSc., pověřená ředitelka Sociologického ústavu Slovenské akademie věd; PhDr. Oto Sedláček, CSc., vedoucí vědecký pracovník Sociologického ústavu ČSAV na konci 60. let; prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc., zakladatel Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, na konci 80. let krátce zaměstnanec sociologické sekce Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV.

K jedinečné atmosféře slavnostního setkání ke 40. výročí založení Sociologického ústavu přispěli svými projevy a přítomností další vzácní hosté jako předseda Akademie věd České republiky prof. RNDr. Václav Pačes, DrSc. a předchozí předsedkyně Akademie věd prof. RNDr. Helena Illnerová, DrSc. Zmínku si bezpochyby zaslouží také ostatní řečníci z řad členů české a slovenské sociologické obce: bývalý ředitel Sociologického ústavu Slovenské akademie věd a nynější člen jeho ústavní rady Mgr. Lubomír Faltán, CSc.; vedoucí katedry sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc.; a představitel nejmladší generace vědeckých pracovníků dnešního Sociologického ústavu PhDr. Tomáš Lebeda, Ph.D.

ms

Sociologický ústav AV ČR od včerejška k zítřku

Shromáždění pracovníků, přátel a hostů Sociologického ústavu AV ČR při příležitosti 40. výročí založení tohoto akademického pracoviště bylo jen malým slavnostním připomenutím osudu jedné vědecké instituce, který je příznačný pro vývoj celé české sociologie od roku 1965. Uplynulých čtyřicet let – to je nejenom začátek složitého návratu sociologie do sféry vědy a výzkumu v tehdejší Československu, ale také její osamostatnění a krátký rozmach v rámci možného a povoleného, který byl přerušen normalizací, a opět začínající budování nové instituce po roce 1989. Sociologického ústavu Akademie věd se normalizace dotkla jak institucionálně – na dlouhých dvacet let skončila jeho samostatná existence, dokonce byl zrušen i jeho název – tak lidsky. Od osudu zrušeného ústavu nelze oddělovat individuální pracovní i osobní osudy sociologů a socioložek, kteří spojili své pracovní dráhy se sociologií. Bohužel, s většinou z nich se již dnes setkat nemůžeme. Kladu na tuto skutečnost velký důraz, protože v každodenní výzkumné praxi zapomínáme, že jsme součástí oboru, který má složitou vlastní minulost a je úzce spjat s vývojem společnosti. Každá etapa ve vývoji instituce přinesla změny v podmínkách a možnostech realizace sociologického bádání, které utvářely dané době vlastní limity a bariéry či naopak šance. Podstatné je, že přes všechna úskalí a obtíže se sociologii na akademické půdě podařilo existenčně udržet. Ale ani vývoj po roce 1989 nebyl jednoduchý. A dokonce i okolnost, že dnes patří Sociologický ústav v rámci Akademie věd ČR do skupiny nejlépe hodnocených ústavů, je v jeho vývoji jen završením jedné etapy a začátkem nové – o to složitější, že přecházíme na novou formu řízení vědy a výzkumu, kterou jsou od roku 2007 *veřejné výzkumné instituce*. Aby však byla přesně dopovězena předchozí myšlenka: za současným postavením ústavu je mnoho institucionálních změn, náročné práce a kritické sebereflexe, a ty nedělá instituce, ale její lidé.

Aktuální personální profil Sociologického ústavu AV ČR tvoří 85 pracovníků, z toho jen 66 pracovníků sil financuje výzkumný záměr. Ostatní pracovníci jsou financováni z projektů. Kdyby nebylo cílené strategie ústavu zaměřené na získávání projektů a účelové podpory, nemohli bychom téměř realizovat sociologický výzkum. Teprve úspěšnost při získávání grantů zajišťuje každoroční pokračování vědeckého bádání. Podíl institucionálního financování činí v roce 2006 zatím 55 %, celých 45 % musí zajistit projekty a granty. Z celkového počtu pracovníků (34 % mužů a 66 % žen) je ve věku do 35 let téměř 75 %. Věkový průměr odborných a vědeckých pracovníků je 36 let. Neznám jinou instituci srovnatelné velikosti, která by měla 30 pracovníků v doktorském studiu a tak dobrý profil v ukončování postgraduálního vzdělávání.

Sociologický ústav AV ČR realizuje výzkumnou činnost v rámci přijatého výzkumného záměru *Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu*. Své činnosti a aktivity systematicky zaměřuje k pozná-

vání současné české společnosti. Pomocí teorie, výzkumu a metodologie rozvíjí vědecké poznání složitých společenských procesů, vztahů, souvislostí a mechanismů ze sociologické perspektivy. Tuto perspektivu současně odborně kultivuje, výzkumně podporuje rozšiřující se projektovou a grantovou aktivitou a badatelskými výsledky přispívá k rozvoji oboru a interdisciplinárních přístupů. Sociologický ústav AV ČR v souladu s výzkumným záměrem významně rozvíjí a podporuje také výzkum veřejného mínění v řadě vědeckých tematických zaměření a oblastí. Institucionálně zastřešuje důležité komponenty infrastruktury vědy a výzkumu, jako jsou: archivace dat, budování databází, nové technologie využívání mezinárodních sítí a informačních zdrojů, administrace počítačových programů, knihovní služby, vydávání impaktovaného periodika, recenzovaných časopisů a dalších publikací. Vedle výzkumné činnosti a vědecké práce aktivně spolupracuje i v rámci aplikovaného výzkumu a podpory aktuálních potřeb společenské praxe.

Výzkumná činnost je prováděna v rámci přijatých výzkumných projektů, které jsou podpořeny granty. Na začátku roku 2006 je v různých fázích rozpracování řešeno celkem 32 projektů, z toho 9 je podpořeno GA ČR, 5 projektů podporuje GA AV ČR (3 juniorské a 2 standardní) a 2 výzkumné projekty jsou financovány v rámci programu *Podpora projektů cíleného výzkumu*. Další 2 výzkumné projekty podporuje MŠMT ČR, 6 projektů MPSV ČR a 1 projekt MMR ČR. Celkem 7 projektů je podporováno ze zahraničí, z toho 6 z programů v rámci European Research Area (1 projekt 5. RP, 5 projektů 6. RP) a 1 projekt je podpořen NSF USA. Dva z těchto zahraničních projektů Sociologický ústav koordinuje, což je výjimečný úspěch v rámci sociálních a humanitních věd v ČR. Sociologický ústav realizoval již čtrnáctý výzkum v rámci mezinárodního programu ISSP (*International Social Survey Programme*) – v roce 2005 se jednalo o modul „Pracovní orientace“. Ústav byl rovněž zapojen jako zástupce ČR do druhé vlny prestižního mezinárodního programu ESS (*European Social Survey*), čímž se zasloužil o zařazení českých dat z šetření ESS-2 do mezinárodní databáze a jejich zpřístupnění. Ucelený současný profil Sociologického ústavu AV ČR, informace o jeho širokém vědeckém potenciálu znalostí a poznatků, které produkuje, a o pestré osobnostní a kvalifikační struktuře jeho pracovníků a vědeckých týmů se nacházejí na webových stránkách ústavu (www.soc.cas.cz) nebo se s nimi lze seznámit v aktuálních výzkumných výstupech, publikacích, konferenčních příspěvcích a popularizačních aktivitách jeho pracovníků.

Čím by měla být sociologie? A čím by mělo být pracoviště základního sociologického výzkumu a výzkumu veřejného mínění? Díky nasměrování vývoje ústavu v poslední dekádě jeho existence jsme úzce napojeni na soudobý mezinárodní výzkum (jak v rámci EU, tak ve spolupráci s dalšími zeměmi), ale jsme spjatí i s vývojem vědy a výzkumu v ČR, a samozřejmě s Akademií věd ČR. Od sociologie i od instituce základního sociologického výzkumu mnozí očekávají mnohé a těžko se shodnou. Jsou-li občas na mne vznášeny požadavky, co všechno by sociologie měla pro společnost udělat, čím by měla být a čím už ne a jak bych měla vést instituci k plnění těchto požadavků, není mi líto, že tyto požadavky nesplňujeme. Krása a současně „uživatelská příjemnost“ současné doby spočívají v tom, že vizi, změnu

či strategii je možné i přes všechny překážky a limity často dovést k realizaci, a tak posunout kupředu vývoj nejen vlastní instituce, ale i společnosti. Cílem, který budu v dalším období prosazovat, je, abychom se jako instituce i osobnosti přímo podíleli na definici obsahu očekávání, jež je možné vůči sociologii (a vůči Sociologickému ústavu) mít, a silně ovlivňovali vnímání toho, čím sociologie má být a jaký prospěch a užitek může instituce základního výzkumu v sociálních vědách přinášet znalostní společnosti. Toto předsevzetí zahrnuje tvorbu různých možných koncepcí současného sociologického zkoumání, kritickou reflexi sociologického výzkumu a jeho perspektiv, získání podpory odborné vědecké komunity u nás i v zahraničí, propojení s praxí, zvládání vědecké byrokracie, akceptaci nových výzev a také seznamování veřejnosti s tím, co děláme.

Marie Čermáková

© Michal Ureš

Vystoupení předsedy AV ČR prof. RNDr. Václava Pačese, DrSc. na slavnostním shromáždění ke 40. výročí založení Sociologického ústavu AV ČR 12. prosince 2005

Několik pamětnických poznámek k výročí založení Sociologického ústavu a obnově sociologie v šedesátých letech 20. století

Založení Sociologického ústavu Československé akademie věd v roce 1965 je jistě událost významná a její kulaté výročí si заслужuje připomenutí, už jen proto, že věda, která nezná svou vlastní historii a neučí se z ní, se lehce může stát slepou vůči současným a možným budoucím problémům vlastní společnosti a bádání o nich. I když významnou úlohu při založení ústavu hráli pracovníci sociologického oddělení tehdejšího Filozofického ústavu a velkou aktivitu v tomto směru vyvinulo vedení akademie věd a ministerstva školství, nešlo pouze o dílčí změnu v organizaci akademických ústavů či vysokoškolských kateder. Vznik ústavu je jedním z mezníků širšího procesu obnovy sociologie a celkové renesance společenskovědního, ba dokonce i přírodovědního¹ bádání a vzdělávání v šedesátých letech minulého století. Založení ústavu předcházely již v roce 1964 vznik Čs. sociologické společnosti za účasti 400 sociologů, uspořádání poměrně kvalitní mezinárodní konference k problematice sociální struktury v Hrazanech, změna kolegia Akademie věd pro filozofii v kolegium filozofie a sociologie a vznik jeho sociologické komise s poměrně širokým zastoupením jednotlivých směrů a institucí, v roce 1965 pak vydání prvních obsažných čísel *Sociologického časopisu*, vydání prvního dílu informativní práce *Soudobá sociologie* (Praha, Nakladatelství politické literatury 1965) připraveného Jaroslavem Klofáčem a Vojtěchem Tlustým, navázání mezinárodních kontaktů a mnoho dalších aktivit svědčících o chuti obnovovaného oboru k životu. Obdobné procesy se odehrávaly v téže době souběžně i na Slovensku. Vznikem Sociologického ústavu ČSAV v Praze a obdobného ústavu při SAV v Bratislavě tak byla zakončena první, patrně nejvýznamnější, fáze legalizace a institucionalizace již fakticky probíhajícího procesu obnovy československé sociologie.

Československo patřilo k zemím, v nichž existovala výrazná tradice kvalitního sociologického bádání již před první i druhou světovou válkou, na niž navázal i bezprostřední poválečný vývoj. Na rozdíl od situace v Polsku a Jugoslávii nesmyslný zákaz sociologie v padesátých letech tento proces násilně přerušil. V zemi sice žili a v těch či oněch souvislostech působili předváleční sociologové, naši učitelé, i jejich četní žáci, ti všichni připraveni k obnovení činnosti v oboru, realizovaly se četné společenskovědní empirické výzkumy, sociologické přístupy živořily na okraji činnosti resortních výzkumných ústavů, o sociologickou problematiku se začali zajímat

¹ Když autor v normalizačním roce 1974 nastupoval do šlechtitelské stanice Drůbežnictví Xaverov v Chrustenicích u Berouna, seznamoval se s dějinami českého šlechtitelství a jeho širšího vědního základu, genetiky. S úžasem tehdy zjistil, že periodizace jednotlivých fází obnovení genetiky a šlechtitelství byla téměř identická se sledem klíčových událostí obnovování sociologie.

pracovníci příbuzných oborů² a mnozí vysokoškolští studenti, unavení a znechucení stálým omíláním dogmatických pouček, ale k renesanci sociologie v průběhu několika málo let s vyvrcholením v letech 1967 a 1968 byl nepochybně nezbytný ještě další výrazný, společensky širě založený impuls.

V návaznosti na některé předchozí pokusy se v období poněkud oslabeného tlaku ze sovětské strany a po závažných ekonomických nezdarech z počátku šedesátých let 20. století zrodila v Československu v období 1962–1965 nová vlna reformního hnutí zdola, jehož se zúčastňovali komunisté i občansky orientovaní nekomunisté. Toto hnutí bylo podporováno i částí státního a hospodářského aparátu, většinou veřejných odborných institucí i částí členstva, ba i některých složek aparátu komunistické strany. Spolu s pokusy o ekonomické reformy, snahami o technický pokrok, s mimořádným rozmachem umělecké tvorby a jinými podobnými změnami započaly analogické procesy i ve významných společenskovědních oborech: historiografii, filozofii, politické ekonomii, vědě o státu a právu, psychologii atd.³

V sociologii (podobně jako ve výše zmíněné genetice) bylo jejich nutným předpokladem kromě zvýšené aktivity vědeckovýzkumné a pedagogické⁴ především ob-

² Např. filozofie (tzv. historického materialismu), tzv. vědeckého komunismu, který byl u nás chápán jako marxistická sociálně politická teorie, demografie, sociální geografie, sociální psychologie, sociálně orientované historiografie, ba i zdánlivě zcela soběstačné ekonomie.

³ Ve všech těchto oborech hráli aktivní úlohu v renesanci vědeckého bádání směrem od převládajícího tupého dogmatismu k normálnímu pěstování vědeckých disciplín jak nemarxisté, tak marxisté. Stejně tomu bylo i v ostatních socialistických zemích. Čeští a slovenští sociologové počátkem šedesátých let z vlastní iniciativy navázali živé a soustavné kontakty s četnými významnými sociology jak ze Západu (USA, Francie, Velké Británie, NSR i dalších zemí), tak z Maďarska, Polska, Jugoslávie, Bulharska i ze Sovětského svazu a NDR. Většina sociologů ze socialistických zemí, se kterými byli v kontaktu, se hlásila v té době k marxismu (včetně např. Z. Baumana a M. Hirszowicz), všichni z nich (s několika málo výjimkami těch, kteří později v období represí zaváhali) se zapsali do dějin jako revizionisté marxistické teorie a v té či oné míře i její kritici a téměř všichni byli socialistickými režimy „po zásluze“ potrestáni podobně jako mnozí sociologové čeští a slovenští. Výhodou marxistů v šedesátých letech byly jejich organizační pozice a kontakty s oficiálními institucemi (i když ne vždy a se všemi pouze přátelské) a jejich schopnost předkládat nezbytné návrhy pro rozhodovací instituce v oficiálně přijatelném jazyce – mnozí z nich tuto výhodu pochopili současně jako zodpovědnost vůči sociologii. Výhodou nemarxistů byla zpravidla větší erudice ve světové sociologii a výzkumné praxi, včetně erudice metodologické, a ovšem (tehdy zcela rozumně nepřilíš navenek zdůrazňovaná) zásadní, a jak se později ukázalo, zcela oprávněná kritická skepse k rozvojovým možnostem marxismu.

⁴ Československá sociologie se od konce padesátých a v průběhu šedesátých let obnovovala s velkou mírou spontaneity z několika souběžných zdrojů. Jedním z nich byla iniciativa J. Klofáče a jeho přátel a kolegů, která vedla k užitečným publikacím J. Klofáče a V. Tlustého, k uspořádání kurzů pro sociology na půdě Vysoké školy politické ÚV KSČ (!) a především k založení a rozvoji Československé sociologické společnosti. Dalším byla obdobná iniciativa I. Dubské, D. Slejšky a dalších pracovníků Ústavu filozofie a sociologie ČSAV, která vyústila ve vnitřní snahu o institucionalizaci sociologie na půdě Akademie věd. Obdobný směr na Slovensku reprezentovali J. Pašiak, R. Roško a mnozí další. Paralelním proudem, který živil roz-

novení, legalizace a institucionalizace oboru.⁵ To se v zásadě podařilo – navzdory obnovení vlády konzervativních sil v Sovětském svazu a obdobným zpátečnickým snahám u nás – uskutečnit zhruba do roku 1967 a protáhnout až do období Pražského jara, v němž pak aktivně participovali sociologové v řadách tehdejšího jak reformně komunistického, tak občanského hnutí. V těchto souvislostech se zrušení zákazu sociologie a její zjevná orientace na žhavé problémy společenské reformy jeví tím, čím skutečně byla: jedním z dílčích, nikoli však zanedbatelných kroků postupující

voj sociologie, byly iniciativy M. Kalába, P. Machonina a dalších kolegů na půdě Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy Univerzity Karlovy (pozdějšího Ústavu sociálně politických věd UK), které daly mj. vznik zkoumání sociální struktury a mobility ve spolupráci se slovenskými sociology (za účasti například Z. Šafáře, M. Petruska, B. Jungmanna a dalších), odpovídající publikační aktivitě i působení autora tohoto článku v Kolegiu ČSAV pro filozofii a sociologii a ve vedení jeho sociologické subkomise, včetně právě přípravy založení Sociologického ústavu Československé akademie věd pod vedením M. Kalába a Z. Strmisky před čtyřiceti lety. Na vysokých školách, především na filozofických fakultách v Praze, Brně, Bratislavě i v Olomouci, postupně však i na fakultách odborných, vznikaly sociologické katedry spojující síly zkušených sociologů marxistů i nemarxistů a sociologických nováčků. Připomeňme si v této souvislosti alespoň jména L. Svobody, I. Možného, F. Koudelky či B. Weinera. Významným dalším zdrojem obnovy sociologie se stala i rezortní pracoviště, rozvíjející odvětvové sociologie, namnoze vedená profesionálními sociology s odpovídajícím vzděláním a zkušeností, jakými byli J. Musil (sociologie výstavby a architektury) či J. Tauber (sociologie zemědělství a venkova), jejichž nesouhlasný či lhostejný vztah k marxismu byl obecně znám, i jednotliví další nemarxističtí sociologové, k jakým patřil významný český filozof a sociolog J. L. Fischer, spolupracovnice I. A. Bláhy J. Obrdlíková, brněnský průkopník obnovy sociologie I. Možný, sociální demograf a sociolog M. Illner, ekonom a sociolog J. Krejčí nebo metodologové V. Lamser a M. Disman a jistě i mnozí další. Brzo začala působit i pracoviště sociologie průmyslu a ekonomiky na půdě podniků a specializovaných ústavů i vysokých škol, o nichž nedávno v časopisu psal O. Sedláček. Zejména v období Pražského jara se k těmto aktivitám připojila část českých sociologů v exilu. Pozoruhodný byl i duch a atmosféra této rozsáhlé iniciativy: nepřehlédnutelně angažovaná (neváhám říci, že často až nadšená) spolupráce institucí i osob na dobré věci a dobrovolná kázeň při řešení poměrně složitých organizačních i ekonomických problémů. Ani rozdílné obecně teoretické (a pod nimi skryté ideologické) orientace nebránily právě vypočteným různorodým proudům a jejich aktérům v navazování kolegiálních, lidsky slušných a mnohdy i velmi přátelských vztahů. (Některé z takových vztahů se osvědčily i v letech následujících, jiné však již v letech normalizačních křivd bohužel zanikly.)

⁵ Složitost problému byla v tom, že rozsáhlou iniciativu zdola bylo nutno prosadit i v oficiálních institucích, včetně aparátu ÚV KSČ, tj. v oficiálním jazyce a v oficiálně uznávaných kontextech. Navenek vše vypadalo jako moudré rozhodnutí komunistické strany, která dospěla k názoru, že je třeba napravit dogmatické omyly minulosti a získat v sociologii nový zdroj informací, pokud si nepovšímneme jednoho charakteristického sdělení dobového dokumentu: návrh klíčového usnesení ideologické komise ÚV KSČ o rozvoji sociologie byl zpracován sociologickou komisí vědeckého kolegia ČSAV, tedy sociology samotnými. Pro rozhodující význam hnutí zdola svědčí i historický sled událostí: faktické obnovení sociologického výzkumu a vznik dobrovolné asociace sociologů předcházel oficiální legalizaci a institucionalizaci oboru. A konečně – až na jednotlivé výjimky – byli iniciátoři obnovy sociologie, především z řad marxistů, několik let poté postiženi tvrdými a dlouholetými represemi.

demokratizace společnosti. V průběhu necelého desetiletí se tak stal malý zázrak: československá sociologie vstala z mrtvých a zařadila se svými výkony po boku sociologů obou zmíněných státně socialistických společností s nepřerušovanou tradicí (Polska a Jugoslávie) a spolu s rychle se rozvíjející sociologií maďarskou do mezinárodní sociologie, s níž tehdy navázala četné a snad i oboustranně inspirativní kontakty. V tom všem neobyčejně významnou úlohu sehrála Československá i Slovenská akademie věd, *Sociologický časopis* a od památného roku 1965 i pražský a také bratislavský Sociologický ústav. Není to špatná tradice a – samozřejmě kritické⁶ – přihlášení se k ní svědčí i o vyspělosti současného Sociologického ústavu a české i slovenské sociologie.

Pavel Machonin

© Michal Ureš

Iniciátor založení Sociologického ústavu doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc. při slavnostním projevu

⁶ Kritický odstup samozřejmě vyžaduje v předchozí poznámce zmíněná – poměry vynucená – díkce oficiálních dokumentů (pozitivní organizační opatření k rozvoji vědeckovýzkumné báze sociologie, obsažená v těchto dokumentech, naopak byla v dané chvíli spíše k užitku). Následné události ve společnosti i vědě samozřejmě ukázaly, že mylné bylo i přesvědčení tehdejších revizionistů, že na půdě marxismu-leninismu je (či spíše za jistých předpokladů bude) možno rozvíjet skutečně vědecké svobodné poznání.

Sociologický ústav na Akademii věd 1965–2005

Uprostřed 60. let minulého století se z pohybu směřujícího k rehabilitaci a nové institucionalizaci sociologie v českých zemích zrodila instituce, která měla sehrát klíčovou úlohu při rozvoji této disciplíny po zbytek celé dekády a zajistit si tak významné místo v historii české sociologie: Sociologický ústav Československé akademie věd. Ač je všeobecně známo, že k založení ústavu došlo v roce 1965, informace o přesném datu jeho založení se dosud různily. Kupříkladu Lubomír Brokl v zatím nejdůkladnějším publikovaném textu věnovaném historii Sociologického ústavu uvádí jako datum jeho založení 1. leden 1965 [Brokl 2002: 171]. Dobové zdroje a dokumenty však dokládají, že k formálnímu ustavení nové instituce došlo o něco později, konkrétně 1. dubna 1965. Jak odpovídalo době vzniku ústavu, k jeho zřízení nestačilo jen nadšení pro znovu tolerovaný obor projevované několika stovkami zájemců o sociologii, kteří se již v roce 1964 sdružili v Československé sociologické společnosti, ale ani iniciativa vědců na půdě Akademie věd. Formální akt založení Sociologického ústavu mohl být uskutečněn až poté, co s ním vyjádřily souhlas příslušné orgány KSČ. Na půdě ČSAV přitom bylo založení Sociologického ústavu schváleno (a to k 1. dubnu 1965) již na XVIII. zasedání prezidia konaném 11. listopadu 1964 (srov. Obr. 1). Stalo se tak na základě návrhu zpracovaného Pavlem Machoninem a předloženého členem prezidia ČSAV akademikem Viktorem Knappem.

Další vývoj událostí lze aspoň rámcově sledovat s využitím materiálů publikovaných v prvním ročníku *Sociologického časopisu*, který – poznamenáno mimochodem – začal vycházet ještě před ustavením Sociologického ústavu péčí zaměstnanců tehdejšího Filozofického ústavu, přesněji jeho sociologického oddělení, z něhož se samostatný Sociologický ústav posléze vyvinul. Pavel Machonin v prvním čísle prvního ročníku *Sociologického časopisu* uvádí, že Sociologický ústav ČSAV „má být na základě usnesení prezidia ČSAV zřízen v dohledné době.“ [Machonin 1965: 77] P. Kohn a H. Kubecová v přehledu československých sociologických pracovišť publikovaném ve třetím čísle téhož ročníku SČ Sociologický ústav mezi existujícími pracovišti neuvádějí a hovoří pouze o jeho pravděpodobných úkolech, kterých se bude moci ujmout, až bude k 1. dubnu 1965 založen [Kohn, Kubecová 1965: 337]. Mezitím došlo k podstatným krokům ve stranickém aparátu. Dne 19. ledna 1965 sekretariát ÚV KSČ rozhodnul o vybudování centrálního akademického sociologického pracoviště [Zpráva 1965: 359] a dle sdělení Pavla Machonina publikovaného rovněž ve třetím čísle SČ týž sekretariát ÚV KSČ projednal dne 17. března 1965 „Zprávu o problémech rozvoje sociologie v ČSSR“ a spolu s ní i koncepci činnosti Sociologického ústavu ČSAV. Ve „Zprávě“ se mimo jiné nachází charakterizace činnosti nově zakládaného výzkumného ústavu, jež měla být soustředěna do několika oblastí: „Obecná sociologická teorie a metodologie. Soudobá světová sociologie; metodologie, metodiky a techniky sociologického výzkumu; obecná teorie společenských struk-

tur a sociální struktura socialistické společnosti se zvláštním zřetelem ke skupinovým vztahům; charakter soudobé epochy světového vývoje, sociální struktura soudobého kapitalismu a formy přechodu k socialismu; sociologie postojů a hodnot. Výchova vědeckých pracovníků ... *Sociologie religiozity* ... *Sociologie hodnot a postojů*" [Zpráva 1965: 362–363; zvýraznění v originále].

Ve všeobecně příznivé vnější i vnitřní atmosféře umožňující obnovení a institucionalizaci sociologie¹ připadla tíha přípravných a realizačních prací na založení Sociologického ústavu třem význačným osobnostem české sociologie 60. let: doc. Pavlu Machoninovi, členovi vědeckého kolegia pro filozofii a sociologii ČSAV a předsedovi jeho sociologické komise, prof. Miloši Kalábovi, řediteli Sociologického ústavu od jeho založení až do počátku normalizace, a prof. Zdeňku Strmiskovi, zástupci ředitele ústavu od založení do roku 1968, kdy emigroval do Francie. Ani jeden z nich nemohl od počátku sedmdesátých let až do roku 1989 v československé sociologii oficiálně působit, tím méně pak publikovat.

Už v říjnu 1965 v rámci nově zřízeného Sociologického ústavu působilo šest výzkumných oddělení, probíhaly na něm vědecké aspirantury, byl vydáván *Sociologický časopis* [podrobněji Brokl 2002]. Na konci roku 1967 bylo na ústavu zaměstnáno 49 stálých pracovníků, 18 aspirantů, z toho 8 interních, a 5 pracovníků na studijním pobytu. Ústav sestával z následujících šesti oddělení s těmito vedoucími: oddělení obecné sociologie (dr. Miroslav Jodl, CSc.), oddělení sociologické metodologie (doc. dr. Václav Lamser, CSc.), oddělení sociologie globálních společností a současného světového vývoje (doc. dr. Jiří Houška, CSc.), oddělení teorie a sociologie náboženství (dr. Erika Kadlecová, CSc.), oddělení sociologie společenských skupin (dr. Dragoslav Slejška, CSc.), oddělení sociologie volného času (doc. dr. Blanka Filipcová, CSc.). Vedle toho k ústavu náleželo oddělení vědeckých informací a technických služeb (Ivan Skalický) a připravovalo se začlenění (k 1. únoru 1968) Mezinárodního střediska pro volný čas a výchovu (ředitel doc. dr. Bedřich Weiner, CSc.) [Zpráva 1968].

O rozrůstajících se výzkumných aktivitách, pořádání mezinárodních konferencí, návštěvách významných zahraničních hostů, cestách pracovníků ústavu do zahraničí, stále intenzivnější publikační činnosti a dalších známkách slibně se rozvíjejícího sociologického života v Československu 60. let vypovídají materiály publikované v SČ už dříve (zejména v tematickém čísle „Od obnovy k normalizaci“, 40 (5), 2004). Stejně tak ovšem podávají zprávu i o konci prvního Sociologického ústavu v roce 1970, kdy byl direktivním zásahem shora zrušen jako samostatná instituce a proměněn v sociologickou sekci nově vzniklého Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Jak odpovídalo duchu normalizační éry, „reorganizace“ byla především zámkou pro personální čistky, kterým padla za oběť téměř polovina pracovníků Sociologického ústavu [M. Illner in Česká sociologie 2004].

¹ Podrobněji se k procesu obnovy československé sociologie v 60. letech se zvláštním důrazem na založení Sociologického ústavu ČSAV vyjadřuje ve svém příspěvku publikovaném v téže rubrice Pavel Machonin, kterému děkuji za upřesňující komentář k tomuto odstavci.

VII/ Návrh koncepce Filosofického ústavu ČSAV a Filosofického ústavu SAV a jejich složení /310/

XVII.P 30.10.1964 bod 1/3a

Člen prezidia ČSAV akademik V. Knapp v úvodním slově k předloženému návrhu upozornil, že jde toliko o předběžný materiál, který bude ještě posouzen ústavem a vědeckým kolegiem. V diskusi vyjádřilo presidium souhlas s podstatou předloženého návrhu a navrženým zaměřením obou ústavů. Ředitel Filosofického ústavu ČSAV dr. V. Ruml vyslovil názor, že navržená koncepce ústavu není zatím koordinována s pracovní náplní ostatních filosofických pracovišť a že předpokládaná kapacita pro řešení aktuálních filosofických problémů rozvoje socialistické společnosti nejsou postačující.

Prezidium

1) bere na vědomí předložený předběžný návrh nové koncepce Filosofického ústavu ČSAV a Filosofického ústavu SAV;

2) ukládá vědeckému kolegiu filosofie ČSAV, aby s návrhem koncepce Filosofického ústavu ČSAV seznámilo tento ústav a po jeho slyšení jej projednalo a sdělilo své stanovisko prezidiu ČSAV do 31.12.1964; stejná opatření je nutno provést v orgánech Slovenské akademie věd, pokud jde o Filosofický ústav SAV;

3) ukládá členu prezidia ČSAV akademiku V. Knappovi, aby návrh se stanoviskem vědeckého kolegia filosofie ČSAV a vědeckého kolegia filosofie, psychologie a pedagogiky SAV znovu předložil k projednání prezidiu ČSAV do 31.1.1965, včetně návrhu konkrétních opatření ve smyslu přílohy III. předložené zprávy.

VII/ Návrh na zřízení a koncepci práce Sociologického ústavu ČSAV a Sociologického ústavu SAV /310/

XVII.P 30.10.1964 bod 1/3a

V úvodním slově k předloženému návrhu upozornil člen prezidia ČSAV akademik V. Knapp zejména na otázku výběru a jmenování ředitele připravovaného pracoviště ČSAV. V diskusi vyslovilo presidium řadu připomínek k navrhovanému zaměření a náplni práce Sociologického ústavu ČSAV a konstatovalo, že návrh obsahu Sociologického

ústavu SAV je v této etapě již daleko hlouběji a konkrétněji propracován.

Prezidium

1) bere na vědomí předložený návrh na zřízení a obecné zaměření práce Sociologického ústavu ČSAV a Sociologického ústavu SAV s připomínkami;

2) schvaluje

a) zřízení Sociologického ústavu ČSAV s účinností ke dni 1. dubna 1965;

b) zřízení Sociologického ústavu SAV s účinností ke dni 1. ledna 1965;

3) ukládá předsedovi ČSAV akademiku F. Šoršovi, členu prezidia ČSAV akademiku V. Knappovi a vědeckému kolegiu filosofie ČSAV projednat a předložit příštímu zasedání prezidia návrh na jmenování ředitele Sociologického ústavu ČSAV;

4) ukládá řediteli Sociologického ústavu ČSAV vypracovat plán práce ústavu na rok 1965 a v souladu s ním postupně vypisovat konkursy na obsazení přidělených funkčních míst ústavu; o postupu prací soustavně informovat členu prezidia ČSAV akademika V. Knappa;

5) ukládá hlavnímu vědeckému sekretáři ČSAV členu korespondentu J. Pluhařovi a řediteli úřadu prezidia ČSAV J. Machovi

a) zajistit ve smyslu příslušných právních předpisů projednání zřízení obou nových pracovišť se Státní komisí pro rozvoj a koordinaci vědy a techniky;

b) zajistit v rozpočtu ČSAV na rok 1965 materiální podmínky pro rozvoj činnosti Sociologického ústavu ČSAV v roce 1965 s tím, že počet pracovníků tohoto ústavu v roce 1965 dosáhne maximálně 30;

6) ukládá členu prezidia ČSAV členu korespondentu M. Trlifajovi přidělit Sociologickému ústavu ČSAV příslušnou kvotu na zahraniční styky v roce 1965;

7) ukládá předsednictvu Slovenské akademie věd učinit potřebná opatření k zabezpečení činnosti Sociologického ústavu SAV a tím, že počet funkčních míst, navrhovaných v předložené zprávě, se pokládá za maximální.

Sociologie na půdě Akademie věd získala zpátky svou institucionální samostatnost až po pádu komunistického režimu, kdy se sociologická sekce ÚFS opět proměnila v obnovený Sociologický ústav ČSAV (srov. Obr. 2). Mezi ústavem zrušeným v roce 1970 a nově vytvořenou institucí od počátku existovala, musela existovat, celá řada rozdílů a diskontinuit: obnovený ústav by se kupříkladu jistě nepřihlásil k programu činnosti doslova a do písmene v té podobě, v jaké byl formulován v 60. letech. Povědomí o hlubší kontinuitě mezi oběma ústavu, kontinuitě překonávající přerыв dvaceti let omezené institucionální existence sociologie v rámci Akademie věd, se však nepochybně prosadilo plným právem. Jedná se o kontinuitu personální (v obnoveném Sociologickém ústavu působili a stále působí pracovníci původního ústavu ze 60. let), kontinuitu institucionální specifičnosti (v obou případech jde o jediné sociologické pracoviště zaštiťované Akademií věd) a v neposlední řadě i o kontinuitu vykonávaných aktivit (včetně vydávání *Sociologického časopisu*, které ovšem nebylo přerušeno ani po zániku původního Sociologického ústavu v 70. a 80. letech, kdy se vydavatelem stal ÚFS). Jakkoli dobře zdůvodněné konstatování silné kontinuity mezi oběma ústavu však přirozeně nemůže zakrýt skutečnost, že nový Sociologický ústav je jinou institucí pro jinou dobu.

Jakou vlastně institucí tento obnovený Sociologický ústav za 16 let své existence byl a je, a jak se mu dařilo být či nebýt na výši své doby, bude možné lépe posoudit až s odstupem času. Už nyní se však rysují docela zřetelně některé obzvlášť nápadné aspekty dosavadního vývoje a činnosti nového ústavu, které dávají této instituci její charakteristický profil. Začít je třeba zřejmě nezbytnou personální proměnou na počátku 90. let, ale jistě podstatnější byla svobodnými poměry umožněná proměna a prohloubení výzkumných zájmů, jež se dnes odráží v pestré profilaci zaměření výzkumných oddělení, kterých v současném Sociologickém ústavu působí deset.² Změna vnějšího prostředí také umožnila nebývalé rozšíření mezinárodních kontaktů a mezinárodní spolupráce, včetně stále hlubšího a samozřejmějšího včleňování do evropských výzkumných sítí, konsorcií a projektů. S tím souvisí i přítomnost zahraničních pracovníků v týmech Sociologického ústavu, další doklad pokračující globalizace vědeckých aktivit, na niž se ústav aktivně podílí.

Nepřehlédnutelnou stránkou dnešního Sociologického ústavu je vysoký počet mladých odborných a vědeckých pracovníků v různých fázích přípravy na vědeckou dráhu. Důraz na mladé pracovníky a pracovnice dále zesílil v roce 2002, kdy Sociologický ústav společně s Fakultou sociálních věd UK zahájil vlastní program doktorského studia, do něhož je v současnosti zapojeno celkem 30 doktorandů. Mnozí pracovníci ústavu se vedle své vědecké činnosti věnují rovněž pedagogické práci na celé řadě univerzit a vysokých škol. Neocenitelný význam pro vzdělávání mladých sociálních vědců má knihovna Sociologického ústavu, zřízená v roce 2004, která i přes svůj více než útlý věk nabízí velmi dobře budovanou sbírku nejnovější sociologické

² Výzkumná oddělení Sociologického ústavu: Centrum pro výzkum veřejného mínění, České pohraničí, Ekonomická sociologie, Gender & sociologie, Hodnotové orientace ve společnosti, Lokální a regionální studia, Sociologie vzdělání a stratifikace, Sociologie politiky, Sociologický datový archiv, Studia sociální struktury.

literatury, o kterou je v domácích poměrech stále velká nouze. Knihovna se mimo jiné může pochlubit tím, že její součástí je rozsáhlý knižní dar jednoho z předních sociálních myslitelů XX. století, polsko-britského sociologa Zygmunta Baumana.

Sociologická knihovna není jediným prvkem výzkumné infrastruktury pro sociální vědy, který ústav spravuje a poskytuje širší odborné i laické veřejnosti. Zmínku si zaslouží Sociologický datový archiv (SDA), založený v roce 1998, jehož součástí se v roce 2005 stal také archiv kvalitativních dat MEDARD. Mimořádně důležitý krok v rozvoji ústavu se uskutečnil v roce 2001, kdy do jeho organizační struktury bylo začleněno Centrum pro výzkum veřejného mínění (CVVM), disponující vlastní tazatelskou sítí a týmem sociologů-specialistů věnujících se teoretickým i praktickým aspektům zkoumání v masových demokratických společnostech tak důležitého fenoménu, jako je veřejné mínění. Sociologický ústav prostřednictvím zjištění CVVM publikovaných v médiích představuje nezanedbatelný zdroj podnětů pro veřejné diskuse probíhající v české společnosti a pro rozhodování politických institucí. Projektem Sociologického ústavu, který programově usiluje o dopad na sociální praxi jdoucí nad rámec akademického bádání v konvenčním smyslu, je Národní kontaktní centrum – ženy a věda, které se věnuje výzkumu vědní politiky z genderového hlediska a postavení žen v české vědě.

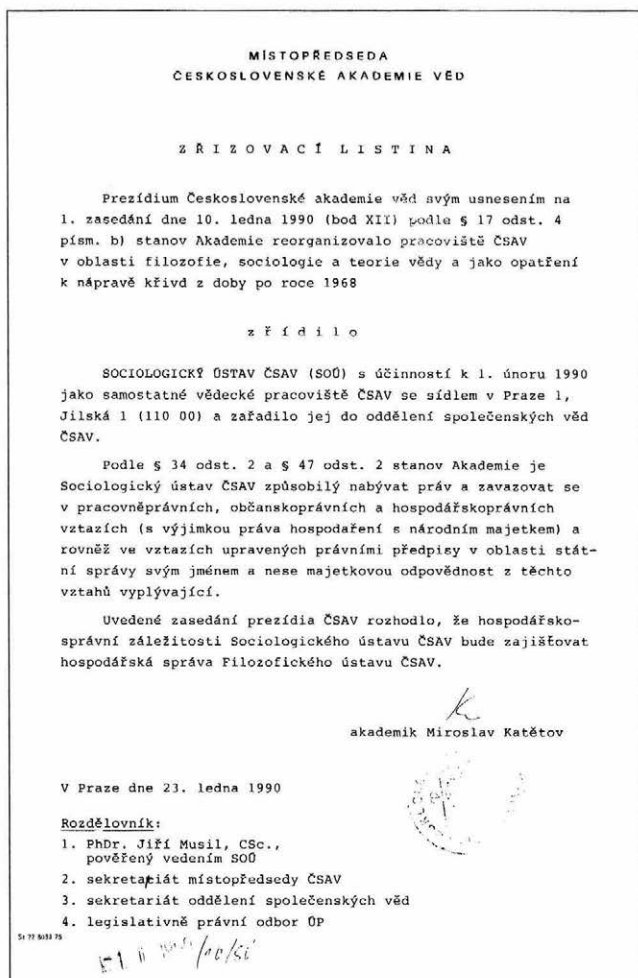
Obnovený Sociologický ústav se rovněž stal nepřehlédnutelnou nakladatelskou institucí v oblasti sociologické literatury. Vedle *Sociologického časopisu/Czech Sociological Review*, který má od 90. let spolu s českými také anglická čísla, vydává další časopisy (*Historická demografie*, bulletin *SDA Info*, *Kontext: časopis pro gender a vědění*, bulletin *CVVM Naše společnost*, internetový *SOCIOweb*, dříve rovněž *Data & fakta*), publikuje již od roku 1989 vlastní řadu pracovních textů (od roku 2004 nazývaných *Sociologické studie/Sociological Studies*) a v jeho edičním oddělení jsou připravovány k tisku sborníky editované pracovníky ústavu. To vše přitom tvoří jen část rozsáhlé publikační činnosti výzkumníků ze Sociologického ústavu doma i v zahraničí.

Dnešní Sociologický ústav se všemi svými aktivitami, dynamikou i ambicemi je možný jen díky řadě naplněných předpokladů, které se utvářely v minulosti, v níž velmi podstatná role připadá jeho stejnojmennému předchůdci ze 60. let. Proto je na místě se v roce, kdy od založení prvního Sociologického ústavu uplynulo 40 let, poohlédnout aspoň na chvíli zpátky a připomenout si odkaz, který ústav 60. let pro současnost představuje, a spolu s tím i všechny významné kontinuity a diskontinuity, jež charakterizují vztah nového Sociologického ústavu k jeho minulosti.

Marek Skovajsa

Literatura

- Brokl, Lubomír. 2002. „Sociologický ústav AV ČR Praha.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (1–2): 169–181.
- „Česká sociologie v letech 1965–1989.“ 2004. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (5): 695–740.
- Kohn, P., H. Kubecová. 1965. „Příspěvek k vytvoření evidence sociologických pracovišť v ČSSR.“ *Sociologický časopis* 1 (3): 336–344.
- Machonin, Pavel. 1965. „Informace o práci komise pro sociologii a vědecký komunismus při vědeckém kolegiu filosofie ČSAV.“ *Sociologický časopis* 1 (1): 77–79.
- „Zpráva o nejdůležitějších výsledcích činnosti Sociologického ústavu ČSAV za rok 1967.“ 1968. Archiv AV ČR, fond Sociologického ústavu AV ČR, 1968, inventární číslo 30, karton 2.
- „Zpráva o problémech rozvoje sociologie v ČSSR.“ 1965. *Sociologický časopis* 1 (3): 357–365.

Obr. 2. Zřizovací listina obnoveného Sociologického ústavu ČSAV z roku 1990

Poznámky ke čtyřiceti letům Sociologického ústavu AV ČR

Musím vás varovat: jsem velmi špatný slavnostní řečník. Jsem při dnešní příležitosti schopen pouze zamyslet se nad čtyřmi obdobími, kdy jsem se dostal do styku se Sociologickým ústavem, respektive s lidmi, kteří pracovali jako sociologové pod nejrůznějšími institucionálními střechami v Jilské č. 1. Jen v jednom z těchto období, tj. od února 1990 do konce června 1992, jsem byl zaměstnancem ústavu a pracoval jsem tam jako ředitel obnovené, samostatné sociologické instituce. Takové zamyšlení může být legitimováno jedině tehdy, když se pokusí zachytit něco – byť nepochybně subjektivně – z oné zvláštní směsi kontinuity a diskontinuity našich životů i institucí, ve kterých jsme během těch čtyřiceti let působili. Snad i takový pohled do minulosti může přinést nějaké podněty pro úvahy o budoucnosti ústavu.

Prvním obdobím, kdy jsem byl ve styku se Sociologickým ústavem, byly tři roky mezi zřízením samostatného Sociologického ústavu v roce 1965 a podzimem roku 1968. To byla nesporně doba dramatická a osudy sociologie v ní byly dobrým indikátorem míry svobodomyšlnosti tehdejší české společnosti. Musím se ale přiznat, že jsem neměl ani chuť, ani čas stýkat se s lidmi, kteří vedli tehdejší ústav. Ba mohu říci, že jsem nebyl přitahován diskusemi o vztahu mezi sociologií, historickým materialismem a vědeckým komunismem, které museli vedoucí pracovníci ústavu vést, aby ideologicky zdůvodnili nezbytnost alespoň relativní nezávislosti sociologie na oficiální ideologii. Hlavním důvodem však asi byla skutečnost, že jsem v těch letech mohl pracovat intenzivně a volněji na odborných otázkách sociologie města a bydlení. A to jak v rámci výzkumných projektů tehdejšího Výzkumného ústavu výstavby a architektury, tak i jako konzultant Výboru pro bydlení Evropské hospodářské komise OSN v Ženevě. Podle mého soudu jedním z největších přínosů ústavu v té době byla jeho péče o *Sociologický časopis*. Stálo by za to reeditovat z této doby existence časopisu to, co obstálo v sítu času. Dodnes oceňuji, že mi tehdy časopis umožnil uveřejnit stať o pojetí vědy podle Maxe Webera. Přitahovaly mne také některé osobnosti z tzv. Richtova týmu zabývajícího se vědeckotechnickou revolucí – i když to nebyli oficiálně sociologové –, zejména Ota Klein, který uprostřed ohromného obecného zájmu o strukturální funkcionalismus přemýšlel originálně o simmelovském tématu mizení přátelství v moderních společnostech. Vkladem do české sociologie, který měl dlouhodobější význam, byly aktivity Václava Lamsera – krátkou dobu člena ústavu –, který uspořádal na Hrubé Skále na podzim 1967 metodologický seminář, s množstvím zajímavých zahraničních hostů. Ten seminář by, myslím, obstál i dnes.

Druhé období, tj. doba normalizace, kdy zbytky ústavu – po provedených čistkách – přežívaly jako součást Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, myslím, nepřineslo nic pozoruhodného v pozitivním slova smyslu. Sociologická složka ústavu nemohla být, podle mého soudu, v podstatě ničím jiným než odborným ideologickým pomocníkem příslušných oddělení ÚV KSČ. Méně kritičtí pozorovatelé snad vidí tuto si-

tuaci jinak. Jsem si také plně vědom, že ke konci starého režimu vznikla v této instituci myšlenka vydání Velkého sociologického slovníku, kterou inicioval Jiří Linhart, a že jednotlivci vydali knihy slušné odborné kvality. Slovník byl na danou dobu velké dílo a je zapotřebí i dnes poděkovat Aleně Vodákové a Miloslavovi Petruskovi.

Musím se však přiznat, že jsem se tenkrát obával komunikovat oficiálně s ústavem. Ale dnes, s odstupem času, vidím, že i v této době se sociologická sekce vnitřně pomalu a nenápadně měnila. Z doby tání tam zůstali někteří lidé, kteří bytí byli na okraji ústavu, dělali normální sociologickou práci. Pro mne to byl především Michal Illner, se kterým mne sblížoval i náš společný odborný zájem o města, sociální plánování a regionální otázky. Změnu přinášeli také mladí lidé, kteří do ústavu nastupovali, např. Ivan Gabal nebo Petr Matějů. V 80. letech bylo možné pozorovat i opatrné myšlenkové posuny u těch členů ústavu, kteří představovali jeho oficiální marxistické jádro. Logika nezbytného vnitřního názorového štěpení formálně ideově jednotné organizace se prosazovala i zde. Pozoroval jsem tyto posuny např. na názorech a práci Blanky Filipcové. Ovšem vědomí rizika spojeného s odklonem od oficiální linie a obavy z existenčních následků takového myšlení, myslím, u těchto lidí převládly. A pak tam ovšem přežívali podle mého soudu také lidé, kteří byli vnitřně spojeni s Pražským jarem 1968 a zůstávali sociologickými marxisty, jako byl Antonín Matějovský. A nepochybně tam byli i reprezentanti dalších pozic, např. lidé vyškrcnutí z KSČ, ale použitelní jako odborníci, a kromě toho také „noví marxisté“ akceptující a využívající ochotně daný stav věcí, a konečně lidé, k jejichž úkolům patřil ideologický i jiný dohled. A i když jsem viděl všechno zvenku, sociologická imaginace mi říkala, že je to neobyčejně složité společenství, plné vnitřních napětí a konfliktů, které se nemohou otevřeně projevit. Celková politická a intelektuální atmosféra Československa 70. a 80. let, ale také vnitřní nesourodost a konformita této instituce podle mne znemožnily, aby se sociologická sekce tohoto ústavu stala něčím podobným, čím byly podobné instituce v Polsku, Maďarsku, Slovinsku nebo Chorvatsku. Tam sociologické ústavy, nejen jedinci, představovali ony známé ostrovy pozitivní deviace.

Třetí období, tj. doba obnovení Sociologického ústavu jako samostatné výzkumné instituce, zdědilo toto rozporuplné společenství. Mnoho lidí odešlo dobrovolně, jiní z důvodů reorganizace ústavu, a naopak se vrátili někteří z těch, kteří museli odejít po roce 1969. Nastoupilo několik nových lidí zvenku, patřil jsem mezi ně, a zůstala většina z těch, kteří tam pracovali v 70. a 80. letech.

Byla to však nicméně nesmírně komplikovaná sociální struktura, v níž paralelně – byť krátce – fungovali ideologičtí protagonisté „reálného socialismu“, spolupracovníci StB, lidé, kteří byli blízko disentu, lidé, kteří přišli ze sociologické periferie, sociologové, kteří se po čistkách vrátili k profesi, a také lidé, kteří ani dobře nevěděli, co to vlastně sociologie je. K tomu přistoupily rozdílné názory na hlavní výzkumné priority ústavu, na jeho zaměření. Myslím přesto, že výměna názorů o těchto prioritách byla užitečná a plodná. Chtěl jsem jako ředitel, aby tento nově vzniklý samostatný ústav posílil kontakty s historiky, případně i s geografy a dalšími sociálními vědami, protože jedním z mých cílů bylo udělat z ústavu instituci, kte-

rá by moderním a soudobým způsobem promýšlela „českou otázku“ a propojovala tvrdší metody sociologie s vhledy humanitních oborů. Pořádal jsem proto semináře s hosty z jiných oborů a snažil se získat zájem sociologů z našeho ústavu. Nebyl nikdy velký. Považoval jsem také za vhodné udržet a dokonce posílit složku kulturní sociologie. Záměr zabývat se tímto širším pohledem na českou společnost a udržet historickou a kulturní sociologii se mi nezdařil. Ústav se dal cestou, která se opírala o vědomostní kapitál získaný v minulosti, o exaktní analytické metody, a bylo zřejmé, že jeho silné osobnosti se nechtěly vydat na neprobádaná pole, která jim byla cizí. Stal se ústavem soustavně zkoumajícím sociálně strukturální, zejména stratifikační a sociálně ekonomické transformace české společnosti po roce 1989. Nepochybně v tom byl racionální prvek využití těch vědomostí a zručností, které dlouhodobě v ústavu vznikaly. Spojení těchto zručností a orientací s analýzami navazujícími na Machoninovu tradici výzkumu sociální struktury a na Lubomírem Broklem založený výzkum politických institucí a pokračování v komunitních analýzách vytvořilo hlavní osy výzkumu tohoto ústavu, jak ho známe. Hovořím samozřejmě především o období 90. let, kdy jsem byl ještě schopen vývoj ústavu alespoň zčásti sledovat.

Čtvrté období mých styků se Sociologickým ústavem se týká přítomnosti a několika posledních let, kdy spolupracuji s časopisem. Je zapotřebí říci, že k úspěchům ústavu patří časopis, který vydává. Jsem přesvědčen, že jeho kvalita se již několik roků zvyšuje a že se ze *Sociologického časopisu* stalo standardní evropské společenskovědní médium. Druhým pozitivním zjištěním je nástup mladé generace, která již částečně vyrůstala ve svobodné zemi a která má osobní zkušenosti z práce na zahraničních univerzitách nebo výzkumných institutech. Mám velmi pozitivní zkušenosti ze spolupráce s mladými kolegy, jako jsou Markéta Sedláčková, Jiří Šafr a další kolegové z týmu Milana Tučka, kteří spolupracují s Centrem pro sociální a ekonomické strategie FSV UK na projektu zkoumajícím sociální a kulturní soudržnost české společnosti. Bude-li této generaci dopřáno soustavně a v relativně stabilním prostředí pracovat delší dobu, pak nebudeme mít obavy z nejisté budoucnosti našeho oboru.

Toto kusé zamýšlení, byť omezeno četnými neznalostmi a nepochybně nedostatkem podrobnějších a hlubších informací, snad poukázalo na jednu stránku moderního českého osudu. Na destruktivní účinky diskontinuity, neustálého měnění rámců, ve kterých žijeme a pracujeme. Součástí této destrukce je ztráta schopnosti usilovat vědomě o formování budoucnosti. Oslava 40 let od založení Sociologického ústavu by měla být výzvou k přemýšlení o budoucnosti ústavu a o klíčové roli profesionálního soustředění a stability.

(Text je přepisem poznámek, které jsem nemohl v úplnosti přednést ve vymezeném čase.)

Jiří Musil

© Michal Ureš

prof. PhDr. Jiří Musil, CSc.

© Michal Ureš

JUDr. Michal Illner

Myslím, že to s námi jde do kopce

Ze zde přítomných jsem pravděpodobně nejstarším pamětníkem všech tří akademických sociologických ústavů – takovým, který je prožil na „vlastní kůži.“ Letos na podzim uplynulo čtyřicet let od okamžiku, kdy mne v roce 1965 přijal do aspirantury tehdy nedávno založený Sociologický ústav ČSAV. Před přijímací komisí jsem předstoupil ve střehu. Jako nestraník plný výhrad k vládnoucímu režimu jsem měl pocit, že se odvažuji vstoupit do jámy lvové, a byl jsem připraven kdykoliv couvnout. Byla však šedesátá léta, atmosféra byla při pohovoru uvolněná, o adepta projevujícího zájem o metody výzkumu a jeho aplikaci a zdůrazňujícího pracovní zkušenosti z průmyslového prostředí ústav stál. A tak jsem se stal členem oddělení metod a technik sociologického výzkumu vedeného Václavem Lamserem a mými kolegy se stali Alena Vodáková, Jan Řehák a Táňa Kratěnová, později se připojili další. Zpětně vzato, nelituji a na toto lidské prostředí a jeho atmosféru vzpomínám rád.

V tehdejší ústavu představovalo díky metodologickému zaměření skupiny a osobnosti Václava Lamsera zcela přijatelnou oázu. Ve skutečnou jámu lvovou se ústav resp. organizační kreace, v kterou byl v roce 1970 proměněn, změnil až později.

Čtyřicet let, které jsem strávil pod vlajkou akademické sociologie, mimochodem – s výjimkou několika prvních měsíců – po celou tuto dlouhou dobu v areálu Jilská-Husova na pražském Starém Městě, kde jsem postupně pobýval téměř v každé jeho části, se rozpadá do několika velmi odlišných období, která kopírovala vývoj za zdi ústavu. O prvním z nich, spadajícím do let 1965–1969, už byla řeč. Byla to doba objevování sociologie a okouzlení možností zkoumat empiricky společnost, o níž se dosud vyslovovaly jen apriorní oficiální soudy. Byla to také doba naivních představ o reformním poslání sociologie – o tom, že tento obor může svými poznatky přispět k nápravě zbloudilé socialistické společnosti.

Následující, do konce roku 1989 celých dvacet let trvající období, éra Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a jeho sociologické sekce, byla z mého hlediska časem trvalého pocitu ohrožení, vědomí stropu a obdobím snahy vytvářet si vlastní tematický prostor, kam se už za vámi nedostanou. Měla ale i své světlé stránky, k nimž patřilo zejména družné a intelektuálně zajímavé prostředí jedné z tehdejších neformálních sítí nerezimových sociologů, která pod patronací pražského a později pardubického Domu techniky Československé vědecko-technické společnosti prováděla různé aplikační výzkumy a psala expertízy pro podniky a v mém případě územní orgány. Ostatně nešlo o období co do politického a ideologického sevření homogenní. V 80. letech již bylo možné pod kamufláží pojmů z oblasti řízení, plánování a systémových oborů podniknout i vyjádřit leccos dosud nepřipustného.

Třetí období mého života se sociologií se začalo před šestnácti lety a většine z vás je zbytečné tuto dobu charakterizovat, byli, resp. jste sami jejími svědky. Vidím ji jako čas obnovy oboru – intelektuální, tematické, lidské i institucionální, otevření se do světa. Je to také čas vzrůstající různorodosti a fragmentace naší sociologie a soutěže přecházející bohužel někdy až v revnivost. Normalizační výtvar – Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV – bere za své a v Akademii se obnovuje samostatný Sociologický ústav, který se letos (*tj. v roce 2005 – pozn. red.*) dočkal patnácti let své existence. Překonal už svou generační krizi, je dnes plný mladých lidí pracujících na zajímavých tématech, orientujících se ve světě, dokončujících nebo už držících nové doktoráty a nepochybně schopných časem převzít vedení výzkumných týmů.

Bývá zvykem starců žehrat šepavými hlasy na upadající svět, který přece býval o tolik lepší za jejich mládí a teď už jde jen s kopce. Nepřipojím se k tomuto ponurému chóru. Třetí období mého působení na sociologickém pracovišti Akademie je jednoznačně tím nejsvětlejším a jsem rád, že jsem se jej dočkal. Myslím, že s českou sociologií a s naším ústavem to jde v posledních letech *do kopce*.

Michal Illner

© Michal Ureš

Mgr. Lubomír Faltán, CSc.

© Michal Ureš

PhDr. Magdaléna Piscová, CSc.

Malá bilancia vzájomných vzťahov

Vážené dámy, vážení páni, milí priatelia,

na tomto fóre je úplne zbytočné hovoriť o tom, ako veľmi radi sme tu dnes s Vami a že si môžeme pripomenúť jubileum pracoviska, ktoré si veľmi vážime a s ktorým nás viažu mnohé osobné väzby a kontakty. Každé jubileum je tak trochu aj pripomenutím si histórie a v tomto prípade si dovoľím povedať, že sme ju písali aj spoločne, a to v časoch dobrých a najmä horších, keď sme zdieľali veľmi podobný osud.

Bilancovať by sa samozrejme dalo rôznym spôsobom. Vieme, že v minulosti tu boli viaceré spoločné projekty, ktoré vyústili do spoločných publikácií. Je na škodu, že to musím hovoriť v minulom čase. Avšak nie všetko patrí do archívu. Dlhoročná prepojenosť nášho i jubilujúceho ústavu má veľmi silné podhubie, ktoré dáva šancu a zároveň je aj výzvou, aby sa profesionálna spolupráca i ďalej rozvíjala.

Dovoľte mi v tejto súvislosti malé zamyslenie, či malú bilanciu.

Obidva naše ústavy sú vydavateľmi časopisov, ktoré ich prezentujú pred odbornou verejnosťou a z tohto pohľadu sú ich akýmisi výkladnými skriňami.

Priznám sa, že ma zaujímalo, ako prebiehala naša vzájomná spolupráca a výmena poznatkov a autorských príspevkov na úrovni *Sociologického časopisu* a časopisu *Sociológia*. Urobila som si preto o tom malý prehľad. Musím povedať, že niekedy aj suchopárne čísla dokážu byť zaujímavé. Za dobu existencie *Sociologického časopisu*, čiže za posledných takmer 40 rokov, bolo v ňom uverejnených 161 príspevkov od slovenských autorov. Na opačnom póle, v *Sociológii*, ktorá má v rodnom liste zapísaný rok 1969, bolo uverejnených 172 príspevkov od českých autorov. Už tento jednoduchý sumár vyjadruje, že nie je tu veľmi výrazný rozdiel, ale snád až prekvapujúca početná rovnováha, ktorá nasvedčuje, že dlhodobo existuje tradícia výmeny poznatkov na jednej i na druhej strane.

Čísla sa však stanú zaujímavejšími, ak si ich dosadíme do konkrétnych období, kedy nám do popredia vystúpi situačný kontext rokov, v ktorých sme žili. Napríklad obdobie 1. polovice 70. rokov prinieslo najmä na strane príspevkov českých autorov v *Sociológii* viditeľný ústup z dovtedajších pozícií, kedy českí prispievatelia boli veľmi frekventovanými autormi *Sociológie*. A naopak, práve v tomto období sa prezentácie slovenských autorov na stránkach *Sociologického časopisu* veľmi zintenzívnili, pričom celkovo najvyšší počet slovenských príspevkov v histórii *Sociologického časopisu* – konkrétne 10 príspevkov – bol publikovaný v roku 1974. Koncom 70. rokov a začiatkom 80. rokov – najmä v dôsledku spoločných česko-slovenských projektov – sa situácia začala meniť. Z kvantitatívneho hľadiska bol pre českých autorov najplodnejší rok 1977, kedy na každé číslo *Sociológie* pripadli až 2 príspevky českých autorov. Svedčí to o veľkej intenzite výmeny informácií na jednej i druhej strane, ktorá pretrvávala do roku 1992. Otvorenie sa dovtedy pre nás zatvorených dverí ako aj nová politická a spoločenská situácia sa samozrejme nemohli neprejavíť aj v tejto sfére. Vzájomná informovanosť sa začiatkom 90. rokov veľmi oslabilá. V niektorých rokoch dokonca neboli na stránkach či už *Sociológie* alebo *Sociologického časopisu* publikované žiadne príspevky či už od českých alebo slovenských autorov. Najmä pre *Sociologický časopis* sa slovenskí autori stali mimoriadne „vzácnymi“, čo však našťastie neplatí o českých autoroch v *Sociológii*. Je však potešiteľné, že začiatok 3. tisícročia začína prinášať signály o tom, že spomínaný takmer vyhynutý druh autorov sa predsa len podarilo zachrániť a začína na stránkach *Sociologického časopisu* predsa len celkom dobre prosperovať.

Domnievam sa, že súhlasíte s tým, že pre inštitúcie, ako sú naše ústavy, je veľmi dôležité, a čím ďalej i dôležitejšie, ako dokážu rezonovať v spoločnosti, ako sú verejnosťou vnímané, čiže aký sa im dostáva „feedback“. V minulom roku bol na úrovni celej Slovenskej akadémie vied urobený prvý pokus, ktorý mapoval, aký imidž má vo verejnosti značka SAV. Jednou zo zisťovaných dimenzií bola aj emočná rezonancia alebo personifikácia značky SAV v očiach verejnosti. Ukázalo sa, že keby SAV bola človekom, tak jej imidž by sa pohyboval v obrazoch rozmernej osoby bližšie neidentifikovateľného pohlavia, ktorá nemá temperament, pôsobí intelektuálne, oblieka sa prevažne do sivej farby, býva na sídlisku, jazdí mestskou hro-

madnou dopravou alebo škodou 105 a dovolenku trávi na svojej chate alebo v Tatrách na služobnej ceste. Vlastnú rodinu buď nemá, alebo ak áno, tak je taká veľká, že ani nevie, kto tam patrí. A ak by SAV bola zvierateľom, tak jednoznačne veľmi veľkým, pomalým a takmer vyhynutým. Niečo, čo pripomína dinosaura, leňocha, zubra alebo pandu. Nuž, ako vidíte, imidž vonkoncom nie bohvieaký... potešujúcim a milosrdným ospravedlnením môže byť snáď to, že nešlo o žiaden konkrétny ústav, ale o celú akadémiu...

Toto spájanie inštitúcie a obrazov ma priviedlo k zamysleniu nad tým, ako by dopadla personifikácia značky v prípade jubilujúceho Sociologického ústavu AV ČR. Nemám síce žiadne reprezentatívnejšie výsledky, iba vlastný pohľad, ale i tak môžem konštatovať, že by to bol obraz výrazne odlišný od toho, ktorý som tu pre chvíľou načrtla. Imidž ústavu sa mi jednoznačne spája s osobou raného stredného veku (priznám sa, že určenie rodovej orientácie mi trochu robí problém a to i napriek značnej dávke sexappealu dotyčnej osoby), oblieka sa do šiat s výraznými farbami, do práce jazdí na dobrom aute, avšak nemá ho ešte splatené, pravdepodobne ho má na lízing, býva síce ešte na sídlisku, ale vážne poškľuže po vlastnom dome a robí k tomu už aj patričné kroky, dovolenky si veľmi neužíva, skôr sporadicky, ale vtedy to už stojí zato, lebo väčšinou ide o zaujímavú exotiku. No a s rodinou to má trochu problematické, lebo táto je medzigeneračne veľmi rozkošatená a jej členovia sú veľmi vysoko individualizovaní a nie vždy očakávané kooperatívni. Nuž, a pokiaľ by ústav bol zvierateľom, tak určite by som si ho predstavovala v strednej veľkostnej kategórii, veľmi dynamické, na okolie pohotovo reagujúce a najpravdepodobnejšie patriace do kategórie šeliem.

Myslím, že práve povestná dynamickosť tohto zvieracieho druhu je pre nás veľmi inšpiratívna a v mnohom poučná. Máme sa z nej čo priučiť, už aj preto, že naše ústavy sú takpovediac vrstovníci. Chcem zaželať ústavu, aby sa mu darilo naplniť konštatovanie, ktoré v súvislosti s akreditáciou ústavu v roku 1995 uviedlo hodnotiteľské grémium, že „Sociologický ústav AV ČR je pre sociologickú obec nezastupiteľným pracoviskom, ktorého rozvoj je významným predpokladom k tomu, aby sa česká sociológia stala znovu plnoprávnym a rešpektovaným členom svetovej vedeckej komunity“.

Nech sa vám darí, priatelia!!!

Magdalena Piscová

© Michal Ureš

PhDr. Marie Čermáková

© Michal Ureš

PhDr. Oto Sedláček, CSc.

Úspěch je zdroj poučení

Vážené kolegyně, kolegové,

nejdříve mi dovolu, bych poděkoval za pozvání na toto výjimečné setkání, které se koná u příležitosti 40. výročí založení Sociologického ústavu Akademie věd České republiky.

Když člověk vzpomíná na existenci a činnost nějaké instituce, zejména takové, se kterou je nějakým způsobem spjat, je v tom více nostalgie než inspirace k budoucímu vývoji. Zejména, když při ohlédnutí zpět nám takový tělocvičně náročný pohyb ztěžuje blokace krční páteře a některým páteře vůbec, a také slábnoucí komunikační orgány. Koneckonců, člověk, jak nám dokumentují četné literární odkazy, se dívá na minulost spíše s veselou, neboť má tendenci si pamatovat převážně věci dobré a zapomínat nebo v paměti blokovat věci špatné, což nám dnes a denně dokumentují postoje některých členů naší vládnoucí politické garnitury.

V roce 1965 byl založen samostatný Sociologický ústav. Když nazývám tento ústav samostatným, mám na mysli pouze to, že se stal jedním z existujících ústavů tehdejší Československé akademie věd, s vlastním vedením i vlastní organizační strukturou. Hovořím o tom proto, že pojem samostatný chápu jako svobodný, nezávislý, bez ingerencí státních či ještě hůře – politických orgánů. To tehdejší ústav nebyl. Důkazem toho je např. skutečnost, že jakýmsi stranickým dohlížitelem na vědecké kolegium filozofie a sociologie byl pan Obzina, po sovětské intervenci ministr vnitra.

Nicméně je třeba konstatovat, že produkce řady pracovníků si v této době získala i mezinárodní pozornost a naši sociologové byli zváni do různých výborů Světové sociologické asociace.

Tato relativní samostatnost ale netrvala příliš dlouho. Již krátce po tzv. „bratrské pomoci spřátelených armád“ se stal Sociologický ústav sekci již znormalizovaného Filozofického ústavu, který vedl tehdy Radovan Richta. Převážná část pracovníků byla propuštěna a rozptýlili se, pokud měli to štěstí, do různých oborových pracovišť, někteří emigrovali a značná část produkce ústavu byla věnována kritice tzv. buržoazních teorií, k čemuž bylo v ústavu zřízeno i speciální oddělení pod vedením J. Filipce. Místo propuštěných do ústavu nastoupila řada tehdy politicky věrných z různých vysokých škol nebo jiných pracovišť.

Tato etapa trvala téměř stejně dlouho jako existence první československé republiky, uvnitř které bychom mohli nalézt historické kořeny samostatné, a tedy svobodné české sociologie.

Přišel rok 1990, který na tyto samostatné svobodné kořeny navázal. Od této doby uplynulo 15 let. Věk 15 let je v životě člověka dospělostním zlomem. Nejde sice o celý život, ale pubescent dostává občanský průkaz a stává se adolescentem. Může chodit na mládeži nepřístupné filmy a aktuálně se stává také trestněprávně odpovědným.

15 let existence samostatného a svobodného Sociologického ústavu bez ingerencí státu a státostrany není tedy ještě dospělost, i když se to tak někdy může jevit.

Myslím, že při pohledu zpátky je třeba poučovat se z chyb, ale proč jenom z nich.

Úspěchy mohou být také zdrojem poučení a hlavně – jsou motivující, jsou prevencí před zklamáním. Myslím, že musíme být jako sociologové stále ve hře, i když se pravidla mění, lobbismus kvete a paragrafy metastázuje. Vědomí toho, že sociologie jako obor a jeho garanti sociologové nic nevzdávají, že mnozí jsou si vědomi toho, že neztratili nic, čeho se sami nevzdali, a konec konců i tento sociology zaplněný sál, jsou důkazem i pro samostatnou a svobodnou životaschopnost ústavu, jehož výročí právě vzpomínáme. Měli bychom se společně radovat, že se vzájemně neotravujeme, a pokud na naše vztahy mají tendenci působit vnější vlivy, že se jim umíme bránit a i vysmát. Myslím, že i to je zárukou dalšího svobodného rozvoje oboru, a tím i tohoto ústavu, kterému přeji, aby jeho život probíhal bez peripetií a podobných problémů jako v minulosti.

Nakonec mi dovoluť tlumočit jeden zahraniční pozdrav. V roce 1967 přišel do ústavu na stáž mladý japonský asistent profesor Akihiro Ishikawa. Já jsem ho tehdy dostal na starost s tím, že jde o výměnnou stáž, a v roce 1968 jsem měl Univerzitu

Chuo v Tokiu navštívit. Situace se však značně změnila, nicméně celou tu dlouhou dobu jsme byli ve styku a profesor Ishikawa nám umožnil leccos publikovat v Japonsku a při svých každoročních návštěvách vozil i novou západní literaturu. Po roce 1990 zorganizoval řadě českých a slovenských sociologů kratší či delší stáže na své mateřské univerzitě a po celou tu dlouhou dobu – je to již 37 let – spolupracoval s některými našimi a slovenskými sociology na řadě výzkumných prací.

Před krátkou dobou mně poslal nějaké nové publikace, a když jsem mu v poděkování oznámil, že ústav oslavuje 40 let svého trvání, obdržel jsem následující e-mail:

Milý Oto,

osobně doma oslavím 40. výročí Sociologického ústavu. Mám mnoho vzpomínek na Vás a ústav. Je částí mého srdce a rozumu. Chtěl bych ještě jednou poděkovat za Vaši pomoc při mojich studiích v Praze. Pozdravuj všechny naše společné přátele z ústavu.

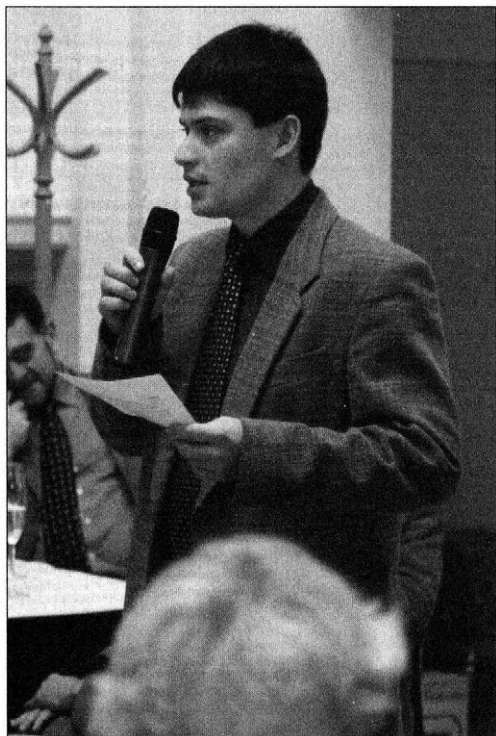
Akihiro

Oto Sedláček

© Michal Ureš

doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc.

© Michal Ureš

PhDr. Tomáš Lebeda, Ph.D.

Nebořte chrámy!

Jedna ze slavných básní Karla Hynka Máchy začíná slovy „Aniž křičte, že vám stavbu bořím....“

Neobávejte se, prosím, že jsem se rozhodl pobořit či poškodit skvěle renovovanou budovu Sociologického ústavu. Chci tím veršem pouze připomenout, že Mácha měl na mysli mýtotvorbu a nezbytnost jejího postupného ničení. Počátky československé sociologie v 60. letech minulého století jsou totiž opředeny alespoň třemi mýty: 1. mýtem kontinuity s prvorepublikovou sociologií, 2. mýtem „fénixe zrozeného z popela“ a 3. mýtem revidovaného marxismu. První mýtus předpokládá, že sociologie 60. let byla prostým navázáním na „nejlepší tradice“ české sociologie prvorepublikové a krátkého období 1945–1950, období heroického zápasu I. A. Bláhy a Josefa Krále za uchování sociologie. Mytologickým prvkem je zde skutečnost, že podstatnými aktéry rekonstituce sociologie nebyli sociologové doby minulé (kromě marginální a spíše polemické participace Josefa Krále a konjunkturálního a efemérního „návratu k sociologii“ Karla Gally), většina byli „nováčkové“ – ostatně Sociologická společnost tehdy měla kolem tisíce členů. Druhý mýtus předpokládá, že „nová sociologie“ vznikla spíše jako reakce na naše intelektuální zaostávání v oblasti společenských věd, a že tedy její kořeny jsou jaksi „autonomní“. Mytologickým elementem je fakt, že ve společenských vědách se tehdy větévka nepohnula, jestliže větérek stranických orgánů nezadul: předpokladem rekonstrukce sociologie byl souhlas „partajních struktur“, dokonce nejvyšší úroveň (sám jsem si jako zlínský učitel v té věci dopisoval s tajemníkem ÚV Janem Fojtíkem, ba jeden článek „na obranu sociologie“ mi vydali příslušně upravený v *Rudém právu*). Třetí mytologická vize spojuje vznik sociologie 60. let vcelku správně se změnami, jež proběhly v intelektuálním ovzduší revidovaného marxismu, čehož emblematickým symbolem byla Kosíkova *Dialektika konkrétního*, kterou jsme my, mladí, tehdy četli více než Parsonse. Mytologický prvek spočívá ale v tom, že nešlo jen o marxistickou revizi, o „vnitromarxistickou reorientaci“, ale o daleko komplexnější proces, v němž mladší generace měla vůči „klasickému marxismu“ výtky již dosti jasně zformulované.

Pro každý z těchto mýtů lze najít dost dokladů, aby jej bylo možné podložit, stejně jako dokladů, které jej vyvracejí. Nejpravděpodobnější je nespíš to, že zrod sociologie 60. let, jehož součástí bylo založení samostatného Sociologického ústavu, byl souběhem řady šťastných i nahodilých okolností, jež ovšem brutálně rozervalo následné normalizační období. Sám jsem byl na Sociologickém ústavu krátce, na sklonku 80. let, díky zásahu a trpělivému usilování vzácného a slušného člověka dr. Antonína Matějovského. Peripetiemi nástrah té doby mě provázeli trpělivě dr. Petr Matějů a ing. Jiří Večerník.

Devadesátá léta, jimiž československá a potom samostatně česká a slovenská sociologie vstupují do mezinárodní konkurenční arény, aby se přiučily i připomenuly některá svá neopakovatelná dobrodružství a osobitosti našich cest k moderní

společnosti, tedy devadesátá léta jsou opravdovým mezníkem, kdy se sociologie již nejen drží institucionálně při životě z blahovůle mocných, ale kdy opravdu začíná žít. Její živost a životnost dokládá nejen vznik nových institucí, zejména tří nových humanitních fakult a zavedení výuky sociologie prakticky na všechny školy univerzitního směru, ale především koexistence rozmanitých výkladových paradigmat, která soupeří a vzájemně se obohacují.

Smím-li – kromě blahopřání ústavu a poděkování všem, kteří se o rozvoj našeho oboru zasloužili – vyslovit i přání zcela osobní, pak je to upřímná touha po větší míře vzájemné tolerance a skutečné kooperace. Jsme příliš malá země na to, abychom mohli své síly beztestně tříštit.

Přeji vám všem, kolegyně a kolegové, vše dobré do dalších desetiletí našeho oboru a dostatek entusiasmů k překonávání překážek, jichž nikdy nebude málo. Staříčkový mocnář měl jak známo rodové heslo „viribus unitis“ a habsburská monarchie dobře věděla, co to znamená. Jakmile princip „spojenými silami“ jednou opustila, bylo po monarchii i mocnáři. Přejme si všichni, abychom těch spojených sil měli stále dost.

Miloslav Petrusek

© Michal Uřeš

prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc.: Vše dobré do dalších desetiletí

Citizens, Families, and Reform

Citizens, Families, and Reform Stein Ringen

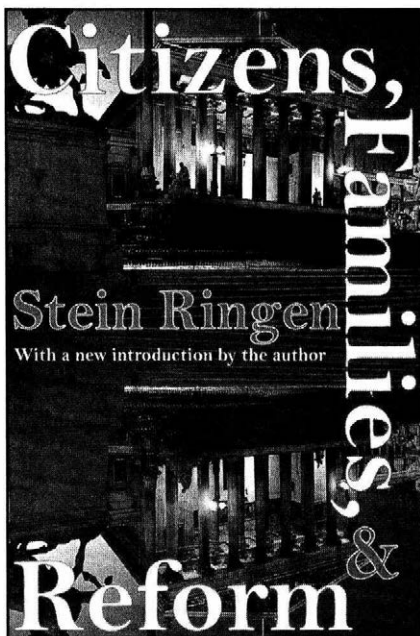
With a New Introduction by the author

In *Citizens, Families, and Reform*, Stein Ringen shows how long-standing inequalities of income and class are flexible and changing in post-industrial societies. Such inequalities respond to structural changes such as social mobility and to public policies such as those of the welfare state. His book is a study of the process from careful statistical analysis to specific policy recommendations.

Citizens, Families, and Reform draws on two strands of research summarizing detailed statistical analysis, one on children and families and the other on social inequality. Ringen's basic premise is that prudent social policy should start from investment in families. Progress and reform in society, such as extended access to education, tends to modify social divisions and stimulate open opportunity, particularly in the area of higher education. *Citizens, Families, and Reform* addresses the situation of children, who have a surprisingly lower standard of living than adult population groups by most measures of well-being. Ringen attributes this disparity to flaws in the distribution of power, which leads to the disenfranchisement of children as citizens. He addresses this problem by discussing children and voting rights, building a case for realizing the ideal of one person, one vote, by extending the vote to children.

Real democracies are necessarily imperfect. Ringen argues for the classical liberal theory of social progress through economic growth and equality of opportunity and warns against the "terrible temptation towards perfection." *Citizens, Families, and Reform's* new introduction reviews the debates sparked by the book's original publication in 1997 and suggests areas in which his arguments have been vindicated.

Stein Ringen is professor of sociology and social policy and fellow of Green College, University of Oxford. He has held various academic posts in government, including assistant director general in the Norwegian Ministry of Justice. He is the author of *The Possibility of Politics*, to be reissued by Transaction in 2006.

ISBN: 1-4128-0498-1 (Paper) 2005 218 pp. \$24.95/£18.95/£29.95

transaction

Publisher of Record in International
Social Science

Rutgers—The State University of New Jersey
Department BKAD06 0014
35 Berrue Circle
Piscataway, NJ 08854-8042

1005

Available at bookstores
worldwide or direct from the publisher.

Toll free (US only)

1-888-999-6778

or fax 732-748-9801

www.transactionpub.com

Milena Hübschmannová (1933–2005)

Významná česká romistka, docentka Milena Hübschmannová, zemřela dne 8. září 2005 při své cestě do jižní Afriky na následky vážné dopravní nehody ve městě Kameeldrift severně od Pretorie. Bylo jí 72 let.

O její životní pouti a díle by bylo třeba říci mnohem víc, ale uvedme alespoň hlavní skutečnosti a připomeňme si zároveň její práci v Sociologickém ústavu v letech 1968 až 1975.

Narodila se 10. června 1933 v Praze. Zde vyrostla a vystudovala na Filologické fakultě Univerzity Karlovy hindštinu, urdštinu a bengálštinu. Už od mládí jí byla blízká indická kultura a jazyky – a to stálo u počátků jejího zájmu o romštinu, o poznání Romů. Romštinu – romani čhib se začala učit od Romů sama už jako studentka, na fakultě pak v úzkém kroužku nás prvních začínajících nadšených badatelů (Mileny jako lingvistky a mně jako studentky etnografie) od Jiřího Lípy (jeho první publikací o romském jazyku byla pak *Příručka cikánštiny*, vydaná v SPN Praha v roce 1963).

Hluboký zájem o romský jazyk byl u Mileny Hübschmannové od roku 1953 spjatý s postupným poznáváním kultury a života Romů v tehdejší Československu. Nejvíce však jezdila na Slovensko, v podtatranské romské osadě Rakúsy strávila mezi Romy téměř rok – jako učitelka mateřské školy, aby co nejvíce pochopila jejich život. Své poznatky pak zpracovala i do své diplomní práce.

V té době – v první polovině padesátých let, ale ani později – nebyla tato cesta vůbec lehká. O Romech nebylo nic známo, odborná literatura téměř neexistovala. Hlavně však je tehdejší komunistická společnost považovala jen za „zaostalé obyvatelstvo cikánského původu“, které je třeba důrazně asimilovat, „přizpůsobit“ větší nové společnosti. To bylo realizováno od konce 50. let – zákonem č. 74/58 Sb., o trvalém usídlení kočujících a polokočujících osob, násilným usazením olašských Romů a soupisem „kočujících a polokočujících osob“ v únoru 1959, tlakem na romský jazyk, tradice a hodnoty, neuznáním etnické specifiky Romů. Milena Hübschmannová navzdory této společenské atmosféře chodila mezi Romy, kteří ji přijali, zapisovala jejich pohádky, písně a vyprávění, poznávala jejich jazyk (tehdy ještě nespisovný), život a kulturu. Postupně se rodila romistika, ale podmínky našich badatelských začátků byly před těmi neuvěřitelnými padesáti lety, ale i později, velmi těžké.

Po skončení studií na fakultě v roce 1957 pracovala řadu let v Československém rozhlasu v Praze, kde měla možnost při své redaktorské práci nahrávat v terénu mezi Romy jejich vyprávění, pohádky a písně. Krátce působila i v Orientálním ústavu Akademie věd.

V červnu roku 1968 byla přijata (spolu se mnou) do tehdejšího Sociologického ústavu ČSAV v Praze, na základě konkurzu, vypsaného v důsledku tehdejšího celospolečenského uvolnění tzv. Pražského jara. V rámci národnostního oddělení byla

dočasně ustavena odborná skupina pro výzkum „Cikánů“, jejímž vedením byl však pověřen filozof doc. Karel Kára. Naše výzkumná práce začala slibně, ale podmínky pro ni se po srpnových událostech zhoršily. Následné tzv. normalizační období zvláště na počátku 70. let znovu omezilo publikování pravdivých skutečností a naše bádání bylo podřízeno ideologickým tlakům. Zvláště téma Cikánů (Romů) a s nimi spojených případných společenských problémů nebylo oficiálními místy příliš vítáno, protože výsledky bádání by mohly narušit „obraz socialistické společnosti“ – údajně bez těchto problémů a etnických odlišností lidí. Obě jsme se přesto snažily shromáždit nové poznatky na základě vědeckých terénních výzkumů, a dokazovat tak uznání Romů jako etnické skupiny s vlastním jazykem a kulturou, za níž tehdy ještě ani nebyli považováni. V rámci ústavu jsme pak založily i mezioborový tým a získávaly další kolegy ke spolupráci v ostatních oborech – v historii a demografii, nejen tedy v sociologii, lingvistice a etnografii. Z historiků to byli kupř. Vlasta Kladivová a romský historik Bartoloměj Daniel, z demografů Vladimír Srb, ředitel Institutu demografie, dále antropolog Jaroslav Suchý, lingvista Jiří Lípa, politolog a tehdejší předseda Svazu Cikánů-Romů Miroslav Holomek, psycholog František Olejár a někteří další. V Sociologickém ústavu s námi v této pozdější etapě kromě pracovníků národnostního oddělení spolupracovala řada dalších kolegů – Michal Illner, Jan Řehák, Ivan Gabal a Jiří Voženílek, zejména pomocí v metodologii. Činnost romistické skupiny v ústavu byla však bohužel v roce 1975 ukončena a její pokračování znemožněno.

Výsledkem naší tehdejší práce v rámci Sociologického ústavu – později Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV v Praze – jsou dvě interní publikace této skupiny, uváděné pod kolektivem autorů: Kára, Karel – Davidová, Eva – Hübschmannová, Milena – Kozel, Jaroslav: *Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR*, Praha, ÚFS ČSAV 1975, a *Cikáni v ČSSR v procesu společenské integrace*, Praha, ÚFS ČSAV 1976 (593 stran, 2 díly).

V obou publikacích je shromážděno mnoho cenných materiálů nejen na základě našich předchozích znalostí, ale i poznatků nových, získaných terénními výzkumy romského etnika v českých zemích i na Slovensku v letech 1969–1975, v době působení v Sociologickém ústavu. Za podstatou této práce, uvedené v hlavních kapitolách obou publikací (kromě úvodu a závěru, které jsou poplatné době, a které napsali Karel Kára a Jaroslav Kozel), si obě autorky stojí. I proto jsou tyto knihy (vydané však jen interně) stále vyhledávány studenty a badateli v knihovně Sociologického ústavu.

Milena Hübschmannová musela tedy v roce 1975 ze Sociologického ústavu odejít. Byla proto v letech 1976 – 1989 bez stálého odborného zaměstnání, ale vyučovala dále externě romštinu na Jazykové škole v Praze a sama pracovala dál.

Její zásluhou začala už tehdy vznikat a rozvíjet se romská literatura, vyhledávala a podněcovala k psaní poezie i prózy v romštině postupně celou řadu romských osobností. Vznik romské literatury a postupné uznání romštiny jakožto právoplatného novoindického jazyka, dnes už spisovného, je jednou z jejích hlavních zásluh.

Až v devadesátých letech mohla Hübschmannová plně realizovat své představy a celoživotní sny. V roce 1991 založila v rámci Indologického ústavu Filozofické

fakulty UK v Praze seminář romistiky, kde se potom v roce 2000 habilitovala a který vedla až do své smrti. Díky jí byla romistika tak poprvé u nás ustavena jako univerzitní obor (až poté vznikly další katedry či oddělení romštiny – na Univerzitě Konstantina Filozofa v Nitře a Spišské Nové Vsi, v Lučenci, romistika či sociální práce s etniky a Romy se přednáší i na Západočeské univerzitě v Plzni, na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích, na Univerzitě Palackého v Olomouci, na Univerzitě JEP v Ústí nad Labem i Univerzitě v Pardubicích). Z jejích studentů působí již někteří jako romisté či překladatelé romštiny. Mezi její nejbližší spolupracovníky patřila Hana Šebková. Spolu s ní a s Annou Žigovou zpracovala Hübschmannová u nás první *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník* (v roce 1991 vyšlo jeho 1. vydání v SPN v Praze, v roce 1998 pak 2. vydání v nakladatelství Fortuna). Je to slovník u nás nejpočetnější a nejvíce používaný jazykové skupiny slovenských Romů, kteří přišli po druhé světové válce ze Slovenska do Čech a na Moravu, kde se usadili a dosud žijí. V roce 1994 založila odborný časopis – sborník romistických studií *Romano džaniben*, který vychází dodnes.

Bibliografie Mileny Hübschmannové je velmi rozsáhlá. Zmiňme zde alespoň některé z jejích publikovaných prací.

Z monografií je kromě zmíněného slovníku významná její kniha *Šaj pes dova-keras – Můžeme se domluvit*, vydaná na Univerzitě Palackého v Olomouci v roce 1993 a znovu v roce 1995, dále *Základy romštiny* (vydané již roku 1974 v Praze, Academia) či *Romské pohádky* (1. vydání v Praze, Odeon 1973 a 2. vydání v Praze, Fortuna 1999).

Z odborných článků jmenujme kupř. ty, které byly publikovány v *Sociologickém časopise*: „Co je tzv. cikánská otázka?“ (What is the so-called Gypsy problem), *Sociologický časopis* 1970, 6 (2): 105–120, „Základní díla romistické literatury“, *Sociologický časopis* 1972, 8 (5): 553–559, dále interní studie *Abstrakta odborné literatury o Cikánech v ČSSR* (1955–1972), Praha, ÚFS ČSAV 1974, a v roce 1970 v *Sociologickém časopise* vydaná studie „Etnikum a komunikace“, ve spolupráci s Janem Řehákem (6 (6): 548–559).

Z pozdějších publikací je významný její podíl kupř. na kolektivní práci – publikaci Eva Davidová – Milena Hübschmannová – Petr Stojka (Karel Holub (ed.)) *Dural me avilem. Avri kidine le vlašika džila – Z dálky jsem přišel. Výbor z olašské písňové poezie*, Praha, Ars Bohemica 2000.

Zasloužila se také o prezentaci výtvarného díla Rudolfa Dzurky: *Ich bin wieder Mensch geworden*, vyd. v Leipzig 1990, a Eleny Lackové – první romské spisovatelky: Elena Lacková – Milena Hübschmannová, *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*, Praha, Triáda 1997, vydané pak v anglickém překladu (*A False Dawn: My Life as a Gypsy Woman in Slovakia*, University of Hertfordshire Press 2000) a dalších. Svými odbornými kapitolami významně přispěla do řady dalších publikací, kupř. do kolektivního díla *Černobílý život – The Life in Black and White*, Praha, Gallery 2000, a mnoha dalších.

Překládala z hindštiny, bengálštiny a zejména z romštiny a do romštiny.

Byla členkou mezinárodní lingvistické skupiny při Centre des Etudes Tsiganes v Paříži, spolupracovala s řadou institucí, s lingvisty a romisty v Rakousku, Velké Británii, Nizozemsku, v USA i mnoha dalšími u nás i v zahraničí.

Za svou činnost byla několikrát vyznamenána: v roce 1994 jí byla udělena Chartou 77 cena Františka Kriegla, v roce 2000 dostala děkovnou plaketu na V. pražském kongresu Mezinárodní romské unie (IRU) v Praze. V roce 2002 jí byla udělena prezidentem republiky Václavem Havlem medaile za zásluhy III. stupně a o rok později pak získala medaili za zásluhy 1. stupně od Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR za významný podíl na uchování a rozvoji romského jazyka a romské kultury.

V Mileně Hübschmannové odešla tak nejen významná vědecká osobnost v oboru romistiky, českého i mezinárodního rozměru, ale i člověk, který tomuto tématu, poznání i soužití mezi lidmi různých etnik zasvětil celý život.

Navíc i ona výrazně přispěla k aktivitám Sociologického ústavu Akademie věd na sklonku 60. let a v první polovině let sedmdesátých.

Eva Davidová

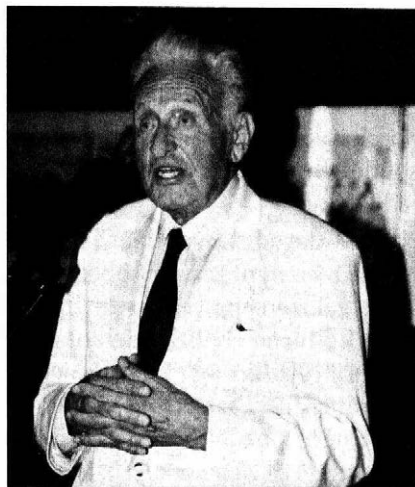
Devadesátiny prof. Jaroslava Krejčího

Před necelými pěti lety *Sociologický časopis* i *Czech Sociological Review* připomenuly 85. výročí narození prof. Jaroslava Krejčího, významného českého i světového společensko-vědního myslitele. Na prahu roku 2006 máme radostnou povinnost zaznamenat jeho blížící se devadesátiny spolu s konstatováním, že se jubilant těší dobrému zdraví a že v plné duševní svěžesti neustále pokračuje ve svém vědeckém díle.

Jaroslav Krejčí, emeritní profesor Lancasterské univerzity ve Velké Británii a ředitel Centra pro výzkum sociokulturního pluralismu Akademie věd České republiky vystudoval práva a habilitoval se v ekonomii v Praze. Svou odbornou životní dráhu začínal jako ekonom, demograf a statistik, který se podílel po druhé světové válce na prvních pokusech o vědecky založené ekonomické plánování. V druhé polovině čtyřicátých let působil také jako odborný asistent na státní Vysoké škole politické a sociální.

Pro svůj příklon k modernějším směrům ekonomického myšlení a jejich propagaci na půdě Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky byl v padesátých letech 20. století komunistickým režimem vězněn. Po svém propuštění na počátku šedesátých let napsal do nově založeného *Sociologického časopisu* dvě originální studie k sociálně historické a sociologické teorii revolucí. V nich poprvé uplatnil širokou, až polyhistorickou erudici, kterou založil pilným studiem prací velkých teoretiků politické ekonomie, sociologie, obecné historie i filozofie a analýzy neměřitelných a zčásti metaekonomických faktorů ekonomického chování, nepostižitelných tradičními kvantitativními postupy moderní ekonomie. Podrobněji k tomu viz [Machonin 2002].

Po porážce Pražského jara 1968 a sovětské okupaci Československa odešel do exilu a desítky let strávil výzkumem a pedagogickým působením na Lancasterské univerzitě. Zde dále obohatil svůj pohled na společnost studiem a výukou religionistiky, etnologie a etnopolitiky, dějin a teorie lidských civilizací a kultur. Již na počátku sedmdesátých let publikoval knihu o sociální stratifikaci v Československu, založenou jak na ekonomických datech, tak na sekundární analýze dat uveřejněných v roce 1969 v knize *Československá společnost*, vydané v Bratislavě (Epocha), o něco později pak další dílo, věnované ekonomické a sociální struktuře rozděleného Německa. V letech exilu spolupracoval se zahraničním vedením Československé sociál-

© Archiv Sociologického nakladatelství

prof. PhDr. Jaroslav Krejčí

ní demokracie. Léta devadesátá minulého století trávil střídavě v Československu a Česku a ve Velké Británii. Patřil k těm exulantům, kteří považovali za samozřejmé rychlé navázání kontaktů s domovem a pokračování ve vědecké práci, týkající se společnosti rodné země. J. Krejčí vydal i některá ze svých stěžejních děl v čisté češtině, v dobrém slova smyslu obohacené zkušeností s používáním akademické angličtiny. Spolupracoval přitom na společných projektech s českými sociology a mj. publikoval společně s autorem medailonu knihu o Československu 1918–1992. Ujal se řízení pracoviště Akademie věd ČR, které se aktivně zabývá problematikou sociokulturního pluralismu se zvláštním zřetelem k otázkám lidských práv a etické problematiky soudobého světa. Pokračoval ve svém působení v Národohospodářském ústavu Josefa Hlávky.

V devadesátých letech i na počátku nového století zahájil novou etapu úsilí o výstavbu syntetizující obecně sociologické a sociálně historické teorie a metodologie, založené na velké sumě poznatků o dějinách a stavu reálných společností různých kulturně civilizačních okruhů. Doplnil a završil své práce na komplexně pojaté teorii revolucí a k úžasu všech odborníků již v roce 2002 publikoval své prozatím vrcholné dílo *Postižitelné proudy dějin* (Praha, Sociologické nakladatelství 2002), jež jen o něco později vyšlo i v angličtině pod názvem *The Paths of Civilization. Understanding the Currents of History* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan 2004). *Sociologický časopis* recenzoval český originál ve dvou textech [Musil 2005 a Machonin 2005]. V této knize prof. Krejčí usiluje o mnohem komplexnější, oborově integrovanější, relativističtější, přesnější, a proto i realističtější pohled na vývoj soudobých lidských společností, než jaký přinesly jednostranné teorie minulého období. Je to pohled, který nemůže nechat lhostejným žádného zasvěceného zájemce o společenské vědy a o další osudy lidstva.

Dílo Jaroslava Krejčího je mimořádné co do rozsahu (počet vydaných titulů jeho prací se blíží ke stovce), všestrannosti i co do značné míry naplněných obecně teoretických i metodologických ambicí. (Částečný vhled do jeho skladby umožňuje přiložená výběrová bibliografie jeho nejvýznamnějších prací.) Nelze než před ním smeknout a jeho autorovi popřát i do dalších let hodně zdraví a tvůrčích sil.

Pavel Machonin

Výběrová bibliografie nejvýznamnějších prací J. Krejčího

Důchodové rozvrstvení. Praha: Dělnické nakladatelství 1947.

Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia. London: Macmillan, New York: Columbia University Press 1972.

Social Structure in Divided Germany. London: Croom Helm 1976.

Ethnic and Political Nations in Europe (s V. Velímským). London: Croom Helm, New York: St. Martin's Press 1981.

National Income and Outlay in Czechoslovakia, Poland and Yugoslavia. New York: St. Martin's Press 1982.

- Czechoslovakia at the Crossroad of European History*. London, New York: I.B. Tauris 1990.
- Dějiny a revoluce*. Praha: Naše vojsko 1992.
- Civilizace Asie a Blízkého východu, náboženství a politika v souhře a střetání*. Praha: Karolinum 1993.
- Great Revolutions Compared. The Outline of a Theory*. New York, London, Toronto: Harvester Wheatsheaf 1994.
- Czechoslovakia 1918–1992, a Laboratory for Social Change* (s P. Machoninem). Basingstoke: Macmillan, New York: St. Martin's Press 1996.
- Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář. Duchovní základy civilizační plurality*. Praha: Karolinum 1996.
- Postižitelné proudy dějin*. Praha: SLON 2002.
- The Paths of Civilization. Understanding the Currents of History*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan 2004.

Literatura

- Machonin, P. 2002. „From Economic Planning to ‚Historical Social Science‘: Professor Jaroslav Krejčí at 85.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (3): 398–400.
- Machonin, P. 2005. „K dílu profesora Jaroslava Krejčího ‚Postižitelné proudy dějin‘.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 41 (1): 154–156.
- Musil, J. 2005. „Jaroslav Krejčí: Postižitelné proudy dějin.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 41 (1): 151–154.

Dana Hamplová, Petra Šalamounová, Gabriela Šamanová (eds.)

Životní cyklus – sociologické a demografické perspektivy

Kniha se věnuje problematice životního cyklu se zvláštním důrazem na rodinu a její postavení v různých fázích lidského života. Od předchozích prací na toto téma se liší důrazem na demografický a ekonomický aspekt, kombinací kvantitativní a kvalitativní metodologie a zahrnutím témat, která dosud nebyla v popředí zájmu. Zvýšená pozornost patří i „nestandardním“ životním drahám.

Publikace se snaží postihnout vývoj moderní rodiny a upřesnit její funkci pro moderního člověka v širším teoretickém rámci.

Je rozdělena do několika celků a pokrývá životní cyklus od hledání partnera a odchodu od rodičů, formování vlastní rodiny, popřípadě rozpadů manželských či partnerských svazků až po stáří a s ním spojená témata.

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006.

Distribuce: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143, e-mail:

Eva.Strnadova@soc.cas.cz

Cena publikace je 262,- Kč + poštovné a balné, 307 s.

Další informace o publikacích vydaných v Sociologickém ústavu AV ČR:

<http://www.soc.cas.cz/>

Jan Keller: *Dějiny klasické sociologie*
 Praha, Sociologické nakladatelství 2004,
 529 s.

Sociologie jako krizová disciplína

Pokud vyučující přehledových dějin sociologie nechtěli zatěžovat začínající adepty své disciplíny četbou starších cizojazyčných textů Arona, Collinse, Cosera či jiných autorů, byli i po roce 1989 dlouho odkázáni na souborné přehledy dějin buržoazní sociologie, jež ve čtyřech svazcích vydalo v první polovině 80. let nakladatelství Svoboda. Během 70. let na nich pracoval kolektiv autorů z oddělení teorie a dějin sociologie Ústavu sociologických výzkumů Akademie věd SSSR – a do češtiny je se spolupracovníky přeložil Jan Sedláček. Nutno poznamenat, že zejména první dva z těchto sborníků, mapující vývoj sociologického myšlení přibližně do poloviny 20. století, splnily svůj účel lépe, než by méně zasvěcení mohli předpokládat. Nejen, že se k nám dostaly ve svěžím překladu, jenž v řadě případů ustavoval či alespoň ustaloval odbornou terminologii v oblasti sociologické teorie (krátce poté, co byla sociologie opět nesměle vzata na milost coby akademická disciplína). Dokonce i po věčné stránce však představovaly spolehlivé a na svůj žánr relativně důkladné uvedení do historie našeho oboru. Stačilo jen u každé kapitoly ignorovat úvod a závěr – kde se vždy připomnělo, jak to myslel Lenin –, a dostali jsme se ke kritickému přehledu nejvýznamnějších sociologických postav a směrů, jenž si svou úroveň nezaдал s pracemi výše uvedených autorů, naopak je v řadě ohledů převyšoval.

Nový (třebaže, při plodnosti autora, dnes patrně již ne poslední) opus Jana Kellera *Dějiny klasické sociologie* tedy nemusíme představovat jako vyrovnání dalšího deficitu na poli základní česky psané sociologické literatury. Kellerovy *Dějiny* seznamují české čtenářstvo s vývojem klasické sociologie způsobem, který jim dodává vyšší ambice než být pouhým dějinným přehledem konvenčního

razení. Aniž by postrádaly faktickou sdělnost takového přehledu, vynikají navíc jako celek promyšlenou koncepcí a soudržností vlastního výkladu. Keller představuje artikulaci klasického fondu sociologického myšlení ve zřetelně vymezeném kontextu historického vzniku a vývoje moderních společností, přičemž modernitu sleduje především skrze její krizové momenty. Sociologie je tak prezentována jako disciplína, která se artikuluje v reakci na sociální patologie, jež provázejí formování a proměny moderní společnosti.

Obrazně řečeno, pojednání o vývoji moderní společnosti dává Kellerovu představení klasického fondu sociologického myšlení rámec i náplň. Z jedné strany je systematická prezentace odkazu klasiků sociologie uvozena přehledným náčrtem zformování a povahy modernity, její periodizace a krizí, skrze něž proměňuje svou povahu. Z druhé strany je tato prezentace završena zevrubnějším pojednáním o základních strukturních vlastnostech, prnutích a konfliktech moderní společnosti a jejich proměnách. Zatímco úvodní pojednání představuje stručně i dvě konfliktní myšlenkové tradice přelomu 18. a 19. století, z nichž sociologie vyrůstala (osvěcenský racionalismus a konzervativní kritiku modernity), závěrečné podrobnější analýzy se již odehrávají výslovně v kontextu teoretického odkazu sociologických klasiků.

Ke třístupňové periodizaci vývoje modernity využívá Keller schématu Petera Wagnera a představuje ji skrze koncepty „omezeně liberální modernity“ (od konce 18. století do druhé třetiny 19. století), „organizované modernity“ (konec 19. a první dvě třetiny 20. století) a současného stadia „společnosti sítí“. Zatímco omezeně liberální modernita se zformovala na rozrušených základech tradiční společnosti, další dvě stadia jsou reakcí na systémové krize stadií jim předcházejících. Podle této periodizace pak Keller člení i vlastní text. To by mohlo navozovat dojem stupňovitého dějinného vývoje modernity stimulovaného vyčerpáním jednotlivých stadií, jež skrze krize přecházejí od jednoho k druhému. Pozornější četba však napoví, že Keller

poskytuje komplexnější obraz proměn modernity. Zdůrazňuje sice proměnlivost modernity v jejích ideálně typických formách, zároveň však ukazuje, že 1) modernita jednoduše neruší tradici, nýbrž ji také přejímá a postupně destruktivně zužitkovává k vlastnímu prospěchu; 2) modernita v sobě od počátku obsahuje zárodky všech tří stadií, a teprve konkrétní historické podmínky vyzdvihují jednotlivé módy moderní existence jako dominantní tendence (v tomto ohledu připomíná Kellerův výklad Shelerovu korekci Comtova zákona tří stadií historického vývoje); 3) klasikové sociologického myšlení sice akcentují dominantní tendence své doby při analýzách moderní společnosti, nicméně u nich najdeme postřehy, jež vystihují neuralgické body všech tří úrovní moderní zkušenosti. Klasická sociologická tradice jednotlivá stadia takřkajíc transcenduje, uvádí je do vzájemné souvislosti, a také proto má smysl se k ní vracet i dnes.

Výběr představitelů klasické sociologie znamená u přehledových studií vždy trochu problém. Musí čelit nebezpečí recyklace kánonu, který počáteční volbou několika autorit zastírá možnost nových objevů. Dnes je rejstřík celebrit představujících klasiku sociologického myšlení již značně ustálen. Jednotlivé přehledy dějin sociologie se pak liší pouze úplností tohoto rejstříku, případně interpretací jednotlivých koncepcí, nebo rozdílnou vahou, jež je tomu či onomu klasikovi přiznávána pro vklad do pokladnice sociologického myšlení. Starší autoři, kteří se do takového kanonického rejstříku nevejdou, už potom ani nestojí za to, abychom se je snažili pozorně studovat a znovu otestovat jejich sdělnost z pohledu naší dnešní zkušenosti. Keller se vyhýbá tomuto dilematu právě tím, že se soustředí na klíčové vývojové tendence moderní společnosti a nechce předložit pouhý přehled jmen a konceptů. Může si tak dovolit docela konvenční výběr, aniž by jeho text trpěl opakováním toho, co si můžeme přečíst jinde. Jeho práce má navíc tu výhodu, že na závěr přidává stovku medailonků více či méně známých jmen, jež lze

chápat jako jakési mezioborové satelity klasické sociologie, kteří se podíleli na formování intelektuálního klimatu i konceptuálního aparátu, z něž vyšla.

Zevrubně se Keller věnuje šesti klasickým autorům, z nichž u dvou spadá jejich tvorba do období omezeně liberální modernity a u čtyř do období modernity organizované. Tyto dvě skupiny jsou proloženy dvěma kapitoly představujícími další autory obou období. Sem se vešel například Herbert Spencer (omezeně liberální modernita) či Ferdinand Tönnies (organizovaná modernita). Hlavní pozornost je však pro první ze jmenovaných období věnována Augustu Comtu a Karlu Marxovi, pro druhé pak Émilu Durkheimovi, Maxu Weberovi, Vilfredu Paretovi a Georgi Simmelovi. Z volby tak vypadl například George Herbert Mead, jenž nemá tolik co říci cílené analýze modernity ve srovnání s uvedenými autory, ale dostal se alespoň mezi závěrečné medailonky. Na Karla Mannheimu či Alfreda Schutze, kteří přece jen začali přispívat k sociologické tradici o něco později než zmínění klasikové, se již nedostalo ani tam.

Zatímco volba jmen pro druhé období vzbuzuje jinak málo pochybností, u prvních dvou může být při tak redukovaném výběru preference spornější. Nicméně, vynechat Comta, který dal disciplíně její jméno, by bylo neslušné. Keller ho navíc představuje způsobem, jenž má daleko ke shovívavé „velkorysosti“, s níž řada jiných historiků sociologie představuje Comta, když už ho zmíní, co by poněkud bláznivého intelektuálního megalomana nebo archaického sociálně inženýrského snílka. Neglorifikuje sice Comtův přínos za únosnou mez, nicméně s ním čtenáře seznamuje při zdůraznění teoretického i historického kontextu, v němž tvořil, a také s cílem vytěžit z něj spíše ty životnější odkazy, třebaže v dalším vývoji sociologického myšlení málo zužitkované. V porovnání s Comtem je na tom Marx zcela jinak. K sociologii se sice vůbec nehlásil, ovšem na nedostatek pozdějšího vlivu na její vývoj si v žádném případě nemůže stěžovat. Jeho zařazení do

Kellerova přehledu tak neopravňuje pouze jeho klíčová role v analýze patologií modernity, nýbrž již samotný citační index, jenž by mu dnes zajistil profesuru v oboru sociologie daleko spolehlivěji než komukoli jinému, včetně Comta.

Podobně jako ke Comtovi (tedy vstřícně, se zaměřením na přednosti, spíše než problematická místa jejich koncepcí) přistupuje Keller i ke všem dalším postavám z dějin sociologie, o nichž referuje – a činí tak zřetelně ku prospěchu vlastního projektu. Dokazuje tak mimo jiné, že pro vnímavé čtenáře může být na poli sociologického myšlení přesvědčivější, ponechá-li svou jinak brilantní ironii stranou. Každou kapitolu o šesti klíčových postavách klasické sociologie uvozuje krátkým komentářem, jenž spolehlivě přisuzuje každé z nich místo v celkové tradici sociologického myšlení. Poté následuje popis konkrétních historických souvislostí a myšlenkových zdrojů, z nichž klasikové čerpali zkušenost a inspiraci. Zde uplatňuje jak svou historickou erudici, tak i přehled o dějinách teoretického myšlení, jež přesahuje konvenčně chápanou sociologickou tradici. Zejména však osvědčuje schopnost syntetického vystižení podstatných sdělení na relativně malém prostoru. To platí tím více pro následující přehledy a stručné charakteristiky hlavních prací klasiků, jež vedou výklad k pojednání o klíčových konceptech a pojmech v teoretických odkazech jednotlivých autorů. Lze říci, že právě sem Keller centruje hlavní sdělení o myšlenkovém přínosu každého z nich. Následující podkapitoly mají rovněž shodnou strukturu a pořadí: Keller sleduje u jednotlivých postav postupně jejich celkové chápání společnosti, antropologii (pojetí člověka), chápání povahy sociologického či sociálně vědného poznání jeho společenské role. Na závěr Keller u každého zhodnocuje jeho celkový myšlenkový vliv.

Kellerův přehled dějin klasické sociologie tak získává soudržnost nejen jednotícím tématem proměnlivé modernizace, nýbrž i přehlednou strukturou textu, která zrovna tak umožňuje mnohá dílčí srovnání mezi jed-

notlivými autory – a Keller k nim v průběhu vlastního textu také zhusta přistupuje, čímž ještě zvyšuje informační hodnotu své práce. Jeho výklad přitom účelně osciluje mezi nutnou zkratkovitostí v sumarizujících pasážích na jedné straně (například podkapitoly o historických a myšlenkových kontextech či nejvýznamnějších dílech klasiků), a zevrubnější pozorností, kterou věnuje (s ohledem na ústřední téma modernizace) i konceptům poměrně marginalizovaným v jiných přehledech sociologické klasiky (například Paretovo pojetí socialismu). V obojím případě si jeho výklad udržuje svěžest a sdělnost. Jsou to právě kapitoly věnované hlavním postavám sociologické tradice, které se nabízejí adeptům sociologie jako velmi zdařilý obsažný úvod do dějin jejich disciplíny.

Poněkud náročnější výzvu pro ně představují závěrečné tři kapitoly, v nichž Keller rozvádí – s pomocí klasických konceptů – vlastní pojetí modernity a jejích proměn. Zde se čtenář musí vyrovnat s jistým posunem v žánru, neboť přehledová instruktáž přechází více do věcné sociologické analýzy modernity zaměřené především na její krizové momenty. Toto zacílení se dostává do dramaticky vypjaté polohy zejména v bezprostředně následující kapitole 10, v níž Keller zasazuje dříve pojednávané autory (včetně Tocquevilla a Spencera) do Beckova konceptu reflexivní modernity, tedy modernity na jedné straně neustálené, rozvolněné a rozpo- hybované, a na druhé straně citlivé k vlastnímu sebedestruktivnímu potenciálu. Keller zde dosahuje dvojího efektu. Představuje pozici klasických autorů a jejich senzitivitu k patologiím modernity jako *analogickou* naší historické situaci, ale zároveň u nich dokáže vystihnout teoretická stanoviska, která vykazují i věcnou *relevanci* pro analýzu dnešních dilemat. Ukazuje tak přesvědčivě, že četba klasických autorů nemusí být pouze anti- kvární zálibou expertů na dějiny idejí. Demonstruje jejich přínos i pro kultivaci naší vlastní sociologické imaginace.

Keller tak činí především skrze zdůrazňování té roviny teoretického odkazu socio-

logických klasiků, v níž dominuje znepokojení, úzkost, obava či rozhořčení nad sociálně destruktivním a sebedestruktivním potenciálem modernity. Odpovídají tomu již názvy jednotlivých podkapitol, jež samotné utvářejí atmosféru bdělosti vůči možným i aktuálním defektům modernizace: hrozba – sebedestrukce – vedlejší efekty – oběť – rozklad – železná klec – tragédie. Keller sice v textu příležitostně upozorňuje čtenáře na ambivalentnost vztahu k modernitě u většiny z projednávaných autorů, nicméně zvolená perspektiva dává jednoznačně vyniknout chmurným stránkám jejich analýz a vizí. Zvláště patrné je to například u Tocquevilla. Ten sám přitom v předmluvě k druhému vydání *Demokracie v Americe* připomíná, že jeho kritické postřehy nepramení ze zášti k moderní demokracii – je vůči ní kritický právě proto, že je naopak jejím příznivcem, třebaže rezervovaným a takřkajícím z rozumu (tj. na základě pochopení její historické nevyhnutelnosti). Tocquevillova kritická teorie modernity je tak jiné povahy než třeba Marxova – je chápající, nikoli denuncující, má vést k ostrážitosti a humanizaci modernity, nikoli k jejímu odsouzení a revoluční proměně, jeho chmurné vize jsou varováním, nikoli konečnou diagnózou. Máme-li v kontextu kritiky modernity Tocquevilla a Marxe vedle sebe, je dobré na to pamatovat.

Také v případě podkapitoly o Simmelovi může být akcent na kritický vztah k modernitě pro méně zběhlé adepty sociologie trochu matoucí. Zejména přečtou-li si v úvodu podkapitoly, že jeho „reflexe problémů, do nichž zabředává modernita, je hlubší, pesimističtější a bezvýchodnější než u jiných klasiků sociologického myšlení“ (s. 386), a zbytek textu budou vnímat v takto vymezeném pohledu. Budou však muset dočíst kapitolu pozorně až do konce, aby dospěli k charakteristice, která se mi v případě Simmela jeví přesnější než ta úvodní: že totiž tragický rozměr není vlastní pouze životu a zkušenosti v modernitě, nýbrž jakékoli sociální existenci, bez ohledu na její historickou formu. Tragická existence se navíc u Simmela neváže

na hrozbu sebedestrukce modernity či destrukce sociální, nýbrž spíše na fatální rozporuplnost, neúplnost či neohraňičenost lidského života ve společnosti vůbec. Tragická zde není vázána na sestupný pochod dějin, a také proto Simmel nepotřebuje pracovat s prvem naděje. V uvedeném smyslu může být pro Simmela lidská existence sice bezvýchodná, ale není to obraz pesimistický. Život je tragický především pro ty, kteří od něj očekávají jednoznačnost. Rozporuplnost zároveň nabízí lidem rozličné strategie zabydlování v sociálním světě – strategie, které mohou uspokojit i jinak protichůdné potřeby.

Příležitostně deklarování ambivalentnosti vztahu řady klasiků k modernitě tak může v celkovém kontextu uváděných pasáží snadno uniknout pozornosti. Výklad na jedné straně dostává v závěrečných kapitolách nový švih, ale zároveň se otevírá možnost, že čtenáři, kteří se skrze Kellerovu práci teprve seznamují s klasickou sociologickou tradicí – a jistě jich nebude málo –, si jednotlivé klasiky zapamatují spíše podle jejich hodnotového vztahu k modernitě (což bude poměrně snadné, tady vlastně nelze udělat chybu) a méně již podle jejich věcných sdělení. Nelze přitom nic namítat proti výběru kritických pasáží a postřehů klasiků o cestách, jimiž se ubírá nebo může ubírat vývoj moderní společnosti. Je systematicky a invenčně podřízen zvolené perspektivě a logice výkladu, a potud je vše v nejlepšího pořádku. Sporná může být až poměrně jednostranná interpretace celkového vztahu jednotlivých klasiků k modernitě, jež z toho nakonec vyplývá a jež je staví do až příliš jednolitého proti-modernistického šiku.

Zůstává otázkou, zda se lze při zacílení textu na sociální defekty modernity a zároveň při omezeném rozsahu jednotlivých kapitol takovému efektu vůbec vyhnout. Možná je také recenzentova obava přehnaným podceněním čtenářova intelektu. Nicméně v závěrečných kapitolách se ukazuje jistá problematická zhuštěného výkladu i v jiném ohledu. Kellerova kritika společnosti sítí je systematicky promyšlená a představená, občas ale

poukazuje na sociálně patologické důsledky, které se nezdaří být až tak výjimečné pro tento typ sociálních vztahů. I kdyby platilo, jak se píše například na straně 399, že „ty uzly, které nespolupracují podle kódu, jenž v síti rezonuje, jsou okamžitě vyřazeny“ (Keller, s. 399), musíme se ptát, zda tomu kdy bylo jinak. Navíc se můžeme domnívat, že hrozba sociálního vyloučení nemusí být v případě sítí tak konsekventní jako v případě rigidněji založených sociálních struktur (kmenové, komunitární, hierarchické).

Presvědčivost Kellerova argumentu o hrozbě sociálního vyloučení ve světě sítí se nachází jinde. V předposlední kapitole nazvané *Sociologická tradice* sleduje jeho výklad proměny modernity nikoli v diagnózách jednotlivých klasických autorů, nýbrž skrze klíčové analytické koncepty, jež pro nás klasická sociologie připravila. Máme co dělat se třetí strategií, skrze niž Keller konfrontuje čtenáře s paralelním vývojem moderní společnosti a sociologického konceptuálního aparátu. Zde je sociologická tradice a její výkladová síla při analýze proměn modernity představena v kondenzované podobě. Keller zůstává u své základní periodizace, pro potřebu konzistentního výkladu ji však doplňuje o základní charakteristiky tradiční (předmoderní) společnosti a liberálně omezenou modernitu slučuje s modernitou organizovanou (s důrazem na odkaz pozdějších klasiků). Vzniká tak nová triáda, která však v kontextu předchozího textu dává zřejmý smysl: tradiční společnost – klasická („první“) modernita – společnost sítí. V kontrastu s prvními dvěma stadii pak Keller načrtává systematický obraz současné „druhé“ modernity, jenž nepostrádá invenci a původnost, třebaže se vedle Becka opírá i o některé další současné autory, zejména Castellse a Boltanskiho. V tomto schématu pak oproti „komunitě“, „autoritě“, „stavu“ a „posvátnému“ charakterizujícím tradiční společnost, a oproti „společnosti“, „moci“, „třídě“ a „světskému“ náležejícím ke klasické modernitě, stojí „sítě“, „sebekontrola“, „neukotvenost“ a „deregulace“ připisované společnosti sítí.

V případě hrozby sociálního vyloučení je tak pro aktéry ve světě sítí problémem spíše nejistota pramenící z *deregulace*, jež mimo jiné znamená rozvolnění jasných pravidel inkluze, včetně v tomto schématu zásadního kritéria efektivnosti, které se v jedné a té samé instituci mohou vázat na různé druhy výkonů. Jistá arbitrárnost zabydlení v sítích či vyloučení z nich je pak vyrovnávána nejen *sebekázní* či *sebekontrolou* (tj. nadáním, které je v současných společnostech spíše nerovnoměrně rozloženo), nýbrž také paralelními sítěmi, ve kterých mohou účastníci či adepti na vstup hledat oporu. V ohledu sociálně ekonomické reprodukce, na kterou se text soustředí, zbývají tedy ohroženým nejen instituce sociálního státu. Aktivují se i vazby rodinné, rozšířené častěji než dříve rozvody a novými sňatky (zaměstnávání rodinných příslušníků nejen v soukromých firmách, nýbrž i například v různých servisních funkcích placených přímo ze státní kasy), či vazby přátelské (nabyté například společným studiem). Vzhledem k proklamovanému kritériu výkonnosti jsou však rodinné klany či správné známosti (tj. sociální kapitál) podobně nelegitimní jako třeba model klientelismu či přímo vzájemné korupce: například vstřícnost mezi firemními manažery, daňovými poradci, finančními kontrolory, auditory, právníky atd., tedy vstřícnost, jež se může kterémukoli z nich vyplatit v momentu osobní profesní krize.

Problémem pro sociální soudržnost je tedy instrumentalizace i jistá nestabilita či nespolehlivost těchto paralelních podpůrných sítí, spíše než jejich absence. Tato její povaha navíc způsobuje, jak také ukazuje Keller, že individualizovaní aktéři se ani v jedné z nich nemusí cítit tak úplně doma. *Neukotvenost* mimo jiné znamená, že je snadnější než dříve stát se mentálními bezdomovci ve svém „vlastním“ světě (řečeno slovy Bergera, Bergerové a Kellnera: *The Homeless Mind*). Mimo jiné tak i odcizení dostává nový význam ve světě, v němž samota již není osobním stigmatem a sociálním problémem.

V Kellerově výkladu společnosti sítí lze vysledovat přednostní důraz na ekonomické

vztahy. Představení tohoto typu společnosti se opírá především o analýzu světa práce. To nakonec výslovně uvádí jako vědomou metodickou pomůcku, když říká, že „vzhled do praktického uplatnění sítí v ekonomické sféře umožňuje lépe porozumět vlastnostem sítí obecně“ (Keller, s. 399). Příklady dysfunkce v sociálních vazbách rodinných či komunitních, jež jsou zpravidla představeny jako důsledek nestability ve světě práce (Keller, s. 415 nn.), však naznačují, že nemusí jít pouze o metodický nástroj. Zaměření na ekonomickou sféru může na jedné straně zastírat význam jiných sociálních kontextů pro sociální integraci (z hlediska aktérů samotných), na druhé straně však Kellerovi umožňuje vystihnout některé strukturní důsledky pojednávaného trendu. Záchranná síť sociálního státu je alternativou jiného druhu – a především pro jinou vrstvu lidí – než sítě správných známostí či rodinných klanů. Instituce sociálního státu mají tendenci příkře oddělovat ty, kteří jsou na nich závislí, od těch, kteří nejsou – už tím, že tuto závislost často spíše reprodukují, než aby ji činili dočasnou. Namísto podpůrné půdy pro sociálně-ekonomickou re-integraci se stávají vlastním integračním polem, navíc sociálně málo uspokojivým (neplyne z něj žádná forma uznání), a občas i nespolehlivým. K tomu je praktická hodnota sociálního kapitálu – tj. užítkovatelné rodinné klany či správné známosti – ve společnosti stejně nerovnoměrně rozložena jako třeba schopnost sebekázně a sebekontroly. Nelze-li takový kapitál využít ani instrumentálně, ani emocionálně, přestává být kapitálem – nabízejí se ale třeba party a gangy, v nichž násilí, sebedestrukce a kriminalita představují formu seberealizace. „Ve společnosti sítí mizí klasické obrysy tříd, zatímco nerovnost ve společnosti narůstá.“ (Keller, s. 414) Zvolená výkladová strategie tak umožňuje Kellerovi propojit mikro- a makro-rovinu sociologického pohledu, což mimo jiné výslovně reflektuje v závěrečné sumarizující kapitole.

Promyšlená koncepce knihy nabízí čtenáři dvojí pohled na dějiny klasické sociolo-

gie: na jedné straně se seznámí s klasiky sociologického myšlení zejména skrze jejich přístup k modernitě a jejím patologiím, na druhé straně jsou mu koherentně představeny proměny modernity a její krizové momenty skrze koncepty a výkladové strategie, jimiž tito klasikové založili sociologický styl uvažování. Keller tím mimo jiné dosahuje opět dvojího efektu. Za prvé se tu klasické sociologické přístupy nejeví jako více méně nesouvislý sled teorií, koncepcí či pojmů. Pojící perspektiva je uvádí do vzájemných souvislostí a nechá odkazovat na sebe navzájem, čímž překlenuje jinak zjevné odlišnosti výkladových postupů, které klasikové používali. Za druhé představuje sociologii jako pevnou součást moderní společnosti. Sociologie je nejen výrazem její reflexivnosti, nýbrž i jejím konstitutivním prvkem. Je představena jako špatné svědomí modernity i jako naděje, že její sebedestruktivní sklony nezůstanou zcela nepovšimnuty.

Nevíme přesně, co má Keller na mysli postmodernismem, od kterého se na několika místech striktně distancuje. Nicméně tato distance má silný symbolický význam. Mluví konzistentně o *modernitě* a jejích proměnách – a tím zdůrazňuje spojitost výzev, před které je kritická reflexe postavena dnes jako před dvěma sty lety. Sociologie nejen *musí* na proměny povahy moderní společnosti reagovat rozvíjením vlastního analytického aparátu. Zároveň tak *může* činit, neboť je k tomu dobře vybavena klasickou inspirací. Kellerův poslední opus je přesvědčivým připomenutím myšlenkové produktivity klasické sociologické tradice. Současně je však i důraznou obranou aktuální potřeby a analytické hodnoty sociologie vůbec.

Radim Marada

Jan Keller: Dějiny klasické sociologie
 Praha, Sociologické nakladatelství 2004,
 529 s.

Poznámky ke Kellerovu pojetí moderní společnosti a modernity

Sociologům a doufám, že i lidem mimo tento obor nabídlo Sociologické nakladatelství v roce 2004 knihu *Dějiny klasické sociologie*. Knihu nejen pozoruhodnou rozsahem a množstvím informací, ale zejména bohatou obsahem a podněty k zamyšlení. Je to netriviální, problémový pohled na díla autorů, kteří založili obor, na Augusta Comta, Karla Marxe, Emila Durkheima, Maxe Webera, Vilfreda Pareta a Georga Simmela. Výklad jejich díla je doplněn kratšími úvahami o Alexisu de Tocquevilleovi, Pierru Josephovi Proudhonovi, Herbertu Spencerovi, Ferdinandu Tönniesovi, Lesteru Wardovi, Robertu Michelsovi a o představitelích biorganické a psychologické školy v sociologii. V knize je však mnoho odkazů na díla dalších evropských a amerických autorů. Přiznám se, že mně scházel komentář ke dvěma autorům: Johnu Stuartu Millovi a Le Playovi. Mill je ovšem v české sociologické literatuře chronicky zanedbáván a Jan Keller se této tradici nevyhnul. S Le Playem je to podobné. Udivuje mne to proto, že ústředním tématem J. S. Milla je hledání komplementarity liberalismu a socialismu, a to je živým námětem až do dnešní doby a navíc odpovídá i základnímu zaměření Kellerovy knihy. Keller totiž nechtěl napsat obvyklé dějiny myšlení zakladatelů sociologie, nešlo mu také o to, zachytit jejich myšlení v úplnosti. Šlo mu o to, jak chápou povahu modernity a procesu modernizace, jak interpretují vztah mezi jednotlivci a společností a jaké jsou jejich názory na působení vědeckého poznání na společnost a jejich vývoj. Všechno to jsou otázky klíčové, těžké a zasluhující nepřetržitou reflexi. A jak správně autor zdůrazňuje, pokusy porozumět odpovědím na tyto tři otázky by pomohly i nám, kteří jsme v podobné situaci jako oni. To jest jsme uprostřed zlomové situace, kterou Keller v souladu s Pe-

terem Wagnerem označuje pojmem „krize organizované modernity“ (srov. P. Wagner. 2001. *A History and Theory of the Social Sciences*. London: Sage, s. 73–87). Dívat se na dějiny klasické sociologie prismatem těchto tří otázek zaručuje, že kniha je zajímavá, podnětná a podle mne i plná napětí. Četl jsem ji s velkým zájmem a intelektuálním potěšením.

V následujících poznámkách se chci zaměřit na perspektivu, ze které Keller reflektuje a komentuje zhruba dvě století sociologie s cílem porozumět modernitě a procesům modernizace. Je nutno uvést, že přemýšlí o evropské a americké sociologii. Soudí, že sociologie je dílem západního myšlení. Je to pravděpodobně správný předpoklad, ale stálo by za to v budoucnosti, i za cenu rozšíření obsahu pojmu sociologie, promyslet, zda neexistují jakési proto-sociologické koncepce i v kultuře čínské, indické a muslimské. Ostatně opomíjený Le Play, se svými pozoruhodnými vhledy do otázek sociální koheze v muslimských společnostech, je toho dobrým příkladem. Ať tak či onak, Kellerova optika je ryze západní. Myslím, že dříve nebo později v důsledku toho, že se ukázala jako zjednodušující teorie jedné lineární modernizace a že již víme, že musíme hovořit o mnohočetných modernitách (srov. dílo Samuela N. Eisenstadta), budeme musít do našich úvah o modernitě zahrnout i reflektování ne-evropského sociálního myšlení a jeho vývoje.

Keller postupuje správně, když rozlišuje tři periody západní modernity. Periodizaci prvních dvou převzal z díla Petera Wagnera. Vychází fází modernity je období konce 18. století a prvních dvou třetin 19. století. Mezi její sociologické reprezentanty řadí Comta, Marxe, Spencera, de Tocquevilla, Proudhona. Označuje tuto fázi jako *omezenou liberální modernitu*. Druhým obdobím je doba *organizované modernity*, která začíná na sklonku 19. století a trvá ještě v prvních dvou třetinách 20. století. Je reflektována v dílech Durkheima, Maxe Webera, Pareta, Simmela, Tönniese, Warda, Michelse a řady dalších. Třetí fází západní modernity je *společnost sí-*

tí. Na rozdíl od Petera Wagnera, který se neodvážil ve své knize z roku 2001 (srov. výše), ani v její závěrečné kapitole o modernitě, formulovat určující rysy třetí fáze, Keller se rozhodl pro to, že jsme již ve třetí fázi, kterou označil jako společnost sítí. Navazuje tady především na myšlenky Manuela Castellse. Přejíždí z tradiční společnosti do fáze omezené liberální modernity, z této formy modernity do fáze organizované modernity a poté do společnosti sítí označuje pojmem krize.

Dnešní stav lze podle autora považovat za analogii krize a rozkladu tradiční společnosti, to jest společnosti před-průmyslové. Tak jako tehdy, i dnes se rozpadají čtyři pilíře stabilizující společnost: formy práce, rodiny, státu a výkladu světa. V současné době se rozkládá moderní regulace práce, existuje krize zaměstnanecké společnosti, krize nukleární rodiny, krize sociálního státu a krize takového systematického výkladu světa, který by mohl podpořit soudržnost společnosti na základě všeobecného hodnotového konsensu. Jestliže se ke konci 18. století a na začátku století 19. v západní Evropě rozpadala tradiční společnost s jí vlastní soudržností, v současné době se podle Kellera rozkládá modernita jako rámec organizace společnosti. To je v souladu s názory řady autorů, nejen „tvrdých“ post-modernistů, ale i historicky laděných sociologů. Myslím, že by značná část sociologů dnes souhlasila s obecnou Kellerovou charakteristikou klasické sociologie: „Dějiny klasické sociologie jsou dějinami úsilí o záchranu sociála poté, co se jeho tradiční formy zhroutily a přestaly společnost dostatečně spolehlivě integrovat. Byl to boj za udržení sociála jinými, moderními prostředky.“ (s. 14) Poznamenávám již na tomto místě, že ne všichni by hovořili o „záchraně sociála“. A to, co se děje dnes, je podle Kellera zase rozpadem modernizovaného sociála, které se drolí a rozkládá stejně jako dříve to tradiční. Ale co se to vlastně rozpadá, jaká je povaha moderní společnosti?

Kellerovu odpověď lze shrnout při jistém zjednodušení následovně: Moderní

společnost se oddělila od tradiční dvěma revolucemi – revolucí průmyslovou, která změnila společenský řád v oblasti hospodářské a sociální, a revolucí politickou, která změnila společnost v oblasti moci a politických forem. Je zajímavé, že Keller tady sleduje obvyklou koncepci duální revoluce, jak ji prezentuje např. Eric Hobsbawm, ale vynechává změnu v oblasti vědění, kterou zdůrazňuje řada autorů, např. Ernest Gellner. Tato duální revoluce pak v Kellerově pojetí vede ke dvěma blokům sociálních procesů, které určují modernitu v sociologickém slova smyslu. Prvním blokem procesů je individualizace, abstrakce a generalizace, druhým pak funkční diferenciací sociálních subsystémů.

Individualizace, abstrakce a generalizace tvoří trojjediný proces, ve kterém se jednotlivci stávají oproti minulosti samostatnější a nezávislejší na tradičních omezeních patriarchální rodiny, obce a zejména feudální vrchnosti. Část myslitelů chápe tyto procesy jako osvobozování, jiná podle Kellera jako nebezpečné otevírání prostoru pro osobní egoismus a sociální atomizaci. Procesy individualizace byly spojeny s vynořením mechanismů, které regulovaly chování lidí podle abstraktních a obecně platných pravidel. To se týkalo práva, pravidel, v jejichž rámci fungovalo hospodářství, města atd.

Funkční diferenciací subsystémů byla snad ještě významnější. Oddělovala se sféra hospodářství a politiky, politiky a náboženství, vědění a náboženství a také sféra soukromá a veřejná. Oddělování soukromého a veřejného zdůrazňoval velmi silně např. Max Weber. Každá z oddělujících se oblastí rozvíjí svou činnost relativně nezávisle na druhých a sleduje přitom své vlastní specifické cíle. Tato diferenciací, o které přemýšlel a psal již Adam Smith a Herbert Spencer, a kterou rozvedl v sociologické podobě Durkheim ve své studii o dělbě práce a řada dalších autorů, vedla pak k formování pluralitních a vysoce diferencovaných komplexních společností, kterým jejich členové pomalu, ale jistě přestávají rozumět. Sledování činností jednotlivých sociálních subsystémů, jejich vzá-

jemné vztahy, se stávají – vedle záporných efektů individualizace – klíčovou otázkou moderních společností. A podle názoru na podobu tohoto sladování lze dodnes rozlišovat hlavní politické filozofie. Toto sladování může být ponecháno „volným silám“ trhu, politiky a dalších aktérů, nebo může být výsledkem měkkého, nepřímého regulování, anebo může být chápáno jako úkol osvětleného státu a s ním spojených elit.

První krize modernity řešila podle Kellera problém masového vykořenění, druhá je způsobena přílišnou vázaností na organizace a nadměrným vlivem konvencí. V druhé krizi modernity dochází rovněž k rozvolnění sociálních identit vytvořených organizovanou modernitou, k omezení významu tříd a třídního vědomí jako os sociální identity a také k oslabení sociálního státu. Společnost sítí, která je odpovědí na druhou krizi modernity, nevyřeší podle Kellera základní problémy spojené s procesy individualizace, i když nemusí vést k rozkladu společenského systému. Pokračující individualizace však určitě povede k dalšímu oslabení solidarity a k rozpadu sociálního státu.

Jan Keller zaujímá podle mého soudu pozici, která kombinuje kritiku modernity zprava s kritikou zleva. S konzervativci ho spojuje obava ze zmizení tradičních komunitních struktur, s levicí obava ze soumraku sociálního státu. Připomíná v tomto ohledu myšlení komunitarismu. V podstatě je, pokud jde o osudy soudobé společnosti, pesimista. Z posledních vět knihy jsou cítit velké obavy z možnosti dezorganizace po rozkladu organizované modernity a úpadku sociálního státu. Připouštím, že je to zodpovědnější postoj než naivní a zjednodušující pohled na dnešní západní společnosti z neo-liberální perspektivy. Nicméně v autorově pohledu na stav těchto společností se skrývá celá řada otázek, na které bych rád upozornil.

Na prvním místě bych uvedl to, co mi připadá neúplné nebo problematické z analytického a věcného hlediska. Rozsah recenze umožňuje zmínit se o tom jen heslovitě, ale zdůrazňuji, že téma, které Keller nastoluje,

by vyžadovalo důkladnou diskusi mezi českými sociology.

Je zarážející, že Kellera netrápí skutečnost, že na osvícensko-liberální modernitu 19. století reagovala poměrně velká část myšlenkových proudů v Evropě odvratem od racionalismu, příklonem k historicismu, k tomu, co kdysi Emanuel Rádl nazval „romantickou vědou“, ale také příklonem k biologickému výkladu společnosti, k anti-urbanismu a různým formám tribalismů a nacionalismů. Je pozoruhodné, jak malou pozornost věnoval Keller nacionalismu v sociologickém myšlení, anebo sociologickým zdrojům nacionalismu a rasismu, i když existuje vztah mezi modernitou a nacionalismem. Můžeme se přít o zodpovědnosti osvícensko-liberálního pojetí světa za vznik iracionalistických reakcí na ně. Nepochybně existuje v jisté míře. Soudím však, že ideologie všech katastrof 19. a 20. století, jejich myšlenková „munice“ byla prakticky vždy spojena s kritikou individualistických, liberálních a také racionalistických přístupů ke společnosti. A to by mělo být varováním i pro současnou dobu. Samozřejmě tím ale není vyloučena kritika soudobého neoliberalismu, ostatně autor těchto poznámek by perspektivu, ze které komentuje Kellerovu knihu, označil jako sociálně-liberální.

Druhá analytická poznámka se týká toho, že při výkladu evropské modernity a jejího vývoje autor nechal stranou revoluci vědění a jako Hobsbawm hovoří jen o revoluci průmyslové a politické. Z ní pak odvozuje většinu sociálních a kulturních konsekvencí, které jej znepokojují. Ale náš svět je přinejmenším také produktem změn v kognitivní oblasti. A to je fascinující sociologické pole. Je to přemýšlení o vazbách mezi podobou i obsahem vědění v různých typech společností. V našem případě ve společnostech tradičních, které bych raději označoval jako společnosti zemědělské, a společnostech moderních, které lze chápat jako průmyslové. S Ernestem Gellnerem je možné funkci vědění v agrikulturních společnostech považovat za stabilizující. Vědění a poznávání plnily

funkci stabilizátoru, sloužily k udržení daného stavu, k stálosti sociální i politické struktury. Vědění moderních společností všech typů se však jednak odpojilo od tradičních stabilizátorů, jako je náboženství, mocenské uspořádání, třídní struktura, jednak objevilo svou trvalou otevřenost a proměnlivost. Nepřinášejí nám pevné životní jistoty. Nepochybně tento druh vědění přispěl k „odkouzlení světa“, ale zároveň ve svých důsledcích také k jeho humanizaci a zlepšení. A opět, i tento druh vědění byl a bude zneužíván, je to nástroj. Neříká, co dělat, kam směřovat, o co usilovat. Tato oblast je věcí společenské a individuální volby, ale také nejružnějších omezení, v jejichž rámci budou společnosti fungovat.

Třetí poznámka se týká nadměrného dualismu, který jsem cítil v Kellerově interpretaci dějin klasické sociologie a zejména v jeho komentářích. Jeho pohled jako by byl určen prismatickým dualitním *Gemeinschaft-Gesellschaft*, přičemž jsem měl pocit, že autor se smutkem pozoruje mizení pospolitosti a vkládá tuto svou perspektivu i do interpretace textů autorů, o kterých referuje. Všichni podceňujeme perspektivnost, kontextualitu našich pohledů. Shodou okolností jsem v době psaní těchto poznámek narazil ve své knihovně na číslo *American Journal of Sociology* z roku 1958. Bylo věnováno stoletému výročí narození E. Durkheima a G. Simmela a přinášelo studie hodnotící smysl jejich díla z pera předních amerických sociologů. Hledal jsem komentáře, které by tak, jak to činí Jan Keller, chápaly jejich dílo jako projev krize moderní společnosti. Kromě několika poznámek týkajících se Durkheima jsem však v těchto článcích nic podobného nenašel. Připouštím, že je možné, že to bylo způsobeno jejich perspektivou, určenou zemí, která byla jimi samotnými pokládána za příklad úspěchu modernizace. Nic to však nemění na rizicích opačné perspektivy, která v textech těchto autorů nachází naopak tolik důkazů o krizi modernity.

Čtvrtá poznámka se týká role hospodářské úrovně, speciálně role bohatství společ-

ností při individualizaci, při rozpadu pospolitosti a sociální koheze. Západní společnosti nepochybně v uplynulých dvou stoletích bohatly. To se v různém stupni promítalo i do života jednotlivých tříd a vrstev. Bohatství jednotlivců i skupin vždy vede k rozšíření voleb, k větší volnosti v uspořádání života, k větší mobilitě a k omezení vlivu tzv. *constraints*. Rozšíření voleb je ovšem často spojeno s nejistotou, dokonce i se strachem, nicméně není pochyb, že dosud patří toto směřování k většímu blahobytu a větší volnosti k hlavním motivacím lidí tzv. moderních společností. Případá mi, že sofistikovanost velkých sociologů, kteří již prošli zážitkem této novodobé volnosti, avšak nejsou jí příliš přitahováni, a proto přemýšlejí spíše o jiných dimenzích života, omezuje jejich rozumění motivům chování převážné části populace. I to je negativní příklad příliš silného perspektivismu. Zejména není-li kontrolován sociologickou empirií, informacemi o této populaci.

Poslední poznámka bude velmi krátká a souvisí rovněž s empirií. Keller v textu často operuje s ústupem, nebo dokonce soumrakem sociálního státu. V recenzi jeho další knihy *Soumrak sociálního státu* (*Sociologický časopis* 2005, 41 (5): 931–935) jsem se pokusil ukázat, že existující a dostupné informace nevedou k tak jednoznačnému závěru. Sociální stát v Evropě neumírá, spíše by bylo vhodné hovořit o tom, že se restrukturuje. Snad bychom se měli zabývat i modernitou podobným způsobem.

Kellerovu studii vřele doporučuji všem, kdo oceňují inteligentní, problémově a jasně psané výklady o velkých zakladatelích sociologie. V každém případě je to něco více než „studijní text“, jak je tato kniha charakterizována na titulní stránce. Nakladatelství Slon patří díky za to, že vydalo tak podnětnou publikaci.

Jiří Musil

Charles-Henry Cuin, François Gresle:

Dějiny sociologie

Praha, Sociologické nakladatelství 2004, 263 s.

Jan Keller: Dějiny klasické sociologie

Praha, Sociologické nakladatelství 2004, 529 s.

Marc Montoussé, Gilles Renouard: Přehled sociologie

Praha, Portál 2005, 335 s.

Po dlouhém období téměř čtyřiceti let hubených, tj. od roku 1967, kdy vyšel slovenský překlad práce Jana Szczepańskiego *Socjologia. Rozwój problematyki i metod* (od českého překladu Sorokinových *Contemporary Sociological Theories* už uplynulo téměř 70 let), nastal přednášejícím dějin sociologie a jejich studentům rok ne snad přímo tučný, ale rozhodně relativně bohatý. Na přelomu loňského a letošního roku vyšly tři práce věnované vývoji sociologie. Krátce před monumentálními Kellerovými *Dějiny klasické sociologie* vydalo Sociologické nakladatelství daleko úspornější *Dějiny sociologie* francouzských autorů a hned poté vyšel v nakladatelství Portál *Přehled sociologie*, který sice konkuruje spíše *Sociologii* Anthony Giddense (jediné učebnici sociologie „západního střihu“, jež je k dispozici v českém překladu), věnuje však nezvykle velký prostor zakladatelům sociologie i některým proudům sociologického myšlení XX. století.

Autoři *Dějín sociologie* předkládají vývoj oboru na 250 stránkách textu, jež doplňuje bohatá bibliografie a detailní synoptické tabulky. Práce je členěna do dvou částí, z nichž první končí rokem 1918 a druhá pokrývá následující období nominálně do roku 1990, reálně však v podstatě končí šedesátými léty. První část je členěna do čtyř kapitol – od objevu nového vědního předmětu (Saint-Simon, Comte a de Tocqueville), přes hledání identity oboru (1860–1890), rozdílné pojetí předmětu a metody ve francouzské a německé sociologii a její institucionalizaci ve Francii jakožto samostatného vědního oboru (1890–1918) k for-

mování sociologie v dalších evropských zemích (Belgie, Rusko, Itálie a Velká Británie) a v USA. Druhou část tvoří jen tři kapitoly, z nichž první je věnována období do konce Druhé světové války a převážně se opět zabývá sociologií francouzskou a německou. Sociologii v USA je věnována především druhá kapitola této části nazvaná „Čas ambicí (1945–1968)“. Nejúspornější je kapitola třetí, jejíž název „S paradigmaty se roztrhl pytel (1968–1990)“ skrývá 10 stran věnovaných anglosaské sociologii, 10 stran francouzské; uzavřena je pak dvěma odstavci prezentovanými v podobě samostatné subkapitolky příznačně nazvané „A ve zbytku světa...“. C. H. Cuin a F. Gresle ve svých *Dějínách sociologie* podávají přehled o vývoji oboru (do poloviny minulého století), v němž nelze očekávat detailní analýzu stěžejních děl. Práci lze charakterizovat jako užitečné compendium, na jehož základě je možné se vcelku dobře zorientovat v historických souvislostech vzniku jednotlivých klasických děl. Pro pochopení jejich odkazu a uvědomění si historických kořenů koncepcí druhé poloviny XX. století je však už méně instruktivní. Úsporný přehled zřejmě ocení spíše pedagogové než studenti, zejména důkladnou bibliografii a podrobné synoptické tabulky – tedy informace, které bylo zatím třeba pracně kompletovat z různých zdrojů.

O rozsáhlých *Dějínách klasické sociologie* referují na stránkách tohoto čísla *Sociologického časopisu* jiní. Omezím se proto na konstatování, že tato monumentální práce rozhodně přináší více, než slibuje její název. Výklad děl a myšlenek klasiků vztáhl Keller k současnosti, neboť v dnešním stavu světa vidí paralelu období, kdy obor vznikl a postupně se etabloval. Detailní informace o dílech klasiků uvádí v kontextu vybraných problémů, jimiž se někteří sociologové zabývají dnes. Konkrétně jsou to Giddens, Touraine, Beck a Castells (jenž se nějakým nedopatřením nedostal do rejstříku). S „příběhem“, jenž Keller předkládá, lze jistě polemizovat. Psát dějiny (čehokoliv) bez příběhu ovšem, jak známo, nelze a příběhu se vždy

nabízí celá řada. V knihách věnovaných dějinám sociologie většinou nebývá příběh tak otevřeně fabulován jako v Kellerově práci, a to považuji za její největší přednost, protože čtenáři nevnučuje představu, že dostává do rukou nezávislý výklad. S pomocí takové publikace lze výklad a studium dějin sociologie pojmut jako něco víc než tradiční „dědkologii“, jako dialog s odborníky, kteří žili v jiném a přece stejném světě. Architektura práce navíc podtrhuje myšlenkovou bohatost klasiků, k nimž stojí za to se v různých kontextech znovu a znovu vracet. Zjistila jsem však, že pro většinu studentů bakalářského studia jde bohužel o příliš náročnou četbu. Detailnost výkladu koncepcí a prací jednotlivých klasiků (pominu-li nepochopitelnou absenci Weberova ideálního typu byrokracie) mne přivedla k rozhodnutí soustředit přednášky jen na pojmy a teorie, o nichž vím, že činí studentům problémy, a v ostatním jsem je odkázala na Kellerovu práci. Zjistila jsem však, že označené pasáže (neřkuli celou knihu) prostudovalo jen zhruba 10 % studentů (šlo o druhý ročník bakalářského studia). Pro většinu byla detailnost a jistá cykličnost výkladu obtížně překonatelnou překážkou a řadu z nich zřejmě odradil i sám objem knihy.

Ve světle tohoto zjištění jsem přehodnotila svůj postoj k práci *Přehled sociologie*, kterou jsem původně s jistým zděšením odložila. Autoři této práce totiž naopak vtěsnali zakladatele oboru (Tocqueville, Comte, Marx, Durkheim, Weber, Simmel a Pareto) do kapitoly o 50 stranách, kterou odkazy částečně propojili s ostatními kapitolami věnovanými jednotlivým problémům a odvětvím sociologie. Myšlenky klasiků, stejně jako problémy a jejich řešení, jsou zde sice podány jasně a jednoduše, pro můj vkus však až příliš stručně a přehnaně jednoznačně. Optika výběru a podání není vůbec zřejmá – kniha se tváří jako nezaujatý a tedy „objektivní“ výklad oboru a jeho dějin. Autorka francouzské předmluvy tak mohla (se zjevným potěšením) konstatovat, že autorům se podařilo vyhnout konfrontačnímu myšlení „které

znemožňuje pravdivě popsat (...) sociální realitu“ (s. 12). Takové podání podle mého názoru však není pozvánkou k dialogu s klasiky, jak bych si studium dějin sociologie představovala, ba ani podnětem k úvahám o ambivalentnosti moderní společnosti, o níž hovoří Keller nejen ve svých *Dějích klasické sociologie*, ale též v úvodu, který napsal k *Přehledu sociologie*. Kniha je spíše pobídkou k bezduchému biflování. Obávám se však, že právě tuto práci bude většina studentů využívat nejvíce. Snad jim poskytne alespoň základní přehled o hlavních milnících ve vývoji sociologie. Pedagogové a studenti s hlubším zájmem o obor však sáhnou spíše po Kellerově práci a ten, koho zajímají počátky vývoje sociologie jako celku a její institucionalizace, jistě shledá užitečnými *Dějiny sociologie* Cuina a Gresleho.

Pokud však jde o stěžejní díla minulého století, zejména jeho druhé poloviny, hubená léta pokračují. *Dějiny sociologie* i *Přehled sociologie* podávají o tomto období velmi nesystematické a ne zcela reprezentativní informace, které jsou (vcelku pochopitelně), alespoň co do výčtu, nejbohatší, pokud jde o francouzské autory. I tyto informace jsou však kusé a zjednodušující. Kellerova práce je věnována klasické sociologii, a nebylo by proto fér ji z tohoto hlediska posuzovat. Studenti i pedagogové tedy budou muset i nadále využívat publikace cizojazyčné či obraz sociologie XX. století skládat z drobnějších titulů a statí, předmluv a doslovů českých sociologů roztroušených po časopisech, sbornících apod. V tomto směru lze jen konstatovat, že nakladatelský dluh trvá.

Jadwiga Šanderová

Miroslav Novák, Tomáš Lebeda a kol.:

*Volební a stranické systémy. ČR
v mezinárodním srovnání*

Dobrá Voda u Pelhřimova, Vydavatelství
a nakladatelství Aleš Čeněk 2004, 485 s.

Kniha autorského kolektivu vedeného Miroslavem Novákem představuje dosud nejrozsáhlejší česky psanou publikaci věnovanou problematice volebních systémů včetně jednoho z jejích nejvýznamnějších aspektů – korelace podoby a účinku volebního systému na podobu a fungování stranicko-politické soustavy v daném politickém systému. Jedná se o téma, jež do české politické vědy bylo po roce 1989 výrazně zaneseno právě M. Novákem, a to zejména na základě studia a analýzy prací Maurice Duvergera a Giovanni Sartoriho.

Novákův dlouhodobý zájem o problematiku možné korelace mezi volebním systémem a systémem stranickým je naznačen na straně sedm, kde vysvětluje, proč byl z názvu knihy vynechán původně zamýšlený termín „reforma“. Jím vedený tým chtěl zkoumat, nakolik volební reformy v Česku a dalších zemích přispěly k reformě či transformaci stranického systému. Protože však byla volební reforma v Česku Ústavním soudem zásadně redukována, nelze z ní učinit hlavní téma publikace. Osobně takový posun spíše vítám, protože diskuse o (ne)ústavnosti a (ne)mravnosti volební reformy z dílny ČSSD a ODS výrazně poznamenaly český politologický diskurs na přelomu tisíciletí, přičemž nebyly vedeny pouze na odborné rovině.

V tomto pohledu považuji za vysoce pozitivní, že předložená publikace až na drobné výjimky (např. na s. 15–16) je rozhodnutí Ústavního soudu o snížení procentní hranice k získání státního příspěvku reflektováno jako „dobře myšlené“, ale současně je taková podpora „obskurních skupin, které nehrají žádnou roli v demokracii“ a „snaží se tímto způsobem pohodlně žít ze státních peněz“ chápána jako krátkozraká /„Tohle muselo být jasné každému, kdo si vidí dál než na špičku nosu“/) rezignuje na snahu podat „je-

diné správné“ vysvětlení a nabízí rozsáhlý materiál, z něhož sice nemůžeme „stoprocentně“ vyvodit, jaký volební systém je „správný“ pro Česko či jiný stát, ale slouží nám jako kvalitní podkladový materiál pro studium voleb a volebních systémů.

Limitovaný prostor vymezený recenzí neumožňuje zásadnější analýzu jednotlivých textů. Proto se v následujících odstavcích soustředím pouze na vybrané části knihy. Po obligátním přehledu volebních systémů, který připravil Tomáš Lebeda, následuje stručná kapitola věnovaná typologii smíšených systémů z pera Marka Ženíška. Obě kapitoly dávají čtenáři věcný a srozumitelný vhled do problematiky studia volebních systémů a zcela odpovídají standardům vysokoškolské učebnice.

Z hlediska diskuse o korelaci volebních a stranických systémů je zajímavá kapitola *Kritická interpretace „zákonů“ o vlivu volebních systémů na stranické systémy*, kterou připravil Petr Fiala. Autor v úvodu kapitoly konstatuje určitý deficit, „který je způsoben převládajícím politologickým diskursem, který také v otázce volebních systémů a jejich účinků jednoznačně preferuje Duvergerův a Sartoriho přístup“ (s. 52); tento deficit se snaží vyplnit představením odlišných analytických a interpretačních přístupů. Kritizuje postulát kauzální vazby mezi volebními a stranickými systémy, přičemž se opírá zejména o díla Steina Rokkana, Dietera Nohlena a Eckharda Jesseho. Pozoruhodná je zejména Nohlenova velmi razantní – až zesměšňující – kritika Sartoriho tezí ke vztahu mezi volebním a stranickým systémem (s. 60). V závěru kapitoly Fiala s odkazem ke Klausovi von Beyme konstatuje, že neexistuje monokauzální souvislost mezi volebními a stranickými systémy (s. 62). Přínos Fialova textu spatřuji jak v tom, že narušil v české politologii skutečně dominující „pojetí kauzality“, opřené o Duvergera a Sartoriho, tak i v tom, že jako jeden z mála českých politologů opakovaně narušuje dominanci prací anglosaských, resp. románských autorů poukazem na kvalitní německo-jazyčné autory.

Následující kapitoly představují komparativní studie, zabývající se diskusemi o volebních reformách a zejména dopadem následných reforem na stranicko-politickou soustavu daných zemí. Maxmilián Strmiska nejdříve brilantně analyzuje volební reformy a transformaci stranických systémů v Itálii, Japonsku a na Novém Zélandu, následně Michal Kubát a Josef Mlejnek nabízejí rovněž kvalitní analýzy vývoje a vlivu volebních systémů na stranické systémy v Polsku, resp. Maďarsku; Mlejnek v závěru své kapitoly nabízí stručnou komparaci s dalšími zeměmi, které aplikovaly smíšený volební systém.

Druhá část knihy je věnována volebním systémům v Československu, resp. Česku v jednotlivých etapách jeho vývoje. Tereza Novotná nejdříve podává podrobný a velmi přínosný popis a analýzu volebních systémů užívaných v období tzv. první republiky. Jedná se dle mého soudu o dosud nejvydařenější text na zmíněné téma, jenž byl po roce 1989 publikován. Kromě popisu jednotlivých prvků volebních systémů nabízí autorka rovněž vhled do (proto)politologické diskuse o možných volebních reformách; argumentace některých zmiňovaných autorů je věcná, analyticky podložená a i z dnešního pohledu podnětná. Na závěr kapitoly nabízí Novotná užitečné přehledy volebních obvodů a vybraných volebních výsledků.

Na historicky orientovanou kapitolu navazuje text právníka Jana Filipa, věnovaný problematice volebního inženýrství v Československu v letech 1990–1992. Autor nejdříve nabízí teoretickou diskusi o volebním inženýrství a funkci voleb; na tuto část pak navazuje aplikace na příkladu parlamentních voleb v letech 1990 a 1992. Zajímavé jsou zejména – dnes již pozapomenuté – diskuse o možné změně podoby federálního parlamentu (snížení počtu členů komor či přímo odstranění jedné z komor – s. 212).

Autorem poslední kapitoly v části věnované volebním systémům v Československu a Česku je Tomáš Lebeda, který nabízí analýzu některých problémů a odpovědi na vybrané otázky spojené s podobou a aplikací

nové podoby volebního systému pro volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR v roce 2002. Lebeda ukazuje, že zavedení některých novinek či změn (volby v zahraničí, změna volební formule, aditivní uzavírací klauzule, změna počtu skrutinií) nepřineslo zásadní změny (zavedení jediného skrutinia spíše změnu pozitivní, protože složení listiny pro druhé skrutinium neovlivňoval volič, ale pouze politická strana – s. 238). To se však nedá říci o změně velikosti volebních obvodů. Jak autor konstatuje, „nové volební kraje jsou svou velikostí velmi rozkolísané“ (s. 240), což má za následek zejména odlišné hodnoty přirozeného volebního prahu. Celkově autor konstatuje, že navzdory spěchu, v němž byla nová podoba volebního systému připravena, neobsahuje žádné zásadní strukturální problémy. Za slabé místo považuje autor vedle velmi odlišných volebních obvodů již pouze mechanismus preferenčního hlasování, který v důsledku neumožňuje, aby bylo touto cestou voleno více kandidátů.

Třetí část knihy nese název *Stranický systém a typy vlád v České republice*. V úvodní kapitole podává Miroslav Novák přehledný popis a analýzu vývoje českého stranického systému z hlediska dělicích linií, resp. možností sestavování koaličních či jednobarevných vlád. Na základě analýzy koaličního potenciálu českých politických stran a celkové podoby stranické soustavy autor dochází k závěru, že „výrazná modifikace volebního zákona do Poslanecké sněmovny ... je nutnou, nikoli však postačující podmínkou budoucího hladkého fungování českého stranického systému“ (s. 291). Tato změna musí být podle autora doprovázena zejména vytvořením stabilních vzorců interakcí mezi jednotlivými subjekty a odbouráním elitářských protistranických předpokladů.

Po kapitole Pavly Nové o malých politických stranách v letech 1996–1998 navazuje M. Novák na své úvahy o potřebě změn volebního i stranického systému v Česku analýzou jednotlivých vládních kabinetů po roce 1992. Z hlediska typologie se jednalo o vlády minimálních vítězných koalic (1992–1996

a 2002–2006), menšinové koaliční vlády (1996–1997; 1998–2002 /opoziční smlouva/) a polouřednickou prozatímní vládu (1998) (s. 314). Období let 1992–1996 považuje autor svým způsobem za výjimečné období stability a akceschopnosti vlád, protože Česku chybí dominantní politická strana (s. 338). V závěru kapitoly autor dospívá k závěru, že „je v zájmu ČSSD a ODS, ale především v zájmu České republiky a její budoucí dlouhodobé vládní stability, výrazně upravit systém voleb do Poslanecké sněmovny tak, aby stálo okolo 40 % voličských hlasů k získání nadpoloviční většiny poslaneckých křesel, což by usnadnilo utvoření akceschopné vlády“ (s. 343). Osobně se domnívám, že vzhledem k poměrně výraznému propadu hlasů v parlamentních volbách v letech 1998, resp. 2002 i vzhledem k poměrně vysokým přirozeným volebním prahům v některých volebních obvodech by se získání mandátů v Poslanecké sněmovně pro politickou stranu, která získala 40 % hlasů, blížil či dokonce překračoval nadpoloviční většinu všech mandátů. Problém tedy dle mého soudu primárně netkví ve volebním systému, ale – i samotným M. Novákem zmiňované – v neexistenci dominantní strany.

Čtvrtá část knihy nese snad až příliš jednostranný název *Zmařený pokus o volební reformu v České republice*. Adjektivum „zmařený“ v sobě dle mého soudu již nese významovou konotaci, která naznačuje postoj autorů k těm aktérům, kteří s návrhem reformy nesouhlasili (prezident Václav Havel, Ústavní soud, strany Čtyřkoalice, část poslanců a senátorů ČSSD). Naštěstí se jednotlivé příspěvky v této části až na výjimky nesou ve věcném tónu. Tomáš Lebeda nejdříve srovnává výsledky voleb v roce 1998 s možnostmi výsledků v roce 2002, byla-li by aplikována volební reforma v celém rozsahu schváleném Poslaneckou sněmovnou. Tato aplikace je přirozeně limitována tím, že ji lze provést pouze na volebních výsledcích, které vznikly na základě jiných volebních systémů (nelze uvážit chování voličů v reakci na jinou podobu volebního systému).

Následuje dle mého soudu nejméně vydařená kapitola celé knihy z pera Tomáše Duška. Autor se zabývá diskusemi politiků o volební reformě na stránkách tištěných periodik. Bohužel však rezignuje na jakýkoli výklad a zejména na snahu odhalovat účelová tvrzení, případně (ne)vědomé chyby v argumentaci jednotlivých politiků. To se naplno ukazuje zejména v závěrečné části kapitoly, kde s návrhy prezidenta k Ústavnímu soudu polemizuje místopředseda ODS Ivan Langer. Zde (s. 373–374) Langer zavádějícím způsobem argumentuje pro malé volební obvody, které dle jeho soudu budou z hlediska rovnosti volebního práva spravedlivější než předchozí obvody s velikostí $M = 15\text{--}40$. Politolog by s poukazem na přirozený volební práh v jednotlivých obvodech takovou argumentaci snadno vyvrátil, ale to autor nečiní. Je to pozoruhodné zejména s ohledem na skutečnost, že jinde se komentářů nezdřel (např. s. 369).

V následující kapitole popisuje a analyzuje Jan Kysela cestu volební reformy Senátem Parlamentu ČR. Důležitá je však zejména kapitola následující, jejímž autorem je opět Jan Filip. Autor z právního pohledu vysvětluje podněty, které vedly Ústavní soud k rozhodnutí ve věci volební reformy. Poukazuje zejména na skutečnost, že Ústavní soud neshledal v rozporu s Ústavou ČR jednotlivé změny, ale jejich úhrn. Současně však konstatuje, že z tohoto přístupu vybočuje postoj Ústavního soudu k otázce aditivní volební klauzule, která nebyla shledána protiústavní (s. 397). Kritičtější postoj k rozhodnutí Ústavního soudu zaujal Michal Kubát, který svůj text uzavírá takto: „Ústavní soud se dostal do vleku tehdejšího přístupu k otázce volebního inženýrství, které se vyznačovalo několika signifikantními znaky. Nesl se ve znaku všeobecné adorace proporčního volebního systému v intelektuálním a žurnalistickém prostředí, a to za všech okolností ... Nesl se ve znaku vysokého stupně konfliktnosti, útočnosti, emotivnosti a političnosti (neodbornosti)“. Osobně se domnívám, že tento úsudek je příliš příkrý a sám v sobě nese prá-

vě zmiňované znaky emotivnosti a konfliktu. Proti návrhu reformy se postavili prezident republiky, některé parlamentní strany či jejich části, Ústavní soud i relativně významná část české politologické obce. Považuje M. Kubát tuto skupinu za charakterově jednoduchou? Osobně jsem pozoroval i se účastnil odborných konferencí a diskusí na téma volební reformy a konfliktu a emotivní tón byl vnášen některými představiteli obou názorových proudů.

Neopominutelnou část knihy tvoří přílohy, které představují volební výsledky jednotlivých parlamentních voleb včetně výpočtu indexu deformace, základní informace k indexům měření proporcionality, nadreprezentace a podreprezentace, resp. vlastností stranického systému. Další přílohy tvoří Nálež ústavního soudu ve věci volební reformy (64/2001 Sb.), článek M. Nováka *Malá politologická úvaha o vládní stabilitě* z roku 1996 a stručné zamyšlení estonsko-amerického politologa Reina Taagepera nad principem proporcionality.

Celkově představuje kniha *Volební a stranické systémy. ČR v mezinárodním srovnání* kvalitní politologický text, který čtenáři poskytuje ucelený soubor dat k volebním systémům v Československu a Česku, analýzu základních otázek spojených s problematikou vlivu volebních systémů na stranické systémy a rovněž přehled o diskusích o volební reformě v Česku. Autoři jednotlivých příspěvků se až na výjimky dokázali oprostit od potřeby absolutizace a generalizace svých závěrů, což je u tématu, které nenabízí ideální řešení, vysoce důležité.

Ladislav Cabada

Jan Hendl: Přehled statistických metod zpracování dat. Analýza a metaanalýza dat
Praha, Portál 2004, 583 s.

Slovy autora je tato kniha o statistice – o základech statistického myšlení a o některých důležitých metodách analýzy dat. Kniha je

podle mého názoru vhodná pro velmi široký okruh uživatelů, kteří se statistikou a s analýzou dat začínají, není však vyloučeno, že v ní objeví zajímavé informace i pokročilejší čtenáři. Zcela jistě ji ocení studenti vysokých škol nematematických oborů a doktorandi, jejichž doktorská práce obsahuje analýzu dat. Ačkoliv jde o knihu stránkově velmi rozsáhlou, širě záběru je taková, že samotným metodám se nelze věnovat příliš do hloubky, a proto znalosti získané jen studiem této knihy většinou nebudou dostatečné pro kvalifikované či sofistikovanější použití té které metody a pro interpretaci získaných výsledků. Ačkoliv autor uvádí za každou kapitolou souhrn, ve kterém jsou také odkazy na „další čtení“, postrádám v něm někdy odkazy na základní monografie o probíraných metodách. To se týká zejména kapitoly o metodách vícerozměrné analýzy. Kniha obsahuje hodně příkladů, obrázků, tabulek, grafů a schémat, které kromě jiného usnadní porozumění textu.

Nyní k jednotlivým kapitolám podrobněji. První kapitola má název *Úvod* a je v ní definován kvantitativní výzkum a jeho jednotlivé etapy. Hovoří se zde také o etice vědecké práce v kontextu empirického výzkumu, což považuji za velmi přínosné. Je zde i podrobné blokové schéma akcí a rozhodování při návrhu výzkumného projektu. Řada nastíněných konceptů je více rozpracována v dalších částech knihy. To se týká například zprávy o výzkumu, které je později věnovaná celá kapitola.

Kapitola druhá – *Základy statistiky* – má části *Populace, výběr a statistické usuzování, Typy proměnných, Kvalita měření, Výzkumný plán, Organizace dat a jejich kontrola, scházející údaje, Statistika a modelování*. Každý z těchto názvů by mohl být názvem samostatné monografie. Na 47 stránkách, které autor této nesmírně obsáhlé problematice věnoval, je postiženo jen to nejdůležitější a někdy ani to ne. I to je ovšem užitečné, neboť čtenář se alespoň dozví, že nějaký takový pojem či přístup existuje a může po něm pátrat v další literatuře. Některé koncepty se opět obje-

vují i v dalších kapitolách, kde je jim věnováno o trochu více pozornosti, například kvalita měření.

Třetí kapitola nese název *Grafický a číselný popis rozložení dat* a má podkapitoly *Způsoby zobrazení dat*, *Míry centrální tendence*, *Míry rozptýlenosti*, *Míry špičatosti a šikmosti*, *Popis dat pomocí pěti hodnot a krabicový graf s anténami*, *Zkoumání přítomnosti odlehklých hodnot a rezistentní odhady*, *Transformace dat*, *standardizace*, *Explorační analýza dat*. Tato kapitola, která zaujímá 29 stran, už obsahuje první metody zpracování dat, které slouží k popisu a k organizaci dat, a které jsou důležité pro další analýzy.

Ve čtvrté kapitole autor opouští statistické metody, ale to jen proto, aby se k nim později mohl vrátit v jiném pohledu a na vyšší úrovni. Čtvrtá kapitola, *Počet pravděpodobnosti jako základ statistického usuzování*, seznamuje čtenáře se základními pojmy a výsledky, na kterých jsou založeny statistické testy a které umožňují rozšiřování výsledků získaných z výběrových šetření na celý základní soubor. Podkapitoly nesou názvy *Základní pojmy a výpočty*, *Náhodná proměnná, rozdělení náhodné proměnné*, *Parametry rozdělení náhodné proměnné*, *Distribuční funkce*, *Základní pravděpodobnostní rozdělení*, *Pojem výběrového rozdělení*. Kapitola má 48 stran a autor na tomto stísněném prostoru velmi přístupně, i když nutně zjednodušeně a zkratkovitě objasňuje základy statistického usuzování, kterému se věnuje i v dalších dvou kapitolách.

Úvod do statistického usuzování je název páté kapitoly, která zabírá 38 stran a opět na málo stranách probírá mnoho témat, jak naznačují názvy jednotlivých podkapitol: *Základní koncepty statistického usuzování*, *Spolehlivé odhadování*, *Testy významnosti*, *Neparametrické postupy statistického usuzování*, *Problém simultánního statistického usuzování*. V této kapitole se pracuje s pojmy, jako jsou bodový odhad parametru, jeho konzistence, nestranost, vydatnost a rezistence, interval spolehlivosti, hladina spolehlivosti, nulová hypotéza, alternativní hypotéza, hladina významnosti, testovací statistika, chyba prvního

a druhého druhu, síla testu, velikost účinku, přesný test, asymptotický test, permutační test, neparametrický test, efieience (vydatnost) testu, asymptotická efieience. Je zakončena schématem, které se snaží znázornit vztahy mezi pojmy teorie statistického usuzování (inference).

Šestá kapitola má název *Základní situace statistického usuzování* a je věnována testování hypotéz spojených s průměrem a s rozptylem za předpokladu normálního rozdělení proměnné a také neparametrickým testům, jak napovídají názvy jednotlivých podkapitol: *Hodnocení průměru v jednom výběru*, *Porovnání průměru ve dvou výběrech*, *Hodnocení rozptylu*, *Neparametrické posouzení středních hodnot a test normality dat*. Kapitola má 33 stran, což je vzhledem k nabízeným metodám, které pokrývají ty nejznámější testy, zcela postačující. Čtenář tu najde například t-test, znaménkový test, Wilcoxonův test, mediánový test pro různé výběrové situace. Je zde popsán také Kolmogorovův-Smirnovův test a Lillieforsův test pro ověřování normality dat.

Sedmá kapitola – *Analýza závislosti* – je první z kapitol věnovaných závislostem a se svými 59 stranami je druhá nejdelší. Podkapitoly mají název *Zobrazení dvourozměrných dat*, *Korelační analýza*, *Regresní analýza*, *Regrese k průměru*. Soustřeďují se na základní metody pro studium závislosti mezi spojitými proměnnými, většinou pouze dvěma. Výjimkou je parciální korelační koeficient a mnohonásobný koeficient korelace. Kromě Pearsonova korelačního koeficientu je pozornost věnována i Spearmanovu korelačnímu koeficientu pořadí, Kendallovu koeficientu pořadové korelace a bodově biseriálnímu korelačnímu koeficientu, který měří vztah mezi spojitou a binární proměnnou. Sedmá kapitola se rovněž na několika stránkách vrací k problematice reliability, validity a objektivity dat, a to právě prostřednictvím Pearsonova korelačního koeficientu a jevu regrese k průměru. Podkapitola *Regresní analýza* se zabývá jednoduchou lineární regresí včetně statistického usuzování, tj. testů hypotéz o regres-

ních parametrech a konstrukcí predikčních intervalů a intervalů spolehlivosti pro regresní přímkou. Upozorňuje na nutnost ověřování předpokladů regresní analýzy a na některé způsoby, jak tyto předpoklady ověřovat. V části pojednávající o nelineární regresní analýze je předvedeno, že někdy je možné nelineární vztah mezi dvěma proměnnými převést transformací jedné nebo obou proměnných na vztah lineární a je dán návod, jak v tomto případě při analýze postupovat.

Analýza kategoriálních dat, což je název osmé kapitoly, má podkapitoly *Jednoduché hodnocení četností*, χ^2 – test dobré shody, *Závislost kategoriálních proměnných*, *Ordinální kategoriální data*, *Problém třetí proměnné a Simpsonův paradox*, to vše na 39 stranách. Pod těmito názvy se skrývají mimo jiné test pro porovnání relativní četnosti s teoretickou hodnotou, test pro porovnání dvou relativních četností, McNemarův test, Cochranův test, testy nezávislosti a homogenity v kontingenční tabulce. Z koeficientů měřících sílu vztahu v kontingenční tabulce jsou uvedeny jen koeficient kontingence, Cramerův koeficient, Yuleovo Q, Kendallový koeficienty a Goodmanův-Kruskalův koeficient. Analýze kategoriálních dat, které jsou v sociologii velmi běžné, se bohužel kniha věnuje naprosto nedostatečně. Osmá kapitola se navíc převážně omezuje jen na dvourozměrné kontingenční tabulky. Problematika vícerozměrných kontingenčních tabulek se objevuje v kapitole 13, ale pouze na třech stranách, kde jsou jen velmi stručně zmíněny logaritmicko-lineární modely.

Devátá kapitola, která zabírá 34 stran, má název *Analýza rozptylu: porovnání více průměrů*. O jejím obsahu prozradí více názvy jednotlivých podkapitol: *Analýza rozptylu při jednoduchém třídění*, *Analýza rozptylu dvojného třídění*, *Analýza rozptylu s opakováním měření*, *Náhodný výběr, randomizace a analýza rozptylu*. Omezený počet stran dovoluje popsat jen základní modely. Nicméně čtenář se dozví dost na to, aby věděl, kdy lze metodu použít a co jejím použitím získá. Seznámí se s mnoha novými pojmy (například faktor, hlavní a in-

terakční efekt, kontrast, post-hoc test) a také s neparametrickou analýzou rozptylu. Problematika analýzy rozptylu se objevuje i v desáté kapitole, která se zabývá mnohonásobnou lineární regresí, protože její obecný model zahrnuje všechny modely analýzy rozptylu.

Desátá kapitola pojednává na 29 stranách o mnohonásobné lineární regresí. Je tedy rozvinutím situace z podkapitoly 7.3, kde se analyzoval vztah mezi jednou závisle a jednou nezávisle proměnnou na situaci analýzy vztahu mezi jednou závisle proměnnou a více nezávisle proměnnými. Názvy jednotlivých podkapitol jsou *Mnohonásobná regrese a metoda nejmenších čtverců*, *Lineární model, statistické testy a intervalové odhady*, *Hledání optimální množiny prediktorů*, *Předpoklady lineárního modelu*, *Aplikační problémy v regresní analýze*, *Mnohonásobná regrese a analýza rozptylu*, *Analýza kovariance a analýza dat typu pretest-posttest*, *Neparametrické testy v lineárním modelu*. Ačkoliv je opět řešeno mnoho problémů na málo stranách, to, co je řečeno, už stačí k provedení solidní analýzy pomocí mnohonásobné lineární regrese. V souhrnu k této kapitole nalezne čtenář i pravidlo pro výpočet potřebného počtu měřených objektů v souvislosti s počtem nezávisle proměnných v případech, kdy chceme testovat významnost mnohonásobného koeficientu korelace nebo významnost příspěvků jednotlivých nezávislých proměnných.

Kapitola 11 – *Rozsah výběru, síla a velikost účinku* – je rozsahem malá, má jen 11 stran, ale významem velká. V učebnicích se s ní často nesetkáváme. Jen nevím, zda si každý čtenář poradí s tabulkami 11.2–11.4, pokud si nevzpomene, že termín velikost účinku byl definován už v páté kapitole a tamtéž bylo provedeno rozdělení na malý, střední a velký účinek. Zbývá jen doufat, že si z této kapitoly vezmou výzkumníci poučení, které uplatní ve své praxi.

Kapitola 12 – *Volba statistické metody* – podává na sedmi stranách velmi užitečný přehled volby metody podle typu problému a typu proměnných, které jsou k dispozici. Zahr-

nuty jsou pouze metody, které byly v předchozích kapitolách uvedeny. Souhrn za touto kapitolou přináší jakési desatero pro rozhodování o způsobu analýzy, její průběh a interpretaci výsledků.

Kapitola 13 – *Metody vícerozměrné analýzy* – je nejdelší ze všech, zabírá 69 stran. To je na tak obsáhlou problematiku ovšem velmi málo. Z toho důvodu jsou zvolené metody prezentovány většinou jen povrchně, někdy až heslovitě. Čtenář se pouze dozví, že taková metoda existuje a na jaké situace se hodí, ale hlubší vhled musí hledat jinde. Právě u této kapitoly mi nejvíce chybí odkazy na základní monografie o uvedených metodách. Názvy podkapitol jsou: *Charakteristiky vícerozměrných metod, Model logistické regrese, Modelování závislosti pomocí regresních stromů, Víceúrovňové modelování závislosti, Analýza historie událostí, Shluková analýza, Analýza hlavních komponent, Faktorová analýza, Vícerozměrné kontingenční tabulky*.

Obsahem 14. kapitoly je metaanalytická metoda, jejíž význam je na vzestupu. Příčinou je informační exploze, která s sebou nese nutnost shrnout výsledky více studií, které se zabývají stejným problémem. V posledních letech ve světě rychle narůstá počet metaanalytických studií, u nás je však situace jiná. Autor uvádí (viz s. 492), že v Česku dosud nevznikla podle dostupných pramenů ani jedna významnější metaanalytická studie. Kapitola *Metaanalýza* má šanci tuto nepříznivou situaci ovlivnit k lepšímu. Podkapitoly mají názvy *Etapy metaanalýzy, Statistické metody metaanalýzy, Příprava zprávy o výsledcích metaanalýzy, Výhody a nevýhody metaanalýzy*.

Předposlední kapitola je návodem, jak psát závěrečnou zprávu z výzkumu. Zvláště důležitá je podle mého názoru ta část, která pojednává o roli etiky ve statistice a při zpracování výzkumné zprávy. Poslední kapitola je věnována statistickým programovým systémům. Kniha obsahuje také tři přílohy: *Struktura závěrečné zprávy, Statistické tabulky, Řecká abeceda*, dále seznam použité literatury a rejstřík.

Blanka Řeháková

Martina Urbanová, Miloš Večeřa a kol.:
Ženská delikvence. Teoreticko-empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen
Brno, Masarykova univerzita 2004, 247 s.

Jak předesílá již samotný úvod knihy, cílem výzkumného projektu, realizovaného v letech 2002–2004 na Právnické fakultě Masarykovy univerzity pod názvem *Právní postoje a hodnotové orientace delikventních žen* pracovním týmem vedeným Martinou Urbanovou a Milošem Večeřou, bylo zejména „přispět k rozšíření poznatků o tak komplikovaném jevu, jako je ženská kriminalita“ a tím „vyplnit určitou mezeru, která existuje u nás v této oblasti“ (s. 10). Dříve než se podívám na to, do jaké míry se autorům a autorkám textu podařilo jimi vytyčený cíl naplnit, nahlédnu samotný charakter výzkumu – od teoretických východisek přes práci s daty až po její výsledky.

Největší pozornost, alespoň co do počtu stran, je v knize, jež tvoří jeden z hlavních výstupů tříletého výzkumu, věnována vymezení teoretického zázemí pro empirickou studii a objasnění chápání problému ženské delikvence ze strany tvůrců a tvůrkyň textu. Tato skutečnost, na první pohled svědčící ve prospěch odborného zaujetí autorek a autorů monografie výzkumným problémem, se při bližším seznámení se s obsahem této části knihy stává spíše zdrojem překvapení. Čtenáři nezbyváá než si opakovaně pokládat otázku po smysluplnosti a účelné přítomnosti některých kapitol. Kniha jej paradoxně velmi obsírně seznamuje s pojmy „sociální deviace“, „normalita“, „sociální kontrola“ apod., jejichž vysvětlení je v publikaci věnováno vždy několik stran, zatímco v souvislosti s „gender socializací“, která, jak se později ukazuje, tvoří jeden ze základních teoretických rámců výzkumu, je zde předkládán pouze kusý náčrt problému. S tímto tématem se kniha vypořádává na necelých dvou stranách, kde jako jediný teoretický zdroj pro zpracování této problematiky vystupuje kniha z poloviny dvacátého století

od Simone Beauvoir *Druhé pohlaví*. V této souvislosti si rovněž nelze nevsimnout skutečnosti, že v knize dochází k vzájemné záměně pojmů „gender“ a „pohlaví“, přičemž takovéto fatální směřování významově rozdílných pojmů se nemůže následně obejít bez dalších konsekvencí pro celkovou podobu výzkumu.

O to více s uvedenou kapitolou kontrastuje přehledná stať Veroniky Ochmanové (Ochmanová, V. 2004. „Přehled teorií vysvětlujících kriminalitu žen“. Pp. 20–28 in Martina Urbanová (ed.) *Ženská delikvence jako sociální jev*. Brno: Masarykova univerzita). Autorka v textu stručně charakterizuje jednotlivé koncepty ženské kriminality, od biologických, přes psychologizující až po sociologické, snažíc se zároveň o jejich kritickou reflexi. I přes tyto své kvality text Veroniky Ochmanové nebyl zařazen do publikace *Ženská delikvence*, avšak dočkal se svého publikování toliko ve sborníku příspěvků z konference pořádané v souvislosti s výzkumem *Právní postoje a hodnotové orientace delikventních žen*.

Samotná kapitola nazvaná již přímo *Teoretická a metodologická východiska empirické analýzy ženské kriminality* se neodchyluje od cesty nastoupené v úvodu knihy a rozebírá opět snad až zbytečně podrobně působení procesu lidské motivace, hodnotové orientace či postojů na lidské chování, přičemž psychologizujícímu zpracování tohoto tématu odpovídá i výběr citované literatury – V. Smékal, M. Nakonečný, R. Kohoutek apod. Jako teoretický zdroj se zde objevují i texty z oblasti právní teorie a z děl náležejících spíše k paradigmatu sociologickému zde nacházíme především následující tituly: *Sociologický slovník* (B. Geist, Praha, Victoria Publishing 1992), *Pozvání do sociologie* (P. Berger, Praha, FMO 1991), *Metodologie, sociologie a politika* (M. Weber, Praha, Oikoymenh 1998) aj., tedy díla, jež by nám rozhodně jako základní texty neměla chybět v naší sociologické knihovničce, avšak mají-li sloužit jako součást teoretického podloží pro tříletý sociologický výzkum, dá se o jejich výběru pochybovat.

Široce pojatou multidisciplinární sondu v rámci této kapitoly doplňuje exkurs na téma právního vědomí, které má představovat projekci „objektivního práva do vědomí sociálních subjektů“ (s. 74) a jež je vytvářeno jednak „znalostí práva“, ale také „míněním o právu“. Značná pozornost je v knize věnována rozlišení různých postojů, jaké je možné z pozice individua k právu zaujmout – od právního étosu, přes právní legalismus, konformismus, pragmatismus, dále přes oportunismus, delikttní utilitarismus a právní nonkonformismus až po právní deviaci a právní anarchismus.

Jak již bylo výše naznačeno, hodnotové orientace a právní postoje zde tvoří centrum zájmu výzkumného týmu, neboť jak tvrdí autoři (aniž by však v knize bylo možno vystopovat, o co se toto konstatování vůbec opírá): „Vypovídací schopnost k postižení ženské kriminality mají zejména změny právního vědomí žen, které zahrnují vedle změn úrovně znalosti práva zvláště posuny jejich hodnotících a postojových přístupů k právu“ (s. 93). Data o hodnotách jsou tedy v této souvislosti chápána „jako důležité prediktory chování jednotlivců, sociálních skupin a sociálních struktur“ (s. 94). Na „základní hodnotové orientace a postoje k právu delikventních žen a jejich úroveň právního a mravního vědomí“ (s. 94) je zaměřena i hlavní část dotazníku. Jako další úkol si studie vytyčuje identifikovat sociální charakteristiky a body kriminální kariéry žen a analyzovat sociální a rodinné zázemí žen před nástupem výkonu trestu a po návratu z vězení.

V návaznosti na celé teoretické zázemí studie, její orientaci a stanovení jejích cílů bylo formulováno pět pracovních hypotéz, jejichž napojení na rozsáhle pojednané teoretické pozadí není zcela jasné. Bez zjevného kontextu se objevuje hypotéza předpokládající, že „delikventní ženy pocházejí častěji z neúplných rodin, s konfliktním vztahem k otci, resp. matce“ (s. 98).

Jako výsledek pročitání se textem tak před čtenářem postupně vyvstává obraz sociálně-psychologického profilu „typické“ deli-

kventky. Ta je nejprve identifikována z hlediska základních sociodemografických charakteristik (věk, dosažené vzdělání, profese před nástupem trestu, rodinný stav, počet dětí, rodinné prostředí, z něhož respondentky nejčastěji pocházejí, sociální situace před nástupem výkonu trestu, apod.), poté následuje výčet jednotlivých kategorií trestné činnosti.

O zjišťovaných hodnotových orientacích českých delikventních žen, tvořících, co do váhy na toto téma položené, jeden z hlavních výstupů výzkumu, pak lze na základě uváděných dat prohlásit, že se v zásadě neliší od ostatní české populace. Na vrcholu žebříčku se tradičně umísťuje hodnota zdraví a hodnoty v textu identifikované jako hodnoty „sociální integrace“ následované „tradičními hodnotami“. Na opačném pólu se ocitají „moderní materialistické hodnoty“ spolu s „hodnotami liberálními“.

Vedle zkoumaných hodnotových orientací delikventních žen jsou jejich postoje k právu, jako další ohnisko zájmu výzkumu, v textu popsány v souladu s potvrzením očekávání jedné z hypotéz, že „u delikventních žen se častěji setkáváme spíše s negativními postoji k právu“ (s. 142). Jako negativní jsou postoje delikventních žen výsledně interpretovány i přes to, že, jak sami autoři a autorky uvádějí, „je zřejmé, že rozložení postojů k právu není příliš jednoznačné“ (s. 131). O odhalení těsnějších vzájemných vztahů a vazeb se pokoušejí pomocí provedení faktorové analýzy, ale ani na základě jejích výsledků se nedá hovořit o významných rozdílech mezi jednotlivými kategoriemi, kdy navíc není příliš šťastné pracovat po provedení faktorové analýzy s jedním z faktorů pod názvem faktor „ostatní“, kam spadají proměnné, které se nepodílely na utvoření žádného jiného faktoru.

Výsledné závěry výzkumu, které mají v publikaci podobu spíše několikařádkových konfrontací s jednotlivými hypotézami, jsou zde prezentovány jako popis zkoumané populace uvězněných žen, kdy zjištění týkající se hodnotové orientace a postojů k právu té-

to skupiny nenaznačují zřetelnou tendenci, která by skupinu delikventních žen měla nějakým způsobem „vydělovat“ ze zbytku populace. Při čtení publikace jsem tedy došla k závěru, že jeví-li se výsledky celého výzkumu jako vágně formulované a tím pádem nic neříkající, koresponduje toto zjištění se stejně nezřetelným vymezením výzkumné otázky, příp. celého záměru projektu.

Možné vysvětlení těchto problémů částečně nabízí Jiří Vyhlídal, když ve svém textu (který byl stejně jako výše zmiňovaný text Veroniky Ochmanové zařazen ve sborníku příspěvků z konference) vznáší několik zásadních výhrad vůči použití dotazníkového šetření u nestandardní populace (Vyhlídal, J. 2004. „Obtíže při dotazníkových šetřeních na neobvyklých vzorcích populace“. Pp. 133–138 in Martina Urbanová (ed.) *Ženská delikvence jako sociální jev*. Brno: Masarykova univerzita). Především, jak uvádí, není jisté, zda dotazník postojů zjišťované u respondentek skutečně rekonstruuje, či spíše konstruuje. Tvůrci a tvůrkyně výzkumu tak předem předpokládají, že respondentky již určité hodnoty, stejně jako své postoje k právu, vyjasněny mají, a že se již někdy dříve nad těmito problémy zamýšlely. Vyhlídal také odhaluje rozpory v jazyku používaném respondentkami na jedné straně a jazykem dotazníku a tazatelů na straně druhé, v rámci čehož může docházet k vzájemnému nepochopení a desinterpretacím. Otázkou zůstává i homogenita zkoumané populace (zkoumaný soubor spojuje pouze fakt pobytu ve vězení) či reprezentativnost výsledků výzkumu.

Ambici hlubšího vhledu do problematiky proto nabízí jiná součást výzkumu – narativní rozhovory. Jejich zjištění přitom mají sloužit především pro ověření validity dotazníkového šetření. V rámci výzkumu bylo realizováno 42 hloubkových rozhovorů se ženami ve všech 4 ženských věznicích a tyto rozhovory nepochybně skýtají bohatý materiál k interpretaci. V publikaci mají tato data (s výjimkou 9. kapitoly) zpravidla charakter výběru „toho nejzajímavějšího“ z rozhovorů, kdy jsou zlomkovitě citovány výpovědi žen

a vklad autorů se často omezuje na nadpis podkapitol a několik poznámek, které více-méně opět kvantifikují zjištěné údaje. Chybí zřetelnější metodologické ukotvení této části výzkumu, vymezení konkrétních otázek, které si výzkum klade, i teoretického základu výběru. Samotný výběr účastnic rozhovorů navíc neprovádějí sami výzkumníci a výzkumnice, ale personál věznic.

Pro celkové vyznění práce je symptomatická absence závěru a seznamu literatury – odkazy na jednotlivé publikace lze najít pouze v poznámkách pod čarou, či také úplně chybí standardní označení zdroje jednotlivých tabulek a grafů, tedy náležitosti, jež by u publikovaných textů měly být samozřejmostí.

Jak vyplývá z celkové podoby publikace – ať již z úrovně zpracování empirické studie či především teoretického uchopení celého problému, je čtenáři ženská kriminalita představována jako patologický jev. Respondentky – „delikventní ženy“, jsou v textu chápány jako určitá skupina, která již sice není identifikovatelná na základě určitých biologických či psychických charakteristik, jak tomu bylo především ve starších teoriích kriminality, ale která je podle autorek a autorů knihy skupinou, u níž lze předpokládat zvláštní charakteristiky plynoucí především z typického způsobu její socializace, která má být odlišná od socializace, kterou prochází většinová, nekriminalizovaná populace. A tak, aniž by došlo k rozkrývání sociálních mechanismů podílejících se na vzniku kriminality, resp. mechanismů určujících např., kdo bude za delikventního jedince označen, jsou pouze biologické či psychologické faktory, považované dříve za determinanty kriminálního chování, vystřídány faktory sociálními, jejichž působení je však považováno za stejně neměnné a předurčující. Proto na základě v knize uplatněného přístupu, jenž by mohl být považován spíše za etiologický, dochází k opačnému účinku, než jaký byl původně jako výsledek výzkumu zamýšlen – k upevnění „začarovaného“ kruhu sebenaplňujícího se proroctví, kdy koncepce

zločinu a kriminality je nekriticky přejímána z trestního práva. Kriminalita je zde stále chápána jako stabilní znak určitého druhu chování nebo individuí, za předpokladu existence homogenních, kriminalitou narušovaných hodnot a zájmů, místo aby byla rozkrývána ne jako statut ontologický, nýbrž sociální, jenž je individuím přidělován, ostatně jak po tom volají již „novější“ (ze 60. let) teorie kriminality.

Úplně na závěr snad je možno dodat, že ačkoli se jako hlavní motiv pro iniciování celého výzkumného projektu v knize sice objevuje skutečnost v poslední době zaznamenaného nárůstu ženské kriminality, jejíž podceňování „představuje pro budoucnost určité nebezpečí, neboť nedoceny zůstávají škody u ženské kriminality citelnější – škody morální, a to zejména ve vědomí dětí a mládeže“ (s. 10), publikace *Ženská delikvence* nejen, že nepřispívá k objasnění tohoto jevu, ale zdá se spíše konzervovat určité předsudky a mýty s tímto sociálním jevem často spojované.

Eva Ehmertová

Marek Hrubec (ed.): *Demokracie, veřejnost a občanská společnost*

Praha, Filosofia 2005, 272 s.

Recenzovaný sborník si klade za cíl představit práce současných českých i zahraničních autorů věnujících se teorii společnosti. Východiskem je široce pojatá sociálněvědná analýza, především sociologická a politologická, s přesahy do dalších disciplín i do filozofie – klíčová je zde snaha vycházet při zpracování z tématu, což vyžaduje práci na pomezí tradičně definovaných oborů. Sociální teorii se takto otevírají nové, podnětné perspektivy. Ještě předem se sluší připomenout, že obdobným způsobem v této době vznikl další soubor, nazvaný *Globální spravedlnost a demokracie*, který se soustřeďuje na problematiku demokracie v globálních souvislostech.

V našem sborníku jsou shromážděny stále různým způsobem osvětlující tři vzájemně úzce provázané pojmy, kterými jsou demokracie, veřejnost a občanská společnost. Tyto pojmy jsou zde rozebírány nejprve na obecné rovině, a dále v kontextu České republiky. Toto rozdělení do jisté míry odpovídá členění samotného sborníku, který má tři oddíly. Statě prvního oddílu se vyrovnávají především s teoretickým odkazem Johna Rawlse, konkrétně s jeho pojetím veřejného rozumu a překrývajícího konsensu.

První text, jehož autorem je Milan Znoj, uvádí do debaty mezi Rawlovým pojetím veřejného rozumu (tedy způsobu formulace cílů a jejich řešení v demokracii) a nároky deliberativních demokratů. Tato debata se dotýká významných omezení veřejného rozumu u Rawlse na úzký okruh témat a institucí. Námitka deliberativních demokratů je, že takový veřejný rozum je v podstatě monologickým uvažováním v linii liberálních zásad jen za použití liberálně obhajitelných argumentů bez jejich problematizace. Znoj vysvětluje kantovské zdroje pojmu u Rawlse a formuluje jejich obhajobu proti teorii radikální deliberace. Kantovo rozlišení veřejného a soukromého užívání rozumu Rawls reinterpretuje v podmínkách pluralitní společnosti – veřejná rozprava se dotýká založení politiky, a fundamentální otázky (filozofické, náboženské a jiné) jsou soukromou záležitostí. Podle deliberativních demokratů je tím však uzavřen prostor veřejnosti pro množství argumentů, které jsou pro aktéry významné a patří do demokratické diskuse. Taková volnost by ale mohla zpochybnit liberální založení státu, což je pro Rawlse nepřijatelné.

V dalším příspěvku, jehož autorem je David Rasmussen, nalezneme hlubokou analýzu vnitřního rozporu v pojmu veřejného rozumu. Ten plyne z jádra obou pojmů. Jádrem pojmu rozumu je jednota výrazu, zatímco veřejnost vždy znamená pluralitu. V pojmu rozumnosti hledá Rasmussen formu, která obě tyto složky uvádí do souladu. Rozum dobře slouží individuálnímu sledování cílů a druhí jsou pro něj prostředky; naproti

tomu etika rozumnosti spočívá na závaznosti soudů druhých lidí a hledání rozumné shody. Tato koncepce je přinejmenším implicitně v pozadí Rawlsovy teorie spravedlnosti a explicitně (jako „zdravý rozum“) v dalších textech, kde se více zabývá ospravedlněním základů společnosti. Habermas kritizuje toto pojetí jako hledání pouze faktické stability. Proti tomu Rasmussen hájí Rawlse poukazem na rozumné předpoklady původní situace, v níž je v individuálním zájmu hledat obecně přijatelné stanovisko. Veřejný rozum interpretovaný z hlediska rozumnosti je intersubjektivním stanoviskem, které vzniká v čase ze zodpovědného uvažování jedinců s jejich vlastními zájmy, které se zpětně skrze veřejný rozum zdůvodňují jako přijatelné pro všechny. Je v něm obsažená historická dynamika rozumnosti směřující ke stále větší univerzalizaci.

Další rozpracování vztahu veřejného rozumu a rozumného je ve stati Alessandra Ferrary. Důraz je v ní položen na rekonstrukci normativní dimenze rozumného ve veřejném rozumu. Vychází z pojmu veřejného rozumu jako uvažování na základě sdílených premis, které se odehrává na veřejných fórech. Normativně relevantní a zároveň pluralitní výklad tohoto sdílení premis provádí v pojmu „rozumně přisuzovatelné shody“, a dále rekonstruuje možné východisko pro tuto shodu. Zajímají jej tedy tak silné argumenty, které jsou ve shodě s veřejným rozumem a zároveň jsou natolik přesvědčivé, že mají hypotetickou šanci získat si podporu všech, kdo sdílejí jedny premisy. Síla takového argumentu plyne z našeho sebeporozumění, z té dimenze naší identity, která je tvořena nadosobními, normativními ideály. Tím, že přijímáme nějaké sdílené předpoklady, vzniká tato nedisponovatelná část našeho Já, která rozlišuje žádoucí jednání a prostou libovůli. Nejsilnější argument je takový, který nejlépe odpovídá symbolickému celku našich premis. Prostor veřejného rozumu obsahuje neustále se rozvíjející imanentní autoritu, která nikdy není dovršená ve fakticitě, neboť vždy se může objevit argument, který je opět

ve větší shodě s našimi sdílenými předpoklady.

Zatímco předešlé dva příspěvky byly pozitivním rozvinutím Rawlsova pojmu veřejného rozumu, nabízí článek Marka Hrubce poukaz na dva kritické nedostatky v jeho zavedení. Tyto deficity nazývá demokratický a sociální. Demokratický deficit spočívá ve výlučném postavení veřejného rozumu při formulaci závazných stanovisek ve věcech ústavních základů, a to jen úzkou skupinou oficiálních fór, za vyloučení občanské společnosti a médií. K normativní legitimizaci přitom stačí jen faktický konsensus. Takový model obětuje stabilitě systému všechny názory kromě těch, které ostatní nemohou rozumně odmítnout, a s tím vytváří stav odcizení občanů od politické pospolitosti. Sociální deficit v Rawlsově koncepci vzniká při přechodu od teorie spravedlnosti k politickému liberalismu – zde Rawls řeší legitimní uspořádání liberální společnosti, a téma spravedlnosti je podřízeno. Tak vzniká monopol principu svobody. Tím se však Rawlsova teorie ocitá v blízkosti pravicového libertarianismu. Faktické stability liberálního politického systému byly obětovány zásadní prvky demokratičnosti a sociální spravedlnosti. Toto dvojí zneuznání ovšem může vést dlouhodobě k hlubším tenzím a ještě vážnější systémové krizi, uzavírá Hrubec.

Poslední příspěvek v prvním oddílu od Marka Skovajsy je kritickým přezkoumáním pojmu „překrývacího konsensu“ a ukázkou jeho malé přesvědčivosti v reálném sociálním kontextu. Překrývací konsensus označuje shodu rozumných obsažných učení v politické oblasti, která umožňuje jejich soužití v pluralitní společnosti na základě Rawlsovy koncepce spravedlnosti jako férovosti. Tato koncepce je rekonstrukcí historicky posíleného významu hodnoty tolerance. Dále autor řeší nejasnosti v obsahu pojmu tolerance, jeho výlučnosti a vztahu k ostatním hodnotám morálních učení. Aplikace těchto námitek poněkud banalizuje překrývací konsensus na shodu učení, která se shodují v nejvyšších hodnotách. Skovajsa

pojímá morální učení jako hierarchické soubory hodnot a přesvědčivě dokazuje, že pokud v nejvyšších hodnotách shody není, pakuje i mezi rozumnými učenými radikální pluralita. Sociologicky adekvátnější interpretace překrývacího konsensu jej vysvětluje jako důsledek velké homogenizace hodnot ve prospěch jednoty a blaha. Vývoj k liberální společnosti se takto jeví více jako utilitarizace než konsensualizace. Jako cesta k soužití v rozumném pluralismu takto pojatý překrývací konsensus ovšem neposlouží.

První oddíl sborníku nabídl jak inspirativní obhajoby, tak rovněž závažné kritiky pojmů veřejného rozumu a překrývacího konsensu. Ve druhém oddíle se nacházejí statě volněji spjaté jako „občanská a veřejná dilemata demokracie“, a nabízející většinou spojený sociologických a politologických interpretací.

Tuto část sborníku otevírá článek Martina Šimsy srovnávající pojetí demokracie u Masaryka a Habermase, spíše ve formě krátkého zamyšlení. Tito dva autoři jsou zajímaví právě tím, jak se vyrovnávali s demokracií právě na pozadí své doby. Pro Masaryka je demokracie projevem odpovědnosti za veřejné věci. Proto kritizuje pozitivismus a liberalismus jako neplodné, poněvadž neutrální. Ideálem je demokracie (v opozici vůči „teokracii“) chápána jako svobodná a rovná, otevřená společnost. Habermas se dostává k otázce demokracie přes téma veřejnosti. Svůj model demokracie rozvíjí na základě konsensu utvářeného v nenarušené jazykové komunikaci – demokratická společnost je síť subjektů vedoucích rozpravu na základě spravedlivých pravidel komunikace, čímž překračuje fakticitu. Přes odlišné založení vidí Šimsa podstatnou shodu v základní intenci obou teorií, jejich zásady rozvíjení praxe demokracie jsou podle autora plodné i pro české souvislosti.

Polská badatelka Maria Marczewska-Rytko přispěla rozbořením fenoménů demokracie a populismu v kontextu modernizace. Tu zde pojímá především jako sociální mobilizaci, proces rozpadu tradičních kulturních forem,

rostoucí participace mas na politice a jejich intenzifikující se konflikt s elitou. Otevírá se množství otázek, jak efektivně transformovat rozšíření práv i pro masy do vlády sobě samým. Jedna z debat se vede mezi přímou a nepřímou demokracií, zda každý musí žít politicky, nebo jsou vhodnější dobré zastupitelské instituce. Ty musí být doplněny institucemi horizontální kontroly zástupců. Jiná bývá situace v zemích na přechodu od autoritativní vlády. Často zde vzniká nestabilní vláda silného prezidenta (tzv. delegativní demokracie) bez institucí korigujících jeho rozhodování. Také populismus je nástrojem sociální integrace a participace při prudké modernizaci, ale přináší též negativní momenty nacionalismu a xenofobie. Cesta k většímu rozvoji demokracie mezi těmito extrémy spočívá podle autorky v podpoře individuálních identit při respektu k tradicím pospolitosti.

Radim Marada ve svém příspěvku provádí analýzu protestních hnutí, která originálně pojímá jako svébytnou kulturu protestu. Díky tomuto pojetí má možnost sledovat společné charakteristiky, které utvářejí identitu protestujících, bez ohledu na velkou heterogenitu jednotlivých institucionalizovaných hnutí (či frakcí). Protest svérázným způsobem vnáší nová témata do veřejné debaty, a takto je médiem komunikace – zároveň však diskusi blokuje, aby byl stále odlišitelný od běžné politiky. Symbolická distance je zde nutná vzhledem k povaze kritiky, která neplyne z vlastních zájmů, ale z intelektuální či morální autority. Příslušnost k protestní kultuře není jednoznačně sociálně determinována. V závěru Marada konstatuje, že uvedené znaky opravňují k analýze protestu jako komplexní kulturní formy, která umožňuje svým nositelům individualizaci právě skrze formu, a myšlenkové obsahy jsou až její součástí, ne jediným definičním znakem.

V příspěvku Olega Suši lze nalézt rozbor procesu kooptace environmentalistického (ekologického) hnutí do společenského systému. Ekologické hnutí přišlo jako odpověď na krizi institucí moderní společnosti – ukázalo nově přírodu jako součást společnosti

a takto zdůvodnilo nemožnost její další devastace bez fatálních důsledků pro celek společnosti. Zde však přichází dilema ekologického hnutí, aby mohlo ovlivnit fungování velkých sociálních organizací, musí s nimi komunikovat jejich jazykem, a zde vyvstává otázka, nakolik taková komunikace může plně zachovat podstatné aspekty původního sdělení. Takto se nové politické téma mění v nové úřední směrnice, resp. nové ekonomické možnosti. Podtitul Sušova článku mluví o dilematu „opětovné legitimizace moci“ a „ekologické modernizace“, kde převažuje první nad druhým. Ekologické poselství se mění v doménu expertů, je rutinizováno a rozmělněno. Suša v tom vidí neutralizaci hnutí a posílení systému, ovšem nepopírá, že senzitivita vůči ekologickým otázkám také mírně vzrostla.

Zatímco druhá část sborníku se věnovala specifitějším tématům na obecné rovině analýzy, třetí oddíl přináší dva pohledy na obecná témata občanské společnosti a veřejnosti, ovšem v užším kontextu České republiky (a jejich předchůdců).

Stat' *Češi a občanská společnost* od Karla Müllera provádí vysvětlení charakteristik a potíží současné občanské společnosti v České republice odkazem na její formativní období, které autor situuje od druhé poloviny 19. století až do roku 1918, či s jistou výhradou do roku 1938. Mluví o třech fázích vývoje, tato je první, třetí začíná po období stagnace rokem 1989. Všechny však nesou zásadní sociálněpsychologické a kulturně-civilizační rysy prvního období. Plynou z opozice vůči státu (Habsburské monarchii) ve jménu národa. Nevyvinula se odpovědnost za státní instituce, nýbrž chronicky defenzivní postoj. Tato okolnost vedla k maximální národnostní homogenizaci ve sféře politické i ekonomické, která inhibovala rozvoj zdravé soutěže různých skupin a zájmů. Tyto tendence determinovaly realitu první republiky a usnadnily také kolonizaci občanské společnosti státem v období komunistické vlády. I po převratu v roce 1989 se vracejí staré problémy, a to v podobě idealizace politiky, kte-

rá nemá hájit zájmy, nýbrž budovat dobro celku – tento kvazi religiózní postoj plyne podle autora z eroze důvěry nezbytné pro rozvoj zdravé plurality.

Článek Elišky Jungové je reflexí vývoje veřejného mínění v České republice se zaměřením na postoje k integraci do EU. Veřejné mínění v České republice brzy získalo shodné rysy se západními zeměmi. Specifický český vývoj směřoval od silné jednoty veřejného mínění v podpoře pravicových stran (spíše odmítnutí komunistické minulosti) a optimismu ohledně rychlého ekonomického rozvoje. Spolu s tím panovalo vědomí vyloučení mezi postkomunistickými středoevropskými státy, ovšem série politických a ekonomických problémů přispěla k realističtější percepci stavu. Tento vývoj se odráží i v postojích k Evropské unii, kde prvotní sebejistota byla vystřídána rezervovanou skepsí. Tato vzrostla také s tím, jak se debata na toto téma posunula z abstraktní expertní dimenze do širší veřejnosti. Výzkumy veřejného mínění podle Jungové dobře ilustrují složitost tématu integrace i teoretické předpoklady sociologů o tomto jevu.

Témata zde shromážděných textů kystalizovala v průběhu několika let v diskusích skupiny badatelů setkávajících se na dvou pražských konferencích: *Philosophy and Social Science*, a její české obdoby *Filosofie a sociální vědy*. Jde tedy o statě vycházející z dlouhodobě rozpracovávaných témat, které nebyly rozvíjeny pouze monologicky, nýbrž byly prohloubeny v konfrontaci s různými pohledy.

Sborník *Demokracie, veřejnost a občanská společnost* lze jako celek hodnotit pozitivně z několika důvodů. Především většina prezentovaných příspěvků má vysokou kvalitu a představuje důkladnou analýzu (vzhledem k rozsahu) problému vycházející z propracovaného stanoviska autora. Jednotlivé texty mají různá východiska, a sborníku se tím podařilo dosáhnout značné plurality pohledů nepochybně přispívající k hlubšímu pochopení rozebíraných témat – nezbytné tematické jednoty však bylo dosaženo v první části, v dalších pouze částečně. Za závěrečnou

kladnou zmínku stojí, že se editor rozhodl nepřechylovat ženská jména cizích autorek, což lze v českém prostředí hodnotit jako posun vpřed.

Ondřej Štěch

Dušan Lužný: *Hledání ztracené jednoty.*

Průnik nových náboženství a ekologie

Brno, Masarykova univerzita 2004, 107 s.

Hledání ztracené jednoty je další z Lužného prací na téma „náboženství a modernita“. Na pozadí modernizačních tlaků k individualizaci v ní sleduje způsoby, jakými některá nová náboženství artikulují ekologický problém. Základní Lužného teze pak zní, že náboženské hledání nového, ekologicky šetrnějšího řádu je výrazem náboženské proti-individualizační tendence ke znovunalezení jednoty.

Téma je v knize rozebíráno ze dvou vzájemně se doplňujících hledisek. Z prvního jsou náboženství nahlížena jako způsoby hledání jednoty v řádu světa, v řádu identity (na této úrovni Lužného zajímá zejména problematika symbolizace těla) a v řádu společnosti. Tomuto pohledu odpovídá členění knihy do kapitol. Pro druhé hledisko je konstitutivní otázka po vztahu, jaký náboženské skupiny zaujímají ke svému okolí. Východiskem pro toto tázání je Lužnému typologie náboženství Roye Wallise, která člení náboženské skupiny podle toho, zda svět „odmítají“, zda mu „přítakávají“ nebo zda jej „obývají“.

Autor se nesnaží zkonstruovat obecnou teorii. Orientuje se převážně na popis relevantních aspektů působení nových náboženských hnutí. Zvláštní pozornost věnuje fenoménům, které ilustrují buď některé obecné rysy náboženského vnímání skutečnosti nebo obecnější tendence v soudobé religiozitě, a ty pak s využitím vlivných antropologických a sociologických koncepcí zasazuje do širších sociálně-kulturních souvislostí. Tím, co Lužného především zajímá, jsou souvis-

losti náboženského učení a praxe s postoji, jaké jejich vyznavači zaujímají vůči okolnímu světu.

Hledání jednoty v řádu světa ilustruje autor na višnuistickém bhaktickém hnutí Haré Kršna (ISKCON), angažovaném buddhismu, New Age, hnutí lidských potencií a Církvi sjednocení. Hnutí Haré Kršna (ISKCON) reprezentuje přístup „svět odmítající“. Kršnovi oddaní interpretují stávající stav světa prizmatem indického mýtu o úpadkovém věku *kali*. Konzumerismus, požitkářství, materialismus a hrabivost jsou podle nich charakteristikami moderních západních společností, jimiž se projevuje rozklad světového řádu. Tento úpadek řádu nelze zastavit, protože je důsledkem přirozeného běhu času, jak jej popisuje zmíněný mýtus. Proto oddaní neusilují o změnu světa a ve vztahu k okolní společnosti volí separaci: zakládají paralelní společenství na „tradičních“ základech.

Angažovaní buddhisté sice také podrobují současný stav světového řádu kritice, ale hledají možnosti, jak krizovou situaci překonat. Své úsilí o pozitivní přeměnu světa zakládají na konceptech závislého spoluvznikání (*pratītyasamutpāda*), tří Buddhových těl (*trikája*) a totožnosti *sansáry* a *nirvány*. Protože raný buddhismus měl k materiálnímu světu postoj spíše ambivalentní, chápe Lužný environmentální interpretace buddhistické filozofie jako výsledek západního zužitkování čínských a japonských transformací buddhistického myšlení.

Dynamické monistické ontologie klasické čínské filozofie podle Lužného navíc slouží jako důležitý inspirační zdroj holistickým koncepcím New Age a nových paradigmatických (termín Michaela E. Zimmermana označující ten proud New Age, který spíše než vypjatý individualismus hnutí lidských potencií charakterizuje snaha nově promyslet otázku místa člověka v přírodě a zdůvodnit nutnost zásadní změny postoje, jaký vůči ní zaujímá). Některé vědce (Fritjof Capra) a hlubinné ekology hledající ne-kořistnický, ne-racionální, ne-patriarchální, ne-smyslový a ne-disharmonický, ale intuitivní, holistický a har-

monický vztah člověka ke světu, oslovila zejména myšlenka založená na komplementárním pojetí působení sil *jín* a *jang*, která říká, že každý extrém se nutně zvrací ve svůj opak a ústí v postoj konání nekonáním (*wei wu wei*).

Příkladem světu přitakávajících náboženství je Lužnému scientologie jako zástupce hnutí lidských potencií. Tato hnutí sice také vnímají stav současného světa v mnohém kriticky, ale přijímají racionalitu moderního kapitalismu a individualismu. Ke „světu“ přitakávajícím náboženstvím řadí Lužný patrně též antikomunistickou Církev sjednocení (moonisty), která svým důrazem na sjednocení rodiny, odmítavý postoj k drogám a sexuální promiskuitě také vyjadřuje ke stávajícímu řádu vážné výhrady.

Vztah k tělesnosti a jeho podíl na utváření identity – problematika, jež je předmětem druhé kapitoly – jsou v knize pojaty jako jeden z významných způsobů vyjádření vztahu k sociálnímu okolí, a tedy také jako specifický výraz náboženské sociální kritiky. Ta může být doprovázena jak odmítáním tělesnosti, například u Kršnových oddaných, tak hledáním způsobů osvobození těla Oshovými tantriky, beatnickými zenbuddhisty nebo městskými šamankami. Zatímco první odmítají tělesnost stejně jako materialismus a hédonismus svého okolí, druzí v osvobození těla nacházejí cestu k obnovení jednoty s přírodou, vesmírem a sebou samými a únik ze svazujícího působení společnosti. Pozitivní přijetí těla však, jak ukazuje Lužný, může být stejně tak i výrazem společenské konformity. Ilustruje to na příkladu hnutí lidských potencií, jejichž cílem, narozdíl od městských šamanek pociťujících spoutanost patriarchálním společenským řádem, je dosažení pracovního i společenského úspěchu ve stávajících sociálních podmínkách.

Symbolizace těla je tedy součástí složité vztahové sítě mezi jedincem, jeho vnímáním světa a jeho sociálního okolí a společností, a má-li být určitý postoj k tělesnosti správně pochopen, je nutno rozplést celou tuto síť. Lužného úvodní poznámky k druhé kapito-

le budí ale spíše dojem, jakoby symbolizace těla měla být přímým odrazem vztahu jedince ke společnosti. Z následujících popisů a rozborů tato přímočarost mizí. Přesto Lužný poněkud pomíjí zásadně dialektický charakter utváření symbolizace těla daný tím, že určitá skupina vytváří svůj postoj k tělesnosti na základě toho, jaký je podle ní vztah k tělesnosti v sociálním okolí, vůči němuž se vymezuje. Právě tento aspekt zakládá podstatné rozdíly v pojetí tělesnosti například mezi Kršnovými oddanými a městskými šaman-kami; první tělesnost odmítají, protože jejich „upadlé“ okolí se tělu hedonisticky oddává, druhé jej plně přijímají a snaží se rozvíjet jeho „moudrost“, protože jejich okolí podle nich tělo degraduje na jakousi ne-inteligentní inertní hmotu, upírá mu jeho duchovní kvality a právo na čistotu a zdraví.

Problematiku symbolizace těla autor využil mimo jiné také k tomu, aby zevrubně objasnil některé závažné jevy, které dosud pozornosti českých badatelů buď unikaly nebo byly zpracovávány příliš jednostranně a zaujatě. Mám na mysli především hromadné sebevraždy spojené s některými tzv. UFO kulty. Lužný téma rozebírá na příkladu společenství Nebeská brána (*Heaven's Gate*) a namísto plytké morální kritiky předkládá hlubší vhled do širších souvislostí celé problematiky právě prostřednictvím analýzy vztahu přívrženců této skupiny k tělesnosti. Popis české skupiny *Vesmírní lidé* jej pak vede od problematiky symbolizace tělesnosti a postojů k sexualitě k zajímavým aktuálním tématům, jakými jsou například nové zdroje inspirací pro formování učení a praxe současných náboženství. V případě *Vesmírných lidí* sehrávají tuto úlohu, příznačně pro dnešní dobu, poznatky z oblasti kybernetiky, informatiky či genetiky, náměty filmové sci-fi tvorby, ale i pohádky aj.

V závěrečné kapitole Lužný tematizuje důvody, které vedly současnou kontrakulturu (a z ní vycházející environmentální myšlení) k odmítnutí tradičních náboženství a k hledání podnětů pro budování nového sociokulturního řádu mimo Evropu. Vrací

se k vlivnému článku Lynna Whitea, který v 60. letech formuloval tezi, podle níž je moderní destruktivní postoj k přírodě založen na kombinaci teoretického vědeckého poznání s jeho empirickým technickým užitím. Cesta k vykořisťování přírody byla podle Lynna Whitea otevřena již v momentě, kdy v antickém světě převládla nad pohanstvím judeo-křesťanská tradice, která svým antropocentrismem a důsledným vydělením člověka z přírody zbavila přírodu spirituální kvality. Zásadní význam momentu „odkouzlení světa“ a rozšíření „účelově racionálního“ přístupu k němu podtrhuje Lužný také odkazem na klasickou práci Maxe Webera o kořenech kapitalismu v křesťanském puritánství. Právě „kolaborace“ západních forem spirituality s ekonomicko-sociálním uspořádáním vystavěným na deskaralizaci a podřízení všech sfér lidského života účelové racionalitě podle něj vedla kontrakulturu k tomu, aby se od nich odvrátila. Jestliže se evropské náboženské tradice vzdaly svých vlastních způsobů legitimizace řádu a podřídily se legitimizaci světské, pak není divu, že byly odmítnuty společně s řádem, který legitimizovaly.

Jakým způsobem environmentální náboženské kritiky stávajícího západního socio-kulturního řádu využívají mimoevropských inspiračních zdrojů, ukazuje Lužný na příkladech angažovaného buddhismu (Gary Snyder), hlubinné ekologie (Arne Naes), New Age a nových paradigmatických.

Jistou slabinou Lužného knihy je poněkud matoucí tematické rozvržení textu; tematika hledání jednoty v řádu světa a hledání jednoty v řádu společnosti se mnohdy natolik překrývají, že je otázkou, proč jim autor věnoval dvě samostatné kapitoly. Ne vždy jsou také jasná pravidla výběru popisovaných náboženských společenství: pasáž o Církvi sjednocení je podle mého soudu z hlediska struktury výstavby textu v knize jaksí navíc. Netrpělivého čtenáře by zase mohl od četby odradit poněkud „mystický“ mnohomluvný úvod o lidské potřebě jednoty.

V případném druhém vydání by měly být opraveny některé překlepy (mimo jiné

např. přejmenování *Filosofického časopisu* na *Filozofický časopis*), zpřesněny přepisy z jazyků páli a sanskrtu (např. místo „kundalíní“ by mělo být „kundalíní“ (s. 66), fonetice sanskrtu odpovídajícím „jógin“ bych nahradil nesmyslné, byť pravopisnými pravidly doporučené „jogín“ (s. 67)) a opraveny pasáže, v nichž se v jednom kontextu mísí sanskrtské a pálijské termíny: „tršná“, „skandha“, „átman“ aj., ale „saňňá“, „viňňána“ (s. 19).

Oceňuji naopak malý rozsah publikace (107 s.). Přesto bych přivítal rozvedení některých zajímavých tezí, které jsou spíše naznačeny než důkladně propracovány. Zejména pasáže o souvislostech symbolizace těla a vztahu ke společnosti by si zasloužily rozsáhlejší teoretickou úvahu. Více pozornosti než několik odstavců rozptýlených v různých částech knihy by snesla i interpretace orientálních inspirací v environmentálním myšlení nebo velmi zajímavá problematika přízpusobování některých nových náboženství logice kapitalistického hospodářského systému.

Přes uvedené výhrady považuji Lužného knihu za velmi přínosnou. Jeho úvahy v různých pasážích textu se částečně překrývají a vhodně doplňují, takže výsledný obraz je velmi komplexní. Autor se neuzavírá úzce do oblasti vymezené svým hlavním cílem (pojednat o průniku nových náboženství a ekologie), ale odhaluje širší souvislosti této problematiky, a nabízí tak zajímavé sondy do oblastí akulturace orientálních náboženství na Západě, proměn soudobé religiozity, sociálního významu postoje k tělesnosti. Tím, že představuje nová náboženství jako hnutí s ambicí řešit palčivé problémy dneška, zasahuje do aktuální a významné diskuse o desekularizaci a deprivatizaci náboženství. Ukazuje tak, že zájem o nová náboženská hnutí není jen jakousi intelektuální libůstkou (či v horším případě snahou hájit pozice tradičních církví před nepohodlnou konkurencí), ale oborem, který nám může o současném stavu naší společnosti poskytnout velmi zajímavé informace.

Milan Fajda

Richard Münch: Soziologische Theorie; Band 3: Gesellschaftstheorie
Frankfurt am Main, Campus Verlag 2004,
623 s.

V českém jazyce nemáme dostatek publikací, které by se věnovaly sociologické teorii 20. století. Proto našemu čtenáři nezbývá než sáhnout po publikacích cizojazyčných. Zde se používají zejména učebnice anglosaské proveniencie a bohužel dochází k jistému upozadnění německé literatury. Český čtenář je tím ochuzen o specificky německý způsob vidění teoretických problémů. Tomu, kdo se chce s tímto pohledem na dějiny sociologické teorie seznámit, bych rád doporučil zde recenzovanou učebnici sociologické teorie od německého sociologa Richarda Müncha. Richard Münch se narodil v roce 1945. V letech 1976–1995 byl profesorem Heinrich Heine Universität v Düsseldorfu. Dnes přednáší na Otto Friedrich Universität Bamberg. Münch se proslavil zejména jako představitel neofunkcionalismu – v osmdesátých letech se spolu s Jeffrey Alexanderem pokusili nově interpretovat Parsonse. K jeho nejvýznamnějším publikacím patří zejména: *Theorie des Handelns* (1982), *Die Struktur der Moderne* (1984), *Die Kultur der Moderne* (1986), *Dynamik der Kommunikationsgesellschaft* (1995) a další knihy. V současné době se věnuje zejména výzkumům v oblasti evropské integrace, politiky životního prostředí a teorie komunikace.

Třetí svazek cyklu Sociologické teorie je věnován teoriím společnosti, které jsou klasifikovány do pěti základních směrů. Jsou to: 1. funkcionalismus a systémová teorie, 2. marxismus, 3. teorie konfliktu a teorie figurativní sociologie, 4. strukturalismus a 5. teorie reflexivní modernizace.

Nejrozsáhlejší část knihy (218 stran) je logicky věnována funkcionalismu a systémovým teoriím. Tento oddíl je členěn na tři kapitoly: první kapitola se věnuje empirickému funkcionalismu Roberta K. Mertona (26 stran), druhá analytickému funkcionalismu Talcotta Parsonse (138 stran) a třetí systémové teorii Niklase Luhmanna (54 stran).

Největší prostor zaujímá, s ohledem na fakt, že autor je neoparsonsián, zcela přirozeně, kapitola věnovaná Parsonsovi, která je členěna na tři podkapitoly. První podkapitola je věnovaná Parsonsově teorii jednání, druhá jeho systémové teorii a třetí neofunkcionalismu jakožto dědictví Talcotta Parsonse.

Celkově lze konstatovat, že Münch interpretuje Parsonse velmi volně a ne vždy důsledně rozlišuje mezi tím, co říká Parsons, a svou vlastní interpretací. Kapitola o neofunkcionalismu není reprezentativní. Je zde uveden přehled autorů, kteří navazovali na Parsonse, a dále příklad neofunkcionalistické analýzy politiky. V závěru se Münch pokouší o kritické zhodnocení Parsonse, který byl ve své koncepci sociálního řádu silně ovlivněn Durkheimovou kritikou utilitarismu, což ho vedlo k určitému podcenění utilitaristického myšlení. Parsons nepopíral, že mohou existovat „faktické“ řády, které jsou založené na náhodě nebo donucení, nicméně zastával názor, že nejstabilnější formou řádu je řád založený na konformitě vůči normám. Parsons propojil Weberovo pojetí vlivu idejí na sociální život s Durkheimovou koncepcí kolektivních reprezentací. Přesto však je Parsonsova analýza problematiky řádu nedokonalá. Úplnější analýza produkce řádu by musela zahrnovat také tržní směnu, konflikt a diskurz.

Niklasi Luhmannovi je oproti Parsonsovi věnována poněkud menší pozornost. Münch nejprve představuje základní Luhmannovy pojmy: systém, komplexita, dvojí kontingence, interpenetrace, sebereference, komunikace. Pak začíná představovat specificky Luhmannova řešení problémů: vztah systému a okolí, systémovou diferenciaci, autopoiesis a strukturní zdvojení. Münch spatřuje pozitivu Luhmannovy teorie ve dvou bodech (s. 222). Především je to teorie, která ukazuje, jak sociální řád překračuje rovinu bezprostřední interakce. Je tedy vhodným doplněním mikrosociologických přístupů. Druhým přínosem Luhmannovy teorie je popis způsobu, jakým vzniká řád z chaosu, systémy z complexity okolního světa. Münch

ale problematizuje Luhmannovo řešení tématu řádu. Především se táže, zda existuje zásadní posun oproti řešení Hobbesovu. U Hobbesa vzniká řád jako důsledek zkušenosti neřádu, obavy z války všech proti všem. Z pudu sebezáchovy pak plyne potřeba ustavit nějaký řád oproti absenci řádu vůbec. To, co je Hobbesovi a Luhmannovi podle Müncha společné, je pocit neúnosnosti zkušenosti neřádu jako základní motivace k vytváření řádu. Münch ovšem kritizuje skutečnost, že Luhmannova teorie nevysvětluje pravidelnost interakcí (s. 223). Popisuje sice permanentní autopoietické vytváření řádu, ale ne mechanismy zaručující jeho trvalost. Luhmann se vlastně nekoncentruje na řád, ale na neřád, když popisuje mechanismy úspěšného nebo neúspěšného navázání komunikace. Jeho řešení se podobá teoriím chaosu. Tyto teorie popisují nahodilý řád, ale ten je pouze jedním z mnoha aspektů sociálního života. Luhmannova teorie nevysvětluje kontinuitu řádu, jeho platnost, jeho předvídatelnost, popřípadě jeho donucující charakter. Takové fenomény se naproti tomu dají vysvětlit pomocí teorií komunikativní racionality, teorií tvorby konsensu a teorií panství (s. 224).

Münch dále upozorňuje na vyumělkovanost Luhmannovy teorie complexity. Za normálních okolností lidé žijí v přirozeném světě, jehož smysl je bezprostředně dán, a nezažívají tedy zkušenost selekce z nekonečného množství možností. V řadě situací sociálního života nepředstavuje proto problém řádu vlastně problém, protože řád jednoduše existuje. Ke stabilizaci řádu je nutná jeho legitimizace, ale v moderních společnostech neexistuje libovolně mnoho alternativních idejí, které jsou použitelné jakožto nástroje legitimizace: svoboda, rovnost, racionalita, ovládnutí světa. V Luhmannově světě, kde je vše možné, by moc byla nejtypičtějším prostředkem ustavení řádu. I zde tedy spočívá jistá paralela mezi Hobbesem a Luhmannem. Luhmannova teorie autopoietické sebediferenciaci ignoruje přínos kritiky pro společenský rozvoj a její dopad na vývoj politického systému. Politický systém je podle Luhmanna kó-

dován kódem: mít/nemít moc. Avšak Münch upozorňuje na skutečnost, že proces přidělování moci je vázán na kulturní ideu legitimní moci. Politický systém je tedy produktem interpenetrace mezi kulturními idejemi a čistou mocenskou politikou (s. 226). Spojovací článek mezi politikou a kulturou představuje ústava. To, co Luhmann popisuje jako politický systém, není reálně existující empirický politický systém, nýbrž vyabstrahovaný systém analytický. Právě neschopnost rozlišovat analytické a empirické systémy představuje základní slabinu Luhmannovy teorie, která podle Müncha trpí optikou správního právníka, jenž vidí veškerou realitu kódy správního práva. Jednostrannost jeho přístupu přímo volá po doplnění ze strany neoparsonsianismu.

V druhém velkém oddíle své knihy se Münch věnuje popisu marxistických teorií společnosti. Zde se zabývá třemi autory. Jsou to kapitoly 4, 5 a 6. Čtvrtá kapitola je věnovaná politické ekonomii pozdního kapitalismu Clause Offe (28 stran), pátá teorii komunikativního jednání Jürgena Habermase (48 stran) a šestá analýze světového systému Immanuela Wallersteina (22 stran).

Třetí oddíl knihy analyzuje teorii konfliktu a figurativní sociologii. Zde se Münch věnuje konfliktualistickému funkcionalismu Lewise Cosera (16 stran), teorii panství Ralfa Dahrendorfa (18 stran) a Eliasově teorii civilizačního procesu (12 stran).

Další oddíl knihy je vyhrazen pro strukturalismus a poststrukturalismus. Münch v něm pojednává o Lévi-Straussovi (16 stran), Michelu Foucaultovi (24 stran), Pierre Bourdieu (38 stran) a Alainu Touraine (20 stran). Foucaulta oceňuje za to, že jeho dílo poskytuje dobrý vhled do vztahu mezi mocí a věděním. Münch ale relativizuje Foucaultovo tvrzení, že diskurz je součástí mocenského systému. Foucault nedoceňuje kritickou moc diskurzu, který je výzvou stávající moci. Moc také podléhá tlaku ekonomické konkurence a požadavkům solidarity. Jedná se tak vlastně o kritiku Foucaulta z parsonsiánských pozic, podle nichž je moc pouze jedním ze čtyř médií v diferenciaci podle schématu AGIL.

Foucaultův poststrukturalismus je podle Müncha pokračováním strukturalistické posedlosti motivem sebereprodukce struktur. Přitom se ale nedostane ke slovu dynamika procesů konkurence, legitimizace a solidarity vycházející z koncepce jednání.

Teorii Pierra Bourdieu autor považuje za analýzu reflektující situaci francouzské společnosti. Jejím nedostatkem je zobecnění specificky silného boje o moc ve francouzské společnosti jako mechanismu probíhajícího v podobné intenzitě a významu ve všech společnostech. Je to forma redukcionismu, který zjednodušuje ostatní společenské procesy na procesy reprodukce moci. Bourdieuovu teorii můžeme chápat jako teorii strukturace, která popisuje, jak je při praxis reprodukována sociální struktura a individuální osobnost. Münch se ale oproti Bourdieu domnívá, že ve skutečnosti praxis zahrnuje také procesy vyjednávání, situační variace, interpretace, komunikace, diskursu a asociace. Bourdieuova představa kauzality od struktury k habitu, praxis a životnímu stylu je příliš jednosměrná. Münch se ptá, jak by potom byla možná sociální změna. Přecenění moci vede k tomu, že ekonomické, sociální a kulturní pole jsou popisována logikou mocenských her. Tím jsou ale ignorovány specifické zákony těchto polí, které fungují i tehdy, když moc nevstupuje do hry. Pro Bourdieu je ekonomický úspěch důsledkem moci, ale takováto teorie ekonomického úspěchu nepopisuje úspěch inovátorů na trhu.

Konečně poslední pátý oddíl je věnován teoriím reflexivní modernizace. Zde Münch věnuje třicet stran teorii strukturace Anthony Giddense a 34 stran teorii reflexivní modernizace Ulricha Becka.

Richard Münch prezentuje v této učebnici pokus o pohled na otázku společenského řádu z hlediska Parsonsovy teorie jednání. Zejména podrobuje kritice ty přístupy, které jsou založeny na teorii konfliktu jednostranně zdůrazňující fenomén moci. Proti tomuto přecenění moci rozvíjí Münch Parsonsovu teorii čtyř subsystémů společnosti s jim odpovídajícími symbolicky zobecněnými

médii (ekonomika – peníze, politika – moc, solidární subsystém – vliv, sociokulturní subsystém – hodnotový závazek). Zdůrazňuje také roli diskurzu, který je součástí sociokulturního systému. Mezi těmito subsystémy dochází k procesům makrosociální směny. Münchovi tak vlastně jde o vypracování teorie multidimenzionálního sociálního řádu, která je v knize implicitně obsažena v jeho sebevymezení vůči představovaným autorům. Münch je vynikající pedagog, který se ve svém převyprávění myšlenek jiných autorů odpoutává od původních textů a dokáže představit jejich myšlenky svým vlastním jazykem. Na konci každé kapitoly se nacházejí orientační otázky, které jsou vlastně náměty na seminární práce, týkají se aplikace právě vyložených teorií na nejrůznější dílčí sociální problémy. O rozsahu autorovy erudice svědčí už skutečnost, že seznam literatury zabírá 38 stran a podle mého letmého odhadu obsahuje na 660 citovaných děl. Čtenáři také dobře poslouží glosář pojmů na konci knihy (28 stran), jmenný a věcný rejstřík. Vzhledem k nedostatku literatury věnované sociologické teorii na našem trhu si lze jenom přát, aby byla kniha přeložena do češtiny. Doufejme, že se najde nakladatelství, které se tohoto úkolu ujme.

Marek Německý

Stephen Hunt: *Religion and Everyday Life*
Routledge, London – New York 2005,
200 s.

Ediční řada *Nová sociologie*, založená nakladatelstvím Routledge v roce 2005, si klade za cíl seznámit studenty a širší zainteresovanou veřejnost s aktuálními sociologickými reflexemi globalizace, nových informačních technologií, privatizace veřejných zdrojů, dominance konzumních hodnot a s dalšími transformacemi post/pozdněmoderního světa. Sama je ovšem dítětem své doby; individualizaci a privatizaci sociokulturních hodnot dokumentuje už tím, že se v názvech všech dosud vydaných i proponovaných svazků

objevuje zaměření na každodennost, běžnou sociální praxi a zkušenost, ať jde o identitu (H. Ferguson), spotřebu (M. W. D. Paterson), tělesnost (L. Ray) nebo cokoli jiného. Vzhledem k aktuálnímu návratu/novému vstupu náboženství do veřejného prostoru a mediálních diskusí nijak nepřekvapuje, že jeden z prvních počínů edice směřuje právě k němu. Podle předmluvy A. Elliota „spojuje snahu sociologicky a historicky charakterizovat náboženství ve vztahu ke globálním skutečnostem S. Hunt, opatrně zkoumá sociální dopady teroristických útoků na Světové obchodní centrum a Pentagon 11. září 2001 a považuje globalizaci terorismu za ústřední rys náboženského fundamentalismu pozdní moderny“ (s. ix). Slibná předmluva však s knihou bohužel téměř nesouvisí. Anglický sociolog S. Hunt se vydal úplně jinou cestou a jeho způsob naplňování uvedených premis přináší jen částečně uspokojivé výsledky, byť to neznamená, že by *Náboženství a každodenní život* nebylo teoreticky i žánrově vysoce inspirativní knihou. Zejména pro české čtenáře.

První tři kapitoly přibližují současnou sociologii náboženství, charakterizovanou pádem metodického paradigmatu sekularizační teze a zároveň potřebou vyrovnat se s celosvětovým „návratem náboženství“, který druhdy marginalizovanou subdisciplínu vrací do popředí zájmu (s. 11–58). Podobně jako francouzská socioložka D. Hervieu-Léger rozlišuje S. Hunt substancionální, funkcionální, fenomenologické a interpretativní přístupy, které *a priori* ovlivňují zkoumaný fenomén, a zdůrazňuje, že evropští badatelé hodně sází na konceptualizaci postmoderny, jež v náboženské sféře přinesla kromě jiného individualizaci, spotřební orientaci a synkretismus. Naproti tomu se američtí sociologové náboženství, nebo alespoň jejich signifikantní část diskutovaná ve třetí kapitole, přiklání k radikálnější teorii racionální (náboženské) volby R. Starka. Zdůrazňují ekonomistické aspekty náboženského provozu jako konkurenci v prostředí *laissez-faire*, individualismus a racionalitu na straně nabídky i poptávky. Přestože tato základní rozdělení jistě platí,

již zde je třeba zdůraznit jeden z nedostatků recenzované knihy. Huntova práce má spíše esejistický nebo v plném smyslu „přednáškový“ charakter, nejde do dostatečné hloubky, jak by čtenář od monografie očekával. Autor rozhodně neskrblí citacemi teoretických děl nebo empirických výzkumů, jimiž ilustruje své teze, mnohdy se však omezuje na jejich manifestní obsah (nebo spíše jeho část) a dopouští se někdy i zásadních dezinterpretací. Pominu-li frapantní „přejmenování“ zmiňované francouzské socioložky (např. s. 105–106) nebo další nesprávné citace (P. L. Berger needitoval sborník o „desakralizaci světa“, jak se tvrdí na s. 175, nýbrž o „desekularizaci světa“, P. L. Berger, ed.: *The Desecularization of the World*. Washington: Grand Rapids 1999), Hunt se příliš nezabývá zkoumáním „neviditelného náboženství“ (termín T. Luckmanna, dnes zejména P. Heelas, L. Woodhead), „vírou bez přináležení“ (G. Davie) nebo vztahem (organizované) religiozity a kolektivní paměti (D. Hervieu-Léger), ačkoli právě tyto dimenze tvoří – vedle „pohrobků“ sekularizační teorie (S. Bruce, B. Wilson) – v evropském kontextu hlavní badatelské trendy. Na s. 41 sice (oprávněně) soudí, že moderní privatizovanou zbožnost je obtížné zkoumat, nicméně dále uvidíme, že k tomu má i jiné, problematičtější důvody. Sociologie náboženství po pádu „starého paradigmatu“ z tohoto přehledu logicky vypadá příliš ploše a nedokonale, v přímém kontrastu například ke čtyřicet let staré klíčové studii T. Luckmanna, kterou S. Hunt recipuje jen povrchně (*The Invisible Religion*. New York 1967; německý originál vyšel 1963). Právě z ní by však mohl načerpat metodické přístupy ke studiu soudobé zbožnosti a v neposlední řadě i skvělou ukázkou kritiky stávajícího paradigmatu.

Následující dvě kapitoly jsou totiž zaměřeny na přítomnost náboženství v každodenním životě, a to především na upadající náboženskou socializaci a komplementární rozšiřování volní religiozity nebo na snižování významu askribovaných charakteristik, jako je pohlaví, věk a sociální status vzhledem k reli-

giijnímu zařazení (s. 59–92). Pro podporu apriorní hypotézy, která implicitně vystupuje mezi řádky, že totiž sekularizace skutečně probíhá, i když asi ne lineárně, a už vůbec ne tak rychle, jak si představovaly starší badatelské generace, Hunt cituje řadu empirických šetření a snaží se je kontextualizovat v euroamerickém prostoru na přelomu tisíciletí. Jenže právě zde jsou skryty dva základní problémy. Zprv, uvedené výzkumy i autorova prefabrikovaná představa, která jde proti duchu většiny současné sociologie náboženství, totiž sledují především vnější, církevně orientované aspekty zbožnosti, jako je participace na bohoslužbách, sebedeclarace v rámci empirických šetření a podobně. Již Luckmann naproti tomu rozpoznal, že církevní zbožnost je jen jednou z možných podob zbožnosti a že „to, co se obvykle považuje za projevy úpadku tradičního křesťanství, mohou být symptomy mnohem revolučnější změny: náhrady institucionalizované specializace náboženství jeho novými formami“ (T. Luckmann, *o.c.*, s. 90–91). Striktně vzato, uvedené procesy nevypovídají než o dezeklesializaci, srovnatelné s úpadkem jiných sociálních skupin, například odborů, a neměly by být bez bližšího prozkoumání v tomto smyslu (dez)interpretovány. I když totiž Hunt nazval následující kapitolu *Od „církeve“ k volbě*, neorganizované formy současné religiozity/spirituality v ní prakticky nerozebírá. Zadruhé je jeho práce vědomě omezena na euroamerický prostor, což je sice vzhledem k možnostem jediného autora pochopitelné, nicméně zásadním způsobem to destruuje jeho perspektivu. Hovoří-li recentní sociologové náboženství o jeho deprivatizaci, mají totiž na mysli především země Třetího světa, které se mnohdy stávají vůdčími elementy i v rámci vývoje křesťanských církví, nehledě na islám, nové formy buddhismu či indických náboženství. Dále obrátil-li P. L. Berger v citovaném sborníku úvahu o americkém exceptionalismu do teze, že výjimkou v globálním náboženském vývoji je spíše západní Evropa (a také vzdělaná technokratická elita na celém světě; P. L. Berger,

o.c., s. 9–11), není už třeba „vysvětlovat“ výjimečnost americké společnosti tím, že vlastně není tak moc náboženská, jak se obecně má za to (s. 97). Zvlášť když autor najednou začne zpochybňovat vnější, zdánlivě objektivní projevy religiozity, jejichž úpadkem/absencí v evropském prostoru sám dokládá umírněnou sekularizační tezi.

Pomyslná druhá část Huntovy knihy je věnována různým aktuálním sociálním formám náboženství, (křesťanským) církvím a jejich transformaci (s. 93–112), fundamentalismu a náboženství etnických (*i.e.* imigrantských) minorit (s. 113–130), snižování významu nových náboženských hnutí (s. 131–146) a nakonec implicitní religiozity a tzv. spirituality *New Age* (s. 147–166). Stejně jako v rozebíraných kapitolách autor sumarizuje velké množství existujících empirických výzkumů, které propojuje s (někdy implicitní) teoretickou reflexí, a podává vcelku plastický obraz soudobé euroamerické zbožnosti. S jeho závěry, že církevně organizovaná zbožnost i přes sebezáchovné tendence upadá nebo že nová náboženská hnutí jsou již za zenitem svého vlivu a slouží spíše jako „mediální strašáci“, lze jistě souhlasit. Na rozdíl od citované Elliotovy předmluvy však události z 11. září zmiňuje zcela okrajově na jediné stránce (s. 113) a rozhodně našťěstí netvrdí, že by terorismus byl klíčovým projevem náboženského fundamentalismu. Nemá bohužel pravdu v akceptaci Gillovy predikce, že islámské vědomí druhé generace přistěhovalců do Spojeného království bude slábnout (s. 128), jak ukázaly pumové útoky v londýnském metru v červenci 2005. Závažnější výhrady lze mít především ke kapitole o religiozitě *New Age*; ne proto, že by byla špatně napsána, ale protože jí vzhledem k již zmiňovaným důvodům není věnován patřičný rozsah ani pozornost. Hunt sice o nové religiozitě, která se tak obvykle odmítá nazývat ve prospěch termínu spiritualita, referuje, ale je evidentní, že tyto radikálně rostoucí náboženské formy nepatří k jeho badatelsky oblíbeným. Je sice obtížné je sociologicky uchopit (s. 160), nicméně výzkumy leicesterských

badatelů, jako jsou P. Heelas či L. Woodhead, nemluvě o dalších, ukazují, že to zcela vyloučené není. Podobně je sporná Huntova úvaha, že tyto „spekulace“, například ve vztahu k ekologickým a mírovým hnutím, politice, genderové problematice nebo alternativní medicíně, nesmí jít „příliš daleko“ (*l.c.*). To autorovi umožňuje přejít k další, svrchované důležité problematice implicitní religiozity a funkcionálních ekvivalentů náboženství v současné společnosti. Zde již je opatrnost plně na místě, aby například „náboženská“ konceptualizace sportu nebo dietetických praktik, mám-li uvést jen v knize zmiňované formy, přinášela analytickou hodnotu. Neméně důležitá však je, nebo přinejmenším ve druhé polovině devatenáctého a ve století dvacátém dlouho byla, problematika implicitně náboženského charakteru sekulárních ideologií typu nacionalismu či marxismu, nehledě na scientismus a metahistorickou víru v pokrok. O těch se bohužel z Huntovy knihy nedozvídáme vůbec nic, přestože stále hrají důležitou úlohu na nabídkové straně náboženského trhu. Závěr, že růst náboženské „volby ve své podstatě nevede k nenáboženské společnosti, ale k takové, kde zcela sekularizované posvátno, spíše než náboženství, nabyvá na kulturním významu“ (s. 173), je sice v mnohém oprávněný, avšak právě tuto funkci přijímají implicitně náboženské nebo spirituální/*New Age* formy, „neodurkheimovská“ a „postdurkheimovská“ religiozita v intencích Ch. Taylora (*Varieties of Religion Today*. Cambridge London 2002, s. 93–97; viz moji recenzi v *SC/CSR* 40 (3), s. 385–387).

Kniha *Náboženství a každodenní život* představuje svěže napsaný a široce, i když rozhodně nikoli absolutně informovaný úvod do sociologie náboženství, vhodný i pro badatele z příbuzných oborů. Její autor není nezaujatý, byť to zakrývá, jako jeden z posledních stojí na umírněné verzi sekularizační teze, doplněné o některé prvky teorie racionální volby. Zúžení perspektivy na soudobou západní Evropu a severní Ameriku mu je (neoprávněně) dovoluje držet, k čemuž bohatě využívá i esejistické, „přednáškové“ for-

my, jež umožňuje řadu témat pouze naznačit se „správným“ vyzněním a jiná zcela pominout. I tím však může českým sociologům náboženství, naneštěstí nemnohým, sloužit za příklad. Informované a – byťsi jednostranně – strhující přednášky nebo studie ze sociologie náboženství se u nás totiž vyskytují jen sporadicky, což je tím tragičtější, že se tato subdisciplína musí vyrovnávat s důsledky „přesekularizovaného“ komunistického režimu a zároveň by měla přispívat ke svému aktuálnímu prudkému celosvětovému rozvoji. Huntova kniha sice není nijak přelomová, a i v rámci prolegomenálních prací lze v leccěms spíše odkázat na kolektivní studie soudobé religiozity (L. Woodhead et al.: *Religions in the Modern World*. London New York 2002; cf. autorovu recenzi

v SČ/CSR 39 (3), 429–432) nebo systematická zpracování dějin oboru (R. Cipriani: *Sociology of Religion*. New York 2000; italský originál vyšel 1997), představuje však relativně kvalitní a čtenářsky sdělné aktuální shrnutí důležité sociologické disciplíny, v českých zemích pohříchu stále opomíjené. Dokud naše sociologická obec nebude s to vyprodukovat alespoň takto široce pojatý přehled a místo toho bude předstírat relevantní publikační činnost prostřednictvím překladů klasiků a/nebo metodicky zastaralých výzkumů, mělo by se Huntovo *Náboženství a každodenní život* stát vpravdě povinnou četbou – nejen studentů, ale i jejich profesorů. Potíž je jen v tom, že tato tíživá situace rozhodně nedoléhá jen na sociologii náboženství.

Zdeněk R. Nešpor

Čím žije česká sociologie?

Konference Masarykovy české sociologické společnosti a Fakulty sociálních studií
Masarykovy univerzity

FSS MU, Brno, 19. a 20. ledna 2006

Masarykova česká sociologická společnost chce možná ne zcela vědomě navázat na tradici Masarykovy sociologické společnosti – kdyby se setkání konalo loni, bylo by to důstojné připomenutí osmdesáti let od jejího vzniku. Jakým peripetiemi společnost prošla, bylo popsáno jindy. Setkání – organizované a skvěle připravené nejen organizačním výborem MČSS v čele s Jiřím Šubrtem, ale zejména Fakultou sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, reprezentovanou Ivou Šmídovou a Petrem Marešem – chtělo být rekapitulací výsledků doby nedávné a pohledem do budoucnosti.

Záměr „inzerovaný“ v programu se zdařilo naplnit jen zčásti, někdy ku prospěchu, někdy spíše ke škodě věci. Především byl oslaben metodologický rozměr konference, ba i „srážka paradigmát“ se projevila spíše latentně než jako teoreticky reflektovaný fenomén – ostatně v neposlední řadě i proto, že někteří vpravdě čelní představitelé oboru nejen na konferenci přítomni nebyli, ale nejsou ani členy společnosti. Řečeno s klasičkou – můžeme toho litovat, ale to je tak asi všechno, co s tím naděláme. Úkolem této informace však není hodnotit, ale spíše ukázat, co zajímavého bylo možno slyšet, a čeho se tedy lze brzy nadít na tiskových stránkách našich časopisů či sborníků.

Jednání zahájil Ivo Možný šarmantní, ale věcnou připomínkou, že jsme sice sociologií jednotnou, dnes již na pražskou a brněnskou školu nedělenou, zůstáváme nicméně teoreticky, metodologicky a pojmově rozrůzněni – hledání společného jazyka je jedním z poslání Společnosti. Profesor Možný toto palčivé téma nerozebíral – ostatně bylo předmětem jednání Valné hromady MČSS, která následovala po dopoledním zasedání prvního dne jednání.

Petr Mareš nejen připomenul, ale na základě dlouhodobé vlastní praxe v předlisto-

padovém i dnešním období doložil, že téma „praktické aplikovatelnosti“ sociologických poznatků, tedy „úloha sociologa ve společnosti“, je opravdu evergreenem, jehož potenciální role je přímo úměrná tomu, jak silně veřejné mínění formují masové sdělovací prostředky. Sociolog jako expert se ve „společnosti vědění“ stává jeho nezbytnou součástí, a nechceme-li jako věda zklamat očekávání (a ta jsou nezřídka až nepřiměřená našim možnostem), musíme s veřejností komunikovat odpovědně a zasvěceně a současně se nedat manipulovat do situací, jež by náš obor byť jen vzdáleně kompromitovaly. Významná slovenská socioložka Zuzana Kusá rozvinula toto téma v podobě fundované teoretické reflexe inspirované studií Michaela Burawoye. Rozlišila čtyři druhy sociologické práce – podle typu dominantního vědění (reflexivní a instrumentální) a podle publika (akademické a neakademické). Základní typologie, která je výsledkem tohoto členění, umožní navrhnout vnitřní dělení sociologie, které je podle Zuzany Kusé efektivnější než tradiční „paradigmatické“ nebo „disciplinární“ rozčlenění: sociologie veřejně angažovaná, odborná sociologie, kritická sociologie a politická sociologie. Jednotlivé druhy odlišně zacházejí s kategorií „pravdy“, odlišně se legitimizují atd. Za připomenutí stojí, že praktickým výsledkem úvahy Zuzany Kusé by mohla být mimo jiné také úvaha, zda scientometrie aplikovaná na sociologii v rigidní neoscientistické anglosaské podobě je dostatečně adekvátní, jestliže sociologie má skutečně dvě odlišná publika: sociolog prostě není práv svému poslání, jestliže se omezí na sčítání „zahraničních ohlasů“ a svou vlastní veřejnost ignoruje z výšin svého „globalizovaného“ nadhledu.

Eliška Jungová na příkladech konkrétního výzkumu veřejného mínění demonstrovala, jak týž konkrétní fenomén reflektují média tzv. seriózní a tzv. bulvární (šlo o analýzu vládní krize související se známou aférou financování bytu premiéra Grosse). Dušan Janák se inspiroval dědictvím české sociologie a pokusil se ukázat, proč „intelektuálové“ zmizeli

ze sociologického diskursu, ačkoliv tam byli přece před druhou světovou válkou zastoupeni (viz klasickou práci I. A. Bláhy *Sociologie intelligence*). Dušan Janák asi nedostatečně rozlišil pojetí intelektuála v západní sociologii (tam je přítomen stále, třeba ve slavné „Sokalově aféře“) a pojem „intelligence“, který je bytostně východoevropský (ruský, polský a později i český) – západní sociologie jej nezná. Na druhé straně ale platí, že „spor o intelektuála“ se vede nikoliv v sociologii (v tom má Dušan Janák pravdu), ale v masových médiích (např. i poslanci si kladou zbytnou otázku, zda jsou či nejsou intelektuály, prezident Václav Klaus používá termínu jako pejorativního označení atd.). Přednáška inspirativní a otevírající zajímavé téma. *Jaroslav Střítecký* neobyčejně zajímavě oživil motiv z dějin spíše české kultury než „čisté sociologie“, když ukázal na souvislosti plynoucí z korespondence Hugo von Hofmannstahla a Josepha Redlicha s Masarykem a o Masarykovi. Jaroslav Střítecký mluvil o Masarykovi s laskavým nadhledem, který připouští pouze čas, jenž nás od Masaryka vzdaluje, a především suverénní znalost tématu. Avizovaný Rádlův názor na Masarykovo vítězství v roce 1918 zůstal pro časovou tíseň nerozebrán.

Slovenský sociolog *Michal Vašečka* moderoval dopolední zasedání druhého dne, jež otevřel *Jiří Musil*, který s nezdolatelnou energií a silnými argumenty doložil, že soudobá sociologie je stále více „aprostorová“, že prostor ve svém původním sociologickém významu (jak jej najdeme nejen u Émile Durkheima, ale i u Karla Marxe a Georga Simmela) ze sociologie mizí, že dědictví chicagské školy se stává historickým břemenem – což všechno má své zřejmě hlubší příčiny. Jiří Musil je nikoliv neprávem shledává v tom, že sociologie se od „světa věcí“ obrátila příliš radikálně ke „světu významů“ (jakoby věci nesly sociální významy): svět věcí se tak stal „vnějším prostředím“ lidské smysluplné interakce. V posledních letech je ale možné pozorovat růst nového zájmu o „svět věcí“, věci se vracejí – a nejen v sociologii, také v histo-

rické vědě, sociální antropologii atd. Jiří Musil představuje spolu s Pavlem Machoninem kontinuitu české sociologické tradice, kontinuitu samozřejmě poněkud odlišně pojímanou tematicky i postojově. *Pavel Machonin* se ve svém apelativním projevu soustředil na problém vnitřní diferenciace české sociologie, který ne vždycky vede k produktivním výsledkům a který zejména v určité části sociologické obce vede k samoučelnému budování sociologických a pseudosociologických konstrukcí bez vážné relevance. To vše Pavel Machonin vyslovil elegantně a vkusně, konkrétně demonstroval, jak neplodný je spor mezi „kvalitativisty“ a „kvantitativisty“, jak neefektivní je radikální rozryv mezi realismem (v klasickém sociologickém významu) a interpretativismem, a plaidoval zejména pro to, aby se místo nefunkčních šarvátek (ale spíše ještě více nefunkčního vzájemného ignorování) přistoupilo k věcnému dialogu a konstruktivní spolupráci. Je-li to reálná šance české sociologie, ukáže ovšem čas. *Csaba Szaló* si (jakoby v odpovědi na příspěvek Pavla Machonina, což nebylo ovšem vědomým záměrem) položil otázku po smyslu konceptu identity v kontextu sociologické teorie. *Csaba Szaló* si je vědom toho, že pojem identity je v sociologii relativně nový a že je zatížen módností a jistou nonšalancí, s níž se používá. Smyslem i vyzněním příspěvku tedy bylo doložit, že jde o pojem, který otevírá reálné interpretační prostory, a že odstoupit od jeho užití dnes již není možné. *Pavel Barša* to konkrétně prokázal ve svém příspěvku „Konstruktivismus a politika identity“, když zasadil celý problém do (poměrně známého) kontextu sporu mezi tradiční (newtonovskou) přírodovědou a soudobým přírodovědeckým viděním světa, do něhož vstoupil pozorovatel jako agens. Konstruktivismus je předpokladem smysluplného použití konceptu identity, protože identity nejsou „shůra dány“, ale konstruovány – z čehož plyne dramatická rozpornost identit a možný střet mezi nimi, jakož i střet mezi identitou zkoumaného a identitou pozorovatele. Věru nelehký problém, Pavlem Baršou vyložený

elegantně a přesvědčivě. Bude-li podobně analýze podroben celý konvolut „nových pojmů“ soudobé sociologie, jimiž se odlišila od „tradiční“ sociologie durkheimovsko-weberiánské, bude to jen ku prospěchu věci. *Hana Havelková* de facto pokračovala v započatém tématu, jakkoliv významně se její příspěvek odchýlil od linie čistě teoreticko-konceptuální. *Hana Havelková* přesně vyložila vztah mezi feministickou tradicí a soudobým pojetím genderu, ukázala, že koncepce genderu není prostě zastupitelná zdánlivými ekvivalenty, protože má dalekosáhlé konotace aplikační i teoretické. Aplikační sféra je poměrně dobře známa, méně je známo, jak gender studies intervenují do ustavování nové podoby soudobé sociologie: feministická perspektiva prostupuje transverzálně celou sociologickou teorií, ať se to tradičním sociologům líbí, či nikoliv. Dopolední blok uzavřel *Marek Skovajsa* argumentovanou úvahou o tom, nakolik je česká sociologie zainteresována ve zkoumání evropských integračních procesů. Po konstatování, že česká sociologie se věnovala prakticky jen partikulárním aspektům problému, nikoliv úsilí uchopit jej jako socioekonomický a politicko-sociální celek, se referent věnoval zajímavému fenoménu, který označil neologismem (aspoň u nás) „europeanizace“, což je specifický difuzní proces, který není totožný s politickou integrací Evropy. Zdá se, že tento motiv a přístup by byl sociologicky plodnější než neustálé opakování trivialit nebo polemicky vybroušených diskusí, které patří předmětně jinam – do politologie, státní správy nebo „čisté ekonomie“. Je jen škoda, že *Marek Skovajsa* měl k přednesení příspěvku málo času – téma stálo rozhodně za širší pozornost již proto, že otevíralo z neobvyklých perspektiv (zejména antropologických) pohled na problém hegemonie a na specifika vývoje sociálních věd v kontextu evropské vědy. „Reflexivita“ procesu europeanizace je postižena dobře v tezi, že povaha sociálních věd se bude odvíjet od povahy integračních procesů, a ty mohou být (ale nemusejí!) ovlivňovány vývojem sociologie, antropologie a politologie, tedy nejen

právních a ekonomických věd, jež dosud domínují.

Dopolední jednání zahájila *Gerlinda Šmausová* inspirujícím a provokativním pohledem na fenomén interdisciplinaritu. Premisy, z nichž *Gerlinda Šmausová* vychází, byly nesporné – za „interdisciplinaritou“ se ukrývá nezřídka intelektuální nekázeň, eklekticismus, bezbřehá tolerance k nesouvisejícím přístupům, dokonce redukcionismus „anno dazumal“. Podobně jako *Pavel Machonin* i *Gerlinda Šmausová* vyzvala k větší vnitřní kázni, a zejména k přesnější práci s metodologickými pojmovými nástroji (v aplikaci na gender studies doložila, k jakým nejasnostem může docházet). Příspěvek vzbudil zaslouženou pozornost a z některých stran i nesouhlasnou reakci (pokud jde o pojetí redukcionismu, které dnes již asi není tak strohé, a eklekticismu, který je dnes v postmoderních kontextech vnímán jako zcela legitimní metodický postup). *Hana Librová* se věnovala tématu nevědeckému, ale nezbytnému: jak je tomu se vztahem sociologie a biologie dnes, když pozorujeme „biologickou revoluci“, paradigmatické obraty v biologii, „boj o Darwina“, revizi klasického evolucionismu – a sociologie se většinou tváří nechápavě a bezbranně. Solidní reakce na sociobiologický nápor chybí, radikální „konstruktivismus“ nás zbavil citu pro jiné než kulturní (mentální) determinace našeho jednání. Biologové „konstruují“ jen podle sociologů, tím spíše je nutný vzájemný dialog, protože soudobá sociologie se bez znalosti biologických inspirací (agrese, altruismus, teritoriálnosti, sexuální, „rodičovské“ chování, genetika atd.) prostě neobejde. Z poněkud jiného hlediska se naším „fyziologicko-biologickým“ pobýváním na světě zabývala *Kateřina Ivanová*, která přednesla resumé příspěvku zpracovaného spolu s *Martinem Horváthem* a *Sylvou Bártlovou* o „sociologii medicíny a sociologii ve zdravotnictví“ s výmluvným podtitulem „sociologie v defenzivě“. Příspěvek explicitě připomenul usilování *Vojtěcha Tlustého* a jeho skupiny ustavit „sociologii zdravotnictví a sociologii zdraví a nemoci“ na sklon-

ku 60. let. Spolupráce sociologů a lékařů se ale ani dnes zdaleka nedaří tak, jak by si to věc sama zasloužila, uvážíme-li obrovské pokroky zdravotnictví a extrémní prorůstání zdravotnických institucí do mnoha sfér lidského a sociálního života na straně jedné a medikalizaci života (živenou třebas masovými médii) na straně druhé. Skutečnost, že sociologie je v této oblasti odkázána na chudinskou finanční péči (a tomu nutně odpovídá i rozsah provedených výzkumů a nenáročnost použitých modelů), se může perspektivně nevyplatit: ostatně vzdělání lékařů to věděli dávno a vědí i dnes. Příspěvek byl zajímavý nejen meritorně, ale také metodologicky: nedovoloval vznášení se v ezoterických sférách „sociálních konstruktů“ (jakkoliv víme, že zdraví a nemoci sociálně konstruovány jsou), protože nezbytnost komunikace s lékařskou komunitou vyžaduje i respekt k jejímu jazyku a žel i ustáleným radikálně scientistickým paradigmatům.

Závěrečná vystoupení, orientovaná jakoby kontradiktorky (ale nikoliv vědomě polemicky), patřila Radimu Maradovi a slovenskému antropologovi Martinu Kanovskému. Radim Marada, inspirován studiemi Jeffreyho Alexandera, seznámil plénum s novým pojetím tzv. kulturní sociologie, která není totožná ani s tradiční sociologií kultury, ani s dnešními „cultural studies“: program kulturní sociologie pokrývá několik oblastí sociologického poznání a akcentuje klíčovou roli „kulturních reprezentací“. Příspěvek Martina Kanovského byl radikálním kultivovaným doplněním idejí rozvinutých Radimem Maradou: Martin Kanovský akcentoval dokonce přímo psychologický moment v tvorbě reprezentací jako (podstatné) součásti sociálního světa.

Ne všechny příspěvky vzbudily stejnou pozornost, ne všem se dostalo pozornosti, kterou by zasloužily. Nelze nezmínit diskusní příspěvky, vždy obohacující a inspirativní, seniora české sociologie, který strávil podstatnou část svého života ve Spojených státech (mj. ve spolupráci s T. Parsonsem) *Richarda Junga*: jeho životní elán i úsilí neuzaví-

rat se do tradice a porozumět soudobým sporům odehrávajícím se na pláních naší vědy by měly být inspirací i pro mnohem mladší kolegy.

Závěr, který by „korunoval dílo“, by byl mohl „odstartovat“ další kolo plodných a dramatických diskusí. Ale den se nachýlil a byl čas se rozejít. Milým závěrečným slovem se s početným publikem rozloučil Jiří Šubrt.

Zbývá poděkování pracovníkům Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kteří nejenže v nových prostorách své dynamicky se rozvíjející fakulty vytvořili příjemné prostředí, ale kteří získali studenty a doktorandy k aktivní účasti, takže dokonce ani poslední hodiny jednání se neodbývaly před poloprázdným sálem. Pominout nelze ani fakt, že součástí konference (která samozřejmě svým obsahem zdaleka neodpověděla na otázky avizované ve „zvacím dopise“) byla i *Valná hromada Masarykovy české sociologické společnosti*. Společnost, která ve 20. letech začínala s 30 členy, v 60. letech s tisíci, po prověrkách s půltisícovkou, se dnes ustálila – s obtížemi, ale přece – někde mezi třemi a čtyřmi stovkami. Jednání bylo nedramatické, zpráva o činnosti poprvé po dlouhé době zaznamenala několik zajímavých akcí (například konferenci k dílu Talcotta Parsonse a tradiční seminář sekce sociální patologie) a ocenila práci odstupující tajemnice paní Jany Janyškové a nové (dočasné) tajemnice Evy Sanigové, která provoz agentury MČSS „zkomputerizovala“, načrtla plán do budoucna atd. Jak získat mladé sociology pro Společnost, zůstalo nadále tématem otevřeným a nebojme se říci bolavým: členů ubývá stejně jako posluchačů vážné hudby... Jedné věci se nemohu zbýt. Návrh, aby se členský příspěvek pro ekonomicky aktivní zvýšil o sto padesát korun (z dosavadních 250 na 400), byl zamítnut po dlouhé diskusi, která byla čistým dokladem Parkinsonových zákonů: nakonec se totiž diskutovalo, zda ekonomicky aktivní členové budou platit o sto (slovy ještě jednou – sto) korun více za rok (!), či nikoliv. Nikoliv, odhlasován protinávrh. Věru nedůstojná debata uprostřed jinak

opravdu po dlouhé době vynikající vydařené akce. A ne snad „akce“ – ale dělného a inspirujícího setkání několika generací, mnoha názorů a dvou blízkých si národů.

Miloslav Petrušek

Valné shromáždění Masarykovy české sociologické společnosti

FSS MU, Brno, 19. ledna 2006

Valné shromáždění bylo součástí konference Čím žije česká sociologie? Přitažlivost sociologie na prahu nového století, která se konala v Brně 19. a 20. ledna 2006 a byla společně organizována Fakultou sociálních studií MU v Brně a Masarykovou českou sociologickou společností. Shromáždění mělo tři hlavní cíle: zhodnotit dosavadní volební období 2003–2005, doporučit budoucí zaměření činnosti a schválit kandidátní listinu pro nadcházející volby.

MČSS je občanským sdružením odborných a vědeckých pracovníků věnujících se sociologické problematice. V posledních letech má stabilizovaný počet cca 320–350 členů. Je koordinována Radou vědeckých společností ČR. Finanční zdroje získává jednak z členských příspěvků, jednak formou dotace, které na schválené roční projekty poskytuje Rada vědeckých společností. V roce 2003 byla MČSS nositelkou projektu *Česká sociologie v exilu*, na němž společně s prof. Miloslavem Petruškem spolupracovali studenti katedry sociologie FF UK v Praze. Texty budou vydány tiskem. V roce 2004 MČSS realizovala projekt *Česká a slovenská společnost na prahu tisíciletí*, jehož garantem byl doc. Jiří Buriánek. Hlavním vyústěním byla konference *Česko-slovenské sociologické dny*, která proběhla v květnu 2004 v Praze. Jejím pořadatelem byly Sociologický ústav AV ČR, Sociologický ústav Slovenské akademie věd a MČSS. Konference byla pokračováním vzájemných setkávání českých a slovenských sociologů, které se poprvé uskutečnilo v Bratislavě v roce 1999. Projekt pro rok 2005 *Soudobé teoretické*

trendy sociálních věd a jejich odraz v české sociologii garantoval doc. Jiří Šubrt. Byl zaměřen zejména na sociologickou teorii. Jeho nejvýznamnějším výstupem byla konference *Talcott Parsons: minulost a přítomnost jedné teorie*, organizovaná ve spolupráci s Kabinetem pro studium vědy, techniky a společnosti FLÚ AV ČR. Z konference bude vydán sborník. Pro rok 2006 podala MČSS návrh na projekt *Výzvy české sociologii*. Prvním počinem v jeho rámci byla letošní lednová konference v Brně.

Většina aktivit MČSS je organizována sekcemi. Mezi neaktivnější patří sekce sociální patologie, dlouhodobě vedená dr. Kazimírem Večerkou. Každoročně pořádá vícedenní výjezdní zasedání. V roce 2003 to byl seminář *Prevence, kriminalita a právo*, v roce 2004 odborný seminář *Kriminalita: oběti, prevence, postmodernita* a v loňském roce seminář *Regulace kriminality a dalších nežádoucích sociálních jevů*.

Neméně významná je činnost sekce sociální antropologie. Byla založena v roce 1998 pod vedením dr. Petra Skalníka a od svého vzniku organizuje pravidelný cyklus *Gellnerovských seminářů*. V letech 2003–2005 se jich uskutečnilo 26. U příležitosti desetiletého výročí Gellnerova úmrtí v listopadu 2005 sekce spolu s Institutem CEELI pořádala mezinárodní symposium *Modernity in the Perspective of Ernest Gellner*.

Sekce sociologie medicíny a zdravotnictví oživila svoji činnost v roce 2002 díky úsilí dr. Sylvie Bártlové, Evy Křížové a Hany Mášové. Sekce každoročně pořádá výjezdní odborné akce. V roce 2003 byly tématem *Kontinuita/diskontinuita českého zdravotnictví a problém moci/bezmoci v medicíně a zdravotnictví*. V letech 2004 a 2005 se konala česko-slovenská setkání zaměřená jednak na *vztah soukromého a veřejného sektoru* a dále na *sociální dimenze zdraví a zdravotnictví*.

Sekce sociologie integrovaného zkoumání člověka vedená doc. Alexandrem Fázikem a sekce sociologie kultury a volného času, kterou vede dr. Martin Matějů, organizovaly v roce 2004 diskusní odpoledne na téma *Byrokratismus jako sociologický fenomén*. V roce

2005 to byl celodenní seminář o *Aktuálních problémech životního stylu*, z něhož bude vydán sborník.

V roce 2005 po dlouhé odmlce zahájila svoji činnost sekce sociologické teorie. Přípravila výše zmíněnou parsonsovskou konferenci. K dalším aktivitám MČSS patřila studentská soutěž *Přemýšlejme o Evropě*, která proběhla v roce 2004 z podnětu prof. Jiřího Musila a díky finančnímu daru dr. Ladislava Čerycha.

Důležitou funkcí MČSS je funkce komunikační. Tradičním nástrojem informování členské základny je tištěný *Zpravodaj MČSS*, který vychází jedenkrát za rok. Novým informačním médiem jsou *webové stránky MČSS*, které jsou v provozu od počátku roku 2005.

MČSS je vedena jedenáctičlenným řídicím výborem. Předsedové se střídají v ročních cyklech. V minulém období to byli doc. Jiří Buriánek, doc. Jiří Šubrt a dr. Eliška Jungová. Na Valném shromáždění byla schválena kandidátní listina pro volby probíhající v únoru 2006.

Valné shromáždění vyjádřilo poděkování dr. Lubomíru Kotačkoví za dlouhodobou redakci *Zpravodaje* a poděkování paní Janě Janyškové za její téměř třicetiletou práci tajemnice.

V doporučeních pro budoucí řídicí výbor zaznělo mezi jinými pokračování mezinárodní spolupráce, prohlubování vzájemné komunikace a informovanosti; pokračování v tradici česko-slovenských sociologických dnů; příprava diskusí o světovém sociologickém kongresu; organizace odborných akcí ke klíčovým problémům současné společnosti; sledování problematiky výuky sociologie a propagace společnosti mezi mladými sociology.

Eliška Jungová

Konference Gender a politika v rozšířené Evropě

CEFRES, Praha, 16. ledna 2006

Počátkem tohoto roku byla v Praze uspořádána ve spolupráci Centre français de recherche en sciences sociales se Sociologickým ústavem Akademie věd ČR, Association Française de Science Politique a Ministerstvem zahraničních věcí Švýcarské konfederace konference *Gender a politika v rozšířené Evropě*. Konference si kladla za cíl upozornit na genderové aspekty participace na veřejném životě a nízké zastoupení žen v politice v interdisciplinární perspektivě, navíc pomoci mezinárodní komparace poukázat na společné či naopak specifické momenty udržování genderových nerovností a nastínit tak možné cesty jejich eliminace. Příspěvky rovněž z různých perspektiv hodnotily roli Evropské unie v prosazování genderové rovnosti nejen v politice, ale rovněž obecně ve společnosti.

Jednotlivé aspekty problematiky byly rozčleněny do dvou tematických bloků: vliv evropeizace na veřejné politiky a reprezentaci genderových zájmů a v odpolední sekci mechanismy vyloučení a začlenění žen v politice. Dopoledne bylo tedy věnováno zkoumání institucionálního rámce prosazování genderové rovnosti a problematickým aspektům spolupráce mezi neziskovou a vládní sférou. Ačkoli příspěvky pokrývaly relativně široký okruh problémů, jejich společný rámec tvořil právě poukaz na vliv Evropské unie. V úvodním příspěvku přednesla Sophie Jacquot z pařížského Institut d'études politiques kritickou analýzu konceptu gender mainstreamingu a nastínila jeho vývoj. Kritika byla směřována zejména na jeho nejednoznačnou definici. Nový koncept gender mainstreamingu v sobě podle autorky příspěvku odráží především změny veřejných institucí v manažerské organizaci sledující efektivitu využití lidských zdrojů. Ambivalentní definice gender mainstreamingu, který je řízen logikou efektivnosti a ekonomického zisku spíše než logikou rovnosti, tudíž podle Jacquot

do jisté míry snižuje potenciální pozitivní vliv evropeizace na proces zrovnoprávnění pohlaví. Druhý příspěvek se týkal fenoménu prostituce ve vztahu k otázkám migrace a vyvíjení veřejných politik. Mathilde Darley z pařížského Institut d'études politiques a doktorandka CEFRESu představila vlastní výzkum prostitutek v příhraničních oblastech České republiky v souvislostech s migrační politikou Evropské unie. Upozornila zejména na nutnost zkoumání komplexních motivací vedoucích ženy k prostituci, neboť zjednodušující hodnocení prostituujících se žen jako obětí a mužů – jejich klientů – jako ztroskotanců reprezentuje pouze jeden možný model.

Druhá část dopoledního programu byla konkrétněji namířena na zmapování institucionálních podmínek podporujících genderovou rovnost a prosazování genderových zájmů. Ve dvou referátech byla prezentována situace v České republice a poslední dopolední příspěvek se zabýval situací ve Švýcarsku. Hana Hašková ze Sociologického ústavu AV ČR ve svém referátu analyzovala vliv Evropské unie na změny ve strategiích ženských občanských skupin a ženských či feministických nevládních neziskových organizací (NNO). Ve výzkumu identifikovala tři zásadní změny, ke kterým došlo v souvislosti s přípravou České republiky na vstup do Evropské unie: profesionalizaci, projektovou strategii a reformní strategii. Z důvodů změn ve financování NNO z průběžného financování založeného na mezinárodní spolupráci na grantové financování především z fondů EU se pro fungování NNO stala zásadní profesionalizace nutná pro zajištění administrativy grantů a vytváření sítí partnerských organizací s cílem získání velkých evropských grantů, což zapříčinilo zánik malých občanských skupin. K redukci diverzity ženských občanských skupin vedlo rovněž zdůraznění určitých témat a naopak potlačení jiných, z hlediska EU marginálních problémových okruhů (např. ekofeminismus). V této nové tendenci se odráží třetí rys změny, tj. reformní orientace neboli zaměření se na politicky průchodná témata zdůrazňovaná v EU.

Následoval příspěvek Aleny Křížkové ze Sociologického ústavu AV ČR. Autorka v něm reflektovala vliv vstupních rozhovorů a samotného vstupu ČR do EU na ženské NNO s důrazem na interakce s politicko-administrativní úrovní. Zahájení přístupových rozhovorů bylo pro vnímání genderové otázky zásadní, neboť teprve Evropská komise legiti-mizovala pro českou politickou sféru problematiku rovnosti a rovných příležitostí pro muže a ženy. Alena Křížková poukázala na slabou stránku procesu prosazování rovnosti v podobě prostého kopírování schémat na řešení genderových otázek aplikovaných v EU bez rozvíjení alternativních možností či přizpůsobení jednotlivých strategií specifickým českému prostředí. Nepromyšlená vládní politika a častá ad hoc opatření bez širších komplexních souvislostí tak doposud nevedly podle autorky k dostatečným institucionálním změnám. Poslední dopolední příspěvek přednesla Thanh-Huyen Ballmer-Cao z Faculté des sciences économiques et sociales v Ženevě, která interpretovala vývoj politického vnímání genderových vztahů ve Švýcarsku. Vyzdvihla zejména faktor občanské povinnosti a stimulace vůle ve společnosti k genderovým změnám, neboť podle ní například ve Švýcarsku je formální rovnost víceméně realizována, zatímco skutečná rovnost mezi muži a ženami, které brání hlubší ideologické bariéry, zůstává stále na půli cesty.

Odpolední sekce, které předsedala Hana Havelková z Fakulty humanitních věd UK, byla věnována participaci žen v politice, přičemž pomyslnou spojující linií všech příspěvků představovala otázka kvót pro zvýšení poměrného zastoupení žen a mužů na všech úrovních politické reprezentace. První přednášející Catherine Achin z Université Paris VII prezentovala srovnávací výzkum reprezentace žen v parlamentu ve Francii a v Německu v poválečném období. Jednalo se o biografické studie žen, na jejichž základě autorka příspěvku rekonstruovala specifické prvky vývoje politické kariéry žen v obou uvedených zemích. Jediný muž, který přednesl příspěvek na konferenci, Maxime Forest z paříž-

ského Institut d'études politiques prezentoval výzkum změn politické reprezentace a veřejného prostoru v postkomunistické éře v České republice. Z genderové perspektivy se zaměřil na transformaci veřejného prostoru, historicky ojedinělou redistribuci moci a nový vznik genderově segregovaných oblastí veřejného života. Možnosti komparace pak poskytla Irmina Matonyha z Institutu sociálních věd ve Vilniusu, která se zabývala „bojem“ žen o uznání na nejvyšších pozicích politické reprezentace v Litvě. V perspektivě srovnání s Českou republikou poukázala zejména na fakt politické viditelnosti žen na nejvyšších pozicích již od počátku transformačního období, což umožnilo vytvořit určitý precedens. Nicméně i přesto jsou v Litvě jako jinde vztahy mezi pohlavími v politice ovlivňovány fenoménem tokenismu, kdy jsou ženám přidělovány genderově stereotypní oblasti jako rodinná a sociální politika či vzdělávání, a ženy tak v parlamentu zaujímají postavení „druhých mezi prvními“.

Explicitně kvótám byly věnovány dva poslední příspěvky konference přednesené Leou Sgier z ženevské Faculté des sciences économiques et sociales a Mariette Sineau z Centre de recherche politique IEP. První z nich se věnovala srovnání debaty ohledně kvót a jejích výsledků ve Francii a Švýcarsku v závislosti na odlišném ideologickém pozadí těchto dvou vyspělých zemí. Mariette Sineau se pak v závěrečném příspěvku zabývala politickou situací ve Francii, kde jsou kvóty s odkazem na revoluční ideály interpretovány jako protiklad republikánských principů a kultury univerzalizmu. Nicméně v souvislosti s oslabením národního státu a krizí reprezentace byl nakonec ve Francii v roce 2000 přijat zákon, který zahrnoval rovněž mechanismus kvót. Jeho dodržování mělo být garantováno systémem sankcí při nedodržení předepsaného poměru mužů a žen na kandidátních listinách. Srážky státního příspěvku jsou ovšem pro strany nedostatečnou motivací a paradoxně tak v Národním shromáždění v posledních volbách došlo k dalšímu snížení počtu žen. Nicméně, jak uzavřela Si-

neau, i neefektivní zákon může mít symbolický význam.

Závěrečného shrnutí se ujala Marie Čermáková ze Sociologického ústavu AV ČR, která vyzdvihla zejména význam interdisciplinárního zkoumání dané problematiky a přínos komparativních analýz. Trefně rovněž vystihla jediný společný bod argumentů proti kvótám, jímž je fakt, že jsou proti. Odmítnutí kvót je v různých zemích odvozováno a zdůvodňováno jinými principy a na základě zcela odlišných úvah, které často vědomě pomíjejí efektivnost tohoto prostředku pro prosazení rovnosti v politickém zastoupení žen a mužů. Je proto na místě ocenit uspořádání konference *Gender a politika v rozšířené Evropě*, která poskytla prostor jak pro prezentaci aktuálních otázek a problémů, tak pro veřejnou diskusi ohledně zastoupení žen v politice, jež v České republice stále chybí. Zejména s ohledem na předvolební období v ČR je nutné intenzivně upozorňovat na problém nepoměrného zastoupení žen a mužů v politické reprezentaci země a zapojit do diskuse rovněž muže, ve většině případů je totiž tato otázka vnímána a prezentována jako problém samotných žen, nikoli společnosti jako celku.

Zuzana Uhde

Prezentace časopisu *Восточноевропейские исследования*

Praha, Vila Lanna, 5. prosince 2005

Počátkem prosince loňského roku se pod patronací Sociologického ústavu AV ČR uskutečnilo půldenní setkání, na němž byl české akademické veřejnosti představen nově založený časopis *Восточноевропейские исследования* (Východoevropské studie). Časopis, který vychází v ruštině a jehož vydavatelem je Ruská akademie věd, uvedla jeho zakladatelka a šéfredaktorka Natalia Korovicyna společně s druhým šéfredaktorem Ladislavem Macháčkem, působícím na Univerzitě Cyrila a Metoděje v Trnavě. V prostorách Lannovy vily se při této příležitosti sešlo několik desí-

tek hostí z Ruska, Slovenska, České republiky a dalších zemí střední a východní Evropy. Kromě obou šéfredaktorů byli řečníky setkání moderovaného Milanem Tučkem velvyslanec Ruské federace v ČR A. L. Fedotov, Pavel Machonin (SOÚ AV ČR, Praha), Luba Kráľová (Univerzita P. J. Šafárika, Košice), Ilijana Marčeva (Bulharská akademie věd, Sofie) a Emil Voráček (HÚ AV ČR, Praha).

Za svou existenci vděčí časopis především iniciativě dvoučlenného rusko-slovenského redakčního týmu, kterému se pro jeho vydávání podařilo získat podporu Oddělení historicko-filologických věd Ruské akademie věd, Národního výboru ruských historiků a společné komise historiků Ruska a Slovenské republiky. V roce 2005 vyšla první dvě čísla, v letošním roce by časopis měl podle očekávání šéfredaktorského tandemu vycházet jako čtvrtletník. Časopis pomáhá řídit mezinárodní redakční rada, která, jak již jeho název dává tušit, sestává ze zástupců zemí střední a východní Evropy. Česká republika je zastoupena jmény Milana Tučka (Sociologický ústav AV ČR) a Oldřicha Tůmy (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), v redakční radě se dále nacházejí představitelé bulharských, maďarských, německých, polských, slovenských a samozřejmě ruských společenských a humanitních věd. Z týchž zemí, ale dále i kupříkladu z Běloruska nebo Srbska, pocházejí také autoři, kteří dosud v časopise *Восточноевропейские исследования* publikovali.

Nový časopis se profiluje jako důsledně mezinárodní a interdisciplinární periodikum. Vedle sociologických textů publikuje příspěvky z oborů, jako jsou politická věda, sociální antropologie nebo historie, což jistě ještě stále není vyčerpávající výčet všech oborových specializací přicházejících v úvahu. Územní zaměření časopisu je velmi široké již z povahy jeho koncepce a odráží se jak v množství studií věnovaných konkrétním zemím prostoru střední a východní Evropy, tak i komparativních pojednání snažících se o širší uchopení sociálních procesů probíhajících současně ve více zemích této oblasti.

Nestalo se jistě náhodou, že editorial prvního čísla časopisu oba spolueditoři věnovali tématu mezinárodních srovnávacích výzkumů ve střední a východní Evropě po roce 1989. Důležitým prvkem koncepce nového časopisu je také zdůrazňování domácích pohledů na problémy střední a východní Evropy, tj. záměr, aby časopis podporoval diskurz o těchto problémech rozvíjený vědci z regionu. V tom je možné spatřovat jeho odlišnost od existujících v angličtině vydávaných periodik, jako jsou kupříkladu *East European Politics and Societies*, *East European Quarterly* nebo *The Slavonic & East European Review*, v nichž se uplatňuje, podotkneme, že neméně legitimní, perspektiva vnější, tj. převážně západních autorů.

Velká je i šíře témat, kterým je na stránkách nového časopisu věnována pozornost. Již seznam těch, která se objevila v prvních dvou číslech, je velmi rozsáhlý: proměny ruských politických institucí, postsovětská transformace, občanská společnost na Slovensku, krystalizace sociálního statusu v české společnosti, střední třídy v Polsku, proměny polského venkova, srbské ekonomické elity, mladí lidé a evropská identita ve Slovenské a České republice, výzkum veřejného mínění na Slovensku koncem 40. let minulého století, *perestrojka* ve vnímání ruských občanů, modernizace v balkánských zemích, sociální nerovnosti a globalizace, nové sociální hierarchie v postkomunistických společnostech, religiozita ruského obyvatelstva, proměny hodnot běloruské populace, neokonzervativní pohledy na ruskou společnost, maďarské kulturní elity, bulharská opoziční kultura 80. let, kultura smíchu v nových vrstvách ruské společnosti. Z tohoto výčtu je také patrné, že nový časopis je otevřen nejružnějším podobám, specializacím a variantám sociologie stejně jako dalších disciplín.

Mezi dosavadními přispěvateli do nového ruského časopisu se nachází řada známých jmen, z nichž uvedme kupříkladu Pavla Machonina, Klause Müllera, Henryka Domańského nebo již zesnulého slovenského sociologa Roberta Roška. V tento okamžik je

předčasné uvažovat o tom, v jaké podobě, a zda vůbec, se autorský okruh ustálí nebo zda šéfredaktoři časopisu budou z širokého rezervoáru autorů střední a východní Evropy čerpat stále nová jména. Již teď je však patrné, že v časopise nepřevažuje zastoupení ruských autorů, ale naopak zcela jednoznačně zástupci jiných než ruských společenských věd.

Восточноевропейские исследования jsou koncipována jako odborný časopis a mají tomu odpovídající obsahovou strukturu. Hlavní rubriku představují *Stati*, dále následují *Sociologické výzkumy*, rubrika *Vědecký život* a *Recenze*. Budiž poznamenáno na okraj, že v prvním čísle nového časopisu se v recenzní rubrice objevil profil *Sociologického časopisu/Czech Sociological Review* spolu s profily dalších tří regionálních sociologických časopisů – slovenské *Sociologie*, polských *Studiów socjologicznych* a maďarského časopisu *Szociológiai Szemle*.

Natalia Korovicyna a její slovenský spolupracovník Ladislav Macháček se dle svého vlastního vyjádření v editorialech k druhému číslu časopisu snaží zacelit mezeru, která vznikla jako důsledek bouřlivých sociálních a politických proměn konce 80. let minulého století, kdy se s rozpadem sovětského impéria dostavila hluboká krize mimo jiné i v oblasti vědeckého zájmu a vzájemných vědeckých vztahů mezi státy postkomunistické střední a východní Evropy na jedné straně a bývalými sovětskými republikami, zejména však Ruskou federací, na straně druhé. Onou mezerou, již časopis hodlá pomoci zaplnit, je nedostatečná komunikace mezi společenskými vědci střední a východní Evropy a absence společného hledání pohledů na proměny, kterými všechny země tohoto regionu procházejí. Dvojice šéfredaktorů odmítá jako „ideologický mýtus“ názor, že mezi postkomunistickými zeměmi střední a východní Evropy a postsovětskými státy existují nepřeklenutelné rozdíly bránící tomu, aby byly analyzovány společně. Naopak, šéfredaktoři jsou přesvědčení o tom, že prostor střední a východní Evropy je možné zkoumat jako

soubor států či – lépe – společností, v nichž probíhají obdobné sociální procesy a které čelí v mnoha ohledech identickým výzvám.

Ať je tomu s porovnatelností celé škály procesů probíhajících v různých skupinách postkomunistických společností jakkoli, zdá se být mimo jakoukoli pochybnost, že srovnání s jinými společnostmi vystavenými alespoň v některých ohledech podobným problémům může být pro české sociální vědy jen přínosné. Doby, kdy se v Česku mohlo pohlížet na srovnávání s jinými postkomunistickými státy, včetně těch nejbližších, jako na něco bezmála potupného, pominuly již počátkem druhé poloviny 90. let, ale přesto i dnes může mít pro české čtenáře konfrontace s jinými zeměmi postkomunistického a zejména postsovětského prostoru nádech čehosi nepatřičného, nebo přinejmenším zbytečného. To je jistě dáno dominantní prozápadní orientací české stejně jako drtivé většiny dalších postkomunistických transformačních cest a tím, že sametová a další revoluce byly „dohánějícími“ revolucemi ve smyslu, které tomuto termínu dal počátkem 90. let Jürgen Habermas. Nicméně aspirace se neproměňují v realitu ze dne na den a pro samé dohánění a konkurenci se ještě nemusí zapomínat na možnosti užitečné spolupráce a vzájemného učení v rámci prostoru, který snad jen v těch nejhorších dobách držely pohromadě pouze sovětské zbraně.

Bez alespoň krátkého komentáře by nemělo zůstat rozhodnutí šéfredaktorů časopisu vydávat v ruštině, a tím tedy vzdorovat silnému tlaku angličtiny jako hegemonické *lingua franca* prosazující se i ve vzájemných stycích mezi badateli hovořícími různými slovanskými jazyky. Jeho rizikem, na které upozornili i někteří řečníci na setkání v Lannově vile, je, že činí časopis prakticky nepřístupným mnoha mladším badatelům ze střední a východní Evropy. Na straně druhé to však může pro některé z mladých autorů a badatelů být i podnětem k získání nové jazykové kompetence a rozšíření odborného zájmu i na společnosti, kde se nejen mluví, ale i píše jinak. Bezesporu pozitivní je potenciální role nového časopi-

su jako mostu, jímž do povědomí ruských sociálních vědců mohou pronikat výsledky práce sociologů z těch postkomunistických zemí, jako je Česká republika, kde znalost ruštiny nepatří v akademických kruzích již dlouho k vyžadovaným dovednostem.

Vznik nového časopisu je věcí vždy naprosto nesamozřejmou a velmi obtížnou. Neméně náročné je však časopis také udržet

a rozvíjet. Novému ruskému společenskovědnímu časopisu *Восточноевропейские исследования*, zejména pak jeho spiritus agens Natalii Korovicyně, druhému šéfredaktorovi Ladislavu Macháčkovi a všem dalším, kteří se na jeho vydávání podílejí, je proto třeba popřát do dalších měsíců a let jeho existence hodně nezbytné vytrvalosti.

Marek Skovajsa

Sociologický časopis Czech Sociological Review

1

CONTENTS

Editorial (Marek Skovajsa)	5
THEMATIC SECTION THE EUROPEAN SOCIAL SURVEY (ESS)	
Introduction: The European Social Survey (ESS) (Klára Vlachová)	8
Klára Vlachová, Tomáš Lebeda: Active Citizenship and Satisfaction with Democracy in Europe	11
Dana Hamplová: Satisfaction with Life, Happiness, and Family Status in Twenty-one European Countries	35
Jana Chaloupková, Petra Šalamounová: Attitudes towards Immigrants and the Impact of Migration in European Countries	57
SOCIOLOGICAL RESEARCH	
Marcel Tomášek: Singles and Their Relationships: A Qualitative Look at Single and Non-cohabitating Individuals in the Czech Republic	81
METHODOLOGY	
Blanka Řeháková: Measuring Value Orientations with the Use of S. H. Schwartz's Value Portraits	107
Jiří Vinopal: The Empirical Accessibility of Left-Right Political Orientations	129
SUMMARY ARTICLES	
Jindřich Krejčí: International and Comparative Social Science Research and the Czech Republic: A Report on Surveys and Available Data	149
DOCUMENTS	
PORTRAITS OF SOCIOLOGISTS	
JUBILEES	
REVIEWS	
INFORMATION	

OBSAH

Editorial (Marek Skovajsa)	5
TEMATICKÝ BLOK THE EUROPEAN SOCIAL SURVEY (ESS)	
Úvodem k tematickému bloku The European Social Survey (ESS) (Klára Vlachová)	8
Klára Vlachová, Tomáš Lebeda: Aktivní občanství a spokojenost s demokracií v Evropě	11
Dana Hamplová: Životní spokojenost, štěstí a rodinný stav v 21 evropských zemích	35
Jana Chaloupková, Petra Šalamounová: Postoje k imigrantům a dopadům migrace v evropských zemích	57
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Marcel Tomášek: Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabitující jednotlivce v České republice	81
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Blanka Řeháková: Měření hodnotových orientací metodou hodnotových portrétů S. H. Schwartze	107
Jiří Vinopal: Empirická přístupnost levo-pravé politické orientace	129
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
Jindřich Krejčí: Mezinárodní sociálněvědní komparativní výzkum a Česká republika: Přehled výzkumů a dostupných dat	149
DOKUMENTY	
Úvodem k bloku textů ke 40. výročí založení Sociologického ústavu AV ČR	175
Sociologický ústav AV ČR od včerejška k zítřku (Marie Čermáková)	176
Několik pamětnických poznámek (Pavel Machonin)	179
Sociologický ústav na Akademii věd 1965–2005 (Marek Skovajsa)	183
Poznámky ke čtyřiceti letům Sociologického ústavu AV ČR (Jiří Musil)	189
Myslím, že to s námi jde do kopce (Michal Illner)	192
Malá bilancia vzájemných vztahů (Magdalena Piscová)	194
Úspěch je zdroj poučení (Oto Sedláček)	197
Nebořte chrámy! (Miloslav Petrusek)	200
MEDAILON	
Milena Hübschmannová (1933–2005) (Eva Davidová)	203
JUBILEUM	
Devadesátiny prof. Jaroslava Krejčího (Pavel Machonin)	207
RECENZE	
ZPRÁVY	

ISSN 0038-0288

